

Frühe Neuzeit

Franz Steiner Verlag

Pablo Toribio

Benedykt Wiszowaty's
*Medulla historiae
ecclesiasticae*

Critical Edition of a Late Socinian
Account of Church History

Sozinianismus und Heterodoxie

Quellen und Forschungen zur Frühen Neuzeit

Herausgegeben von

KĘSTUTIS DAUGIRDAS, MARTIN MULSOW,

SASCHA SALATOWSKY und FRIEDRICH VOLLHARDT

Band 2

<https://www.steiner-verlag.de/brand/Sozinianismus-und-Heterodoxie>

Benedykt Wiszowaty's *Medulla historiae
ecclesiasticae*

*Critical Edition of a Late Socinian Account
of Church History*

Pablo Toribio

Franz Steiner Verlag

This book is part of the project PID2020-114729GB-I00, funded by

This book is an Open Access publication.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivatives 4.0 International License.
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de

Cover illustration: Georg Ludwig Oeder from the „Catechesis Racoviensis“, Seu,
Liber Socinianorum Primarius (Frankfurt u. Leipzig [Nürnberg] 1739; Catech. 121 m,
Urn:nbn:de:bvb:12-bsb10389219-4, VD18 15341461):

A genealogical ‘tree’ of the most important representatives of Socinianism

© Bayerische Staatsbibliothek

Bibliographic information published by the German National Library:
The German National Library lists this publication in the *Deutsche Nationalbibliografie*;
detailed bibliographic information is available at dnb.d-nb.de.

© Pablo Toribio 2024
Published by Franz Steiner Verlag, Stuttgart
www.steiner-verlag.de

Layout and production by Franz Steiner Verlag
Typesetting: DTP + TEXT Eva Burri, Stuttgart
Print: Beltz Grafische Betriebe, Bad Langensalza
Printed on acid-free and age-resistant paper.

Printed in Germany.
ISBN 978-3-515-13722-5 (Print)
ISBN 978-3-515-13725-6 (E-Book)
DOI 10.25162/9783515137256

Acknowledgements

The completion of this book has been possible thanks to the research project “Biblia latina e historiografía eclesiástica: edición y estudio de textos” (PID2020-114729GB-I00), funded by MICIU/AEI/10.13039/501100011033. I have written it as a researcher at the Institute of Mediterranean and Near Eastern Languages and Cultures (ILC), which is part of the Spanish National Research Council (CSIC). The English has been revised by Olivia Cockburn.

I began working on Wiszowaty’s *Medulla* in 2013, first with a post-doctoral scholarship awarded by the German Academic Exchange Service (DAAD) at the Heinrich Schliemann Institute of the University of Rostock, and then with a fellowship from the Leibniz Institute of European History in Mainz. The *Medulla* was also part of the research I carried out in 2014 with a Regard scholarship at the Institute of Reformation History (University of Geneva) and in 2015 with a Fritz Thyssen fellowship at the Gotha Research Centre and Research Library (University of Erfurt). I would like to thank these institutions for their financial support, and the mentors I found in them: Wolfgang Bernard, Kęstutis Daugirdas, Maria-Cristina Pitassi, Martin Mulsov, and the very long list of fellows, colleagues and friends I was so fortunate to share time and space with.

I first discovered Wiszowaty’s treatise in 2009, when I read Stephen Snobelen’s inspiring piece on Newton and Socinianism (2005). In 2013 I had the opportunity to consult in person the manuscripts of the treatise held at the Carl von Ossietzky State and University Library in Hamburg and in the Library of the Romanian Academy in Cluj-Napoca. I am most indebted to the professional staff of both institutions, as I am to the staff of the university libraries of Leiden and Amsterdam, where in 2018 I was allowed to access Wiszowaty’s correspondence and the materials for the second edition of the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*. In the same year, I was warmly welcomed at the universities of Szeged and Eötvös Loránd of Budapest by Mihály Balázs, Gizella Keserű and the whole team of the ‘Humanism in East Central Europe’ research group, led by Farkas Gábor Kiss. I am particularly indebted to Professor Balázs for generously sharing with me, a couple of years later, his discovery of the manuscript that has turned out to be Wiszowaty’s final draft of the *Medulla*. I am grateful to the staff at the National Széchényi Library in Budapest for kindly providing me with a digitized copy of this crucial document.

Table of Contents

Introduction	9
I. Benedykt Wiszowaty: his life and intellectual profile	9
II. <i>Medulla historiae ecclesiasticae</i>	17
1. <i>Dating, scope and dissemination</i>	17
2. <i>Contents and sources</i>	24
3. <i>The manuscripts and their relationships</i>	35
III. This edition	48
IV. References	51
1. <i>Archives and libraries</i>	51
2. <i>Printed sources</i>	51

Text

Prologus	58
Caput I De Nazaraeis et Ebionaeis seculo I et sequentibus	62
Caput II De patribus seculi primi et ultra	75
Caput III De haereticis seculi primi et ultra	91
Caput IV De Artemonitis et alogis seculo II.	97
Caput V De patribus a medio ad finem secundi seculi	105
Caput VI De haereticis a medio seculi secundi ad finem	126
Caput VII De Beryllo et Paulo Samosateno seculo tertio	129
Caput VIII De patribus seculi tertii	140
Caput IX De haereticis seculi tertii	158
Caput X De homousianorum et Arianorum dissidiis	162
Caput XI De Photino, Priscilliano et caeteris eorum homodoxis seculo quarto	167
Caput XII De patribus a concilio Nicaeno ad initia usque quinti seculi	176
Caput XIII Controversiae circa doctrinam de Spiritu Sancto	197
Caput XIV De Nestorii doctrina ejusque sectatoribus	202

Caput XV	De Eutychetis doctrina et ejus sectatoribus	207
Caput XVI	Continens seculum sextum	211
Caput XVII	Continens seculum septimum	216
Caput XVIII	Continens seculum octavum	219
Caput XIX	Continens seculum nonum	224
Caput XX	De ecclesiis Christianis in Aegypto seculo decimo	227
Caput XXI	Continens seculum undecimum	230
Caput XXII	Continens seculum duodecimum	232
Caput XXIII	De Albingensibus seu Valdensibus et aliis purioris doctrinae propugnatoribus seculo XII et XIII	240
Caput XXIV	Continens seculum XIV et XV	248
Caput XXV	Continens seculum XVI et XVII	251

Appendix and Indexes

Appendix: Marginal indications of content	267
Index of authors and works referenced in the critical text	274
Index of biblical references in the critical text	283
Index of names	285

Introduction

I. Benedykt Wiszowaty: his life and intellectual profile

Benedykt Wiszowaty (ca. 1660 – post 1704) was most aptly characterized by Lech Szczucki as an “unassuming, even deliberately self-effacing Polish Socinian”¹. His personality stood in sharp contrast with his ancestry: he was the only surviving son of the celebrated Socinian leader in the diaspora, Andrzej Wiszowaty (1608–1678), and the great grandson of Fausto Sozzini (1539–1604). In spite of (or because of) this, Benedykt did not sign anything he published with his full name: he either signed its work with his initials (B. W.) or left it unsigned, as he did with *Medulla historiae ecclesiasticae*. Perhaps the most noteworthy indication of his character can be found in the fact that he crossed his name off the list of newly added entries for the second edition (after 1686) of the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*. With this gesture, Wiszowaty was literally effacing himself from the series of antitrinitarian authors who were presented as worth remembering by posterity.²

Most of Benedykt Wiszowaty’s work is indeed aimed at preserving the works and names of others.³ He was directly responsible for two publications by Amsterdam presses that ensured the western European reception of Socinianism after its proscription from Poland and that still provide essential reference for scholars: the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* (1684) – which Wiszowaty presented as the posthumous work of Christoph Sand (1644–1680), but which was to a great extent compiled by him – and Stanisław Lubieniecki’s (1623–1675) *Historia Reformationis Polonicae* (1685), also edited and published by Wiszowaty. Before these pivotal contributions, he had participated in the second edition (1679) of Andrzej Węgierski’s (Andreas Wengerscius, 1600–

1 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 289.

2 On the manuscript second edition of *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*, now held at the University of Leiden, see Williams, *Lubieniecki*, pp. 315–319, and Szczucki, “Bibliographia”.

3 For Wiszowaty’s role as author and editor see Szczucki, *Sandii Bibliotheca*, pp. VIII–XV; Tazbir, *Wengerscii libri*, pp. XVIII–XXII; Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 287; Szczucki, “Bibliographia”; Ogonowski, *Socinianism*, pp. 189–194. See also Bock, *Historia antitrinitariorum tom I pars II*, pp. 1029–1030; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, pp. 357–358 (dependent on Bock), and Barycz, *Lubienieccii Historia*, pp. XXVII–XXXV.

1649) *Slavonia Reformata*, and he had published an annotated edition of the *Catechesis Racoviensis* (1680). He may have also been responsible for editing the posthumous publication of his father's *Religio rationalis* (1685).⁴ With his *Medulla historiae ecclesiasticae* (ca. 1685), Benedykt Wiszowaty accomplished “probably the last serious work to come from the Polish Socinians, one which winds up their contribution for good and is in a sense their parting shot”.⁵

Benedykt was the son of Andrzej Wiszowaty and the Polish noblewoman, Aleksandra Rupniowska (1623–1679), who had married in May 1648.⁶ The *Anonymi Epistola* (1680) on the life of Andrzej Wiszowaty, included in the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* and in all likelihood written by Benedykt himself, records the exhortation that the dying Andrzej reportedly made to “his youngest and only surviving son”.⁷ Benedykt's birth must therefore have taken place several years after their parents got married – at some point of the 1650s, or even in the early 1660s. This is confirmed by the fact that Benedykt eventually referred to the Remonstrant historian, Johannes Brandt (1660–1708), as his “comrade” (*sodalis*),⁸ a term usually reserved for coevals. Wiszowaty must have therefore experienced as a small child the years of upheaval and migrations that surrounded the expulsion of the Socinians from Poland (1658–1660).

When Andrzej Wiszowaty arrived in Amsterdam in 1666, he probably brought his son Benedykt with him. There, the Wiszowatys enjoyed the favour of the Remonstrant preacher, Isaac Pontanus (ca. 1625–1710), as Benedykt would later fondly recall.⁹ It seems quite safe to assume that the young Benedykt studied at the Amsterdam Remonstrant Seminar, where he would have met his ‘comrade’ Brandt. From the late 1670s onwards, Benedykt was demonstrably active in intellectual circles: the aforementioned renowned Prussian antitrinitarian, Christoph Sand, thanked him in the

4 This hypothesis is not mentioned in Ogonowski, “Andrzej Wiszowaty”, but see Ogonowski, *Socinianism*, p. 190.

5 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 288.

6 See the *Anonymi Epistola exhibens vitae ac mortis Andreae Wissowatii nec non ecclesiarum Unitariorum ejus tempore brevem historiam*, in Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, pp. 219–263 (marriage of Andrzej and Alexandra in pp. 239–240, age of Alexandra in p. 260).

7 Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, p. 260: “Inter caeteros vero filio natu minimo (quem majoribus vita functis, solum superstitem reliquit) inter ultimas admonitiones, hanc moriturus dedit: ‘Prout’ (fatur) ‘me fecisse vidisti, o puer! tu quoque, semper, quod verum atque bonum cura, et roga, et omnis in hoc sis’”. On Benedykt Wiszowaty's very probable authorship, see Szczucki, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, p. XIV.

8 Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Jean Le Clerc (Amsterdam), 26 May 1704 (Amsterdam UB, OTM hs. C 147): “dominum Brantium, sodalem quondam desideratissimum”. See also the postscript to his letter to Philip van Limborch (Amsterdam) of the same day, 26 May 1704 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88d).

9 Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Philip van Limborch (Amsterdam), 1 February 1697, in Amsterdam UB, OTM hs. K 88c: “inprimis reverendum dominum Pontanum, Maecenatem quondam parentum meorum et meum”. See also Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Philip van Limborch (Amsterdam), 25 July 1691 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88b), and Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Jean Le Clerc (Amsterdam), 26 May 1704 (Amsterdam UB, OTM hs. C 147).

Appendix (1678) to his *Nucleus historiae ecclesiasticae* (1669 and 1676) for providing a Latin translation of a Slavonic document.¹⁰ In 1680, two years after his father's passing, Wiszowaty produced the aforementioned edition of the *Catechesis Racoviensis*, profusely annotated with his own comments, which were added to those of earlier Socinians Johann Crell (1590–1633), Jonasz Szlichtyng (1592–1661), Martin Ruar (1589–1657), and Andrzej Wiszowaty. Of course, Benedykt's name is hidden under the phrase *et aliorum*, "and others", on the front page: his notes, which make up almost fifty per cent of the total, are signed with the initials B. W.¹¹

In Wiszowaty's commented edition of the Racovian catechism, we can see how his presumably Arminian education informed the apologetic approach that would become most visible in his *Medulla*, where abundant proof is found of his acquaintance with the works of Étienne de Courcelles (1586–1659). In keeping with the general direction of Remonstrant scholarship,¹² Wiszowaty defended his theological views by building on historical arguments instead of purely exegetical or philosophical ones. In doing so, he frequently resorted to non-biblical texts from Christian antiquity. In the unsigned short preface of his edition of the *Catechesis*, Wiszowaty insists on the compatibility of Socinian teachings with Christian antiquity and quotes some lines from the second-century *Shepherd* of Hermas. These lines from the *Shepherd* reappear in the prologue of the *Medulla*, together with Tertullian's words on "the rule of faith", which Wiszowaty had chosen as the opening quotation for his edition of the *Catechesis*.¹³ In the same book, historical arguments also support Wiszowaty's straightforward endorsement of Church rituals such as the washing of feet or the anointing of the sick,¹⁴ which are far from prominent in earlier Socinian discourse.

Indeed, Wiszowaty did not hesitate in showing his disagreement with a number of classical Socinian doctrines, exegesis and attitudes. In another of his comments on the

10 Sand, *Appendix*, pp. 62–64. The same translation would be reprinted in Wiszowaty's edition of Wengerscius, *Slavonia reformatata*, pp. 499–503. The Slavonic document in question, which is the object of the twentieth chapter of the *Medulla*, is otherwise known to be a late sixteenth-century forgery (see for further references Szczucki, "Socinian Historiography", p. 299, n. 27; Balázs, "Mittelalterliche Häresie", pp. 228–230).

11 This edition is missing in Knijff et al., *Bibliographia Sociniana*, pp. 69–75. They do include the re-edition of 1684 (p. 75). The fact that this 1684 re-edition does exhibit the name *Benedictum Wiszowatium* on the front page makes me suspect that Wiszowaty was not responsible for it (despite Ogonowski, *Socinianism*, p. 190) and that he might have already left Amsterdam already by that time.

12 On which see Levitin, "Introduction", pp. 61–64. On the historical orientation of their biblical scholarship, akin to the one developed by Socinians, see also Daugirdas, "Hermeneutics of the Remonstrants", and Daugirdas, "Hermeneutics of van Limborch".

13 See [Wiszowaty], *Catechesis*, p. [*1v] and pp. **2[r–v]. The opening quotation, as well as the short preface including quotations from Hermas, are lacking from the previous 1665 edition of the *Catechesis*. Wiszowaty's unsigned preface is entitled "De novissima hac editione ad lectorem alloquium" and is placed after the preface of the 1665 edition, which is reprinted in pp. *2[r]–**2[r].

14 [Wiszowaty], *Catechesis*, pp. 130–132.

Catechesis he emphatically rejects as a calumny the idea that Socinians had ever denied the existence of Hell.¹⁵ He also dwells at length on the right way of performing baptism (on adults and by immersion),¹⁶ in contrast with the indifference towards baptism that had been characteristically shown by his great grandfather, Fausto Sozzini. Two decades later, Wiszowaty would tell Jean Le Clerc (1657–1736) that Sozzini’s famous interpretation of John 1:1 had “never fully satisfied” him or any of his fellow Socinians.¹⁷

Benedykt’s first preserved letter to Philip van Limborch (1633–1712), from 1682,¹⁸ attests to an already-established scholarly collaboration with the Remonstrant leader, involving the exchange of materials pertaining to antitrinitarian history. Wiszowaty was understandably keen to contribute materials for van Limborch’s projected edition of Samuel Przykowski (1592–1670),¹⁹ which would eventually be published in 1692 and might be considered a supplement to the *Bibliotheca Fratrum Polonorum* (1665–1668).²⁰ A brief letter to the Mennonite physician, Anton van Dale (1638–1708), in which Wiszowaty sends regards from the Leiden mathematician, Burchard de Volder (1643–1709), also dates back to 1682.²¹ A close connection with the Mennonites seems to be confirmed by the fact that, after Wiszowaty’s eventual departure for Prussia, his

15 Ibid., pp. 179–180. As remarked by Ogonowski, *Socinianism*, p. 254, Wiszowaty’s “statement [was] not entirely honest”.

16 Ibid., pp. 118–120.

17 Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Jean Le Clerc (Amsterdam), 26 May 1704 (Amsterdam UB, OTM hs. C 147): “Proavi mei (nomen infaustum apud multas Christianorum sectas) explicatio hujus loci, fateor ingenue, nunquam mihi satis fecit, neque ejus homodoxorum atque eorum, qui et in aliis ecclesiis, ejus sequuti sunt vestigia. Ut verum fatear, post tempora horum, qui proximi erant temporibus apostolicis, nulla mihi videtur clarius ac melius mentem S. Apostoli exprimere interpretatio, quam tua, vir clarissime. Quamvis in ea pauca occurrere mihi videntur, quae forsitan ulteriori opus habeant elucidatione. ‘Apud DEUM’ et ‘in DEO fuisse RATIONEM’, quod apud te idem est: optaremus rationibus aliquibus, vel ex S. Scriptura, vel ex ratione sana, fulciri, quae sane non deessent. Perquam placet quod distinctionem facias inter ‘rationem’ et ‘lucem’. Multis enim theologis ac interpretibus idem videtur esse τὸ φῶς et ὁ λόγος, cum tamen S. Joannes clare distinguat haec tanquam contentum a continente”.

18 Benedykt Wiszowaty (Amsterdam) to Philip van Limborch (Amsterdam), 2 March 1682 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88a).

19 On this collaboration see Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 289; Simonutti, “Przykowski and Limborch”, pp. 191–193; Ogonowski, *Socinianism*, pp. 191–193 (coincidental page numbers are correct).

20 See Vercruyse, “Bibliotheca”, p. 208: “L’éditeur anonyme de 1692 a tenté d’imiter le mieux possible la composition des autres volumes de la *Bibliotheca* dont il se prétend d’ailleurs le successeur légitime”. This was indeed what van Limborch intended, as he told Jean le Clerc (see Simonutti, “Przykowski and Limborch”, p. 194). Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 287, counts “the monumental *Bibliotheca Fratrum Polonorum*” as one of Andrzej Wiszowaty’s “publishing ventures directed after his death by his son, Benedykt”, but he must be loosely referring to this contribution to van Limborch’s 1692 edition of Przykowski, since Benedykt must have been a child when the original volumes of the *Bibliotheca* were published.

21 Amsterdam UB, OTM hs. I 56. See Mandelbrote, “Witches and Forgers”, p. 300.

letters to the Netherlands were sent through a David Rudgers.²² This may have been either the Mennonite manufacturer, David Rudgers van Rozenburg (1629–1707), or, perhaps more likely, his namesake son, a silk merchant (1658–1713).²³ Furthermore, members of the broader Wiszowaty family who remained in the Netherlands – including the sisters Benedykt may have had – appear to have eventually merged into the Mennonite community.²⁴

With his intellectual profile, Benedykt Wiszowaty fits well into the category of late seventeenth-century “new Socinians”, characterized by Martin Mulsow as *Transferprodukte*, in as much as they “are the result of the frequent mixing which arose from the migration of Socinian people and ideas to western Europe, and into a completely different intellectual milieu”.²⁵ Elements of both Arminian and Anabaptist origin are found in Wiszowaty’s edition of the Racovian catechism, as has been seen.²⁶ Besides Arminianism and Anabaptism, however (the latter of which had, after all, “heavily fertilized” Polish Socinianism since its very beginning),²⁷ Wiszowaty was much indebted to the production of two independent Prussian antitrinitarians, who he had in all likelihood personally met in Amsterdam: the aforementioned Christoph Sand, and Daniel Zwicker (1612–1678).²⁸

In his notes on the Racovian catechism, Benedykt shows himself conversant with both Zwicker’s *Irenicum irenicorum* (1658) and Sand’s *Nucleus*,²⁹ which would eventually serve him as fundamental sources for his *Medulla*. Both Zwicker and Sand had engaged in intellectual debates with Benedykt’s father, as well as with each other.³⁰

- 22 See Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Philip van Limborch (Amsterdam), 25 July 1691 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88b), and Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Philip van Limborch (Amsterdam), 1 February 1697 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88c).
- 23 See *Ecartico: Linking cultural industries in the early modern Low Countries* (University of Amsterdam): <https://www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/persons/57691> (access date 21.03.2024).
- 24 See the rich database of <https://www.openarch.nl> (access date 21.03.2024), where a search for “Wis(s)owatius” returns a good number of members of the Baptist community between 1685 and 1741.
- 25 Mulsow, “New Socinians”, p. 51.
- 26 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 288, points to the latter. In addition to Wiszowaty’s aforementioned comments on baptism, see also his note on whether Christians may be magistrates, where he stresses the pre-Constantinian antiquity of the opinion that they may not (Wiszowaty, *Catechesis*, pp. 82–83). In this case, Wiszowaty’s historical comment tends to support Sozzini’s rather than the Arminians’ and Przyrkowski’s view (see Simonutti, “Przyrkowski and Limborch”, pp. 198–200, and Ogonowski, *Socinianism*, pp. 374–375).
- 27 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 288.
- 28 On Sand and his intellectual connections see Szczucki, *Nonkonformiści*, pp. 105–131; Snobelen, “Newton, Heretic”, pp. 384–389; Toribio, “Sand’s correspondence”. On Zwicker, see the detailed description provided by Bietenholz, *Zwicker*.
- 29 [Wiszowaty], *Catechesis*, pp. 77–78; see Bietenholz, *Zwicker*, p. 68, n. 25.
- 30 Zwicker and Sand had engaged in 1677 in a debate on “the preexistence of Jesus Christ before his birth from the Virgin” (asserted by the latter against Zwicker and Socinians in general). See Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, p. 171; Bietenholz, *Zwicker*, p. 48.

Andrzej Wiszowaty had debated with Zwicker on “God’s foreknowledge of contingent events in the future”,³¹ which was denied by the latter. Sand, on the other hand, is known to have emphatically opposed Socinian Christology. In this context, Andrzej Wiszowaty had written in 1673 against Sand’s idiosyncratic assertion of the pre-existence of the souls.³² Benedykt’s father had also left a set of critical notes unpublished on Sand’s *Nucleus*, which his son likely used when composing his own *Medulla*.³³ In spite of these intellectual discrepancies, Benedykt must have been personally close to Sand: this can be inferred from his preface – signed with the initials B. W. – to the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*, where Wiszowaty mentions that he had discussed this book project many times with Sand, and adds that the Prussian had granted him permission to correct it.³⁴ Furthermore, the meticulously compiled entry on Sand provided in the *Bibliotheca* includes a very precise dating of his death (“the last day of November 1680, at 7:30 in the morning”),³⁵ which suggests that Wiszowaty was with him at the time, or was at least given this information by people who were.

In March 1682 Wiszowaty stated that he intended “shortly to depart for Prussia”.³⁶ He must have done so at some point between 1682 and 1686, as we know that he sent a letter from Prussia to van Limborch before October 1686.³⁷ Wiszowaty’s departure had most likely taken place by 1684, the same year in which the Synod of Rutów (today Stara Rudówka, in the Warmian-Masurian Voivodeship, northeastern Poland) had appointed him minister of the Socinian community of nearby Kosinowo (Andreaswalde in German).³⁸ There he was to succeed Christoph Crell (1622–1680), son of Johann (1590–1633) and father of Samuel Crell (1660–1747). Kosinowo had become “the centre of Socinianism in Prussia” after Samuel Przypkowski “and another of the brethren” had acquired it, subject to mortgage, in 1666.³⁹ It was most probably in Kosinowo that

31 Bietenholz, *Zwicker*, p. 50. See Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, pp. 148 and 156.

32 See Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, pp. 147–148: “Defensio Objectionum de Filio Dei ante mundum creatum, post incarnato, contra quendam praexistentiae animarum assertorem [i. e. Christophorum Sandium] scripta a. 1673. MS”. On Sand’s view see Salatowsky, “Ursprung der Seele”.

33 See Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 292. Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, p. 148, registers these notes as *In Christophori Sandii Nucleum historiae ecclesiasticae animadversiones*.

34 Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*, p. *3[r]: “Verum cum a longo tempore notus mihi fuerit foetus is Viri Clarissimi, ipseque saepius de eo mecum consilia iniverit, immo et emendandi plenam facultatem concesserit; eo audentius laborem hunc aggressus sum”.

35 *Ibid.*, p. 169: “Denatus Amstelaedami a. 1680, die ultimo Novembris, hora matutina 7 1/2”.

36 Benedykt Wiszowaty (Amsterdam) to Philip van Limborch (Amsterdam), 2 March 1682 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88a): “propositum meum est in Borussiam brevi proficisci”.

37 See Philip van Limborch (Amsterdam) to Benedykt Wiszowaty, 25 October 1686, draft (Amsterdam UB, OTM hs. III D 17: 158), where this no longer identified letter is referred to.

38 Bock, *Historia Socinianismi Prussici*, pp. 85–88; Bock, *Historia antitrinitariorum tomus I pars II*, p. 1029. A photograph of what was most likely Wiszowaty’s house in Kosinowo, taken in 1926 by Earl Morse Wilbur, is provided by Williams, *Lubieniecki*, p. 965 (see also p. 897).

39 Wilbur, *A History of Unitarianism*, p. 516.

Benedykt married Katarzyna Przyrkowska de Przyrkowice, very likely Samuel Przyrkowski's daughter. This marriage must have taken place at some time before 1697, when Wiszowaty refers to her as his wife in a letter to van Limborch.⁴⁰

The writing of the *Medulla*, which Benedykt may well have started in the Netherlands, was the main intellectual project he brought to completion in his first years in Prussia (between 1686 and 1691).⁴¹ Otherwise, pastoral and political rather than strictly intellectual activities are likely to have taken up most of his time in Kosinowo. On a pastoral level, it is easy to imagine that everyday challenges faced by dissident exiles lay behind the questions that Wiszowaty chose to ask van Limborch in their learned exchange: he asked whether it was legitimate for a religious exile to enter into a second marriage, provided that his first wife had refused to accompany him in exile and had herself married again. He also asked the Remonstrant leader in which precise sense the Apostle had forbidden men "to keep away from any brother who is walking in idleness and not in accord with the tradition" (2 Thessalonians 3:6):⁴² was this, Wiszowaty asked, a general prohibition or was it limited to religious communication? A small community surrounded by Trinitarian Protestants, the Socinians of Kosinowo must have experienced social pressure to convert and the tensions resulting from this.

There were other problems caused by the challenges of maintaining family and community ties in spite of considerable geographical dispersion. An insight into some such problems are given in a letter sent from Kosinowo to Kolozsvár in September 1695. In this letter, the author tactfully mentions legal claims existing around the inheritance of Joachim Stegmann (likely the Younger, 1618–1678) and his descendants, which involved members of the Brandenburg, Prussian and Transylvanian communities.⁴³

On a political level, the relationship with Prussian authorities, who did not officially tolerate Socinians, must have also proved challenging for the community. At some point, "the Unitarian Polish exiles were disturbed by some":⁴⁴ in response to this, a confession of faith, entitled *Confessio fidei exulum Christi*, "was published by Benedykt

40 Benedykt Wiszowaty (Kosinowo) to Philip van Limborch (Amsterdam), 1 February 1697 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88c): "cum coetu nostro et conjuge mea (cujus nomen Catharina Pripcovia)".

41 Williams, *Lubieniecki*, pp. 18–19, considers that Wiszowaty must have been also busy in Kosinowo with his edition of Lubieniecki's *Historia* (1685) and the projected second edition of the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* (1686 or later). He is probably right in relation to the latter, although it is not absolutely certain that Wiszowaty left Amsterdam before 1686. However, since the edition of Lubieniecki's *History* was printed in Amsterdam in 1685, it seems safer to presume that Wiszowaty had finished the work before leaving.

42 In Wiszowaty to van Limborch, 25 July 1691 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88b), Wiszowaty to van Limborch, 1 February 1697 (Amsterdam UB, OTM hs. K 88c) and Wiszowaty to van Limborch, 26 May 1704 (Amsterdam UB, OTM hs. C 147).

43 Preserved by János Kénosi Tözsér (1708–1772) and István Uzoni Fosztó (1729–1778) in their *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. See the edition of Káldos et al., *Unitario-Ecclesiastica Historia*, pp. 881–885 (p. 884). The name of the writer of the letter has not been transmitted, but he may well have been Wiszowaty, since he is speaking on behalf of the Kosinowo community.

44 Wilbur, *A History of Unitarianism*, p. 516.

Wiszowaty, minister in Kosinowo”, addressed to the Great Elector, Frederick William (1620–1688, reigning since 1640). The author of this text is unveiled in an introductory note from the 1720s or early 1730s accompanying several manuscript copies of the confession.⁴⁵ The information very likely came from Benedykt’s son, as will soon become clear. Wiszowaty’s brief *Confessio* “followed in the footsteps of Jonas Schlichting’s *Confession* of 1642, stating the main articles in brief and simple form, with proof-texts cited for every item, and the obvious purpose of showing that this faith in every particular is agreeable to Scripture and the Apostles’ Creed”.⁴⁶

The letters Wiszowaty sent to van Limborch and Le Clerc in May 1704 provide the *terminus post quem* for his death. He was succeeded in the Kosinowo ministry by Christopher Schlichting, a descendant of Jonasz Szlichtyng, but when exactly this happened is unclear.⁴⁷

Benedykt was survived by at least one son, named after his grandfather, Andreas Wiszowaty (1686–1735). Andreas studied at the Unitarian College of Koloszvár, and travelled to a number of universities in Germany and the Netherlands, presumably at the College’s expense. He then served as minister to the Polish Unitarian community in the Transylvanian city from 1724 until his passing on 31 December 1735. This information

- 45 Clemen, “Zur Geschichte des Sozinianismus”, pp. 141–143, transcribes this note from an unidentified manuscript. It begins: “Haec confessio, cum exules Poloni Unitarii in ditionibus Brandenburgicis a quibusdam inquietarentur, per Benedictum Wissowatium, verbi divini ministrum in Cosmovia [*sic instead of Cosinovia*] Borussiae, patrem reverendi ac clarissimi Andreae Wissowatii, ibidem [itidem?] verbi divini ministri ecclesiae Polonicae Claudiopoli collectae, edita fuerat, et Claudiopoli prelo submissa sub titulo: Confessio fidei exulum Christi, qui ab eius sanctissimo nomine Christiani tantum appellari amant, ab iisdem, dum haereseos inculpabantur, serenissimo Electori Bandenburgo dedicata. At anno 1719 praesens titulus eidem confessioni in Transylvania praepositus per Fel. quondam Samuelem Biro . . .”. The same text is found in manuscripts held in Cluj BAR, MSU 531-D and 1115. Andreas Wiszowaty (Benedykt’s son, on whom see below) is mentioned without a reference to his death. Sámuel Bíró, on the other hand, is noted as having passed away (“per Fel. quondam Samuelem Biro”). Since Bíró died in 1721 (Lakó, *Manuscripts*, vol. II, p. 22), the note must have been written between that year and 1735, when we know Andreas died.
- 46 Wilbur, *A History of Unitarianism*, p. 516. According to the aforementioned note, the confession was eventually printed in Koloszvár and re-issued there some time later, with a modified title (*Confessio fidei Christianae secundum Unitarios*), for apologetic purposes by the Transylvanian Unitarian Church (on this printed version, see further Kovács, “Dávid Ferenc”, p. 161). Numerous manuscript copies of it are held today in Cluj-Napoca, both with the original title (*Confessio exulum Christi*) (CBAR, MSU 374-B, 525-B, 531-D, 1010-A, 1115 and 1783; see Lakó, *Manuscripts*, vol. I, pp. 82, 112–113, 198, 223, 368), and with the modified title (CBAR, MSU 111-A, 249, 371, 520-A, 633-B, according to Lakó, *Manuscripts*, vol. I, pp. 32, 60, 81, 110, 129). The text of the confession, “in the precise form in which it was presented to the Elector”, can be read in Bock, *Historia Socinianismi Prussici*, pp. 70–76, who also mentions a German translation circulating in Berlin in 1716 (p. 70).
- 47 “Christophori Crellii e vivis excedentis sedem occupaverat Benedictus Wisowatius, Andreae, Fausti Socini Senensis ex filia nepotis filius, vir eloquentissimus. Hic Benedictus officium suum cui per aliquot annos praefuit curandum commisit Christophoro Schlichtingio, qui aliquot annos hoc munere functus, praematura morte ereptus, ministerium suum resignavit Samueli Arcissewio viro in rebus publicis ac ecclesiasticis versatissimo” (Bock, *Historia Socinianismi Prussici*, p. 88).

comes from his epitaph,⁴⁸ which also records that he was born in Prussia, thus further supporting his identification as Benedykt's son. On the basis of a no longer extant "manuscript history of the Morsztyn family", Friedrich Samuel Bock took this Andreas Wiszowaty for a brother or a nephew of Benedykt.⁴⁹ However, this is contradicted both by the *Anonymi Epistola* on the life of Andrzej Wiszowaty and by the aforementioned note on the *Confessio fidei exulum Christi*. The former asserts that the Socinian leader had left but one surviving son and the latter notes that Andreas Wiszowaty, the minister of the Polish community in Kolozsvár, was in fact Benedykt's son. The authority of the latter document is increased by the fact that it was written in a Transylvanian milieu and in all likelihood during the period of Andreas Wiszowaty's active service (1724–1735). As we will see, it was also within that period, and most likely in Kolozsvár, that the only manuscript of the *Medulla* expressly ascribing the treatise to Benedykt Wiszowaty was produced.

II. *Medulla historiae ecclesiasticae*

1. Dating, scope and dissemination

In July 1691, Benedykt Wiszowaty asked Philip van Limborch whether he had seen "a manuscript treatise entitled *Medulla historiae ecclesiasticae*",⁵⁰ which would have been shared with the Remonstrant leader "some years ago" (*ante aliquot annos*) by Christopher Zagórski. The latter was presumably a member of Wiszowaty's community in Ko-

48 Káldos et al., *Unitario-Ecclesiastica Historia*, p. 887, n. 34: "Epitaphium R. Andreae Wissowatii a seniore scholae Paulo Bencze compositum: Solibus exanguis jaceo vitalibus orbus, / praeproperum mortis disce, viator, iter! / Aemula caelorum vitiatur sponte columna, / tempus et in cineres nobile marmor agit. / Stemmata nec rabiem mortis remorantur avorum, / Musa sed injunctum jus necis ipsa fugit. / Integritas vitae pietasque est nescia mortis, / haec ubi sunt, Parcae nil ibi juris habent. / Sanguine quo fuerim cretus, canit ecce colossus. / Labitur at vitae firma columna meae. / En Wissowatius fueram de sanguine avorum / Andreas divae viva columna domus. / Prussia me genuit, sed Claudia mater adultum / fovit, et aeterno cinxit honore caput. / Namque ibi personui duodenis impiger annis / mystica Sarmatico verba notata sono. / Me prius at docuit Germanica ac Belgica Pallas, / inscia solius frangere tela necis. / Lustra novem Christo vixi cum quatuor annis, / mens manet angelicis jam sociata chordis". This likely corresponds to Cluj, BAR, MSU 1315, p. 61 (see Lakó, *Manuscripts*, vol. I, p. 279), but I have not had the occasion to verify it.

49 "Historia familiae Morstinianae MSC. prodit, eum [*that is, Andrzej Wiszowaty (1608–1678)*] Amstelodami Unitariorum fuisse ministrum, duosque reliquisse filios, alterum Benedictum (juniorum nimirum), ministrum Andreaewaldensem in Prussia, alterum Andream (qui adeo tertius est huius praenominis), ministrum Claudiopolitanum, qui itidem duos habuit filios, Ioannem et Andream, qui proinde eiusdem praenominis quartus" (Bock, *Historia antitrinitariorum tomi I pars II*, p. 1017). In the same place, Bock interestingly refers to a Wiszowaty who came from Transylvania to visit the Prussian Socinians in 1746.

50 Benedykt Wiszowaty (Kosinowy) to Philip van Limborch (Amsterdam), 25 July 1691 [*8 Calendae Sextileis*] (AUB, OTM hs. K 88b): "Eadem occasione vellem etiam rescire ex te, vir clarissime, an visus sit a te tractatus quidam MS sub titulo Medullae historiae ecclesiasticae, quem frater noster

sinowo, who was then returning to Prussia from France.⁵¹ The treatise must have been completed in Kosinowo in the second half of the 1680s. It was certainly not finished before 1684, the year of the publication of the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*, which is referred to in the treatise as a recently published work (XXV 16).⁵²

As his timid overture to van Limborch suggests, Wiszowaty was probably aiming to publish his treatise in Amsterdam, where all his previous editorial projects had been printed. The *Medulla* was perfectly in keeping with these previous intellectual endeavours. In the works Wiszowaty had edited so far, readers were offered a historical survey of the origin and development of Socinianism and related antitrinitarian trends (in Wengerscius' *Slavonia Reformata* and Lubieniecki's *Historia Reformationis Polonicae*) as well as a synthesis of Socinian theology supplemented with historical comments (as in the 1680 edition of the *Catechesis Racoviensis*). The *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* had gone a step further by picturing Socinianism as a transnational movement encompassing different kinds of antitrinitarianism.⁵³ With the *Medulla*, Wiszowaty attempted to extend this imagined antitrinitarian ecumenism to the entire Christian history.

The work belongs to the Protestant apologetic tradition initiated by Matthias Flacius Illyricus' *Catalogus testium veritatis* (1556),⁵⁴ and consisting of identifying precedents of a given Protestant confession throughout Christian history. Wiszowaty intends "to weave throughout the series of those who held fast to the ancient truth and simplicity since the very beginnings [of Christianity] until our times" (prol. 1), and he describes what he does in his treatise as "producing a multitude of witnesses" (XXV 17). But this tradition is combined in the *Medulla* with the older, spiritualist one that is visible in Sebastian Franck's *Chronica, Zeitbuch und Geschichtsbibel* (1531), where those commonly held as heretics are depicted as the true heirs of Christ.⁵⁵

Christophorus Zagorski ante aliquot annos, huc per vestras oras ex Gallia redux, penes se habuit, et nisi me memoria fallit, retulit mihi tibi etiam ab ipso fuisse communicatum, et tuae, vir reverende, subjectum censurae. Quod si ita sit, rogo ut et de hoc scripto, si vel ad manus est, vel contenta ejus in memoria haerent, velis, vir doctissime, tuum proponere iudicium".

51 This Zagórski, who was then likely performing the traditional *peregrinatio academica*, would be "in the years 1702–1706 minister of the Polish and subsequently Hungarian Unitarian community in Kolozsvár before eventually moving to Prussia" (Szczucki, "Socinian historiography", p. 291). See Káldos et al., *Unitario-Ecclesiastica Historia*, p. 881: "Reverendus Christophorus Zágorski [sic] anno 1700, caepit verbum Dei Polonis ministrare at tandem una cum tota sua familia in Prussiam exiit, ibidemque permansit".

52 The Roman numerals refer to the chapters of *Medulla*, and the Arabic ones to the sections within each chapter.

53 The title of the work is eloquent in this regard, as it states that the bio-bibliographical dictionary together with the appended documents amount to a *Compendium Historiae Ecclesiasticae Unitariorum, qui Sociniani vulgo audiunt*.

54 As pointed out by Szczucki's, "Socinian Historiography", p. 294.

55 On the relationship between spiritualist and antitrinitarian views of Church history see Balázs, "Mittelalterliche Häresie", p. 236. On the spiritualist stance see much more broadly Gilly, "Die Gelehrten".

There were several precedents for this apologetic strategy in the antitrinitarian tradition, starting with the joint manifesto of Transylvanian and Polish Unitarians, *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione* (1568).⁵⁶ This text includes a discussion of the *reclamatores* or historical figures that had allegedly preserved theological truth after its corruption in Late Antiquity. The full title of Wiszowaty's treatise indeed seems to echo this foundational text: *Medulla historiae ecclesiasticae, seu problema seu tractatus de origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus, Jesu Christo, Domino nostro, nec non de Spiritu Sancto doctrinae*. The title that Wiszowaty had originally proposed (as will be shown in II, 3 below) was *De origine et progressu verae et falsae ... doctrinae*, which echoes *De vera et falsa ... cognitione* more prominently, both in its main title and the title of a particularly relevant chapter of that sixteenth-century work: "De origine et progressu Triadis deque initio sophistices et variis reclamatoribus".⁵⁷

However, Wiszowaty relied even more heavily on contemporary scholarship, and particularly on the writings of two non-Socinian antitrinitarians who, as mentioned in the previous section, belonged to his father's circle in Amsterdam: Christoph Sand and Daniel Zwicker. Both had developed their ideas on the history of the Trinity doctrine based on French Jesuit Denis Pétau's (Dionysius Petavius, 1583–1652) widely influential *Opus de theologicis dogmatibus* (1644–1650).⁵⁸

As Szczucki argued, Sand's aforementioned *Nucleus historiae ecclesiasticae* probably even inspired the final title of Benedykt Wiszowaty's treatise, with *nucleus* and *medulla* both meaning 'kernel'.⁵⁹ Sand had attempted to show that ancient Arians – labelled as such from the fourth century onwards – adhered in fact to the Christian faith in its purest and most ancient form. He also argued that, despite constant persecution, it was possible to find Arians – that is, true Christians – in every period of Christian history.

56 See the reprint introduced by Pirnát, *De falsa et vera*, and the discussion provided by Balázs, *Early Transylvanian Antitrinitarianism*, pp. 27–41.

57 In Pirnát, *De falsa et vera*, pp. 32–44. Otherwise, the starting words *De origine et progressu* are common in seventeenth-century historical scholarship. It is noteworthy, however, that they are combined with the theme of the dichotomy between true and false beliefs in some works relevant to Wiszowaty's intellectual background, such as Gerardus Vossius' *De theologia gentili et physiologia Christiana, sive de origine ac progressu idololatriae* (1641), and Anton van Dale's *Dissertationes de origine ac progressu idololatriae et superstitionum* (1696).

58 On the reception of Petavius in seventeenth-century controversies on the early Church, see Levitin, *Ancient Wisdom*, pp. 447–541.

59 Szczucki, "Socinian Historiography", p. 293. However, this must have happened as an afterthought of Wiszowaty, since the word *medulla* was added to the title at a later stage (see section II, 3 below). Note also that titles using that word were not rare at the time for books presented as encapsulating the essentials of a topic: see Andreas Josaeus' *Medulla priscae puraeque Latinitatis Latino-Germanicae* (1638), Georg Caspar Kirchmaier's *Medulla et synopsis oratoria* (1666), John Francis Viganí's *Medulla chymiae* (1685), and historiographical works such as Daniel Pareus' *Universalis historiae profanae medulla* (1631), William Howell's *Medulla historiae Anglicanae* (1679), or the *Medulla historiae ecclesiasticae emaculata, emedullata, vindicata* (1671) written by the Portuguese friar, Francisco Macedo, which despite its title is in no way related to Wiszowaty's work.

At the same time, the Prussian heterodox explicitly considered Socinian Christology as an unwarranted novelty in Christianity. With the *Medulla*, Wiszowaty intended to counter this position, while at the same time appropriating Sand's scholarship for his own apologetic purposes. Repeating a claim that had been previously made by Zwicker in his aforementioned *Irenicum irenicorum*, the Socinian instead took as representatives of original Christianity the first-century Nazarenes, who did not believe in Christ's antemundane existence.⁶⁰ Then, he replicated the structure of the *Nucleus* in a far briefer form, often identifying as Nazarenes the same characters that Sand had identified as Arians, and occasionally taking issue with the Prussian over the interpretation of some ancient figures, most notably in the case of Paul of Samosata (chapter VII).

However, beyond occasional confrontations with Sand,⁶¹ the *Medulla* serves the more prominent purpose of appropriating the identification with ancient heretics that orthodox opponents of Socinianism had traditionally wielded against it. In theological polemics, Socinians had classically been called Samosatensians, Photinians, and Arians, amongst other labels.⁶² While rejecting the misleading identification with ancient Arians (the name by which Socinians were ordinarily known in Poland), Wiszowaty endeavours to show that ancient figures such as Artemon, Paul of Samosata or Photinus, who were commonly regarded as heretics for denying Christ's premundane existence, actually followed in the footsteps of original Christians.

This strategy also had precedents in the specifically Socinian tradition. Sozzini himself, in his discussions with Reformed theologian Andreas Volanus (1530–1610),⁶³ had asserted that Paul of Samosata, Photinus “and others” belonged to a minority of ancient Christians who upheld the right Christological beliefs,⁶⁴ and who could even be

60 See Zwicker, *Irenicum*, pp. 109–116, and Bietenholz, *Zwicker*, p. 68. Before the *Medulla*, Wiszowaty had already referred to the Nazarenes as adhering to original Christianity in *Confessio*, p. 78.

61 See I 5; II 13; IV 16; VII 4–15; XXIII 7.

62 See for instance Lutheran Johann Wigand's *De Deo, contra Arianos novos nuper in Polonia exortos* (1566), Reformed Josias Simmler's *De aeterno Dei Filio . . . adversus veteres et novos Antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitas, Samosatenianos et Pneumatomachos* (1568), Catholic Emmanuel de Vega, *Facti Samosateniani Dei oppugnatio ac aeternae Christi generationis veraeque deitatis defensio* (1590), Lutheran Nikolaus Hunnius' *Examen errorum Photinianorum* (1618). English antitrinitarian Paul Best was also polemically referred to as a “new Samosatensian” in the early 1600s (see Lim, *Mystery Unveiled*).

63 For the context see Daugirdas, *Die Anfänge*, pp. 91–94.

64 See his *Ad Andreae Volani Paraenesim*, in Sozzini, *Operum tomus alter*, pp. 375–383 (p. 382a): “Porro quod ais, si sententia nostra vera est, nullam hactenus fuisse Ecclesiam: vide, quaesumus, quid dicas, et quam parum tibi constes, qui Samosatenianos, et Ebionitas nos vocas. Nunquid Ecclesiam esse non putas, nisi non solum publice homines congregentur, sed in maximo etiam numero? Certe, si istud verum est, per multa saecula, vel te ipso iudice, nullam habuimus Ecclesiam. Quamquam ex historiis satis liquet, et Paulus Samosatenus, & Photinus, & alios, qui Jesum Christum, ut nos facimus, antequam ex Maria nasceretur, revera non extitisse senserunt, permultos discipulos fecisse, qui per aliquod tempus & publice congregati sunt, & in quibusdam regionibus cum numero, tum auctoritate caeteris Christum profitentibus superiores fuere”.

compared to Reformers like Luther and Zwingli.⁶⁵ In the same vein, Sozzini's grandson and Benedykt's father, Andrzej Wiszowaty, succinctly traced a genealogical line of true Christianity passing through Theodotus of Byzantium, Artemon, Beryllus, Paul of Samosata and Photinus (second to fourth centuries).⁶⁶ This view implied that, as Christians denying Christ's premundane existence adhered to the original truth, Trinitarian Christians were actually the heirs of ancient heretics. Samuel Przypkowski made this explicit in a short, unfinished piece from the early 1660s, probably inspired by Zwicker's *Irenicum*,⁶⁷ in which he argued that the Gnostics had been responsible for the progressive introduction of error in the ancient Church. In developing and expanding this view in his *Medulla*, Benedykt provocatively identified the arch-heretic Simon Magus as ultimately responsible for the doctrine of the Trinity (chapter III), an idea that was again found in Sand's *Nucleus* and ultimately in Zwicker's *Irenicum irenicorum*.⁶⁸

It was on this particular point that van Limborch chose to focus when Wiszowaty asked him for his opinion on the treatise. In his reply to Wiszowaty's aforementioned letter of July 1691, which van Limborch sent in late August,⁶⁹ the Remonstrant wrote that, while the *Medulla* was "an erudite treatise that contained many excellent things", its author – who van Limborch most probably knew was Wiszowaty himself⁷⁰ – "ascribed without any foundation the first origin of the common doctrine of the Trinity to Simon Magus". Such an assertion, according to van Limborch, should be removed: the doctrine of the Trinity was awarded great importance "by almost all Christianity", to the point that it was held by many to be "the main, if not the single foundation of the whole Christian religion". If published, the treatise would ultimately harm the Socinian

65 *Responsio ad ea omnia quae Volanus superiori responsioni objecit*, in Sozzini, *Operum tomus alter*, pp. 383–422 (p. 421b): "Ego, etsi Paulum Samosatenum, Photinum, et alios, discipulos permultos fecisse dixi; non tamen novae sententiae auctores eos feci. (...) Hinc perspicuum est, de sententia illorum, qui haeretici ab istis sunt habiti, nihil posse statui; nec mirum esse, si ea, licet olim passim recepta, iis, tanquam auctoribus, fuerit tributa, qui, posteaquam, hominum male doctorum culpa, quodammodo exolevisset, illam instaurare sint aggressi. Quemadmodum aetate nostra nonnullae de Christiana religione sententiae, quae jam paene exoleverant, Luthero, Zuinglio, et aliis quibusdam, tanquam auctoribus, attributae sunt; quae tamen in ipsa universali ecclesia quondam vigeant".

66 In the first paragraph of his "Narratio compendiosa, quomodo in Polonia a Trinitariis Reformatis separati sint Christiani Unitarii, auctore Andrea Wissowatio", in Sand [and Wiszowaty], *Bibliotheca*, pp. 209–215.

67 See Bietenholz, *Zwicker*, p. 93. The text is found in Przypkowski, *Cogitationes*, pp. 232–234, under the inconspicuous title of "Paralipomena quaedam".

68 Zwicker, *Irenicum*, pp. 14–18 (see Bietenholz, *Zwicker*, pp. 63–64; Mulsow, "The Trinity"); Sand, *Nucleus*, pp. 56–58.

69 This reply was not known to Szczucki, "Socinian Historiography" (see p. 291), but was later pointed out by Szczucki, *Nonkonformiści*, pp. 135–136; see also Ogonowski, *Socinianism*, pp. 193–194.

70 When van Limborch referred to "the author", he first started to write and then deleted the word *reverendus*, which suggests his awareness as to who the author was. See next note.

communities: it would be used as a weapon by Church leaders hoping that Socinian exiles would not be tolerated at all.⁷¹

In view of van Limborch's "complete lack of enthusiasm", Wiszowaty may very well have "give[n] up his efforts to publish the work".⁷² In the period immediately following Wiszowaty's departure from Amsterdam, Socinian publishing ventures seem indeed to have depended almost fully on the willingness of the Remonstrants. This can be observed in the case of the edition of the works of Przypkowski, published in 1692 thanks to van Limborch's crucial sponsorship. Przypkowski's oeuvre displayed in general substantial affinities with Arminianism in general, "in particular as regards concepts of freedom and ethic voluntarism, the role of obedience in religion, the theme of the extension and limitations of the power of the state and the toleration of all dissidents".⁷³ On the contrary, a treatise like the *Medulla* was at odds with Arminian confessional as well as strategic interests: while Remonstrants were willing to regard the doctrine of the Trinity as an *adiaphoron*, that is, a tenet that was not necessary for salvation, they did not deny the doctrine as such. In addition, they were not at all interested in being associated with a book that was so emphatically antitrinitarian. This scenario probably also explains, incidentally, why the second edition of the *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* was never published.

The *Medulla* remained in manuscript form and its very limited dissemination scarcely surpassed the boundaries of Unitarian communities, as the available evidence

71 Philip van Limborch (Amsterdam) to Benedykt Wiszowaty (Kosinowo), 29 August 1691 (AUB, OTM hs. III D 17: 161v): "Quod reliqua epistolae tuae attinet, paucis ita habe. Legi tractatum MS titulo Medullae historiae ecclesiasticae, quam D. Zagorski mihi legendum tradidit. De singulis tractatu illo contentis post tam longum temporis intervallum sententiam meam ut promam fieri nequit. Unum nunc dicam: Visum mihi fuisse tractatum eruditum, qui multa contineat egregia: sed autor [reverend- *ante correctionem*] mihi visus fuit sine ullo fundamento primam dogmatis communis de Trinitate originem adscribere Simoni Mago: quae exim ad id probandum in tractatu illo adferuntur, nihil minus quam id probant, et consequentia nituntur fallaci admodum et longe petita. Quare mea sententia [meo iudicio *a. c.*] autor illius, quisquis sit, locum illum debebit si Ecclesiae suae, jam in regiones varias dispersae, ullo modo consultum cupit. Notum est, quanti dogma istud a tota ferme Christianitate fiat, non aliter, ac si unicum, saltem praecipuum totius religionis Christianae sit fundamentum. Quid vero Ecclesias vestras magis potest reddere exosas, quam si scripto edito doceatur, quod totius religionis Christianae fundamentum creditur, ortum suum debere non Jesu Christo, non Apostolis, sed Simoni Mago? Constat Ecclesias vestras benignitate principum tolerari, repugnantibus quammaxime Ecclesiasticis: tali autem scripto maxime contra illas ecclesiastici armantur, si ostendant, ab hominibus ita dispersis, qui tanquam exules aegre tolerantur, tam atrociter contra primum religionis caput in lucem edi. Scis ipse quam tragice haec soleant exaggerari, omnia vestra invidiose amplificari [detorqueri *a. c.*?], ut ecclesiis vestris concessa libertas denuo eripiat. De alio libro illo contentis particulatim nihil dicere possum, praeter hoc generale, quod nonnulla contineat erudita [egregia *a. c.*?] et lectu digna." I have provided readings before corrections between square brackets. A few deletions of single letters have been omitted.

72 Ogonowski, *Socinianism*, p. 194.

73 Simonutti, "Przypkowski and Limborch", p. 204.

suggests. The only known case of external dissemination is represented by the manuscript held today in Hamburg, acquired by the well-known German collector, Zacharias Conrad von Uffenbach (1683–1734),⁷⁴ at some point before 1730 (see below, II, 3). With this copy, Wiszowaty’s provocative counter-history of the Trinity ventured into the market of clandestine literature, although there is no evidence that it ever gained a wide readership there.⁷⁵ It does not seem completely unwarranted to suspect that Uffenbach’s acquisition may have been linked to Benedykt Wiszowaty’s contemporary Samuel Crell, who was probably the longest-living of the “New Socinians.”⁷⁶ As a fellow Socinian who spent most of his life in Amsterdam and Brandenburg-Prussia and was actively involved in the trading and dissemination of such literature, it is unlikely that Crell was unaware of the *Medulla*’s existence. He certainly endorsed several of the most characteristic features of Wiszowaty’s account: Crell developed the thesis of a Nazarene Christology in his *Fides primorum Christianorum* (1697) as well as in his lost *Antiquitates et monumenta quaedam priorum saeculorum Christianismi* (ca. 1710). He also insisted on the significance of the second-century *Shepherd* of Hermas,⁷⁷ and used the pseudonym of Artemonius “in reference to a little-known Adoptionist from the third century,”⁷⁸ Artemas or Artemon, who features importantly in Wiszowaty’s account.

Otherwise, Wiszowaty’s depiction of a non-Trinitarian Christianity that was able to survive in every historical period was most valued by the threatened Unitarian minority in Transylvania, for whom the treatise must have represented a source of collective self-assurance. Transylvanian Unitarians were likely responsible for the preservation of Wiszowaty’s final draft, as will be suggested below (II, 3), and they also took the care to produce at least two copies of the treatise for internal use. The *Medulla* was known to the compilers of the *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, István Uzoni Fosztó and János Kénosi Tözsér, who started his career at the Unitarian College of Kolozsvár in 1730, when Wiszowaty’s son, Andreas, was serving there as a minister.⁷⁹

74 On him see Friedrich and Müller, *Uffenbach*.

75 I have found no evidence that the *Medulla* played any particular role in contemporary English Trinitarian controversies (on which see Lim, *Mystery Unveiled*), but see Snobelen, “Newton and Socinianism”, pp. 267–268, for eloquent parallels between Wiszowaty and Isaac Newton’s historiographical thoughts, which reveal a common use of antitrinitarian historical apologetics.

76 On Crell see Mulsow, *Moderne*, pp. 85–113; Mulsow, “Samuel Crell”; Mulsow, “New Socinians”.

77 See especially Mulsow, “Samuel Crell”, p. 480.

78 *Ibid.*, p. 494.

79 See the introduction of Balázs in Káldos et al., *Unitario-Ecclesiastica Historia*, pp. XII–XIV.

2. Contents and sources

“The *Medulla*’s philological-historical documentation is relatively modest compared to that of [Sand’s] *Nucleus*”.⁸⁰ Furthermore, Sand’s work is the main source for Wiszowaty’s references to secondary literature, and for many quotations from ancient, medieval and early modern authors. Sand’s *Nucleus* (in its substantially augmented second edition from 1676), together with its complementary *Appendix* (1678) and the earlier *Interpretationes paradoxae quattuor evangeliorum* (1669), provides much of the materials offered in the *Medulla*, particularly in its second half. In addition, Daniel Zwicker’s aforementioned *Irenicum* (1659), and occasionally his later responses to Comenius, *Irenicomastix perpetuo convictus et constrictus* (1661) and *Irenicomastix iterato victus* (1662), feature prominently as an intermediate source for the ante-Nicene fathers and for Petavius.⁸¹ Many of the quotations from fourth-century orthodox theologians, on the other hand, are taken from Étienne de Courcelles’ *Institutio religionis Christianae* and *Quaternio dissertationum theologiarum adversus Samuelem Maresium* (both included in the posthumous *Opera theologica* edited by van Limborch, 1675).

Wiszowaty selected and arranged these materials for his own apologetic goals. Whilst it may be a slight exaggeration to claim that he was “thoroughly conversant with the Fathers of the church and with ancient ecclesiastical writers”,⁸² Wiszowaty certainly complemented his more immediate sources with his own research and reading. The discussion on the Budapest manuscript below will show how this is particularly true with his quotations from Tertullian, Novatian, Hilary and others. It is also the case with his quotations from works illustrating the existence of non-Trinitarian Christians in the Middle and Far East, such as the medieval accounts of Marco Polo and Haithonus of Armenia (both of which Wiszowaty probably read in the Berlin 1675 edition), and the discussions contained in Philippus Baldaeus’ *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel* (Amsterdam 1672) and Alexander Ross’ *A view of all religions in the world* (second edition, London 1652). For a fuller account of the sources and their full references, the reader is referred to the critical text, the apparatus of unstated sources accompanying it and the index of referenced works.

The *Medulla* consists of a prologue and twenty-five chapters.⁸³ Christian Antiquity occupies more than a half of the treatise, with the first five centuries receiving three

80 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 293.

81 Wiszowaty’s usual dependence on Zwicker for Petavius is best visible in IX 6, 5–10, where he inserts the words *qui λόγον*, absent in Petavius, and displays *ex se* instead of Petavius’ *ex sese* (in both cases like Zwicker and unlike Sand, who also quotes this passage in *Nucleus*, pp. 141–142).

82 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 293.

83 See the previous survey of contents provided by Szczucki, “Socinian Historiography”, pp. 293–300. Briefer surveys are provided by Toribio, “Representaciones”, pp. 717–718, and Ogonowski, *Socinianism*, p. 194. In what follows, no attempt has been made to compare Wiszowaty’s account of

chapters each. This stands in stark contrast to the space dedicated to the High Middle Ages, with the sixth to twelfth centuries receiving one chapter each (XVI to XXII). Chapter XXIII is mainly devoted to the Albigensians and Waldesians (twelfth and thirteenth centuries), while the two remaining chapters cover the four remaining centuries (chapter XXIV the fourteenth and fifteenth century; chapter XXV the sixteenth and seventeenth centuries).

The prologue states that knowing “how to worship the supreme King” is the most significant kind of theological knowledge, and “knowledge of primeval [Christian] religion” is the second most important kind. Scripture leads to the former, history to the latter. While stressing the pre-eminence of the first kind of knowledge,⁸⁴ the author aims to “sketch in a rude style the face and the faith of the Church that followed the times of the Apostles, and weaving throughout from then the series of those who held fast to the ancient truth and simplicity”. It will thus become clear that the doctrine “of the triune God” was unheard of in the first three centuries, while the same doctrine became an indispensable requirement for believers from the fourth century onwards (1).⁸⁵ As the foremost historical source showing what early Christians believed, Wiszowaty puts forward the Apostles’ Creed via Tertullian, where no mention is found of Christ’s existence before his virgin birth (2). He then highlights the contrast between Erasmus’ and the Jesuits’ attitudes towards this document (3). Whilst Erasmus had emphasised the integrity of the early Church for being able to rely on such a concise text, the Jesuits had even accused the Apostles’ Creed of Nestorianism and Arianism. For the latter claim, Wiszowaty was relying, most likely via Sand, on a text probably forged by Catholic controversialist Caspar Schoppe (1576–1649).⁸⁶ It should come as no surprise, the author concludes, that the characters he proposes primarily as representatives of original Christian belief are today known as heretics. Indeed, Wiszowaty argues, it is usually the case that those in power promote the replacement of ancient beliefs and treat those who hold fast to the former as heretics. A good example of this can be seen with the doctrine of the Trinity in particular (4).

Chapter I is devoted to the Nazarenes and related groups (Jacobites and Ebionites). The Nazarenes are identified with the original Christians, who were converts from Judaism (1). Wiszowaty surmises the reader’s awareness that the Nazarenes did not believe in Christ’s premundane existence, although he does not make this explicit at this

ancient, medieval and early modern Christian intellectual history with the results of present-day theological and historical scholarship.

- 84 A similar caveat had been made by Przytkowski in relation to the importance accorded to “traditions” in Zwicker’s *Irenicum*, see Bietenholz, *Zwicker*, p. 90.
- 85 Numbers between brackets refer to the paragraphs of each chapter in the edition. When appropriate, section numbers are also indicated following paragraph numbers after a comma.
- 86 On Schoppe’s book see Strosetzki, “Schoppes Auseinandersetzung”. In view of the page numbers referred to by Wiszowaty, it is unclear which edition he was relying on. He certainly did not take these page numbers from Sand, *Nucleus*, p. 52.

point. He stresses that the most ancient objection against them was that they observed Mosaic ceremonies, which Wiszowaty justifies by pointing out that Jesus himself observed such rites. Commenting on a quotation from the fragmentary work of the early Christian historian, Hegesippus, preserved by Eusebius of Caesarea,⁸⁷ Wiszowaty introduces the well-known theme of the gradual corruption of post-apostolic Christianity brought about by converts from paganism who kept adhering to pagan, and particularly Platonic philosophy (2). Wiszowaty does not hesitate to label Hegesippus a Nazarene (4), as well as every bishop of Jerusalem well into the second century (3), starting with Jacob, the brother of Jesus (1). The author points out that the Nazarenes are not considered to be heretics by some respectable modern scholars, such as Grotius, Vossius, Courcelles, Huet, and even Sand, who is otherwise “an energetic opponent of the doctrine of the Nazarenes” (5). Only from the fourth century onwards did the Nazarenes start to be labelled as such, although this was due not to their Christology but to their adherence to Jewish ceremonies. The heresiological works of Tertullian, Epiphanius, Jerome, Augustine and Theodoret, regularly referenced by Wiszowaty throughout the chapters of the *Medulla* dealing with Antiquity, unanimously attest that the Nazarenes believed Jesus to be Christ (6). In what follows, Wiszowaty deals with the survival and dispersion of this sect (7–8), identifying the Christians of Saint Thomas in sixteenth-century India as their longest lasting heirs. The references to the latter are mostly based on Sand, as are the references to the Jacobites (9–10), whom Wiszowaty sees as the Nazarenes’ descendants in the Near East. Indeed, the Socinian warns the reader that, when the sources claim that a particular Christian group denies that Christ is God, they usually neglect to mention that the group in question denied Christ to be the “the one or highest God”, as happens in contemporary writings directed against antitrinitarians (10, 5–6). As for the Ebionites (11–14), Wiszowaty relies on Origen of Alexandria (most likely through Zwicker) for his argument that their name refers to their original “poverty”, be it material or spiritual (that is, a salutary ignorance of philosophy). He then proposes the existence of two different groups of Ebionites: those who actually followed in the footsteps of original Christians, and those who might have been the followers of a Ebion, a disciple of the heretic Cerinthus, who “recklessly” thought of Jesus as the physical son of both Mary and Joseph (11, 4).

87 The quotation had already been used by others including Johann Crell, in his preface to *Ad librum Hugonis Grotii* (in Crell, *Operum tomus quartus*, independent pagination), by Zwicker, *Irenicum*, p. 115, and also by Lubieniecki, *Historia*, pp. 134–135, from whom Wiszowaty most likely took it. Both Lubieniecki and Wiszowaty (unlike Crell and Zwicker) incorrectly cite the relevant chapter of Eusebius’ *Church History* as 29 instead of 32 (of book III), which is the chapter number displayed in the translation of Eusebius’ *Church History* of Wolfgang Musculus (1549), which they all would have used (Lubieniecki also used this and not the ancient translation of Rufinus, despite Williams, *Lubieniecki: History*, p. 414, n. 6). Otherwise, Wiszowaty quotes Eusebius either via the translation by Musculus (1549) or by Christopherson (1569), which most likely reflects the fact that he was taking the quotations from different secondary sources in each case.

Chapter II reviews the first-century fathers to show that they had the same Christological beliefs as Nazarenes, or at least cannot be said to have held different, even opposing, beliefs (1). The chapter covers Barnabas (2); Pseudo-Dionysius the Areopagite, whose works are disregarded as a sixth-century forgery (3), together with those attributed to Martial of Limoges and Linus of Rome (4). It also mentions Hermas, the author of the *Shepherd* (5–6) (a source particularly cherished by Wiszowaty, both in the *Medulla* and elsewhere, as has been noted) and Clemens of Rome (7), most of whose preserved works, Wiszowaty grants, are unauthentic but nevertheless contain nothing contrary to Socinian belief. Another author appearing in this chapter is Ignatius of Antioch (8–12), who provides an example of how “in later centuries the writings of the ancient were so abominably distorted, castrated or augmented by those in power as it pleased to them” (9, 1), a point characteristically made by Sand. Wiszowaty focusses on the fragments from Ignatius quoted by Theodoret of Cyrus (10) in order to show that they contain nothing against the Nazarenes’ Christological beliefs (11), and also discusses quotations from a number of Ignatian letters most likely taken from Zwicker’s *Irenicum* and Sand’s *Interpretationes* (12). Ignatius is followed by Polycarp of Smyrna (13–15). The writings of other ancient doctors have been lost (16), which Wiszowaty sees as evidence that they “undoubtedly taught the same as the aforementioned disciples of the apostles”. Primeval apostolic truth was professed in Jerusalem, Corinth “and most Christian churches” well into the second century (17).

Chapter III surveys first-century heretics, starting with the arch-heretic, Simon Magus (2–5), who presented himself as the highest God. He is credited with having engendered belief in a Trinity sharing one single substance and personhood (3), as well as other errors that are easily recognizable as tenets of either Roman Catholic or Reformed theologies, although Wiszowaty does not make it explicit. Examples of such tenets include the idolatrous worship of images and of the Virgin Mary, together with the denial of free will and of the necessity of good works for salvation (5). Simon, together with his disciples Menander, Saturninus and Basilides (5–7), are also considered to be the first Gnostics, to whom Sand ascribes the origin of the mass and the doctrine of transubstantiation, an association that Wiszowaty deems probable (8, 3). These men were followed by the Nicolaitans, the Valentinians, Cerdon, Marcion and Mark the Magician (9–14), all of whom denied Christ’s humanity and asserted the unity of the Father, the Son and the Holy Spirit. Another branch of heretics was that of Cerinthus (15–16), who distinguished between a celestial Christ on one side, who had descended at a given moment upon the adult Jesus and left him just before his passion, and a purely human Jesus on the other side, whose parents had been Mary and Joseph. Wiszowaty attributes to Cerinthus the origin of the doctrine of Christ’s two natures and his premundane existence, as well as the idea that Christ assisted God in the creation of the world. Carpocrates (17) followed Cerinthus in his assertion that Jesus was born from man’s seed, and Simon in his perpetuation of religious mysteries and in the worship of images.

Chapter IV is devoted to Artemon and his followers, from the late second century, who are “falsely and unjustly” referred to as heretics (1). The apostolic antiquity of their belief is confirmed by the fact that Eusebius was unable to name any writer before Justin Martyr that expressed a (Christological) opinion contrary to theirs (2–3), while the purity of ecclesiastical doctrine before those times is well attested (4–5). Wiszowaty further argues that refutations against the Artemonites, like those written against Socinians (“against Artemonites and against our opinion”, 8, 1), misleadingly represent their refusal to acknowledge Christ’s premundane existence as a refusal to acknowledge his divinity. Other accusations against the Artemonites are simply lies forged by animosity or weakness of mind (9). When the pure Christological belief began to be considered a heresy, their adherents started to be called Artemonites after Artemon or Artemas, a Christian teacher in Phrygia (10); his followers included Theodotus of Byzantium, called “the tanner”, another Theodotus, called “the money-changer”, and Asclepiodotus or Asclepiades (11–14). In the same group were the so-called *alogoi* (‘without word’), who refused to take God’s word as the very God or as His Son, and who had been first called that way by Epiphanius (17). They were also said to reject John’s Gospel and Revelation, which Wiszowaty deems a serious fault, either on their part, or on the part of those who made it up as a calumny (15). When discussing this issue, he reproaches Sand for having slanderously written that György Enyedi (1555–1597) spoke poorly of John’s Gospel (16). At the end of the chapter (17), Wiszowaty introduces an important caveat for the entire treatise: the reader should not assume that he approves all the authors and witnesses he reviews in every respect: he simply discusses them in order to prove the antiquity of the particular doctrine he intends to underpin.

Chapter V examines the fathers from the second half of the second century to qualify their actual opposition to Artemonite Christology. The first is Justin (2–5), who, due to his philosophical training and “his ignorance of Hebrew” (2, 5), did indeed assert Christ’s premundane existence. However, he also supported his subordination to the Father both in his humanity and in his divinity. Wiszowaty also refers to the much-discussed passage of the *Dialogue with Trypho* in which Justin refers to Christians who did not believe in Christ’s pre-existence. After a quick survey of Miltiades and Melito of Sardis (6–7), Wiszowaty considers at greater length the philosophies of Tatian (8–10), Athenagoras (11–12), and Theophilus of Antioch (13–14), frequently relying on Petavius’ interpretation via Zwicker. Besides Claudius Apollinaris, Dionysius of Corinth (15), Pantaenus, Clemens of Alexandria and some others (17–18), the lengthiest discussions are devoted to Irenaeus of Lyon (16) and, specially, Tertullian (19), both of whom Wiszowaty seems to quote based on his own reading.

The brief chapter VI examines the heretics from the second half of the second century, namely Montanus and his followers (1–2), Apelles (3) (whom Wiszowaty considers a follower of both Montanus and Marcion), Hermogenes (4) and Praxeas (5). All of these men agreed in professing the unity of Father, Son and Holy Spirit; doctrines

are also ascribed to them through Sand, tacitly implying an association with Roman Catholicism in relation to the eucharist, marriage and fasting (2, 1).

After a brief mention of Beryllus of Bostra (1), the important chapter VII, is devoted to the figure of Paul of Samosata. This third-century bishop had featured prominently in early polemics against Socinians, who had in fact been frequently referred to as Samosatēnians.⁸⁸ Wiszowaty begins by describing Paul as someone who, in the line of the Artemonites, acknowledged Christ as the Son of God and denied his premundane existence, which prompted his removal by Roman imperial authorities (2–3). Wiszowaty then develops an extended reply to Sand (4–8), who had claimed in his *Nucleus*, mainly based on the testimony of Epiphanius, that Paul of Samosata had professed the co-equality of the Father, the Son and the Holy Spirit. Wiszowaty responds by saying that Paul distinguished between God’s Word, which was co-eternal with Him and was not a different person, and God’s Son, Jesus. It should be no surprise that Epiphanius, writing more than one hundred years after Paul, misrepresented Paul’s sentiments, since “in the present times” opponents of Giorgio Biandrata and Ferenc Dávid have similarly misrepresented their views on the Trinity, despite being their contemporaries (9). Wiszowaty also deals with the argument according to which Paul of Samosata was reported to have used the term ὁμοούσιος, ‘consubstantial’, in his discussion of the relationship between God the Father and his Son (10–12). Finally, he concludes that Sand, in his efforts to deprive Socinian Christology of any ancient precedent, was able to produce only one valid argument, namely that Samosatēnians and Socinians interpreted the first verse of John’s Gospel differently. However, different interpretations are often found within the same group (13): in the sixteenth century, for example, Miguel Serveto and Adam Pastor interpreted John 1:1 in the same way as Paul of Samosata (14). The final paragraphs mention alleged followers of Paul, including Priscillian (15), Lucian of Antioch (16) and Nestorius (17).

Chapter VIII surveys fathers from the third and early fourth centuries, in order to show that all of them acknowledged the pre-eminence of God the Father over the Son. These include Hippolytus of Rome (2–3), for whom Wiszowaty notably relies on Zwicker; Minutius Felix, Julius Africanus and Ammonius of Alexandria (3–5). Other fathers are Origen of Alexandria (6–8), whom Wiszowaty frequently quotes through Sand, Theognostus and Gregory Thaumaturgus (9–10) and Novatian (11–12), from whom lengthy quotations are provided, probably based on Wiszowaty’s direct reading. The author goes on to reference Cyprian of Carthage (13), Dionysius of Alexandria (14), the fathers assembled in the Council of Antioch against Paul of Samosata (15–16), fathers whose works have poorly survived or are spurious (17–18), Pamphilus of Alexandria and Lucian of Antioch (19–20). Finally, he discusses Methodius and Arnobius (21–22), and Lactantius (23–24), whose work Wiszowaty quotes abundantly.

88 See n. 62 above.

Chapter IX reviews third-century heretics, starting with Noetus (1), who is said to have claimed, following Montanus, that the members of the Trinity share a single essence and substance. Followers of Noetus were Novatus (2) and Sabellius (3–4), whose idea of the Trinity is presented as exactly corresponding to that of “present-day Trinitarians” (3, 3). Sabellius’ adepts were also called Patripassians (4), as their tenets implied that the Father had suffered in the Cross. After these, Wiszowaty mentions the Manichaeans (5), describing them (by borrowing from Sand) in a way that implicitly makes them precursors of both Roman Catholics and Reformed Christians in a number of doctrines and attitudes. The last paragraph (6) summarizes the subordinationist Christology of the first three Christian centuries with a quotation from Petavius (through Zwicker).

Chapter X, “on the discords between homousians and Arians”, begins with a lamentation on secular power’s interference with matters of faith following the conversion of Emperor Constantine (1), which closely echoes parallel passages found in Zwicker and Sand. The inclusion of the unbiblical word *ὁμοούσιος* in the symbol of faith at the Council of Nicaea (2) prompted the violent conflicts between homousian Trinitarians and Arians that defined the fourth century and that, according to Wiszowaty, had been dealt with sufficiently by other authors (3, 6). In a similar way to Sand, Wiszowaty remarks that the persistence and diffusion of Arianism belies the claim that belief in a consubstantial Trinity is universal within Christianity (4). Like the previous chapter, this one also finishes with a long quotation from Petavius (5) underlining the affinity of Arius’ thought with that of earlier fathers.

Chapter XI deals with the fourth-century Christians identified by Wiszowaty as adherents to the original Christology, who were persecuted by Arians and homousians alike in the same way as followers of Paul of Samosata (1). The Christians he mentions include Marcellus of Ancyra (2–3), mistakenly held by some as Sabellian (4), and his disciples Eustathius of Antioch (5) and Photinus of Sirmium (7–8).⁸⁹ After mentioning several of his followers and the repression of Photinians in general (9–13), Wiszowaty turns to Priscillian of Ávila (14–16), whose Christology is equated to the one endorsed by Paul of Samosata and Photinus; his execution and the persistence of his followers are particularly revealing of their belonging to the true Church (16, 1). After recalling the survival of Nazarene Christians in the East at this time (17), Wiszowaty sets out to explore the “bright remnants of the ancient doctrine” (18) that can still be found in the writings of fourth-century Fathers, which makes the subject of the next chapter.

The lengthy chapter XII begins with a reference to the fact that the symbol of Nicaea still contains traces of belief in the pre-eminence of God the Father over His Son, and

89 Opponents of Socinians usually labelled them “Photinians” as well as “Samosatenians”, which likely explains the prominence given to Photinus in the chapter heading. In this case, the association with the ancient heretic had first been proposed by the Socinians themselves: see Daugirdas, *Die Anfänge*, p. 256.

that the tenet on the begetting of the Son “before all ages” was a later addition (1). After remarking in passing that the Church of Rome in that period did not yet enjoy the primacy that it later obtained (2), Wiszowaty aims to demonstrate that fourth-century Fathers did not represent the Trinity as being co-equal in number, but only in nature or *species* (2 and 17). He does so by providing quotations in chronological order from Eusebius of Caesarea (3), Alexander of Alexandria (4), Athanasius of Alexandria (5–6), Hilary of Poitiers (7), Marius Victorinus (8), Basil of Caesarea (9), Gregory of Nazianzus (10), Gregory of Nyssa (11), Epiphanius of Salamis (12), John Chrysostom (13), Ambrose of Milan (14), Augustine of Hippo (15) and Cyril of Alexandria (16). A substantial number of these quotations are drawn from Sand’s *Nucleus* and *Interpretationes*, and particularly from Courcelles’ *Institutio* and *Adversus Samuelem Maresium*.

Chapter XIII deals briefly with the controversies over the status of the Holy Spirit in the Trinity. The Council of Constantinople (381) gave the Holy Spirit the title of Lord for the first time (1), while most of the earlier Christian teachers, in keeping with the Scripture, had not deemed it a separate person, but a way of referring to God’s power (2). Sand is the main intermediate source for the medieval authorities for Wiszowaty regarding the stipulation that no prayer ought to be directed to the Holy Spirit (3–4), and also for the quotations from Erasmus (5) and Petavius (6) acknowledging that the separate divinity currently accorded to the Holy Spirit was unheard of in Antiquity.

Sand is easily the main intermediate source from which material for the remaining chapters is drawn. Chapter XIV is devoted to Nestorius and his followers, who were condemned at the Council of Ephesus (431) for arguing that the Virgin Mary was not “the mother of God”, but “the mother of Christ” (1–2). In defending this view Wiszowaty invokes the authority of Courcelles, this time explicitly (2). He further argues that Nestorius’ Christology, despite his opponents’ misrepresentation, was “practically the same” (4) as the one upheld by Paul of Samosata (3–4). Nestorius was certainly no homousian (5); the fact that Paul and Nestorius were both bishops of Antioch probably suggests a more concrete, historical relationship between their views (6). The lasting expansion of Nestorianism in the East – even if its theology is likely to have changed considerably from Antiquity (7, 4) – is confirmed by modern explorers (7) and represents yet another objection against the Roman Catholic claim to universality (8).

The chapter on Nestorius is mirrored in Chapter XV on Eutyches, who was condemned in the Council of Chalcedon (451) for claiming that there was only one nature in Christ, namely the divine nature, which was temporarily clothed in a human body (1). This question led to a series of excommunications and restitutions between eastern and western churches well into the eighth century. This led Wiszowaty to doubt the Catholic claim to infallibility (3), as well as the validity of the four so-called ecumenical councils (4). In these, however, there was still no trace of belief in a numerical equality between God and Christ (5). After expressly mentioning Sand’s hypothesis that Eutyches may have endorsed the same idea that Apollinaris of Laodicea had had one century earlier (6), Wiszowaty ends the chapter with a reference to the expansion

of the Eutychians in the East and by repeating his criticism against Roman Catholic claim to universality (7).

Chapter XVI on the sixth century points out several cases revealing the ambiguity of the term Eutychian: Jacobus Syrus (1), the so-called Monophysites and Monothelites (2), as well as the Emperor Justinian (3) are called Eutychians, even if they all seem to have endorsed a Nazarene Christology: this is again reminiscent of how contemporary Socinians are misleadingly referred to as Arians (1, 5). After mentioning Belisarius (4) and Palestinian “Origenists” (5), Wiszowaty presents the clergy of Visigothic Spain (6–8) as descendants of Bonosus and Priscillian and being incorrectly characterized as Arians. The chapter closes with the Frankish king Chilperic (9). The same topics are continued in chapter XVII on the seventh century, where Wiszowaty records the expansion of Monothelitism in the East (1–3), including the Maronites (2), and mentions the embracing of Nazarene tenets by Theodiscus (4), Isidore’s (3) successor in Seville, as well as by Eugenius, Ildefonsus and Julian of Toledo (6).

The situation in Spain is further described in chapter XVIII on the eighth century, starting with Felix of Urgell and Elipandus of Toledo (1). The Council of Regensburg (792), which condemned Felix, also proscribed the use of images in the churches (2), a proscription endorsed by Charlemagne himself and his courtier Claudius of Turin (3). Wiszowaty extracts passages from Augustine against the worship of images and the invocation of the saints (4) and discusses Byzantine iconoclasm under Leo III and Constantine V (5). Then the chapter returns to Germany, a country that at this time had already been allegedly “purged” from its doctrinal errors by Bonifacius (6–9). At the end of the century, controversies over the Trinity took place in Germany and also in southern France (10).

Chapter XIX on the ninth century mainly deals with Bulgaria, which had converted to a Photinian version of Christianity at least a century earlier and now turned to Roman Catholicism, not without internal turmoil (1). Bulgarian Photinians probably gave rise to the Bogomils and Albigensians (2); these were also known as Cathars as they took refuge in Lombardy (3). The chapter ends by briefly referring to the heretical ideas on the Trinity of Gottschalk of Orbais (4).

Chapter XX “on the Christian churches of tenth-century Egypt” is devoted to the (apocryphal) letter of Ivan Smera to Vladimir I.⁹⁰ Determined to abandon paganism, the prince of Rus had sent emissaries to “almost every nation” to obtain information about their religions, before ultimately choosing Greek orthodoxy (1). One of these emissaries was Smera, who enthusiastically wrote from Alexandria informing the prince about a group of Christians named “the New Israel”, who led an irreproachable life and endorsed a kind of Socinian Christology *avant la lettre*; there was even a prophecy among them according to which “the last Slavonic generation” would profess New

90 See n. 10 above.

Israel's belief and bring with it the restoration of Christianity (2, 6–7). Wiszowaty mentions that a Latin translation of this letter is provided in Sand's *Appendix* and Wengerscius' *Slavonia reformatata* (2), without adding that he had done the translation himself. He points out that these Christians were in all likelihood direct descendants of the Nazarenes (3).

The brief chapter XXI on the eleventh century mentions Leotheric of Sens (1), heretics of Orléans and Toledo that Wiszowaty considers respectively predecessors of the Albigensians and successors of the Priscillianists (2). It also covers the patriarch of Constantinople, Michael Cerularius (3), and an anonymous French clergyman who according to Wiszowaty might have been Roscelin, Abelard's preceptor (3).

Peter Abelard and his followers, Arnold of Brescia and Gilbert of Poitiers, are discussed in the first paragraphs of chapter XXII on the twelfth century. Based on Bernard of Clairvaux, Wiszowaty ascribes them a belief in a purely human Christ – initially the Socinian also wrote that they denied the Atonement (see apparatus to the critical text, 1, 4). After a brief remark on the persistence of the followers of Bonosus and Priscillian (3), Wiszowaty introduces the flourishing of the Bogomils (4) and the work of Joachim of Fiore (5), whose book against Peter Lombard was condemned at the Council of the Lateran (1215). Since this council established the doctrine of the transubstantiation, a number of historical considerations are added on this doctrine and related practices, such as the old practice of giving communion shortly after baptism, as well as the giving of communion under both kinds (6). The chapter closes with controversies over the Trinity in Paris (7–8), which he explicitly draws from the sixteenth-century antitrinitarian manifesto, *De vera et falsa cognitione*.

Chapter XXIII is devoted to “the Albigensians and Valdensians and other supporters of a purer doctrine in the XII and XIII centuries”. Wiszowaty presents the rise of the Valdensians as a counterweight to scholasticism (1), and he takes them to be a branch of the Albigensians (5, 3), indeed the noblest one (2, 17). When describing their views, he bases his review on Sand's and mentions not only those regarding the Trinity, but also other tenets compatible with Socinianism. These beliefs include their rejection of infant baptism, their denial of original sin and of the real presence in the eucharist, and their refusal to take arms under any circumstance (2, 15–17; 3–4). On the claim that Albigensians were Arians, Wiszowaty argues that, while some of their branches may have been such (5, 3), they were generally Photinians: this would be supported by their Bulgarian origins (6) and by the fact that they went also by the name of Bonosians (7). He then goes on to consider the great number of Valdensians and the violent persecution they suffered, quoting at length from Jacques Auguste de Thou (1553–1617) (8). At the end of the chapter, he mentions the abundance of Nestorian churches in the Far East as recorded by Marco Polo (1254–1324) (9), further controversies over the Trinity in Paris (10) and the alleged antitrinitarian views of Ramon Llull (11).

Chapter XXIV on the fourteenth and fifteenth centuries covers the destruction of the Knights Templar for their alleged Christological heterodoxy (1) and the persecu-

tion of the Valdensians in Bohemia and Lombardy (2). It also records the condemnation of the friar Augustine of Rome, called “the Nazarene archbishop”, by the Council of Basel (1435), and the incarceration in Rome of Pedro Aranda, bishop of Calahorra in Spain (4).

After a brief reference to the Photinians in Bosnia (XXV 1), the final chapter on the sixteenth and seventeenth centuries comprises three main parts. The first of these dwells longer on materials already covered in Chapter I regarding the multitudes of non-Trinitarian Christians found by explorers of India (2–4) and the Middle East (5–6): Christians of Saint Thomas, Jacobites, Nestorians, Christians of Saint John, all of whom are considered descendants of first-century Nazarenes in a way or another. Wiszowaty’s main sources are the aforementioned books of Baldaeus and Ross, together with Giovanni Botero’s *Le relationi universali* (1597) and Tavernier’s *Les six voyages* (1676), both of which he quotes through Sand. The second part of the chapter (7–8) deals with the tragic fate of the remaining Valdensians: the slaughters of Mérindole and Cabrières in southern France. Their profession of faith, offered the year before (1544) to King Francis I, is reproduced in full (8). The importance given to this text is likely to emphasise the close and ominous parallel between the Valdensians’ situation, as they attempt to convince the king that their beliefs were innocuous in order to avoid persecution, and that of the Socinian community in Prussia under Wiszowaty’s charge.

The author then presents the uprising of sixteenth-century antitrinitarians “in Italy, Germany, Hungary, Poland, etc.” as God’s compensation for the destruction of the Valdensian churches. In fact, he states, the sixteenth and seventeenth centuries “have been so fertile in the production of such people” that it is possible to say that “in these times of iron the golden age has been given back to us” (9, 1–2). In the final paragraphs of the chapter (and of the treatise) the author refers to the *collegia* of Vicenza and the subsequent exile of their members. Leonardo Bucali, Lelio Sozzini, Bernardino Occhino, Niccolò Paruta, Paolo Alciato, Dario Sozzini and Franciscus Niger are all mentioned by name, together with Fausto Sozzini and Giorgio Biandrata, who are considered mostly responsible for “the sowing of the divine truth” in Poland and Hungary (9, 10). He then remembers German and Spanish antitrinitarians (10), including Wolfgang Capito, Ludwig Haetzer, Martin Borrhaus, Caspar Schwenckfeld, Juan de Valdés, Miguel Serveto and Alphonsus Lyncurius (Matteo Gribaldi), as well as (via Sand) the bishop of Olomouc, Lucas Sternberger. He then refers to the Mennonite martyr Herman Vlekwyk and the Heidelberg antitrinitarians Johann Sylvan and Adam Neuser (11), Andreas Dudith (12), Matthaëus Radecki, Theodosius Schimberg (Matthias Vehe), Raphael Ritter “and many others” (13). When approaching his own century, Wiszowaty refrains from providing any further individual names and prefers instead to “reverence in silence” Hungarian and Transylvanian Unitarians (14) and those of other confessions who profess antitrinitarianism in their hearts (15). He ends with a mention of the Polish Brethren: in a few lines, “steeped with melancholy, though not

without a tinge of unveiled pride”;⁹¹ Wiszowaty refers to the flourishing of antitrinitarian churches “in Poland and its annexed provinces”, comprising both indigenous members and foreigners that sought refuge among “the generous people of Sarmatia”. For more information about this group, the reader is referred to the “recently published” *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* (16). In the final paragraph (17), Wiszowaty shares (with Virgilian echoes) his wish to bypass the persecutions suffered in the past and the present centuries. He does not have the strengths to complete this task and would prefer to “pass this torch on to others”.

3. The manuscripts and their relationships

Wiszowaty’s *Medulla* has been preserved in four known manuscripts, which are held today in Budapest (B), Hamburg (H), and Cluj-Napoca (D and E). As I will argue below, B is a final draft penned by Wiszowaty himself, from which the three remaining manuscripts derive, directly or indirectly.

B: Budapest, National Széchényi Library (OSZK), Quart. Lat. 1121

To my knowledge, Mihály Balázs is the first scholar to have identified the Budapest manuscript as containing Wiszowaty’s *Medulla*.⁹² This codex in quarto belonged to the Hungarian collector and intellectual, Miklós Jankovich (1772–1846), who presumably acquired it in 1830. His *ex-libris*, stamped on the front flyleaf, reads “W. JANKOVICH MIKLOS GYŰJTEMENYE 1830” (“Miklós Jankovich’s collection 1830”). The same stamp is also found on the last written page. The first written page features two more stamps from Jankovich and a third one, also displayed on the last written page, reading “Ex Musaeo Hungarico”; from this it may be surmised that the codex was bequeathed to the National Museum of Hungary before entering the collections of the National Széchényi Library. It is unclear who the codex belonged to before 1830. It seems reasonable to suppose that it was preserved in a Unitarian environment and that it ultimately came from the legacy of Wiszowaty’s son, Andreas.

The handwriting appears to me to be the same as the script visible in Benedykt Wiszowaty’s preserved letters.⁹³ It is thus safe to assume that this copy represents the

91 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 300

92 He and Gizella Keserű generously pointed out its existence to me in private communication (November 2020).

93 The handwriting is understandably somewhat more polished in the letters. In these, for instance, the writer tends to place curve accents above each *u*, which are lacking in the handwriting displayed in the Budapest manuscript.

author's final draft. The text is indeed considerably redrafted, with multiple corrections and additions, usually stretching well into the margins, and occasionally involving the aggregation of separated leaves of paper trimmed *ad hoc* in order to contain a given quantity of text.

The manuscript consists of 232 pages containing text, displaying page numbers (odd pages in the upper right corner, even ones in the upper left corner) added by the same hand that wrote the text. Each page displays a catchword at the bottom and a generous margin (odd pages on the right side and even pages on the left). The treatise ends on p. 232 with the word *FINIS*.

After the page numbers were written, a smaller leaf of paper, written on both sides, was inserted between pages 10 and 11 (containing I 8, 2–11), as well as an additional folio, also written on both sides, between pages 218 and 219 (containing XXV 3, XXV 4, 8–10, and XXV 5, 2–6).

Also after the page numbers were written, an additional separate leaf, now lost, must have been included. This must have contained the text segment VIII 11, 22–26 and was likely inserted between pages 86 and 87: at the bottom of p. 86 a sign of insertion (a square hashtag) is found right when the missing text should begin. This leaf must have been before the eyes of the copyist of the Hamburg manuscript (or of its exemplar) but was unknown to the scribe who wrote the exemplar of the manuscripts in Cluj-Napoca, as will be shown below.

At a much later point, folio numbers were stamped in the upper right-hand corner of each recto (1 to 119),⁹⁴ including the small leaf of paper inserted between pages 10 and 11 and the extra folio inserted between pages 218 and 219.

The writing of the entire manuscript must predate the late 1680s when a copy of the treatise was shared with van Limborch (see section II, 1 above). We know this because Wiszowaty refers to this copy as bearing the title *Medulla historiae ecclesiasticae*, and *B* displays these words as a later addition in the margin (by the same hand). The title originally written in *B* was *De origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus Jesu Christo Domino nostro, nec non Spiritu Sancto doctrinae*. The word *Problema* was then added above, and was later complemented with the specification *seu tractatus* within brackets (which likely indicates that the writer was not sure about this addition). As a final addition to the title, the words *Medulla historiae ecclesiasticae, seu* were written in the margin, with a hashtag indicating its placement before *Problema*. The resulting title is thus *Medulla historiae ecclesiasticae, seu problema [seu tractatus] de origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus Jesu Christo Domino nostro, nec non Spiritu Sancto doctrinae*.

In a first stage, the text was merely structured in unnumbered paragraphs. In order to facilitate the reader's navigation through the treatise, marginal annotations were

94 The number 115 is accidentally skipped.

added that briefly indicate the characters being discussed in the text and their living dates (for instance, *Paulus Samosatenus circa an. 260* on p. 66 of the manuscript, corresponding to VII 2). These marginal indications of contents are systematically written throughout the whole manuscript.

After these indications were added, the treatise was further divided into chapters numbered with Roman numerals, with their titles written in capital letters in the margins.⁹⁵

Later on, Wiszowaty wrote major additions also in the margins.⁹⁶ The aforementioned insertion of extra leaves most probably belongs to this same stage of revision. The most substantial of these additions consist of quotations from Tertullian in the prologue (p. 2) and in chapter V (pp. 62–65), quotations from Novatian in chapter VIII (pp. 85–88, including the lost additional leaf probably between pp. 86–87), and discussions on the *Expositio fidei* falsely attributed to Justin (chapter V, pp. 45–46), on the expulsion of the Cathars from Bulgaria (chapter XIX, p. 186), and on the presence of non-Trinitarian Christians in the East. The latter contains quotations from Baldaeus (chapter I, small leaf inserted between pages 10 and 11; chapter XXV, extra folio between pages 218 and 219) and Marco Polo (chapter XXIII, p. 212).

Finally, a further division into sections within each chapter was established by what seems to be a different hand.⁹⁷ Section numbers were inserted with the sign § and the corresponding Arabic numeral in the margin next to the text line where the beginning of a new section was marked (when a new section was exceptionally established in a sentence beginning in the middle of a line, the sign § was inserted there, and then repeated in the margin, followed by the appropriate Arabic numeral).⁹⁸

One single hand different to Wiszowaty's added two marginal notes, one on Simon Magus as precursor of the Antichrist (see apparatus to III 2, 1) and another ironically commenting on the struggles between Arians and homousians with a verse from Horace (epist. I 2, 14; see apparatus to XI 1, 1). The first of these notes was incorporated into the main text by the scribe of the Hamburg manuscript.

95 Prologue in p. 1; chapter I in p. 4; II in p. 15; III in p. 29; IV in p. 35; V in p. 42; VI in p. 64; VII in p. 66; VIII in p. 78; IX in p. 98; X in p. 103; XI in p. 110; XII in p. 121; XIII in p. 148; XIV in p. 154; XV in p. 160; XVI in p. 165; XVII in p. 172; XVIII in p. 176; XIX in p. 183; XX in p. 186; XXI in p. 191; XXII in p. 193; XXIII in p. 203; XXIV in p. 213; XXV in p. 218. The fact that chapter titles postdate marginal indications of contents can be seen in pp. 4, 64, 172, 183, 191 and 213. In p. 193, the writing of the chapter title postdates a minor marginal addition.

96 That major additions generally postdate the marginal indications of contents, as well as the marginal chapter headings, can be deduced most clearly from pp. 64 and 65, and also from pp. 9, 15, 16, 29, and others. In all these cases, the writing of the additions is adapted to the space left by the marginal indication and/or the chapter heading.

97 As I gather from comparing these section numbers with the page numbers and with the numbers found along the text.

98 As in p. 29 of the manuscript, where it also becomes visible that the section was established after the writing of a major marginal addition. Sections 7 and 8 of chapter II were first mistakenly numbered 6 and 7 but then corrected, as well as sections 4–15 of chapter IV, previously numbered as 3–14.

Additionally, traces are found of a later reader of *B*, who used a red pencil (therefore in the nineteenth century or later) to mark some passages, such as the words denoting the anteriority of God the Father in a quotation from Eusebius (XII 3, p. 124 of the manuscript), the implication that Menno Simons shared the heretical beliefs of Sabellius (VII 14, p. 76) and the Arian belief that Christ was able to be turned into worse (X 7, p. 100). This reader also eventually cancelled Wiszowaty's mistaken correction of *Treverensium* into *Trevensium* in XVI 3 (p. 168 of the manuscript).

H: *Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, cod. theol. 1819*

This codex in quarto⁹⁹ contains Wiszowaty's *Medulla* exclusively, copied by one single scribe throughout 346 numbered pages (1–347)¹⁰⁰ with ample margins. The text ends with the word *FINIS* and is followed by an index of chapter headings (pp. 348–349). Fourteen blank pages precede the title page and over fifty follow p. 349. The text shows the same division in chapters as *B*,¹⁰¹ as well as its marginal indications of contents, but lacks its section numbers. Catchwords tend to be systematically used. Chapter headings are centred and written in bigger size and with stylized letters.

The title is displayed on the recto of an unnumbered folio immediately preceding p. 1, written in letters adopting various styles, in imitation of those of a book cover: *C. D. O. M.*¹⁰² *Medulla historiae ecclesiasticae s. problema s. tractatus de origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus Jesu Christo, Domino nostro, nec non Spiritu Sancto*

99 See Krüger, *Die theologischen Handschriften*, p. 24: "1819: Andreas Wiszowaty: *Medulla historiae ecclesiasticae*. S. 1–349 *Problema sive tractatus de origine et progressu verae et falsae de deo patre, filio ejus Jesu Christo ... nec non spiritu sancto doctrinae*. Saec. I-XVII. Sozinianische Auslegung. Wohl zeitgenössische Abschrift. Zum Verfasser: Sozinianer, 1607–78; LThK 9, 929 und Bock (s. u.). 17. Jh, 3. Drittel. 350 gez. S. 20, 5x17. Amsterdam. Uffenbachscher Hornband mit Wappensupralibros auf VD und RD (E. Kryriss, *Die Einbände der Hss der Erlanger UB*, 1936, S. 66). Aus Uffenbach-Besitz, über J. Chr. Wolf (Exlibris, seine Nr. 962) an die StB. Uff-Kat. 1730, III, 696–697 – 1747, 273 – Bock 1, S. 1028 – Pitiscus IV, 6a". The manuscript can now be accessed online through *Hamburger Kulturgut Digital*: <https://resolver.sub.uni-hamburg.de/kitodo/PPN1040128343> (access date 21.03.2024).

100 Page number 79 is mistakenly repeated twice, while number 80 is skipped. The same happens with page numbers 93 (repeated) and 94 (skipped). Page 110 is mistakenly numbered as 101, as well as pages 230, 254, 313 and 255, which are numbered as 220, 235, 254 and 113 respectively. Page 322 was originally numbered as 323; although this mistake was corrected, the remaining pages are numbered 324–347.

101 Prologue in p. 1; chapter I in p. 5; II in p. 22; III in p. 45; IV in p. 55; V in p. 69; VI in p. 107; VII in p. 111; VIII in p. 131; IX in p. 163; X in p. 171; XI in p. 180; XII in p. 196; XIII in p. 234; XIV in p. 243; XV in p. 251; XVI in p. 258; XVII in p. 267; XVIII (displayed as IXXX) in p. 272; XIX (displayed as IXX) in p. 281; XX in p. 285; XXI in p. 290; XXII in p. 293; XXIII in p. 306; XXIV in p. 321; XXV in p. 327.

102 *D. O. M.* undoubtedly stands for *Dominus Optimus Maximus*. I am more unsure about what the *C.* stands for: *Causa Domini Optimi Maximi?* *Gratia Domini Optimi Maximi?*

doctrinae. Auctore Andrea Wissowatio Sociniano. This misattribution to Andreas Wiszowaty – who an early eighteenth-century reader would immediately identify with Benedykt’s famous father, Andrzej – was certainly good for commercial purposes¹⁰³ and may well have been deliberate on the part of the person who sold the manuscript; it may alternatively have been caused by a confusion owing to the fact that only the author’s family name was known.

H is the only known manuscript of Wiszowaty’s *Medulla* that circulated outside of Hungarian and Transylvanian Unitarianism. It was this copy that, through the catalogue of Uffenbach’s manuscripts, came to the attention of Friedrich Samuel Bock,¹⁰⁴ and from him to later students of Socinian history. There seems to be no proof that *H* was produced in Amsterdam,¹⁰⁵ even if it seems likely that it was acquired there by Zacharias Uffenbach, the first known owner of this copy, as mentioned in section II, 1 above. *H* must have been written before 1730, the publication year of the catalogue of Uffenbach’s manuscripts, where it features among the “manuscripts of dubious faith and generally prohibited” (*manuscripta suspectae fidei vulgo prohibita*).¹⁰⁶ It was in all likelihood copied after 1700,¹⁰⁷ as suggested by a marginal indication in which the scribe has changed the *seculum XVII* that was written in the original into *seculum XVIII*.¹⁰⁸

Uffenbach’s supralibros features on the codex cover, as well as his lavish ex-libris on the front endpaper. Uffenbach may well have been responsible for the binding of the manuscript and for the choice of the abbreviated title displayed on the spine: *A. Wissowatii Medulla historiae ecclesiast: Ms. Socinianum*. The codex entered the holdings of the State and University Library of Hamburg as part of the legacy of Hebraist Johann Christoph Wolf (1683–1739), who inherited much of Uffenbach’s manuscript collection. Wolf’s ex-libris is pasted on the front endpaper, together with the aforementioned one belonging to its former owner.

103 See n. 106 below.

104 Bock, *Historia antitrinitariorum tomi I pars II*, p. 1028.

105 Krüger, *Die theologischen Handschriften*, p. 24, implies so, but this might be an inference from the misattribution to Andrzej Wiszowaty, which he does not call into question.

106 [Uffenbach], *Bibliothecae Uffenbachiana universalis tomus III*, pp. 696–697. The manuscript was later listed in [Uffenbach], *Catalogus*, p. 273, under the same heading. Its advertised price is 15 Taler, similar to the price ascribed to Uffenbach’s copy of *De tribus impostoribus* (16 Taler: [Uffenbach], *Bibliothecae Uffenbachiana universalis tomus III*, p. 681).

107 Krüger, *Die theologischen Handschriften*, p. 24, dates it in the last third of the seventeenth century.

108 In XXV 1, when discussing the Christians of Saint John who survive in the East “until the present day”, the Budapest manuscript included a marginal annotation reading “Christiani S. Johannis ad seculum usque XVII”, which is rendered by the Hamburg copyist as “Christiani S. Johannis ad seculum usque XVIII” (see Appendix). Even if this was not an intentional adaptation, granting that it was a mere copy mistake seems only reasonable if the scribe was actually writing in the eighteenth century.

D: *Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, MSU 473A*

The text of *Medulla* occupies the first 219 pages of this codex in quarto,¹⁰⁹ which amounts to a total of 497. Wiszowaty's treatise is followed by *Religionis Christianae brevis institutio secundum Unitarios* (MSU 473B, pp. 229–382), incomplete,¹¹⁰ and *Prolegomena ad historiam ecclesiasticam Novi Testamenti* (MSU 473C, pp. 383–497) – two works by an unknown author(s) that were likely “written in the Hungarian rather than Polish Unitarian world.”¹¹¹ Page numbers are written by a later hand on the odd pages only.

The manuscript was owned by the Unitarian historian, István Nagyajtai Kovács (1799–1872), whose ex-libris is found on pages 1 and 229. The front endpaper also displays in handwriting the year 1863 and the name of Simén Domokos, who belonged, together with Nagyajtai Kovács and others, to the group of donors that contributed to the reestablishment of the Unitarian Library in Cluj-Napoca.¹¹²

All three treatises included in the manuscript seem written by the same scribe, except for the first two pages of the *Medulla* (pp. 1–2) and some paragraphs of the *Prolegomena* (in pp. 477–478), which are written by two different hands. The main scribe wrote the date 1731 at the beginning of the second treatise (p. 229), and he (or she) also dated the completion of the copy of the *Medulla* on 20 March 1734, under the word *FINIS* (p. 219).

D is the only manuscript that explicitly ascribes the *Medulla* to Benedykt Wiszowaty: the main scribe of the manuscript added the words *Benedicti Wissovatii* above the title in p. 1.¹¹³ The resulting title reads: *Benedicti Wissovatii Medulla historiae ecclesiasticae, seu problema de origine et processu [sic] verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus Jesu Christo Domino nostro, nec non Spiritu Sancto doctrinae*.

Catchwords are not systematically used. The text shows the same division in chapters and sections as B;¹¹⁴ marginal indications are however left out (with their contents

109 See Lakó, *Manuscripts*, vol. I, p. 99. Note, however, that the title of Wiszowaty's treatise is transcribed erroneously: it does not correspond to the title as displayed in this manuscript, but to the title as displayed in the Hamburg manuscript (*H*), probably influenced by the reading of Szczucki, “Socinian Historiography”.

110 The last page (p. 382) starts with the heading “Pars II” and ends with an orphan catchword (“Decalogus”). There is evidence that one page between those later numbered as 382 and 383 was taken out.

111 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 290, n. 12.

112 Lakó, *Manuscripts*, vol. II, p. 7.

113 Szczucki, “Socinian Historiography”, p. 290, rightly stated that these words “were added later by a different hand”, but he failed to mention that this is the hand of the main scribe, who copied the whole of the treatise except for, precisely, the first two pages.

114 Prologue in p. 1; chapter I in p. [6]; II in p. 21; III in p. [38]; IV in p. [46]; V in p. 55; VI in p. [78]; VII in p. [80]; VIII in p. 93; IX in p. 107; X in p. [112]; XI in p. 117; XII in p. 125; XIII in p. [144]; XIV in p. [148]; XV in p. 153; XVI in p. 157; XVII in p. 163; XVIII in p. [166]; XIX in p. 173; XX in p. [176]; XXI in p. [180]; XXII in p. [182]; XXIII 2 in p. [192] (section 1 of this chapter is not copied); XXIV in p. 201; XXV in p. 205.

occasionally being incorporated into the main text, in the manner described below in this section). Chapters headings are centred and written in a larger letter size. Section numbers, preceded by the sign §, are written either in the margins next to the line where the section begins, or at the beginning of the corresponding line.¹¹⁵ The main scribe tends to slightly stylize catchwords and chapter headings. Exceptionally, the initial of chapter VI (the *N* of the word *Nunc* in p. [78]) is drawn forming a vegetal motif.

E: Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, MSU 515B

The text of *Medulla*, with independent pagination marked on the odd pages by a later hand (pp. 1–233),¹¹⁶ occupies most of this codex in quarto.¹¹⁷ Wiszowaty's treatise is preceded by a short text introduced by the heading: *Ex rationibus intro-specificatis* (sic?) *theologiae hae sunt* (pp. 1–5). The last written page of the manuscript (p. 233 of *Medulla*) displays the stamp of the Library of the Unitarian College of Kolozsvár with the year 1883. As for its dating, there is some indication that *E* may postdate *D*: in any case, as shown below, they both derive from a common exemplar that was certainly produced in the eighteenth century.

The title, written in large, occasionally intertwined capital letters, reads as follows: *Medulla historiae ecclesiasticae, seu problema de origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus Jesu Christo Domino nostro, nec non Spiritu Sancto doctrinae*.

Catchwords are systematically used. The text shows the same division in chapters and sections as *B*.¹¹⁸ However, as in *D*, marginal indications are left out (also with their contents occasionally being incorporated into the main text in the manner described below). Chapters headings are centred and written in a larger letter size; section numbers preceded by the sign § are written at the beginning of the corresponding lines.¹¹⁹

115 Section 7 of chapter XI is left unnumbered without affecting the sequence. The same happens with section 2 of chapter XXI and with section 8 of chapter XXIII. Section 7 of chapter XVIII exceptionally starts in the middle of the line. The final sections (6–8) of chapter XXII, as well as section 1 of chapter XXIII, are not copied: a space for them has been intentionally left blank in pp. 191–[192].

116 Page numbers 3 and [4] are accidentally skipped.

117 See Lakó, *Manuscripts*, vol. I, p. 109. Note, however, that the title of Wiszowaty's treatise is transcribed erroneously: it does not correspond to the title as displayed in this manuscript, but to the title as displayed in *D* (with the single omission of the word *problema*). This manuscript is not mentioned by Szczucki, "Socinian Historiography", nor Ogonowski, *Socinianism*, p. 193. See Toribio, "Representaciones", p. 717.

118 Prologue in p. 1; chapter I in p. 7; II in p. 19; III in p. 37; IV in p. [44] (mistakenly numbered as 50); V in p. 53; VI in p. [76]; VII in p. [78]; VIII in p. [90]; IX in p. 109; X in p. 113; XI in p. [120]; XII in p. [130]; XIII in p. [156]; XIV in p. 161; XV in p. [166]; XVI in p. 171; XVII in p. [178]; XVIII in p. 181; XIX in p. 187; XX in p. [190]; XXI in p. [194]; XXII in p. [196]; XXIII in p. 205; XXIV (written 24) in p. 215; XXV in p. 219.

119 Section 13 of chapter VII is erroneously numbered as 12 without affecting the sequence. Section 2 of chapter VIII is left unnumbered, and sections 3–6 are numbered 2–5. Section 3 of chapter XI is

Margins are narrow and in some pages almost non-existent. The treatise ends in the middle of p. 233 with its final words (*lampada hanc aliis jam tradimus*), without the word *FINIS* or any other indication.

The same handwriting is observed up to p. [170]. From that moment onwards, different hands alternate with each other:

- p. 171: a *second* hand starts right at the beginning of the page with the words *in descriptione* (XIV 7, 2) and stops at the bottom of the same page.
- pp. 171–[176]: a *third* hand starts with the words *Haec confusio* (XVI 1, 5) at the bottom of p. 171, up to *circa a. 585* (XVI 6, 2) in the middle of p. [176].
- pp. 176–[208]: the second hand resumes with the words *de quo idem* (XVI 7, 1) up to the middle of p. [208] (end of XXIII 2).
- pp. [208]–[210]: a *fourth* hand copies from XXII 3 to XXIII 6 in the middle of p. [210].
- pp. [210]–213: the second hand resumes and copies from XXIII 7 to XXIII 8, 12 (*Bellov. l. 29 et 30*), towards the beginning of p. 213.
- pp. 213–215: what seems to be a *fifth* hand copies from XXIII 8, 13 (*digna hic sunt*) to the end of the chapter XXIII, towards the end of p. 215.
- pp. 215–227: the second hand copies the whole of chapter XXIV and the chapter XXV up to section 8 (*in Latinum translata sonant*), towards the beginning of p. 227.
- p. 227–233: the first hand resumes from the words *Credimus unum tantum* (XXV 8, 5) up to the end of the treatise in the middle of p. 233.

Let us now turn to the textual relationship between the described manuscripts. The collation of the four extant copies reveals that, when variant readings occur, *BH* is by far the most frequent combination (in almost four hundred instances). In these cases, *B* and *H* typically share a common reading as opposed to a joint reading of *DE*. Indeed, *D* and *E* uniformly deviate from *B* in more than three hundred cases.¹²⁰ Given that both *D* and *E* present individual readings in cases where the other manuscript (*D* or *E*) preserve the reading of *B*, the most plausible conclusion is that they both derive from a lost intermediary between them and *B*. I shall henceforward refer to this intermediary as κ . This unidentified copy was produced in the eighteenth century, as shown by the reading shared by *D* and *E* in XXII 2, 8: *seculi 1600*, instead of the words *hujus seculi* that were written in *B* and preserved by *H*: evidently aiming at updating the temporal point of view of the treatise, the copyist of κ changed “this century” into “the seventeenth century”.

erroneously numbered as 2 (section 2 is missing in this manuscript). As in *D*, section 7 of chapter XVIII and section 8 of chapter XXIII exceptionally start in the middle of the line.

120 This belies the claim in Toribio, “Representaciones”, p. 717, that the exemplar of *DE* was of “better quality” than the one of *H*.

The κ copy must have been made directly from *B*, since there are some instances in which a variant reading shared by *D* and *E* – which therefore must have been present in κ – has in all likelihood originated from the misinterpretation of the physical appearance of the text in *B*. The most revealing case is found in chapter I, where *D* and *E* display the text segment I 5–7 just before I 2, 5. This is most likely due to the fact that κ misinterpreted the situation found in p. 6 of *B*, where the text segment I 3, 5–7 features as a marginal addition in the upper left side, therefore just after the turning of the precedent page, and with a beginning (*De his*) very similar to the catchword in p. 5 (*His*).¹²¹

The proposed dependence of *DE* on κ is further confirmed by the manner in which the marginal indications of contents displayed in *B* are treated in *DE*. While, as mentioned above, *H* mostly retains these marginal indications, the group *DE* systematically leaves them out, but occasionally inserts some of their contents into the main text. For instance, the mention to Eustathius in chapter XI 5 is complemented in *B* (and *H*) by the marginal indication: *Eustathius circa annum 330*. *D* and *E* omit the marginal indication, but they introduce the temporal precision into the main text, by adding *circa annum 330* after the words of the text: *Eustathius . . . Antiochiae episcopus*. In a couple of cases, *D* and *E* introduce these temporal precisions even causing some syntactical disruptions, as in VII 15 and XII 13 (see Appendix). The fact that *D* and *E* always proceed in the same way indicate that they were reproducing the situation in their exemplar (κ).¹²²

As for *H*, there are no textual obstacles for considering it as directly derived from *B*, although it seems more probable that its exemplar was a fair copy of the latter. In *H* there are no such eloquent instances of misreading ultimately due to the physical aspect of *B* as the ones previously noted for *DE*: more subtle ones are found in some places, as in XXII 1, 6, where *H*'s individual reading *geniique* may have been caused by the fact that *B* displays *in- geniique* in a change of line, or as in XXIII 5, 6, where *H* renders as *si etiam* the correct *sic etiam*, written in *B* with a hardly perceptible *c*.¹²³

H is the only manuscript that preserves the text segment VIII 11, 22–26 (containing additional quotations from Novatian). This segment, now missing in *B*, was in all likelihood written on a separate leaf that was probably inserted between its pages 86 and 87, as was argued in the description of *B* above. The copyist of κ either overlooked

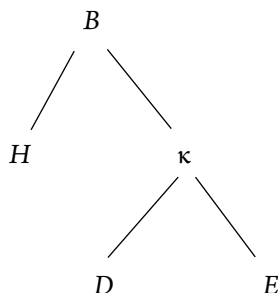
121 An attentive examination leads us to infer that this addition belongs instead right before the words *anno demum 136* (beginning of I 3, 8), since the addition is introduced by an asterisk which is repeated before those words.

122 Additional examples can be drawn from the apparatus accompanying our edition, as in prol. 2, 15, where both *D* and *E* read *in eo* instead of *eo* (prol. 2, 15) or *in praefatione* instead of *praefatione* (prol. 3, 3): in both cases *in* is crossed out in *B* with a single dash that may go unnoticed in a quick reading.

123 In VIII 11, 16, the words *non unitatem personae*, belonging to a quotation from Novatian, are struck through and at the same time underlined with a dashed line. I interpret the dashed line as a cancellation of the deletion (see apparatus). *H* transmits these words, either because its scribe interpreted the dashed line in the same way in case he (or she) was copying directly from *B*, or because it was interpreted that way by the scribe of its exemplar.

this separate leaf or did not have it at their disposal, because it had already been lost or because it had not yet been added to *B*.

The hypothetical state of relationships described so far may be represented as follows:

For this scheme to maintain its plausibility, we must account for the instances that seem to challenge it. Let us begin by considering the following ones, in which *H*, *D* and *E* present a common reading different to the one available in *B*:

- prol. 3, 2. extitisse *B* : *om. HDE*
- I 5, 4. etc. *B* : *om. HDE*
- I 8, 8. id est sancti Thomae *B* : *om. HDE*
- VI 4, 2. materiarii *B* : *materiani HDE*
- VIII 19, 1. etc. *B* : *om. HDE*
- VIII 23, 1. ditissimus *B* : *firmissimus HDE*
- IX 5, 8. a carnibus *B* : *carnibus HDE*
- X 4, 5. Constantium *B* : *Constantinum HDE*
- XIV 2, 3. § 6 ... § 3, 4, 5, 6 ... *B* : *om. HDE*
- XXII 6, 21. sacrificis *B* : *sacrificiis HDE*

These cases may be explained by supposing a coincidence by chance of *H* and κ in common scribal accidents (palaeographical misinterpretations, omissions of single letters and of short and semantically unimportant expressions such as *etc.*, easier readings such as *sacrificiis* instead of *sacrificis*), as well as by considering that *B* may have been further corrected by Wiszowaty even after κ and *H* were produced: the latter could explain the omissions found in I 8, 8 and XIV 2, 3, which involve marginal or supralinear additions in *B*. The fact that both contain the variant readings *firmissimus* instead of *ditissimus* (VIII 23, 1) and *Constantinum* instead of *Constantium* (X 4, 5) may seem more difficult to accept, but in both cases a word is found in the immediate context propitiating the reading (*Firmianus* in VIII 23, 1 and *Constantino* in X 4, 4), which makes it more plausible that both *H* and κ may have diverged in the same way. If the possibility of coincidence is rejected, the most obvious alternative explanation would

require positing a common exemplar of *HDE* containing those variant readings, but this is untenable, as shown in the discussion so far.

The proposed scheme could also be challenged by the cases of joint readings of *HD* or *HE*, which are listed next. Again, these all involve common scribal accidents – palaeographical misinterpretations, changes in grammatical category, change of prefixes and prepositions, confusion of abbreviations, change of graphically similar letters, small inversions of order, omissions of single words or due to homooteleuton, misreading of figures (e. g. 7 instead of 2), easier readings, and trivial orthographical issues. If the proposed scheme is to be retained, the following cases (around seventy) should also be held as coincidental:

- prol. 2, 1. exhibit *HD* : exhi*** *B* : exhibent *E*
 prol. 2, 8. proficiente *BD* : perficiente *HE*
 prol. 2, 13. ex quo *BD* : ex qua *HE*
 prol. 2, 15. cusa *BD* : causa *HE*
 prol. 2, 15. in simplici *BE* : simplici *HD*
 I 8, 6. Cormandel *BE* : Coromandel *HD*
 I 9, 1. ac Aethiopiam *BE* : et Aethiopiam *HD*
 I 9, 7. scriptoribus *HD* : script. *B* : scriptorum *E*
 I 9, 10. subsistentiarum *BD* : substantiarum *HE*
 I 10, 8. solum, etc. *BD* : solum *HE*
 I 12, 5. etenim *BE* : enim *HD*
 II 1, 1. ac successores *BE* : et successores *HD*
 II 2, 1. apostolis *BE* : apostolos *HD*
 II 4, 2. Lemovicensis *B* : Lemoricensis *HD* : Lemnociensis *E*
 II 5, 3. Alexandrinum *HD* : Alex. *B* : Alexandrum *E*
 II 5, 3. περὶ ἀρχῶν] Periarchon *B* : Peri archon *HD* : Periarchum *E*
 II 5, 3. ecclesiasticis, etc. *BD* : ecclesiasticis *HE*
 II 6, 11. sequentia *BD* : consequentia *HE*
 II 6, 13. persaepe *BD* : saepe *HE*
 II 10, 11. in gratia *BD* : in gratiam *HE*
 II 12, 2. inveniet *BE* : inveniat *HD*
 II 12, 7. subjecit *BE* : subjicit *HD*
 II 12, 10. adimplevit *BD* : implevit *HE*
 II 13, 1. σύγχρονος *B* : synchronos *HD* : σνοκρονος *ut vid. E*
 III 10, 1. secundi seculi *BE* : seculi II *HD*
 III 16, 4. validae *BD* : valide *HE*
 III 17, 1. prout et *BD* : prout *HE*
 IV 4, 2. Eleutherius et – Eleutherius *BE* : Eleutherius *HD*
 V (title). secundi seculi *BE* : seculi II *HD*
 V 3, 7. universitatis hujus *BE* : hujus universitatis *HD*

- V 3, 7. Mosi *BD* : Moisi *HE*
V 19, 27. Moysen *B* : Mojsen *E* : Mosen *HD*
V 19, 37. directo *BE* : directe *HD*
VI 3, 3. quemque *BD* : quemcunque *HE*
VI 5, 2. quarum nonnullas *BD* : quorum nonnullos *HE*
VII 3, 1. 272 *BD* : 277 *HE*
VII 4, 9. habitavit *BD* : habitaverit *HE*
VII 5, 7. initium habuisse et *BD* : *om.* *HE*
VII 15, 1. ex epistola *BE* : in epist. *HD*
VIII 2, 4. ostensus *B* : offensus *HE* : operatus *D*
VIII 6, 5. Joh. 10 *BD* : Joh. 20 *E*, *ut vid.* *H*
VIII 6. 8. subsistentia *BD* : substantia *HE*
VIII 8, 5. quemadmodum *BD* : quae admodum *HE*
VIII 8, 5. memorant *BE* : memorat *HD*
VIII 8, 6. haeresim *BD* : haeresin *HE*
VIII 10, 1. antea *BE* : ante *HD*
VIII 11, 4. Moysi *B* : Moisi *E* : Mosi *HD*
VIII 11, 7. et Dominus esset *BD* : *om.* *HE*
VIII 21, 1. modo memoratis *BD* : memoratis *HE*
IX 1, 2. memoratur *BD* : memorantur *HE*
X 2, 11. reprobum *BD* : reprobrum *HE*
XI 14, 5. conceptionem suam *BD* : conceptionem *HE*
XII 1, 9. apposuit *BD* : appasuit *HE*
XII 3, 24. creavit me etc. *BE* : creavit me *HD*
XII 4, 2. unam *BE* : unum *HD*
XII 10, 3. potius *BE* : potius vero *HD*
XII 12, 1. Paulum *B* : P. *D* : Palum *HE*
XII 13, 15. Pater est *BD* : Pater *HE*
XII 13, 16. si autem – quemadmodum Christus *BE* : *om.* *HD*
XII 14, 9. et natura *BD* : natura *HE*
XII 15, 8. substantiae *BE* : substantia *HD*
XIII 1, 3. Dominus *BE* : Deus *HD*
XIII 5, 1. Erasmi *BE* : Des. Erasmi *HD*
XIII 6, 1. cavit *B* : cavet *HD* : favit *E*
XIV 8, 3. vidimus *BE* : videmus *HD*
XVI 1, 5. doceant *BD* : docent *HE*
XVI 3, 3. et Nestorii *BE* : Nestorii *HD*
XVI 3, 5. cum *B* : eum *HD* : *om.* *E*
XVIII 3, 4. Tilius *B* : Filius *HE* : Fidius *D*
XXII 5, 2. dicuntur *BD* : dicitur *HE*
XXIII 8, 15. dissipati sint *BD* : dissipati sunt *HE*

- XXIII 8, 15. *resipuerint BE : respuerint HD*
 XXIII 9, 7. *Cingianfu B : Cingianpha HE (Cingianfa E) : Cingianphu D*
 XXIV 3, 3. *Basileensi BE : Basileense HD*
 XXIV 4, 1. *millesimum et quingentesimum B : 1500 HE : 150 D*
 XXIV 4, 1. *accusatus est BD : accusatur HE*
 XXV 7, 1. *confiniis BD : confinibus HE*
 XXV 7, 1. *nequicquam B : nec quicquam D : nequiquam HE*
 XXV 8, 7. *nomine solum BD : solum nomine HE*

A few more words on the copy process are worth adding here. There are indications that *D* and *E* were occasionally corrected together: section number 7 of chapter XVIII was introduced in both manuscripts in a later moment, as was section number 8 of chapter XXIII; also, in XXV 2, both manuscripts transpose a few lines from XXV 4 and then correct the transposition.¹²⁴ In connection with this, there are also some indication that the section numbers in *B* (which, as mentioned above, do not seem to come from Wiszowaty's hand) were corrected during the copy process of *DE*: section 24 of chapter VIII was first established in *B* right before the words *ex his et quae superius* (p. 97) and then moved a few lines below, before *ex cunctis vero* (where it indeed makes more sense to establish a new section). In *D*, section 24 starts where it had been originally marked in *B*, while *E* presents the new placement without any signs of correction.

Cases like the above suggest that *B* may have been collated at some point with *D* and *E*. Indeed, an additional feature of *B* may be connected to this hypothetical collation: in a few cases, little crosses are found in the margins of *B*. Sometimes, these crosses seem to signal a line where a word has been underlined, as in IV 9, 1 (p. 38 of *B*), where the underlined word is *commotura*: intriguingly, in this case *DE* provides the variant reading *dicturum*. In the remaining cases, however, the reason behind this procedure is not apparent.¹²⁵

Finally, there is evidence in *E* to suggest that the copy process may have taken place through dictation. Otherwise, it seems difficult to account for errors such as a *Daldaeus* instead of *Baldaeus* (I 8, 2), *Hetruliae* instead of *Hetruriae* (XXIII 8, 19), *Rullus* instead of *Lullus* (XXIII 10, 4), or the many occurrences of *prelumque* and *prelique* instead of *plerumque* and *plerique*. This may also explain why *E* usually transliterates Greek expressions, such as *entelletai* (ἐντέλλεται, VIII 14, 4), *megalu* (μεγάλου, XII 10, 7) or *unde tau tousios* (*sic* for οὐδὲ ταυτοούσιος, XII 12, 2).

124 In other cases, however, a correction in *E* was not performed in *D*, as in XXIII 8, where the section number 8 was added in *E* as a later correction but is missing in *D*.

125 These are: IV 14, 2 (p. 40: the deleted word *per* is underlined), IV 16, 3 (p. 42: the word *loquitur*, of which *-tur* has been deleted and written again, is underlined), XVI 4, 3 (p. 168: the deleted words *cum eodem* are underlined). In VII 9, 8 (p. 73) the marginal addition *per ignoracionem elenchi* is accompanied by a cross of this kind, as is section number 4 of chapter X (p. 106) and the deleted marginal reference 1 *Tim. 1, 17* in XVI 7, 7 (p. 171).

The production of *D* and *E*, which involved several scribes in view of the seven different handwritings displayed and which may even have included a collation of *B*, reveals the importance that was given to Wiszowaty's *Medulla* in the Unitarian College of Kolozsvár. We should bear in mind that, as pointed out above (I), Wiszowaty's son, Andreas, was active at the college when the copy of *D* was completed in 1734, and he may well have been the main promoter of the preservation of his father's treatise.

Regarding *H*, it is tempting to link this manuscript to the copy of the *Medulla* that was shared with van Limborch in the late 1680s. It is reasonable to assume that the manuscript shared with the Remonstrant leader was a fair copy of *B*. Could it be that it later served as exemplar to the unknown scribe of *H*, who was aware that the author of the treatise was a Wiszowaty, and assumed or pretended that it was the famous Andrzej? If so, sharing the treatise with van Limborch would have indeed ensured the diffusion of the *Medulla* beyond the Unitarian world, even if not in the way presumably expected by its author.

III. This edition

The aim of this critical edition is to provide the text of the *Medulla* in its latest form as attributed to Wiszowaty, namely as preserved in *B*.¹²⁶

The original division into chapters has been retained, as well as, for the sake of convenience, the division into sections within each chapter (even if these, as has been argued, do probably not come from the author). Each section is in turn divided into smaller segments to facilitate references to the text in the apparatuses and elsewhere. The paragraph numbers are indicated in bold, the segment numbers in superscript. The marginal indications of contents are displayed in a separate Appendix, which can thus also serve as an index.

The spelling of *B* has generally been preferred and retained. Diacritical signs have been removed and capitalization has been reduced and standardized. Punctuation has been fully standardized. Abbreviations are generally expanded when they are unambiguous, except for abbreviations of elements such as "lib." for book, "p." for page, "art." for article and the like, which have been unified.

Quotations that are presented as such in the text are given, completed and/or corrected between curly brackets (note that regular and square brackets in the critical text are the author's own):

... demonstravit Stephanus Curcellaeus in dissertatione de vocibus Trinitatis, etc., contra Maresium, {pp. 852–853}

126 This includes the lost additional leaf containing VIII 11, 22–26, since, as mentioned, *B* contains signs of its inclusion due to a major addition performed by Wiszowaty himself.

... Is in libro de synodis haec scripsit {Hil., syn. 73}
 [Marcus Paulus] scribit Nestorianos suas habuisse ecclesias, lib. I, cap. 37 {38}.

When the quotation as given by Wiszowaty is not exact or is rather a general paraphrase, the reference is introduced by *cf.*:

Idem lib. II de Trinitate dicit Filium Dei esse Deum factum a Deo Patre {cf. Ps. Ambr., trin.}

The abbreviations of author names and work titles are expanded in the Index of referenced sources, which contains further information about the reference system.

For other references that are made generally or presented as further reading, no further reference or correction is provided, such as:

Vide de his, quae diximus, Sozom., lib. IV, cap. 5 et 6, Socr., II, 28, 29, 30; Philostorg. IV. 3; Sulp. Sever. hist. l. II; Vicentium Lirinensem contra haereses, cap. 16 et 17; Niceph. lib. IX, cap. 11 et 31.

The critical text is accompanied by three apparatuses. In these, reference to the text is made by specifying the section and segment numbers in bold, followed by the relevant word(s) when needed. Entries corresponding to the same section and segment are separated with a single bar (|), entries corresponding to different segments and/or sections are separated with a double bar (||).

The *first apparatus* includes the reference in abbreviated form to those sources that are literally quoted or closely paraphrased in the text in a non-explicit way. It also includes parallel passages found in works edited by Wiszowaty. The full reference is provided in the Index of referenced sources.

The *second apparatus* contains redactional features present in *B*, mainly deletions and additions, using the following abbreviations and signs:

<i>a. c.</i>	reading before correction
<i>add.</i>	added text (<i>in scheda</i> , in a separate leaf; <i>postea</i> , at a later point, etc.)
<i>del.</i>	deleted reading
<i>i. l.</i>	text added within the line
<i>in mg.</i>	text added in the margin
<i>n. l.</i>	illegible reading
<i>om.</i>	missing text
<i>p. c.</i>	reading after correction
<i>sup. l.</i>	text added above the line
<i>sub l.</i>	text added below the line
<i>ut vid.</i>	conjectural reading
*	illegible character
{...}	space intentionally left blank

Two or more incidences affecting the same word(s) are separated with double points. These cases typically consist of a reading that has been deleted and replaced by a reading written in the margin, for instance:

similiter *in mg.* B : et *a. c.* B

Incidences within incidences (typically readings before correction) are specified between brackets:

asserenti] referenti (*fingenti a. c.*) *a. c.* B
 haec scribit] agens de hoc quonam pacto Christus (Filius [*de Filio a. c.*] Dei scribit, sit
a. c.) *a. c.* B

Deletions that are not replaced by another text are shown in squared brackets, as in:

genitum docuit [etc. *del.*] *in mg.* B

Readings involving more than a few words are abbreviated using a dash (–), as in:

Christum Dominum – e Maria,

which includes all words between *Dominum* and *e Maria*. On the contrary, three points instead of a dash indicate that the incidence does not affect the words in the middle, as in:

Arius ... docuit] Arius et Photinus ... docuerunt *a. c.* B

The *third apparatus* contains the variant readings from all four manuscripts. Mere orthographical variants are not included, except in the case of proper names. Regarding the presentation of different readings in this apparatus, in addition to the aforementioned conventions, the following are observed. When the same variant reading is present in more than one manuscript, the reading preferred in the critical text is displayed first, followed by the sigla of the manuscript(s) attesting it; after two points, the readings of the remaining manuscripts are displayed, in order of similarity:

quereretur B : quaereretur D : crederetur E : quaerere H
 Gregorii Nazianzeni BH : Gregorium Nazianzenum E : Greg. Nazian. D
 istum BH : ipsum DE

Individual readings of single manuscripts are displayed as:

proferre] praeferre D
 hujus] illius *a. c.* D
 in concilio *om.* H

In these cases, however, if the remaining manuscripts show some graphical divergence in their shared reading that might cause some ambiguity, or when an incidence occurs in one of them, this is displayed as:

lectorem benevolum (L. B. D) *BDE* : ben. lect. *H*
 solum colere (credere a. c. D) *BHD* : colere *E*

In the few cases I have corrected the reading of all witnesses, the corrected reading appears first, followed by the word *scripsi*, and then after two points the reading of the codices (*codd.*). When, for my correction, I have relied on the source being quoted, this is specified by the words *coll(ato) fonte*:

et in eo *scripsi* : ei in eo *codd.*
 cum *scripsi coll. fonte* : cur *codd.*

IV. References

1. Archives and libraries

Amsterdam UB	Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties
Budapest OSZK	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Cluj BAR	Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca
Hamburg SUB	Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek Carl von Ossietzky

2. Printed sources

- Balázs, Mihály, *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571). From Servet to Palaeologus*. Baden-Baden et al.: Valentin Koerner, 1996.
- Balázs, Mihály, “Mittelalterliche Häresie in der Geschichtsphilosophie der Antitrinitarier”. In: *Reformer als Ketzer* (Günter Frank, Friedrich Niewöhner eds). Stuttgart et al.: Fromman-Holzboog, 2004, pp. 227–238.
- Barycz, Henryk, *Stanisłai Lubieniecii Historia Reformationis Polonicae. Praefatione instruxit Henricus Barycz*. Varsoviae: Panstowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Bietenholz, Peter G., *Daniel Zwicker (1612–1678). Peace, Tolerance and God the One and Only*. Firenze: Leo S. Olschki, 1997.
- Bock, Friedrich Samuel, *Historia Socinianismi Prussici, maximam partem ex documentis manuscriptis*. Regiomonti: typis et impensis Io. Henr. Hartungii, 1754.
- Bock, Friedrich Samuel, *Historia antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum, quorum auctores, promotores, coetus, templa, ministri, scholae praeceptores, officinae typographicae, bibliothecae, colloquia, synodi, sectae, pacificationes, studia irenica, indoles, disputationes, fata prospera et adversa, scripta typis expressa pariter atque inedita, nec non opera illis opposita, ex fontibus magnamque partem monumentis et documentis manuscriptis, recensentur*, tomi primi pars II, Regiomonti et Lipsiae: impensis Gottl. Lebr. Hartungii, 1776.
- Clemen, Otto, “Zur Geschichte des Sozinianismus”. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 18 (1898), pp. 140–143.

- Crell, Johann, *Johannis Crellii Franci operum tomus quartus, scripta ejusdem didactica et polemica complectens*. Irenopoli [Amsterdam]: post annum Domini 1656 [1665–1668].
- Daugirdas, Kęstutis, “The Biblical Hermeneutics of Socinians and Remonstrants in the Seventeenth Century”. In: *Arminius, Arminianism, and Europe: Jacobus Arminius (1559/60–1609)* (Th. Marius van Leeuwen, Keith D. Stanglin, Marijke Tolsma eds). Leiden et al.: Brill, 2009, pp. 89–113.
- Daugirdas, Kęstutis, “The Biblical Hermeneutics of Philip van Limborch (1633–1712) and Its Intellectual Challenges”. In: van Miert et al. (eds), *Scriptural Authority*, pp. 219–239.
- Daugirdas, Kęstutis, *Die Anfänge des Sozinianismus. Genese und Eindringungen des historisch-etischen Religionsmodells in den universitären Diskurs der Evangelischen in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
- Friedrich, Markus and Monika E. Müller (eds), *Zacharias Conrad von Uffenbach. Büchersammler und Polyhistor in der Gelehrtenkultur um 1700*. Berlin: De Gruyter, 2020.
- Gilly, Carlos, “Das Sprichwort ‘Die Gelehrten die Verkehrten’ oder der Verrat der Intellektuellen im Zeitalter der Glaubenspaltung”. In: *Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento* (Antonio Rotondò ed.). Firenze: Olschki, 1991, pp. 229–375.
- Káldos, János et al., *János Kénosi Tözsér– István Uzoni Fosztó: Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvania, liber I–III, volume IV/2* (edited by János Káldos, introduced by Mihály Balázs, revised by Miklós Laczkovics). Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- Knijff, Philip, Sibbe Jan Visser and Piet Visser, *Bibliographia Sociniana. A bibliographical reference tool for the study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism*. Hilversum et al.: Uitgeverij Veloren and Doopsgezinde Historische Kring, 2004.
- Kovács, Sándor, “Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán”. In: *A reformáció emlékezete Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században* (Orsolya Száraz, Tamás Fazakas Gergely, Mihály Imre eds). Debrecen: Debrecen Egyetemi Kiadó, 2018, pp. 156–167.
- Krüger, Nilüfer, *Die theologischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg: 3. Quarthandschriften und kleinere Formate (Cod. theol. 1751–2228)*. Stuttgart: Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1993.
- Lakó, Elemér, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I: Catalogue; II: Indices*, Szeged: [s. e.], 1997.
- Levitin, Dmitri, *Ancient Wisdom in the Age of New Science. Histories of Philosophy in England, c. 1640–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Levitin, Dmitri, “Introduction. Confessionalisation and Erudition in Early Modern Europe: A Comparative Overview of a Neglected Episode in the History of the Humanities”. In: *Confessionalisation and Erudition in Early Modern Europe. An Episode in the History of the Humanities* (Nicholas Hardy and Dmitri Levitin eds). Oxford: Oxford University Press and The British Academy, 2019, pp. 1–94.
- Lim, Paul C. H., *Mystery Unveiled. The Crisis of the Trinity in Early Modern England*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Mandelbrote, Scott, “Witches and Forgers: Anthonie van Dale on Biblical History and the Authority of the Septuagint”. In: van Miert et al. (eds), *Scriptural Authority*, pp. 270–306.
- Mulsow, Martin, “The Trinity as Heresy. Socinians Counter-Histories of Simon Magus, Orpheus, and Cerinthus”. In: John Christian Laursen (ed.), *Histories of Heresy in Early Modern Europe. For, Against and Beyond Persecution and Toleration*. New York: Palgrave, 2002, pp. 161–170.
- Mulsow, Martin, “Samuel Crell. An Intellectual profile”. In: Lech Szczucki (ed.), *Faustus Socinus and His Heritage*. Kraków: Polish Academy of Arts and Sciences, 2005, pp. 477–494.
- Mulsow, Martin, “The ‘New Socinians’: Intertextuality and Cultural Exchange in Late Socinianism”. In: Mulsow and Rohls (eds), *Socinianism and Arminianism*, pp. 49–78.

- Mulsow, Martin and Jan Rohls (eds), *Socinianism and Arminianism. Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*. Leiden: Brill, 2005.
- van Miert, Dirk, Henk Nellen, Piet Steenbakkers and Jetze Touber (eds), *Scriptural Authority and Biblical Criticism in the Dutch Golden Age. God's Word Questioned*. Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Ogonowski, Zbigniew, "Andrzej Wiszowaty". In: *Andreas Wissowatius. Religio Rationalis. Editio trilinguis* (In Zusammenarbeit mit Juliusz Domański, Tadeusz Namowicz, Hubert Vandembosche und Jerom Verduyze. Herausgegeben von Zbigniew Ogonowski). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982, pp. 9–23.
- Ogonowski, Zbigniew, *Socinianism. History, Views, Legacy* (Introduction by Mario Biagioni, translation of the 2015 Polish edition by Marcin Turski). Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2021.
- Pirnát, Antal, *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo (Albae Juliae, 1568)*. Introduced by Antal Pirnát. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Przypkowski, Samuel, *Samuelis Przypcovii cogitationes sacrae ad initium evangelii Matthaei et omnes epistolas apostolicas nec non tractatus varii argumenti, praecipue de iure Christiani magistratus*. Eleutheropoli [Amsterdam], 1692.
- Salatowsky, Sascha, "Debatten um den Ursprung der Seele: der Arianer Christoph Sand und sein lutherischer Kritiker Balthasar Bebel", *Morgen-Blantz. Zeitschrift der Christian Knorr von Rosenroth-Gesellschaft* 24 (2014), pp. 111–132.
- Sand, Christoph, *Christophori Christoph. Sandii appendix addendorum, confirmandorum et emendandorum ad Nucleum historiae ecclesiasticae, in qua sub finem adduntur tres epistolae*. Coloniae [Amsterdam]: apud Joannem Nicolai, 1678.
- Sand, Christoph, *Christoph. Christophori Sandii nucleus historiae ecclesiasticae, exhibitus in historia Arianorum, tribus libris comprehensa, quibus praefixus est tractatus de veteribus scriptoribus ecclesiasticis. Secunda editio ab authore locupletata et emendata*. Coloniae [Amsterdam]: apud Joannem Nicolai, 1676.
- Sand, Christoph [and Benedykt Wiszowaty], *Bibliotheca Anti-Trinitariorum, sive catalogus scriptorum, et succincta narratio de vita eorum auctorum, qui praeterito et hoc seculo vulgo receptum dogma de tribus in unico Deo per omnia aequalibus personis vel impugnarunt, vel docuerunt solum Patrem D. N. J. Christi esse illum verum seu altissimum Deum. Opus posthumum Christophori Chr. Sandii. Accedunt alia quaedam scripta, quorum seriem pagina post praefationem dabit, quae omnia juncta compendium historiae ecclesiasticae Unitariorum, qui Sociniani vulgo audiunt, exhibent*. Freistadii [Amsterdam]: apud Johannem Aconium, 1684.
- Simonutti, Luisa, "Resistance, Obedience and Toleration: Przypkowski and Limborch". In: Mulsow and Rohls (eds), *Socinianism and Arminianism*, pp. 187–206.
- Snobelen, Stephen David, "Isaac Newton, Heretic. The Strategies of a Nicodemite". *The British Journal for the History of Science* 32 (1999), pp. 381–419.
- Snobelen, Stephen David, "Isaac Newton, Socinianism and 'the One Supreme God'". In: Mulsow and Rohls (eds), *Socinianism and Arminianism*, pp. 241–298.
- Sozzini, Fausto, *Fausti Socini Senensis operum tomus alter, continens ejusdem scripta polemica*. Irenopoli [Amsterdam]: post annum Domini 1656 [1665–1668].
- Strosetzki, Christoph, "Schoppes Auseinandersetzung mit den Jesuiten". In: *Kaspar Schoppe (1576–1649), Philologe im Dienste der Gegenreformation* (Herbert Jaumann ed.). *Zeitsprünge. Forschungen zur Frühen Neuzeit* 2 (1998), pp. 345–360.
- Szczucki, Lech, *Christophori Sandii Bibliotheca antitrinitariorum. Praefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki*. Varsoviae: Panstowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.

- Szczucki, Lech, "Socinian Historiography in the Late 17th century: Benedykt Wiszowaty and his 'Medulla historiae ecclesiasticae'". In: *Continuity and Discontinuity in Church History. Essays Presented to George Huntston Williams* (F. Forrester Church and Timothy George eds). Leiden: Brill, 1979, pp. 285–300.
- Szczucki, Lech, *Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku. Studia i szkice*. Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii, 1993.
- Szczucki, Lech, "Bibliographica antitrinitaria". *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej* 38 (1993), pp. 165–173.
- Tazbir, Janusz, *Andreae Wengerscii libri quattuor Slavoniae Reformatae. Praefatione instruxit Janussius Tazbir*. Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Toribio, Pablo, "Representaciones antitrinitarias de las historia eclesiástica: el caso de la *Medulla historiae ecclesiasticae* (ca. 1685) de Benedykt Wiszowaty". In: *Acta Conventus Neo-Latini Vindobonensis. Proceedings of the Sixteenth International Congress of Neo-Latin Studies* (Vienna 2015) (Astrid Steiner-Weber and Franz Römer eds). Leiden et al.: Brill, 2018, pp. 712–719.
- Toribio, Pablo, "An Antitrinitarian Proofreader of Roman Catholic Scholarship: Christoph Sand's Correspondence (1676–1680) with Pierre-Daniel Huet and Athanasius Kircher". *Lias. Journal of Early Modern Intellectual Culture and Its Sources* 48 (2021), pp. 309–384.
- [Uffenbach, Zacharias von], *Bibliothecae Uffenbachiana universalis tomus III, exhibens integrum MSS-torum tam vet. quam recent. adparatum, quem Z. C. ab Uffenbach summo studio atque labore conlegit, nunc vero bibliophilis aequo pretio offert*. Francofurti ad Moenum: typis Balthasaris Diehlii, 1730.
- [Uffenbach, Zacharias von], *Catalogus manuscriptorum codicum bibliothecae Uffenbachianae*, Francofurti ad Moenum: typis Balthasaris Diehlii, 1747.
- Wallace, Robert, *Antitrinitarian Biography, or sketches of the lives and writings of distinguished antitrinitarians; exhibiting a view of the state of the Unitarian doctrine and worship in the principal nations of Europe, from the Reformation to the close of the seventeenth century, to which is prefixed a history of Unitarianism in England during the same period*, vol. III. London: Whitfield, 1850.
- Vercruysse, Jeroom, "Bibliotheca Fratrum Polonorum: histoire et bibliographie". *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 21 (1976), pp. 197–212.
- Wilbur, Earl Morse, *A History of Unitarianism. Socinianism and Its Antecedents*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1947.
- Williams, George Huntston, *Stanislas Lubieniecki: History of the Polish Reformation, and nine related documents*. Minneapolis: Fortress Press, 1995.
- [Wiszowaty, Benedykt], *Catechesis ecclesiarum Polonicarum, unum Deum Patrem, illiusque Filium unigenitum Jesum Christum, una cum Spiritu Sancto, ex S. Scriptura confitentium. Primum anno MDC IX in lucem emissa, et post earundem ecclesiarum jussu correctae ac dimidia amplius parte auctae, atque per viros in his coetibus inclutos, Johannem Crellium Francum, hinc Jonam Schlichtingium a Bukowiec, ut et Martinum Ruarum, ac tandem Andream Wissowatium, cognita atque emendata, notisque cum horum, tum et aliorum illustrata. Nunquam ante hac hoc modo edita*. Stauropoli [Amsterdam]: per Eulogetum Philalethem, 1680.
- [Zwicker, Daniel], *Irenicum irenicorum, seu reconciliatoris Christianorum hodiernorum norma triplex, sana omnium ratio, scriptura sacra et traditiones ...* [Amsterdam], 1658.

Text

*Medulla historiae ecclesiasticae
seu problema seu tractatus de origine et progressu verae et falsae de Deo Patre et Filio ejus,
Jesu Christo, Domino nostro, nec non Spiritu Sancto doctrinae.*

Prologus

1. ⁽¹⁾ Cum in cunctis rebus, quae vasta mortalium mente complecti sublimive eorum penetrari possunt animo, scire aliquid laudis esse ducatur, tum vero potissimum locum id obtinere in iis, quae ad summi numinis gloriam nostramque sempiternam salutem spectant, neminem inficias iturum arbitramur. ⁽²⁾ In quo scientiae genere omni procul dubio eminet, ut sciatur, quonam pacto supremus omnium colendus sit Monarcha. ⁽³⁾ Hinc proximum locum merito sibi vindicat notitia primaevae religionis, qua majores nostri Deum Patrem Christumque ejus coluere, quorum illud divina oracula, hoc antiquitatis nobis exhibent monumenta. ⁽⁴⁾ Verum enim vero, cum humanum genus magis proclive sit, ut quaerat quomodo a majoribus creditum fuerit, quam quomodo credendum sit, antecedentium premendo vestigia, persaepe non qua eundum est, sed qua itur, operae pretium me facturum esse reor, si primigenae apostolorum temporibus proximae ecclesiae faciem fidemque rudi delineem penicillo, atque inde a primis incunabulis priscae veritatis simplicitatisque tenacium ad nostra usque tempora per texam seriem: ⁽⁵⁾ ut videamus, quonam pacto antiquam illam fidei semitam ab ipsis

1. 4. non qua eundum est, sed qua itur] Seneca, dial. 7, 1, 3

problema ([seu tractatus] *i. l.*) *sup. l. B* | Medulla historiae ecclesiasticae, seu *in mg. B* || 1. 3. religionis *in mg. B* || 1. 4. fuerit] sit *a. c. B* | persaepe *in mg. B*

Medulla *BE*: [Benedicti Wissowatii *sup. l.*] Medulla *D*: C. D. O. M. Medulla *H* | seu tractatus *BH*: *om. DE* | progressu] processu *D* | doctrinae] doctrinae. Auctore Andrea Wissowatio Sociniano *H* || 1. 1. complecti] com[plectit *del.*] *E* | id obtinere] obtinere id *E* | summi] sui *E* | spectant] spectat *E* | inficias *om. E* || 1. 2. eminet] praestat et eminet *H* | Monarcha] Dominus et Monarcha *H* || 1. 3. merito sibi vindicat] sibi vindicat merito *H* | notitia] notitiam *E* | coluere *BH*: coluerunt *DE* || 1. 4. quaerat] credat *E* | a majoribus] majoribus *E* | eundum est] eundum *H* | delineem] delinearem *E* | incunabulis *BH*: cunabulis *DE* | priscae] hisce *D* | usque *om. H*

apostolis tritam successores eorum calcaverint et quinam posterioribus seculis ab eadem deviaverint via, et ut monstremus doctrinam de trinuno Deo seculis primis ecclesiae Christi prorsus ignotam, sequentibus vero semper ei reclamatum fuisse.

2. ⁽¹⁾ Post Sacram Scripturam tum Veteris, tum Novi Instrumenti, quorum illa qualis futurus erat Messias, Dei Filius, haec qualis fuerit, clare oculis nostris exhibet, primum obtinet locum symbolum, quod apostolicum vocatur, quod nobis breviter et nervose monstrat, qualis primaevae ecclesiae Christi fidei confessio fuerit. ⁽²⁾ Prout enim scriptura sacra nos docet quomodo credendum est, ita symbolum hoc, quomodo ab initio creditum fuerit, ostendit. ⁽³⁾ Quam confessionem in summo honore ac inviolatam diu permansisse veterum scripta testantur. ⁽⁴⁾ Videatur inter alios Tertullianus, qui suo tempore symbolum hoc tanquam normam fidei in ecclesiis receptam in medium producit, lib. de virginibus velandis, cap. 1, {2–4}, ubi postquam dixisset: ⁽⁵⁾ “Haereseis non tam novitas quam veritas revincit, quodcunque adversus veritatem sapit, hoc erit haeresis, etiam vetus consuetudo; ⁽⁶⁾ caeterum suo vitio quis quid ignorat; quod autem ignoratur fuit tam requirendum, quam recipiendum quod agnoscitur”, his immediate subjungit: ⁽⁷⁾ “Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, et Filium ejus, Jesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum a mortuis, receptum in caelis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum judicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. ⁽⁸⁾ Hac lege fidei manente, caetera jam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante

2. 7–8. cf. Wiszowaty, Catechesis, p. [*IV]

2. 1. primaevae] primigenae a. c. B || 2. 2. prout enim – ostendit in mg B || 2. 3. confessionem sup. l. B || 2. 4–6. in medium producit – subjungit in mg. B : fuisse suis verbis demonstrat a. c. B || 2. 7. quidem] inquit a. c. B

1. 5. quinam] quoniam E | deviaverint] deviarint H | doctrinam] viam a. c. E | trinuno BH : triuno DE | primis] prioribus H | Christi] Christi D. D | reclamatum] reclamata D || 2. 1. Instrumenti] Testamenti E | exhibet HD : exhi*** B : exhibent E | fidei confessio] fides H || 2. 2. scriptura sacra] sacra scriptura H | credendum est] credendum sit H | ostendit BH : ostendit et in medium producit DE || 2. 3. permansisse] supermansisse E || 2. 4. in medium producit BH : om. DE || 2. 5. haereseis B : haeresis H : haereses DE || 2. 7. immobilis et irreformabilis] immobiliter irreformabiliter E | ex virgine Maria] ex Maria virgine E | in caelis] in caelos H | dexteram] dextram H | et mortuos] ac mortuos E | per carnis etiam] etiam per carnis H || 2. 8. hac BHD (hinc a. c. D) : hinc E || 2. 8. caetera] caeterae H

scilicet et proficiente usque in finem gratia Dei”.⁽⁹⁾ Huc etiam faciunt ejusdem verba, quae leguntur cap. 36 de praescriptione haer. {36, 5}, ubi de ecclesia haec dicit:⁽¹⁰⁾ “Unum Deum novit, creatorem universitatis, et Christum Jesum ex virgine Maria, Filium Dei creatoris, et carnis resurrectionem.”⁽¹¹⁾ Legem et prophetas cum evangelicis et apostolicis litteris miscet et inde potat fidem: eam aqua signat, Sancto Spiritu vestit, eucharistia pascit, martyrio exhortatur et ita adversus hanc institutionem neminem recipit.⁽¹²⁾ Haec est institutio, non dico jam, quae futuras haereses praenunciabat, sed de qua haereses prodierunt.⁽¹³⁾ Sed non fuerunt ex illa, ex quo factae sunt adversus illam”.⁽¹⁴⁾ Quamvis vero fuerint inter antiquos ecclesiae doctores secundo et tertio seculo, qui plus quam symbolo apostolico continentur, crediderint, non illico tamen sequitur, eandem tunc temporis universae ecclesiae mentem sententiamque fuisse.⁽¹⁵⁾ In Nicaeno demum concilio anno 325 nova fidei causa est confessio ab iis, qui in simplici apostolico symbolo non erant contenti, ideo quod dogmata ipsorum eo non continerentur.

3.⁽¹⁾ Nequaquam igitur mirum est Jesuitas Anglos et Hispanos symbolum hoc haereseos redarguere et Arianismi aut Nestorianismi suspectum reddere, prout refert Alphonsus de Vargas in Censura Jesuitarum in symbolum apostolicum, Relationi ejus de

2. 7–8. cf. Wiszowaty, Catechesis, p. [*1v] || 3. 1. cf. Schoppe, Relatio, pp. 49–53

2. 9. huc etiam faciunt – sunt adversus illam *in mg.* B: lib. de virg. veland. c. 1 *a. c. B* || 2. 14. secundo et tertio seculo] primo et secundo seculo *a. c. B* || 2. 15. in simplici] simplici *a. c. B*: symbolo apo- *a. c. B* | ipsorum] istorum *ut vid. a. c. B* | eo] in eo *a. c. B* || 3. 1. Nestorianismi] Photinismi *a. c. B* | Censura – ejus de [Vide plura de Photino pag. *13. Circa an. d. 350 *del.*] *in mg. B*

2. 8. proficiente *BD*: perficiente *HE* | gratia Dei] gratiae divinae *E* || 2. 9. praescriptione haer. *BH*: praescriptione adversus haer. *DE* || 2. 10. novit] novi *D* | Christum Jesum] J. Christum *H* | virgine Maria] Maria virgine *H* || 2. 11. miscet] { ... } *D* | potat] petet *H* | aqua] a qua *E* | Sancto Spiritu] Spiritu Sancto *H* | vestit] vesci *ut uid. D* (vestit *a. c.*) | pascit] pasci *D* | martyrio] martyrium *H* | exhortatur] { ... } *D* || 2. 12. jam quae] quae jam *E* | futuras] futurus *E* || 2. 12–13. de qua haereses prodierunt, sed *om. H* || 2. 13. ex quo *BD*: ex qua *HE* || 2. 14. vero fuerint *BD*: vero fuerunt *E*: fuerunt vero *H* | doctores (doctores quibus *a. c. D*) secundo et tertio seculo qui plus quam *BHD*: doctores qui plus quam primo et tertio seculo *E* | crediderint *BH*: crediderim *D*: crediderant *E* | eandem] eadem *D* || 2. 15. causa *BD*: causa *HE* | in simplici *BE*: simplici *HD* | dogmata] dogmate *H* | ipsorum] eorum *E* | eo *BH*: in eo *DE* | continerentur] continentur *E* || 3. 1. aut Nestorianismi] ac Nestorianismi *H* | ejus de *BHD* (ejusdem *a. c. D*): ejusdem *E*

stratagematis Jesuitarum adjuncta, sub art. 3 et 8 m. p. 340, 343. ⁽²⁾ Nam Arius solum tantum Patrem summum Deum esse docuit, Nestorius autem insuper Christum Dominum ante conceptionem e Spiritu Sancto et nativitatem e Maria virgine extitisse negavit. ⁽³⁾ Huc faciunt magni illius Erasmi Roterodami verba, quae in praefatione in tom. III operum Hieronymi, {fol. 1v}, protulit: “Nunquam”, inquit “fuit sincerior castiorque Christiana fides, quam cum brevissimo illo symbolo contentus esset orbis”.

4. ⁽¹⁾ Post Christi Domini apostolos eorumque, ut vocatur, symbolum, tales nos hic inter alios et primo quidem loco producturos, quibus sequentibus sequioribus seculis haeresos crimen objectum est, nemini mirum videatur. ⁽²⁾ Idem enim et optimis quibusvis persaepe evenit, immo et ipse summus apostolus, quanquam ab hoc vitio purus esset, a convitio tamen simili haud fuit immunis. ⁽³⁾ Hodie etiam apud hos, qui catholici et orthodoxi appellari amant, vix aliquod punctum aut punctillum est, quod non aliquando male, immo haereseos nomine audierit. ⁽⁴⁾ Plerumque enim ii, qui praevalabant rerumque potiebantur, caeteros cum dogmatibus eorum tanquam haereticos pro lubitu traducebant. ⁽⁵⁾ Saepenumero etiam quod antea plurimis placuerat, postea vix aliquos defensores inveniebat, et vice versa, ea dogmata, quae prius vel ignota, vel a cunctis fere improbata fuere, postea apud plerosque summam invenerunt venerationem. ⁽⁶⁾ Cujus rei specimen, aliis nunc missis, in summo illo de Trinitate articulo eique annexis opinionibus in praesentia experimentum capere aggredimur.

3. 1. cf. Schoppe, Relatio, pp. 49–53

3. 1. adjuncta – m. p. 340, 343] sub artic. Credo in Spiritum Sanctum a. c. B || 3. 2. Arius ... docuit] Arius et Photinus ... docuerunt a. c. B | Nestorius] Photinus a. c. B | Christum Dominum – e Maria] solum Deum Patrem caeli ac terrae creatorem esse asseruit, nullumque Filium Dei agnovit ante vel praeter eum, qui ex Spiritu Sancto conceptus, ex Maria a. c. B | virgine] vero a. c. B | extitisse] natus esse a. c. B || 3. 3. in praefatione] praefatione a. c. B

3. 1. stratagematis] stratag. BHE: stratagematum D | sub art. 3 et 8 m.] sub art. tert. quart. et oct. mihi E || 3. 2. Patrem summum] summum Patrem H | e Spiritu ... e Maria BD: de Spiritu ... e Maria H: e Spiritu ... ex Maria E | extitisse B: om. HDE || 3. 3. illius] Illus. E | Roterodami verba] verba Roterodami E | in praefatione BH: praefatione DE | tomo III] tomo II H | operum] opera E | Christiana om. H | cum brevissimo illo BD: cum brevissimo in illo H: in brevissimo illo E || 4. 1. vocatur] dicitur E | primo quidem] quidem primo H | sequentibus sequioribus] sequioribus his H || 4. 3. apud hos BH: apud hos DE | appellari] appellari H || 4. 4. plerumque enim ii qui praevalabant BH: verum qui { ... } a. c. D: verum enim ii qui praevalabant alia manu D: prelumque enim vi E | rerumque] prelumque E | potiebantur] patiebantur H | traducebant] detrudebant (detrectabant a. c.) E || 4. 6. cujus] hujus D

Caput I

De Nazaraeis et Ebionaeis seculo I et sequentibus

1. ⁽¹⁾ Nazaraeorum nomine primaevos Christianos ab auctore suo Jesu Nazareno, Filio Dei, Domino ac Servatore nostro, nuncupatos esse, patet ex Act. 24, 5–14, ubi ipse Paulus apostolus ‘hyperaspistes’ seu antistes eorum vocatur. ⁽²⁾ Idem et prisca scriptores minime diffitentur: Nazaraeos ex apostolis prodiisse testatur Epiphanius, haer. 29, {5, 4; p. 57}. ⁽³⁾ Constabat haec secta (ut vocatur) potissimum ex circumcisis seu Judaeis, qui etiam ante alios Christo nomen dederant. ⁽⁴⁾ Ecclesia vero eorum inprimis Hierosolymis col-
ligebatur, quam primum locum inter caeteras ecclesias a priscis temporibus obtinuisse veteres unanimiter attestantur. ⁽⁵⁾ Primus illic episcopi munere functus est Jacobus, frater ipsius Domini, summae inter apostolos auctoritatis vir, ut liquet ex Act. 15, 13–21 et Gal. 1, {19} et 2, {9}, qui circa annum 63 (secundum alios tamen 73) a Judaeis, quod Jesum filium hominis Messiam seu Christum esse confiteretur, Hierosolymae e pinnaculo templi praecipitatus, lapidatus et vecte fullonis percussus vitam amisit: vide Josephi antiquitates, lib. 20, cap. 8; Egesippum apud Eusebium, lib. 2, cap. 23. ⁽⁶⁾ Is de suis Hierosolymitanis seu memoratis Nazaraeis gloriatur (Act. 21, 20), quod multae eorum fuerint myriades, addit tamen eosdem fuisse zelatores legis, nempe ceremonialis. ⁽⁷⁾ Veteres etiam ideo tantum Nazaraeos culpant, quod legis Mosaicae tenaces fuerint. ⁽⁸⁾ Legem autem hanc et ipse Servator noster observabat et plerique discipulorum ejus in veneratione habuerunt ad Hierosolymae usque et templi, cum his, quae ei annexa erant, totalem ruinam.

1. 2. cf. Zwicker, Irenicum, p. 110

1. 1. Act. 24, 5–14] Act. 24, 10, 1 a. c. B || 1. 1. ubi ipse – 1. 2. idem in mg. B: quod a. c. B || 1. 4. a priscis] priscissi* ut vid. a. c. B || 1. 5. frater] Justus ob virtutes suas dictus a. c. B | ipsius in mg. B | Gal 1 et 2] Gal. I:II a. c. B | secundum alios (tamen sup. l.) 73 in mg. B | Egesippum] Euseb- a. c. B || 1. 7. veteres – fuerint in mg. B || 1. 8. autem] enim a. c. B | observabat] observabant a. c. B

1. 1. seu antistes BH: antistes DE || 1. 3. ex circumcisis] et circumcisis E | Christo nomen] nomen Christo H | dederant] dederunt E || 1. 5. functus est] functus H | ipsius Domini BH: Domini DE | Act. 15, 13–21 scripsi: Act. (XII sup. l.) XV (XXI sup. l.) B: Act. XII. XV–XXI H: Actorum 12 25 21 D: Act. 12 15 21 E | Gal. 1 et 2 B: Gal. 1. 11 H: om. DE || 1. 6. memoratis om. H | fuerint] fuerunt E || 1. 8. cum his] et eorum H

⁽⁹⁾ Tum enim efficaci modo Deus ipse legi ceremoniali prorsus finem imposuit, antequam vero urbs obsidione cingeretur, memorati Nazaraei, divinitus moniti, ut Hierosolymis migrarent duce Simeone, Cleophae filio, successore Jacobi in episcopatu Hierosolymitano, Pellam trans Jordanem concesserunt. ⁽¹⁰⁾ Post excidium vero Hierosolymae Simeon cum suis illuc reversus in ruderibus urbis ecclesiam continuasse fertur praefuitque huic ecclesiae ad annum circiter 110, quo ab ethnicis multis plagis caesus in crucem actus est. Eusebius, lib. 3, cap. 10 {hist. 3, 32, 2}.

2. ⁽¹⁾ Post hujus Simeonis, qui consobrinus Servatoris nostri fuisse fertur, omniumque apostolorum et apostolicorum virorum e vita excessum, doctrinae apostolicae simplicitas per errores in ecclesiam irrupentes corrumpi coepit, prout disserte id memoriae prodidit Egesippus, historicus Christianorum vetustissimus (referente Eusebio, lib. 3, 29 {hist. 3, 32, 7–8; p. 44 Musc.}, dum morte memorati Simeonis commemorata sic scribit: ⁽²⁾ “Igitur ad haec usque tempora virgo pura et incorrupta mansit ecclesia, iis, qui sanum salutaris praedicationis canonem corrumpere conati sunt, si tum aliqui fuerunt, in obscura quadam caligine ad id usque temporis delitescens. ⁽³⁾ Postquam autem sacer apostolorum chorus differentem sortitus est finem et generatio illa praeteriit, quae divinam sapientiam ipsis auribus audire meruerat, tunc impij erroris conspiratio, per seductionem eorum, qui alienam doctrinam tradebant, initium cepit: qui etiam, quoniam nemo amplius superstes erat ex apostolis, jam nudo vertice contra veritatis praedicationem falsi nominis scientiam ex adverso praedicare conati sunt”. ⁽⁴⁾ Id evenisse videmus ecclesiae Christi, quod olim Israeliticae contigit post excessum ducis eorum Jesu seu Josuae et aliorum seniorum (Jud. 2, 7 et sequentibus); hic etiam Jesu, duce fidei nostrae, in caelum sublato primisque veris illis patribus et

2. 2–3. Lubieniecki, *Historia*, pp. 134–135; cf. Zwicker, *Irenicum*, p. 115

1. 9. antequam vero] Jam vero certum est Nazaraeos de quibus agimus, ideo tantum a veteribus culpari, quod legis observatores fuerint *a. c. B* || 1. 10. circiter] fere *a. c. B* || 2. 1. qui consobrinus – fertur *in mg. B* | e vita *in mg. B* | commemorata] memorata *a. c. B* || 2. 4. id evenisse – mutatio *in mg. B*

1. 10. illuc] illic *H* | urbis] ubis *H* || 2. 1. et apostolicorum] apostolicorumque *H* | e vita] vita *E* | historicus] historicorum *E* | memorati Simeonis] Simeonis memorati *H* || 2. 2. salutaris] salutis *E* || 2. 3. praedicare *BH: om. DE* || 2. 4. seu Josuae] vel Josuae *H* | et seq.] etc. *D*

senioribus ex hac vita migrantibus, similis secuta est mutatio. ⁽⁵⁾ His quae ab Egesippo dicta sunt, suffragantur Nicephorus, lib. 4, cap. 1; Neander, hist. eccl., p. 522; Centuriatores Magdeburgenses, centur. 2, cap. 1 et 3 titulo 'inclinatio doctrinae'; Dallaeus, de vero usu patrum lib. 2, cap. 6, etc. ⁽⁶⁾ Nemo igitur miretur, sequentibus temporibus tam paucos veritatis fuisse confessores: nunquam enim (ut praeclare ethnicus dixit sapiens) cum rebus humanis tam bene agitur, ut optima pluribus placeant. ⁽⁷⁾ Praesertim cum multo plausibilia fuerint falsa quam vera dogmata, his maxime, qui e gentilismi tenebris Christi doctrinam amplectebantur, qui variis et miris philosophorum, inprimis Platoniorum, imbuti erant opinionibus, ad quas poetarum fabulae accesserant, apud quos omnes Jesus Christus crucifixus verus ille homo et filius hominis stultitia erat, secundum id, quod legimus 1 Cor. 1, 22. ⁽⁸⁾ Remanserant tamen et posterioribus seculis antiquae fidei vestigia et primaevae veritatis testes.

3. ⁽¹⁾ Memoratum Simeonem tredecim episcopi Hierosolymitani secuti sunt, qui omnes ex circumcissione fuere, ex memorata nimirum Nazaraeorum secta, quorum ecclesia postea Aeliae Capitolinae colligebatur (sic enim Aelius Adrianus imperator coloniam eo, ubi urbs fuerat, deductam de suo nomine appellaverat). ⁽²⁾ Nomina horum episcoporum post Jacobum et Simeonem haec fuisse traduntur: Justus, Zachaeus, Tobias, Benjamin, Johannes, Matthias, Philippus, Seneca seu Sennecas, Justus, Levi, Ephrem seu Ephraim, Joses seu Joseph, et Judas. ⁽³⁾ Quidam post Simeonem Cleophae collocant Judam, Jacobi filium, cujus mentio fit in constitutionibus, quae Clementis Romani vocantur, lib. 7, cap. 47 {Ps. Clem., const. 7, 46}. ⁽⁴⁾ Hunc Jacobum excepisse tradunt cognomento Justum, Simeonis Cleophae filium, quem Zachaeus secutus est, et sic

2. 5. cf. Lubieniecki, Historia, p. 7 || 2. 6. cf. Seneca, dial. 7, 2, 12

2. 6. sequentibus] *** a. c. B || 2. 7. multo *sup. l.* B | secundum] secundum a. c. B || 3. 1. tredecim] quindecim vel alii tredecim vel ut alii volunt quindecim a. c. B | -pitolinae in mg. B || 3. 2. seu Sennecas in mg. B | seu Joseph et in mg. B || 3. 3. quidam post – 3. 4. esse volunt [quibus addunt (subjungunt *sub. l.*) quidam Justum et Eumenem *del.*] in mg. B

2. 4. mutatio] migratio H || 2. 5. his quae ab Egesippo – 3. 4. cognominatum esse volunt BH: *infra praebent DE* (3. 7. post primis temporibus obtinuisse) || 2. 5. lib. 2] l. 3 E | cap. 6 etc. B: cap. 6 et seq. DE: c. 6 H | temporibus *om.* E | praeclare] praeclarus E || 2. 7. maxime qui] maxime quae H | Jesus Christus crucifixus ... stultitia] Jesus Christus ... crucifixus stultitia H | legimus in mg. D || 3. 1. qui omnes] quod omnes H | appellaverat] appellat E || 3. 2. episcoporum] episcoporum H | haec fuisse] fuisse haec H || 3. 3. vocantur] vocatur H || 3. 4. Jacobum excepisse tradunt] excoepisse tradunt Jacobum H

deinceps alii a nobis memorati; alii tamen ipsum Jacobum fratrem Domini, Justum ob virtutes cognominatum, esse volunt. ⁽⁵⁾ De his Epiphanius, haer. 70, {10, 4; p. 397} ita scribit: “Simul”, inquit, “quindecim episcopi fuerunt ex circumcissione et oportebat tunc episcopis ex circumcissione existentibus in Hierusalem constitutis omnem mundum assentiri et cum ipsis perficere”, etc. ⁽⁶⁾ Idem paulo supra {cf. haer. 70, 10, 2; p. 397}: “Ostendere”, inquit, “voluere apostoli eos, qui a circumcissione in ecclesiam transgressi sunt, principes esse post illud tempus”. ⁽⁷⁾ Alii quoque scriptores unanimiter asserunt ecclesiam eorum, qui ex circumcissione erant, primatum inter reliquas primis temporibus obtinuisse. ⁽⁸⁾ Anno demum 136 Marcus quidam primus ex gentilibus creatus est episcopus Hierosolymitanus, postquam omnes, qui ex circumcissione erant, tum Judaei tum Christiani (Nazaraei nimirum), ab Adriano Caesare Judaea cedere coacti essent: vide Sulpitium Severum, hist. sacrae, lib. 2, cap. 45 {chron. 2, 31, 2}. ⁽⁹⁾ Nazaraei ergo hoc pacto Judaea exacti, per Syriam ac Aegyptum dispersi, illic potissimum commorationis suae sedes fixerunt: vide Eusebium, lib. 4, cap. 6 et in chronico, etc.

4. ⁽¹⁾ Ex his quoque Nazaraeis procul dubio fuit supra a nobis laudatus Egesippus circa annum 160, nam ex Judaeo etiam Christianus factus est, teste Eusebio, lib. 4, cap. 8, 21 {hist. 4, 22, 8}. ⁽²⁾ Cujus utinam historia ecclesiastica, quam concinnavit, frueremur: certe praeclara ex ea sincerae antiquitatis (cujus quaedam specimina protulimus) monumenta haberemus. ⁽³⁾ Quae ab his, qui ea sibi obesse sciebant et tunc rerum potiebantur, prout nonnulla alia veterum scripta, suppressa esse haud multum a vero abludit, ita ut nunc, si de Nazaraeis eorumque homodoxis ac sectatoribus scire aliquid aveamus, ex his, quae adversarii eorum nobis conservarunt, ea petere atque hinc inde

3. 3. quidam post – 3. 4. esse volunt [quibus addunt (subjungunt *sub. l.*) quidam Justum et Eumenem *del.*] in *mg. B* || 3. 5. De his Epiphanius – 3. 7. temporibus obtinuisse in *mg. B* || 3. 8. omnes qui] omnes prius *a. c. B* | vide Sulpitium – c. 45 in *mg. B* || 4. 3. prout nonnulla (et *a. c.*) – scripta in *mg. B* | ex his] ex his tantum *a. c. B* | ea petere] id petere *a. c. B* | hinc inde in *mg. B*

3. 4. a nobis *BH*: hic *DE* || 3. 5. inquit quindecim *BD*: inquit decem et quinque *E*: quindecim *H* | fuerunt] fuerat *E* | in Hierusalem] Hierusalem *E* | etc. *om. E* || 3. 7. reliquas] reliquos *E* || 3. 8. Anno] annos *H* || 3. 9. ac Aegyptum] et Aegyptum *E* | commorationis] commemorationis *H* | sedes fixerunt] fixerunt sedes *E* | in chronico] chronico *D* || 4. 2. cujus utinam] utinam cujus *a. c. H* | quam concinnavit *om. E* | praeclara] praeclara *H* || 4. 3. haud multum a vero abludit *BH*: aut multum (verum *a. c. D*) a vero abludi *DE* | ac sectatoribus] et sectatoribus *E* | scire aliquid] aliquid scire *H* | hinc inde *BH*: hinc et inde *E*: *om. D*

colligere necesse habeamus, quae etiam ideo firmiora esse ad propositum nostrum iudicanda sunt.

5. ⁽¹⁾ Porro Nazaraeos ex ipsis primaevae Christianis eorumque propaginem fuisse, adeo clarum est, ut nonnulli magni nominis viri, nobis alias non homodoxi, reverenter de illis loquantur, nec audeant eos in haereticorum catalogo reponere, immo quidam, vi veritatis adacti, orthodoxos eos fuisse diserte asserunt: videatur Grotius in prologo in Matthaei evangelio; Vossius in dissertatione de genere Jesu Christi, cap. II, th. 1; Curcellaeus, diatrib. de esu sanguinis, cap. 6; Huetius, serenissimi Galliarum Delphini inspector, notis in Matthaeum Origenianis. ⁽²⁾ Huc etiam facit, quod ipse Sandius, acer Nazaraeorum et Ebionaeorum sententiae oppugnator, fateatur, primos Christianos ex Judaeis conversos Nazaraeos et Ebionaeos dictos fuisse, dum sic historiae suae p. 54 et 55 scribit: “Postea et alia synodus Hierosol. tertia permisit, ut Judaei conversi observarent legalia et circumcisionem. ⁽³⁾ Antiochiae autem primo ecclesiae membra coeperunt dici Christiani, qui primo omnium apostoli, post discipuli, credentes, fideles, fratres, et ab extraneis Galilaei, qui vero ex Judaeis conversi erant, speciatim Judaei, Nazaraei et Ebionaei dicebantur”. ⁽⁴⁾ Jam vero ex veterum ecclesiae doctorum scriptis (ut Epiphonio, haer. 29; Philastrio, de haer.; Augustino, de haeresibus, cap. 9 et 10; Theodoreto, fabula haer., etc.), non minus clarum est, Nazaraeos hos neminem praeter vel ante Jesum Nazarenum ex Spiritu Sancto conceptum et ex virgine natum pro Christo Filio Dei agnovisse.

6. ⁽¹⁾ Ideoque a memoratis seculi tamen jam quarti scriptoribus inter haereticos recensentur. ⁽²⁾ Nec mirum: apostolorum enim jam tempore secta haec haereseos nomine

5. 4. cf. Zwicker, Irenicum, p. 110

4. 3. firmiora (esse *sup. l.*) ad in *mg. B*: fortius ut *vid. a. c. B* | iudicanda sunt] confirma*** (fore ut *vid. sup. l.*) a. c. B || 5. 1. Vossius – th. 1 in *mg. B* | inspector] praeceptor a. c. B || 6. 2. secta haec in *mg. B*

4. 3. etiam *om. H* || 5. 1. magni] majoris *H* | audeant] audeamus *E* | vi veritatis adacti *BH*: qui veritatis adacti *D*: *om. E* | videatur *BH*: *vid. D*: *vide E* | Grotius] Grot *D* | in prologo] in prolog. *B*: in proleg. *E*: in prol. *D*: prolog. *H* | genere *BH*: generatione *DE* | de esu sanguinis] de sanguinis esu *H* | Galliarum] regis Galliarum *E* | Origenianis] Origen. *BHD*: originis *E* || 5. 2. acer] alias acer *E* | pp. 54 et (*om. D*) 55 *BDE*: pp. 64 et 55 *H* | Hierosol. *B* (*cum Sandio*): Hierosolym. *H*: Hierosolymae *DE* || 5. 3. primo *BH*: (II) *D*: 1. *E* | post discipuli, credentes, fideles] post discipuli, post fideles *H* || 5. 4. ecclesiae *om. E* | 29, Philastrio de haer. *om. H* | etc. *B*: *om. HDE*

apud infideles audiebat. ⁽³⁾ Primorum tamen trium seculorum scriptores, ex quibus quidam ex professo de haeticis scripserunt, ut Irenaeus et Tertullianus, nondum eos hoc titulo ornare, seu potius onerare ausi sunt, immo nec ipse Eusebius in historia sua ecclesiastica haeticos eos accenset. ⁽⁴⁾ In summa, quod summa observatione dignum est, dicimus nullum alium sectae Nazaraeorum assignari posse auctorem, praeter ipsum Jesum Nazarenum, ipsius summi Dei Filium, cum e contrario omnium aliarum sectarum ad hodiernum usque diem cunctis noti sint auctores. ⁽⁵⁾ Porro Epiphanius et Augustinus illam tantum veteris legis observationem tanquam haeticam vitio eis vertunt; similia quoque Hieronymus, epistola secunda ad Augustinum, de Ebionaeis (quos eosdem cum Nazaraeis fuisse mox probabimus) memoriae prodidit, dum discrete scribit Ebionaeos ob solam legis observationem a reliquis Christianis tandem reiectos esse {cf. Hier., epist. 112, 13} ⁽⁶⁾ Quamvis vero ex Judaeis essent, Nazaraei constanter tamen praedicabant Jesum esse Christum, teste Epiphanio, haer. 29, {7, 5; p. 58}, et Augustino lib. de haer., cap. 9, quae praecipua verae confessionis erat tunc temporis nota et primaeavorum Christianorum veluti tessera. ⁽⁷⁾ Id enim tum Judaei, tum haetici eo tempore exorientes, Cerinthiani nimirum eorumque similes negabant.

7. ⁽¹⁾ Nazaraeos patria exactos in vicinis Judaeae regionibus per aliquot secula sedes suas habuisse veteres testantur, apud quos mentio eorum ad 400 usque annum reperitur. ⁽²⁾ Epiphanius refert eos Pellae et in Berrhoeorum regione ab excidio Hierosolymorum habitasse, suoque adhuc tempore durasse, haer. 29 {7, 7–8; p. 58}. ⁽³⁾ Similiter Hieronymus in catalogo {vir. ill. 3, 2} Nazarenos in urbe Syriae Berrhoea sua aetate extitisse scribit, vide ejusdem adv. Pelagium, lib. 3 {cf. Hier., adv. Pelag. 3, 2}. ⁽⁴⁾ Porro Augustinus lib. 19 contra Faustum, cap. 18 {c. Faust. 19, 17}, haec de iis dicit:

6. 5. Ebionaeos – reiectos esse] Zwicker, Irenicum, p. 114 || 7. 4. Zwicker, Irenicum, p. 110

6. 3. ex quibus – Tertullianus in mg. B || 6. 4. in summa – 6. 5. porro in mg. B || 6. 5. Epiphanius] Epiphanius vero a. c. B | (similia quoque in mg.) Hieronymus] (idem similiter sup. l.) Hieronymus veritatem a. c. B | discrete] sic de eis a. c. B || 6. 6. quae praecipua] haec praecipua a. c. B || 6. 7. eo tempore] tunc a. c. B || 7. 1. ad 400 usque annum] anno 400 a. c. B

6. 3. primorum tamen BE: priorum tamen D: primorum H | professo] proposito H || 6. 4. cunctis BH: om. DE || 6. 5. haeticam BHD: haeticum E | similia quoque Hieronymus ... ad Augustinum BH: Hieronymus ... ad Augustinum similia quoque E: Hieronymus ... ad Augustinum D | secunda om. H | Nazaraeis] Nazaraeos H | solam legis] legis solam D | esse] fuisse E || 7. 2. Hierosolymorum BHD (Hierosolymorum H, Hierosolymorum D): Hierosolymiano E || 7. 3. Nazarenos] Nazaraeos H || 7. 4. lib. 19] lib. 18 E

“Ii sunt”, inquit, “quos Faustus Symmachianorum vel Nazaraeorum nomine commemoravit, qui ad nostra tempora vel in ipsa paucitate perdurant”.⁽⁵⁾ Videatur quoque de iisdem Nazaraeis Baronius in annalibus ecclesiasticis sub annum 74, § 5.⁽⁶⁾ Immo vero et decimo sexto adhuc seculo eos extitisse refert clarissimus Blondellus, qui in animadversionibus manuscriptis in annales Baronii (quas mihi perlustrare contigit) ad annum 9, sect. 2, p. 87, haec scribit:⁽⁷⁾ “Non solum Christus, sed omnes Christiani Nazaraei dicti, etiam qui ceremonias retinebant: Epiphanius, haer. 29, {6, 4; p. 57}.⁽⁸⁾ Hoc obtentu Judaei ter quotidie maledicebant Nazaraeis, teste Hieronymo et Epiphanio {29, 9, 1–3; pp. 58–59}.⁽⁹⁾ Praetexebant se haereticis illis maledicere, revera Christianis maledicentes: sic enim hodie vocant Christianos.⁽¹⁰⁾ Sic Christiani, quos anno Domini 1503 Joannes Empolius in regione Cotum sive Cotam aut Coulang non procul a Cochino invenit, Nazaraei ab incolis dicuntur; ipsi asserunt se ibi a tempore Sancti Thomae substituisse”.

8. ⁽¹⁾ Porro Thomam apostolum Indis Evangelium praedicasse veteres unanimiter testantur; recentiores vero scriptores tradunt, in India in locis memoratis ad hodiernum usque diem degere Christianae religionis homines, qui Christiani sancti Thomae appellantur, eosdemque non secundum vulgo receptum de Trinitate dogma credere: vide Boterum, relat. univers., parte 4, etc.⁽²⁾ De his etiam sancti Thomae Christianis prolixè agit Philippus Baldaeus in descriptione regionum Malabar, Cormandel et insulae Zeylan,

7. 4. cf. Zwicker, Irenicum, p. 110 || 7. 10. cf. Sand, Historia, p. 422 || 8. 1. cf. Sand, Historia, p. 193; Sand, Appendix, p. 93

7. 6. p. 87 haec in *mg. B* || 7. 7. Non solum Christus – 7. 10. Sancti Thomae substituisse in *mg. B*: Johannem Empolium in India Orientali in regione Cobom seu Contam non procul a Cochino, anno 1503 reperisse Christianos qui Nazaraei vocabantur ab incolis: ipsi autem assererent se a temporibus S. Thomae illic substituisse. Idem confirmat Sandius hist. lib. III p. 422 a. c. *B* || 8. 1. tradunt] ajunt a. c. *B* | Christianae religionis homines] Christianos a. c. *B* | Christiani *sup. l. B* || 8. 2. De his etiam – 8. 11. decimo sexto dicemus in *scheda B*

7. 4. inquit *om. H* | Symmachianorum] Symmachiorum *E* || 7. 5. videatur *BH*: vid. *D*: videantur *E* | Baronius *BH*: Barrhonius *D*: Bavenius *E* | sub annum (a. *D*) 74, § 5] sub anno 74 *E* || 7. 6. decimo sexto *B*: 16 *DE* (16to *E*): XVIIto *H* | eos] Nazaraeos *H* | clarissimus] *D. H* | Blondellus] *D* | Blondellus *E* | in animadversionibus] de animadversionibus *E* | Baronii *BH*: Barrhonii *D*: Bavonii *E* | annum 9] annorum *D* || 7. 7. ceremonias] cerimonias *H* || 7. 10. anno Domini 1503 *BE*: A. D. 153 *D*: anno 1503 *H* | Empolius] Emporius *E* | sive *BD*: seu *H*: vel *E* | Coulang *BD*: Loutang *H*: Coulanus *E* | Cochino] Cochina *E* | se ibi] se ipsos *E* || 8. 1. vero] autem *H* | Boterum] Bolerem *H* | relat.] relig. *E* | etc. *om. D* || 8. 2. Baldaeus *BD*: Daldaeus *E*: Balde *H* | Malabar] Malahal *E* | Cormandel *BE*: Cormalder *D*: Coromandel *H* | Zeylan *B*: Zejljan *DE*: Ceilan *H*

in qua insula ipse ecclesiasten egit. ⁽³⁾ Is cap. 20, {pp. 131–142}, hujus libri (qui non multos ante annos lingua Belgica in lucem prodiit) scribit traditionem ibi esse firmiterque credi sanctum Thomam apostolum propter incredulitatem suam praedicandi evangelii gratia ad extremos Indos, remotissimos idololatrarum, ablegatum fuisse; ⁽⁴⁾ venisse autem primum in insulam, cui nomen Socoborae, sitam in mari Arabico, ibique multos Christiana religione imbuisse, quorum ad hodierna usque tempora magnum ibidem numerum exstare testatur, sub nomine Christianorum sancti Thomae. ⁽⁵⁾ Hinc sanctum apostolum profectum esse tradunt in Cranganor, inde in Coulang, ubi etiamnum visitur in litore columna, erecta in ejus memoriam. ⁽⁶⁾ Hinc pervenisse dicitur in Cormandel et inde in Chinam. ⁽⁷⁾ In quibus omnibus locis evangelium propagasse multosque ad Christum perduxisse traditur. ⁽⁸⁾ Ex China redux in Maliapour martyrii corona affectus esse fertur, quod oppidum etiamnum ab ejus nomine (id est sancti Thomae) appellatur. ⁽⁹⁾ Prout autem propaginem horum Christianorum ad haec usque tempora in illis locis existere idem auctor testatur, ita etiam refert, eos cum Nestorio sensisse in doctrina de natura et persona Christi Domini. ⁽¹⁰⁾ Qualis autem Nestorii de hoc dogmate sententia fuerit et quod non longe a Nazaraeorum doctrina abfuerit, infra suo loco videbimus. ⁽¹¹⁾ De his vero sancti Thomae Christianis nonnulla adhuc seculo decimo sexto dicemus. ⁽¹²⁾ Tempore quoque Constantii imperatoris in India fuisse Christianos, qui ἐτεροούσιον profitebantur et dicebantur ex sancti Bartholomaei institutione Christum colere didicisse, quorum etiam gratia idem imperator legationem illuc misit testis est Philostorgius lib. 3,

8. 2. De his etiam – **8. 11.** decimo sexto dicemus in *scheda B* || **8. 4.** mari] sinu *a. c. B* | hodierna] ** *a. c. B* || **8. 8.** quod oppidum – nomine appellatur in *mg. B* (horum autem *a. c. B*) | etiamnum] hodie- *a. c. B* | id est sancti Thomae in *mg. B* || **8. 10.** et quod non – abfuerit in *mg. B* || **8. 12.** dicebantur] qui dicebantur *a. c. B*

8. 2. ecclesiasten] ecclesiaston *D* || **8. 3.** praedicandi] praecandi *H* || **8. 4.** Socoborae *B*: Sochotorae *D*: Socoterae *E*: Socobora *H* | testatur] testantur *E* || **8. 5.** esse] fuisse *E* | Cranganor] Crangenor *H* | Coulang] Coutang *H* | etiamnum visitur *BDE* (vivitur *a. c. E*): etiam nunc visitatur *H* || **8. 6.** Cormandel *BE*: Coromandel *HD* | in Chinam *BH*: Chinam *D*: in Christianam *E* || **8. 7.** perduxisse] pertraxisse *H* || **8. 8.** ex China] ex Christiana *E* | Maliapour] Macapour *H* | affectus] affectum *H* | esse] fuisse *E* | fertur quod – nomine appellatur] traditur *H* | id est sancti Thomae *B*: *om. HDE* || **8. 9.** illis] istis *E* | sensisse] scripsisse (*sic*) *E* || **8. 10.** doctrina] dogmate *E* || **8. 11.** nonnulla] nonnullo *E* || **8. 12.** Constantii] Constantini *E* | Christianos qui] Christianos quin *H* | Christum] Christum Dominum *E*

cap. 4 et 5; vide etiam Niceph. lib. 9, cap. 18. ⁽¹³⁾ Iidem videntur esse quos Pantaenus, secundo seculo labente, in India reperit, prout infra dicemus {V 17}.

9. ⁽¹⁾ Hic etiam memorandi veniunt Jacobitae, quorum religio in Oriente quoque, inprimis vero in Syria, Terra Sancta, Chaldaea seu Mesopotamia, etc., sedem suam habuit et ad haec usque tempora, ut varii referunt, habet; immo secundum quosdam et per Aegyptum ac Aethiopiam diffunditur: vide Hornium, hist. eccl. N. T., periodo 1, art. 3 § 50, et Baldaeum in descriptione Indiae, cap. 20. ⁽²⁾ Hos eorundem Nazaraeorum propaginem esse credibile est: communi enim cum ipsis, ut mox videbimus, fidei gaudent confessione. ⁽³⁾ Fertur eos a Jacobo apostolo fidem didicisse, et ab eo nominis sui originem traxisse; jam vero utrumque Jacobum apostolum Hebraeis in Judaea evangelium praedicasse notum est. ⁽⁴⁾ Nec minus notum Jacobum, fratrem Domini (de quo, an e numero duodecim fuerit, sub iudice adhuc inter quosdam lis est), Hierosolymae Christianorum ex Judaeis seu Nazaraeorum primum episcopum egisse. ⁽⁵⁾ Alii tamen a Matthaeo apostolo Jacobitas conversos esse autumant. ⁽⁶⁾ Porro Matthaeum evangelium suum Hebraeis, qui ex circumcisione crediderant (vel episcopo eorum, Jacobo fratri Domini, ut Dorotheus in synopsi, {fol. 141}, vult), tradidisse refert Origenes, in Johannem Tom. 6 gr. 8 lat. ⁽⁷⁾ Passim etiam antiqui testantur Nazaraeos et Ebionitas Matthaei potissimum evangelio usos esse, quod etiam ideo Nazaraeorum vel Ebionitarum evangelium dictum est; vide quae hac de re ex variis auctoribus congressit Christophorus Sandius, tractatu de veteribus scriptoribus ecclesiasticis, p. 4 et 5. ⁽⁸⁾ Idem confirmat inter alios doctissimus Vossius in dissertatione de Jesu Christi genere, cap. 2, th. 1, {p. 15}, ubi de evangelio Matthaei agens haec scribit: "Dicebatur hoc evangelium secundum

9. 1. cf. Sand, Historia, p. 54 || 9. 6–8. cf. Sand., Historia, pp. 4–5

8. 13. iidem – infra dicemus *add. i. l. B* || 9. 1. etc. *sup. l. B* | et Baldaeum – Indiae (c. 20 *sup. l.*) in *mg. B* || 9. 2. communi] communem *a. c. B* | gaudent] habent *a. c. B* | evangelium] *pr- a. c. B* || 9. 4. de quo an] si*** *a. c. B* | inter quosdam in *mg. B* || 9. 6. crediderant] erant *a. c. B* | vel episcopo – synopsi vult in *mg. B* | vel (episcopo – fratri Domini *sup. l.*) – synopsi vult in *mg. B* || 9. 7. vel Ebionitarum] et Ebionitarum *a. c. B*

8. 13. iidem] idem *E* | Pantaenus *BH*: Panthenus *D*: Pantenus *E* || 9. 1. habet *BH*: habent *DE* | ac Aethiopiam *BE*: et Aethiopiam *HD* | art. 3 § 50 *B*: sectio 3, 50 *H*: art. 1, num. 50 *D*: paragraph. 3, numero 50 *E* || 9. 2. hos] quos *E* || 9. 3. didicisse] habuisse *E* | traxisse] tradixisse *D* || 9. 4. Hierosolymae] Hierosolymis *E* || 9. 6. vel episcopo – synopsi vult *BH*: *om. DE* | tradidisse] tradiisse *ut vid. D* | tom. 6 gr. 8 lat. *BH*: tom. 6 gr. 8 { ... } *E*: 6, 8 *D* || 9. 7. et Ebionitas – evangelio usos *sup. l. H* | scriptoribus *HD*: script. *B*: scriptorum *E* | p. 4 et 5 *BH*: p. 4, 5 *D*: pg. 45 *E* || 9. 8. genere *BH*: generatione *DE* (generat. *D*)

Hebraeos, quia hebraice esset scriptum, vel etiam evangelium Nazaraeorum, quia qui doctrinam Christi amplecterentur, hi in Palaestina vocarentur Nazaraei, nempe a Jesu, qui Nazaraeus nuncupatus est, uti Antiochiae postea (ubi elegantiores et bona pars vulgi graece loquebantur) a Christo Christiani sunt nominati.”⁽⁹⁾ Nonnulli tamen (ut Nicephorus lib. 18) Jacobitas hos denominatos esse putant a Jacobo Syro, cognomine Zanzalo, qui circa annum 500 vixit et docuit.⁽¹⁰⁾ Idem Nicephorus scribit Jacobitas negare quod τρισάγιον fuerit cantatum trium subsistentiarum deitati, et ideo trisagio addiderunt: “qui crucifixus es propter nos”, ut hymnum illum soli Christo cantarent.

10. ⁽¹⁾ Sententia porro Jacobitarum de Filio Dei eadem plane est cum Nazaraeorum dogmate, quod modo audivimus, prout testantur auctores, qui de iis scripserunt. ⁽²⁾ Petrus Alphonsus, dialogo contra Iudaeos, haec memoriae prodidit: “Jacobitae”, inquit, “sunt haeretici, a quodam Jacobo dicti, circumcisionem praedicantes Christumque non Deum, sed hominem tantummodo justum, de Spiritu Sancto conceptum ac de virgine natum credentes”; Jacobus etiam de Voragine in aurea legenda idem iisdem fere verbis de iis tradit. ⁽³⁾ Hunc sequuntur alii, quos recenset Sandius, hist. lib. 1, p. 53. ⁽⁴⁾ Martinus autem Polonus sub Heraclio imperatore haec refert: “Jacobitae sunt Christiani, quos apostolus Jacobus ad fidem convertit, sed jam de fide male sentiunt: asserunt quidem Christum de virgine natum et ad caelos ascendisse, at nequaquam Deum fuisse”. ⁽⁵⁾ Quod vero de Jacobitis scribitur, eos negare Christum Deum esse, subintelligendum est illum unum seu summum Deum. ⁽⁶⁾ Similiter enim et hodie his, qui solum Patrem illum verum seu summum Deum esse confitentur, falso objicitur quod non credant Filium Dei Deum esse.

9. 6–8. cf. Sand., Historia, pp. 4–5 || 9. 9–10. cf. Sand, Historia, p. 54 || 10. 2–4. cf. Sand, Historia, p. 53 || 10. 7–10. cf. Sand, Historia, pp. 53–54

10. 1. de Filio Dei in mg. B | dogmate quod modo audivimus] quod modo audivimus dogmate a. c. B

9. 8. esset] est E | Nazaraei BDE (Nazaraei { ... } D): Christiani H | Nazaraeus] Nazarenus H | nuncupatus est] nuncupatus H | uti scripsi (coll. fonte): ubi codd. | graece loquebantur BE: Graeci loquebantur D: graece loquebatur H | nominati] nuncupati E || 9. 9. putant] putat H || 9. 10. subsistentiarum BD: substantiarum HE | deitati] deitatis H | trisagio] trisagia E | crucifixus es] crucifixus est D | soli] solum H || 10. 1. de Filio Dei] de Dei filio E || 10. 2. inquit om. H | praedicantes] praedicantis H | ac de virgine] at de virgine E || 10. 3. lib. 1] l. 5 E || 10. 4. caelos] caelum E || 10. 6. his] iis D | Deum esse BE: esse Deum D: Deum H

(7) De iisdem Bartholomaeus de Saligniaco in itinerario suo Hierosolymitano, t. 8, cap. 1, haec dicit: “Jacobitae in Christo unam tantum naturam praedicant”; conf. Jacobum Vitriacum a Merula in anno 1187 citatum (8) Idem asserit Prateolus, elencho haeticorum: “Jacobitae”, inquit, “unicam in Christo naturam confitentur, non duas, non credunt S. Trinitatem, sed unitatem solum”, etc. (9) Idem de iis tradunt et hodierni auctores et hi, qui in memoratis oris peregrinati sunt et apud eos fuerunt. (10) Hazardus in hist. eccles. Asiae scribit eos non tantum Jacobitas, sed et Syrianos et Nestorianos vocari; de Nestorianis porro infra suo loco agemus, seculo quinto, cap. 14.

11. (1) Ebionaeos (quorum non semel jam mentionem iniecimus) quidam dictos esse putant ab Ebione, quodam Cerinthi discipulo, verum multo verisimilius est quod Origenes, scriptor accuratissimus temporibusque illis proximus, lib. II contra Celsum, et Philocaliae, cap. 1, memoriae prodidit, nimirum hos, qui ex Judaeis Jesum pro Christo receperunt, ita Judaica lingua dictos esse quasi ‘pauperes’ legis suae. (2) Forte et ideo pauperum titulum a caeteris Christianis nacti sunt, quod non secuti ethnicorum philosophorum dogmata, quae tunc in ecclesia pullulare coeperant, de Christo simplicitate apostolica contenti, solummodo secundum sacram scripturam saperent. (3) Verba Origenis initio lib. II contra Celsum sic sonant {Cels. 2, 1; p. 57}: “Celsus”, inquit, “ad fideles ex Iudaismo conversos dicit eos, illectos et deceptos valde ridendo modo a Jesu, relictis patrii institutis ac legibus transfugisse ad nomen aliud rationemque vivendi longe diversam, ne hoc quidem intelligens, quod Iudaei, qui in Jesum crediderunt, non desciverunt a patria lege: vivunt enim juxta eam, paupertati suae legis cognomines facti: nam et ‘ebion’ pauper apud Iudaeos vocatur et Ebionaei dicuntur, qui ex Judaeis Jesum pro Christo receperunt”. (4) Si quis tamen nihilominus Ebionem aliquem exstitisse velit,

10. 7–10. cf. Sand, Historia, pp. 53–54 || 11. 1. cf. Sand, Historia, p. 64 || 11. 3. cf. Zwicker, Irenicum, p. 111–112

10. 7. conf. Jacobum – citatum in mg. B || 10. 10. seculo quinto, cap. 14 i. l. B || 11. 1. multo sup. l. B || 11. 2. simplicitate apostolica contenti in mg. B

10. 7. tantum om. D | praedicant] praedicabant H | anno 1187] a. 18 { ... } D || 10. 8. solum, etc. BD: solum HE || 10. 9. hi qui ... oris peregrinati sunt] si qui ... peregrinati sunt locis E || 10. 10. cap. 14] cap. 14, § II D || 11. 1. quidam BD: quidem H: quodam E | Cerinthi] Cerinti (Cerenti a. c.) E | verisimilius] similis H | Celsum] Celsium E | receperunt] receperant H || 11. 2. sacram scripturam BH: scripturam sacram DE || 11. 3. sonant] habent H | inquit om. H | desciverunt] discesserunt E | paupertati] paupertatis E | cognomines] cognominis H | vocatur] vocatus E || 11. 4. velit] dicit E

dato hoc, non concesso, id tamen inde evincetur eum auctorem fuisse eorum Ebionitarum, qui Cerinthi (cujus discipulum Ebionem fuisse ajunt) dogma secuti, inter alia, quae ipsis cum eo communia fuisse dicuntur, Christum ex Josepho et Maria progenitum esse temere asserebant. ⁽⁵⁾ Haec enim opinio Ebioni passim adscribitur.

12. ⁽¹⁾ Sciendum autem est duplex Ebionitarum genus fuisse, et praeter memoratos tales, qui secundum sacram scripturam et symbolum apostolicum credebant Christum Dominum ex virgine et Spiritu Sancto natum esse, nihilominus tamen eum Deum ante carnis nativitatem confessi non sunt, ut ait Eusebius lib. 3, cap. 27 {hist. 3, 27, 3; p. 42 Musc.}. ⁽²⁾ Eisdem Ebionaeos memorat Origenes, contra Celsum, lib. 5, {61; pp. 275–276}, dicitque eos cum ecclesia fateri Christum natum esse e virgine et distinguit eos ab illo altero genere, horum qui Christum communi hominum more conceptum esse arbitrabantur. ⁽³⁾ Hos Ebionaeos antiqui passim cum Nazaraeis conjungunt eademque cum ipsis docuisse ac eodem tempore floruisse asserunt. ⁽⁴⁾ Itaque et hi apostolorum apostolicorumque virorum fuerunt asseclae, discipuli atque propago, atque similiter, prout et Nazaraei, hodiernis quoque temporibus orthodoxae fidei habent testimonium. ⁽⁵⁾ Clarissimus etenim Huetius, notis in Matth. Origenianis {not. Orig., p. 74} testatur virum quendam hujus aetatis ingenii et doctrinae fama illustrem existimare Ebionaeos de Christi divinitate recte sensisse; quae verba Sandius etiam allegat historiae suae, lib. 1, p. 64. ⁽⁶⁾ Non mirum autem videri debet, diverso a Nazaraeis titulo eos indigitatos fuisse: idem enim et hodie evenit, ut ejusdem confessionis homines variis appellationibus insigniantur vel a locorum, vel a virorum inter eos celebrium nomine, vel denique ob alias rationes. ⁽⁷⁾ Sciendum enim est, non ipsos Ebionaeos hoc nomen sibi adscivisse, sed ab aliis (ut fieri solet) eis impositum esse. ⁽⁸⁾ Nam ipsi simpliciter, utpote pristinae simplicitatis tenaces, Christianos se appellari volebant, ut patet ex Epiphanio, haer. 30 {cf. 30, 1, 3; p. 59}.

11. 4. inter alia – dicuntur *in mg. B* | temere asserebant] opinabantur *a. c. B* || **13. 1.** in Graecam linguam transtulit] in Graecam transtulit linguam *a. c. B*

11. 5. opinio Ebioni] Ebioni opinio *D* || **12. 1.** praeter] propter *E* | sacram scripturam] scripturam sacram *D* | tamen] in *H* | ut ait] ut ut *E* || **12. 2.** eos cum ecclesia – et distinguit *om. H* | arbitrabantur] arbitrantur *E* || **12. 5.** etenim *BE* : enim *HD* | fama] forma *E* | Christi] Christi Domini *E* | Sandius etiam allegat] etiam allegat Sandius *H* || **12. 7.** eis impositum] impositum iis *H* || **12. 8.** ipsi] et ipsi *E* | haer. 30] haer. 13 *E*

13. ⁽¹⁾ Ex his Ebionaeis floruit circa annum 190 Symmachus, vir celebris et eruditus, qui Biblia sacra in Graecam linguam transtulit; commentarios etiam in evangelium Matthaei scripsisse traditur. ⁽²⁾ Verum hae lucubrationes ejus ad nostra non pervenerunt tempora. ⁽³⁾ Ab ejus nomine Ebionitae illi, qui sanam doctrinam de Christo Domino ex Spiritu Sancto concepto tuebantur, posterioribus seculis Symmachiani etiam cognominati sunt (vide Theod., fab. haer. {2, 1}), quos eosdem cum Nazaraeis esse supra ex Augustino vidimus {cf. I 7, 4}.

14. ⁽¹⁾ Idem Ebionaei cum memoratis Nazaraeis Minaeorum nomine appellati sunt, prout liquet ex Hieronymo, qui eos suo tempore floruisse diserte testatur. ⁽²⁾ Sic enim ad Augustinum, ep. 2, scribit {Hier., epist. 112, 13}: “Quid dicam”, inquit, “de Hebionitis, qui Christianos esse se simulant?” ⁽³⁾ Usque hodie per totas Orientis synagogas inter Judaeos haeresis est, quae dicitur Minaeorum et a Pharisaeis nunc usque damnatur, quos vulgo Nazaraeos nuncupant; qui credunt in Christum Filium Dei, natum de virgine Maria, et eum dicunt esse, qui sub Pontio Pilato passus est et resurrexit, in quem et nos credimus”, etc. ⁽⁴⁾ Ebionitarum doctrinam seculo adhuc septimo inter Graecos viguisse refert Platina in vita Honorii papae.

14. 2-3. Zwicker, Irenicum, p. 114

13. 2. hae] hodie hae a. c. B || 13. 3. vide in mg. B

13. 1. annum 190 BHD (150 ut vid. a. c. H) : annum 100 E | celebris] celebri D || 13. 3. cognominati] vulgo cognominati D || 14. 2. inquit om. H | Hebionitis] Ebionitis E | qui] quae H | esse se BD : se esse H : se E || 14. 3. de virgine Maria] de Maria virgine H | dicunt] dicit D || 14. 4. septimo] primo E

Caput II

De patribus seculi primi et ultra

1. ⁽¹⁾ Antequam ad Nazaraeorum Ebionitarumque, immo primaevorum Christianorum homodoxos ac successores, haeticorum nomine insignitos, descendamus, ad caeteros jam apostolorum discipulos, qui patres, immo sancti vocantur et eodem primo floruerunt seculo, transeundum nobis est ac monstrandum eos memoratis homodoxos fuisse, vel saltem nullo pacto probari posse, eos diversa ab illis, nedum contraria dogmata fuisse ac docuisse; qui autem non contra nos, pro nobis est. ⁽²⁾ Si enim doctores Christianorum primi seculi, prout hodierni plerique, Nazaraeos ac Ebionaeos pro haeticis habuissent, procul dubio eos et hi, sicut fecerunt sequentium seculorum patres (ut vocantur), refutassent, aut uno saltem verbulo errorem eorum attigissent, doctrinam vero de Trinitate et Christi anteseulari existentia fortiter contra eos ursissent.

2. ⁽¹⁾ Inter proximos sanctis apostolis cum aetate tum dignitate scriptores, primus se nobis offert Barnabas, vir ille apostolicus, cujus in variis sacrae scripturae locis laus personat. ⁽²⁾ Is reliquit epistolam catholicam, quae a veteribus saepius allegatur et hodie quoque Graeca et Latina extat lingua. ⁽³⁾ Quanquam multi praestantes viri, prout olim, ita et nunc de auctoritate ejus dubitent et nondum inter doctos, an genuinam habeamus, conveniat, ex ea tamen nihil depromi potest, quod nostro adversetur proposito. ⁽⁴⁾ Tenax etenim fuit vir iste sanctus simplicis apostolicae doctrinae. ⁽⁵⁾ Et nullum dubium est eum Nazaraeorum, conterraneorum suorum, dogmatis assertorem fuisse: Hebraeus enim ex

1. 1. antequam] **um a. c. B | haeticorum nomine insignitos in mg. B || 1. 2. sicut (fecerunt in mg.) ... ut vocantur refutassent] sicut ... fecerunt (ut vocantur) fecerunt (sic) refutassent a. c. B || 2. 3. quanquam multi – habeamus conveniat in mg. B | tamen sup. l. B | nostro ... proposito] nostrae ... sententiae a. c. B

1. 1. Ebionitarumque immo om. E | ac successores BE : et successores HD | jam om. E | transeundum nobis est] transeundum nobis H | memoratis] memoratos H | ac docuisse] et docuisse H || 1. 2. plerique] preliques E | habuissent] habent a. c. E | sicut (sicut H) fecerunt ... ut vocantur refutassent BH : sicut ... ut vocantur fecerunt refutassent (reputassent D) DE | anti-seulari existentia] anti-secularem existentiam E || 2. 1. apostolis BE : apostolos HD | cum ... tum] tum ... tum D | vir ille] virile E | sacrae scripturae BH : scripturae sacrae DE || 2. 2. saepius] saepe H | lingua om. H || 2. 3. auctoritate ejus] ejus auctoritate H | dubitent] dubitant E | quod] quid D | nostro] nostrae a. c. H

Hebraeis, immo Levites (Act. 4, {36}), Christi fidem amplexus est. ⁽⁶⁾ Si vero in memorata epistola quaedam occurrant, quae contrariae favere videantur opinioni, ea non magno negotio cum hac, quam proponimus, conciliari possunt sententia, quod etiam a viris eruditis praestitum.

3. ⁽¹⁾ Dionysii Areopagitae (sancti titulo decorati), quem Paulus apostolus Athenis ad fidem convertit (Act. 17, {34}) et Atheniensis ecclesiae primus episcopus fuisse fertur, nonnulla opera hodie circumferuntur, ut libri de hierarchiis. ⁽²⁾ Verum haec spuria esse ac sexto demum seculo orta viri praeterito et hoc seculo doctissimi, quos longus esset enumerare labor, unanimiter argumentis firmissimis demonstrarunt, inter quos inclytus ille Jesuita, Dionysius Petavius, dogmatum theologicorum tom. II, lib. 1 de Trinit., cap. 3, § 3 {p. 12}, ex occasione expositionis fidei, quae pro Justini Martyris foetu circumfertur, ab ipso vero et Bellarmino tanquam spuria rejicitur (prout infra sub Justino videbimus), haec scribit: ⁽³⁾ “Caeterum, quod ex veterum silentio et nimis enucleata dogmatis explicatione praejudicium de falsa Justini inscriptione operi illi praefixa facit Bellarminus, non animadvertit itidem et de Areopagita Dionysio posse fieri, cujus nec antiquiorum mentionem facit quispiam primis quinque eoque amplius seculis et de Trinitatis Incarnationisque mysteriis multo quam ἔκθεσις illa Justini disertius expressiusque loquitur”.

4. ⁽¹⁾ Talia supposititia scripta permulta alia exstant et plura adhuc olim exstabant, adeo, ut et falsis evangelii homines otiosi (ne quid pejus dicam) posteritati imponere voluerint. ⁽²⁾ Tales sunt Martialis Lemovicensis epistolae, quae ante seculum quintum

3. 2–3. cf. Zwicker, Irenicum, p. 33

3. 2. inter quos] inter alios a. c. B | dogmatum theologicorum – expressiusque loquitur in mg. B: hanc rationem affert cur spuria haec scripta esse censeat, quod ibi de Trinitatis Incarnationisque mysteriis multo apertius et disertius (dissertius et expres[sus] sup. l.) disseratur, quam scriptores ejus seculi facere soleant. Nemo etiam priscorum unquam vel usquam (mentionem ut vid. del.) opera haec allegat a. c. B || 4. 2. tales sunt] tales sunt (auctorem ut vid. sup. l.) primi seculi (ut vid.) ** (sup. l.) a. c. B

3. 2. de Trinit. om. D | cap. 3 § 3] cap. 3 D | rejicitur] rejicitus H || 3. 3. itidem] ibidem E | antiquiorum BH: antiquorum DE | ἔκθεσις BH: ἐκτησις D: exothesis E || 4. 1. exstant om. H | exstabant] exstabant E | ne quid pejus dicam B: neque pejus dicam H: om. DE || 4. 2. Lemovicensis B: Lemoricensis HD: Lemnociensis E

ignotae fuere ideoque ab omnibus rejiciuntur, prout et Lini, episcopi Romani, libelli duo de passione Petri et Pauli.

5. ⁽¹⁾ Hermas, sancti Pauli discipulus (sanctus et ipse dictus), memoratis coetaneus fuit, floruit enim circa annum 80. ⁽²⁾ Mentio ejus fit Rom. 16, {14}. ⁽³⁾ Hic scripsit libellum, qui Pastor vocatur, qui inter ecclesiasticos libros (id est, eos qui in ecclesia publice legi solebant) a veteribus recensetur, immo sub scripturae nomine ab iis passim citatur: vide Irenaeum, lib. 4, cap. 37; Clementem Alexandrinum in libris Stromaton; Origenem, in cap. 16 ep. ad Rom., *περὶ ἀρχῶν* 1, 3, et alias; Athanasium, de Incarnatione et epist. 39 festali; Hieronymum, de scriptoribus ecclesiasticis, etc. ⁽⁴⁾ Hodie liber is latine tantum extat, injuria enim aut vetustas temporum autographum Graecum nobis abolevit, quae etiam multa priscorum monumenta aut prorsus absumpsit aut interpolata nobis transmisit. ⁽⁵⁾ Divisus est Hermas Pastor in duodecim mandata; adjunctus est tractatus de ecclesia vel quatuor visiones et decem similitudines. ⁽⁶⁾ Ex cunctis his scriptis ejus nihil proferri potest, quod nostrae contrarium sit sententiae. ⁽⁷⁾ Immo vero, ubi magnas ejus rei habuit occasiones, nusquam ne verbulo quidem vulgare Trinitatis dogma inculcat, prout mandato primo fundamentum dicendorum jaciens, haec tantum simpliciter scribit {Herm., mand. 1, 1–2}: ⁽⁸⁾ “Primum omnium crede unum esse Deum, qui omnia creavit atque consummavit, et cum nihil esset prius, fecit ut essent omnia. ⁽⁹⁾ Ipse, capax universorum, solus a nemine capitur, qui nec verbo definiri nec mente concipi potest. ⁽¹⁰⁾ Crede igitur in eum et time eum, et timens habe abstinentioniam, et inde virtutem justitiae, et vives Deo, si custodieris mandatum hoc”. ⁽¹¹⁾ Si unquam, certe hic habuit Hermas occasionem docendi unum esse Deum, Patrem, Filium et Spiritum Sanctum, qui omnia crearentur, etc. ⁽¹²⁾ Haud immerito igitur Ariani contra homousianos locum hunc olim

5. 3. cf. Sand, *Historia*, pp. 3–4

5. 3. eos] eos eos a. c. B | ep. ad. sub. l. B

4. 2. fuere] fuerunt D | rejiciuntur] rejiciantur H || 5. 1. Hermas] Hermus a. c. E | sanctus] seu E || 5. 3. scripsit] scribit H | qui inter] et inter H | Alexandrinum HD: Alex. B: Alexandrum E | Stromaton] Stromatum H | *περὶ ἀρχῶν*] *Periarchon* B: *Peri archon* HD: *Periarchum* E | ecclesiasticis, etc. BD: ecclesiasticis HE || 5. 4. latine tantum] tantum latine H || 5. 5. mandata] praecepta seu mandata H || 5. 7. ejus rei habuit] habuit ejus rei H | nusquam] inspiciantur (inspiciam a. c.) E | inculcat] inculcavit E || 5. 8. crede sup. l. H || 5. 10. custodieris] custodies E || 5. 11. docendi] dicendi E | qui omnia crearentur] quae omnia crearent H || 5. 12. Ariani] Arianis E

allegarunt, prout testatur ipse Athanasius, epistola ad episcopos Africae, {PG 26, 1037}, et Theodoretus, {hist.}, lib. 1, cap. 8, {8}. ⁽¹³⁾ Verum nihil etiam in eo reperitur, quod pro Arianis faciat, nisi in his, in quibus communem nobiscum contra Trinitarios causam tuentur, prout sunt illa, quae similitudine quinta et nona protulit, nimirum Filium Dei esse comprehensibilem et serviisse Deo Patri et Spiritui Sancto, ideoque a Patre omnem potestatem accepisse, etc. ⁽¹⁴⁾ Hinc manifeste patet eum sub “uno illo Deo, qui cuncta creavit et capax existens universorum a nemine capitur”, etc., nequaquam Filium Dei comprehendere. ⁽¹⁵⁾ Hunc enim comprehensibilem esse asserit, illum vero diserte negat. ⁽¹⁶⁾ Porro si eandem cum Arianis opinionem de Filio Dei Hermas fovisset, habuit in memorato loco optimam occasionem scribendi Deum illum unicum per Filium suum cuncta creasse, vel Filium etiam a Deo, prout cuncta, ex nihilo creatum esse.

6. ⁽¹⁾ Ut vero cunctis objectionibus viam praecludamus et nos fideliter hic agere monstremus, producimus et id, quod ex memorato Pastore contra nos facere videtur. ⁽²⁾ Locus qui eo fine a quibusdam hodie (nam veteres eo contra homodoxos nostros non sunt usi) allegatur, legitur in similitudine nona {Herm., sim. 9, 2,1 – 9, 12, 1; cf. pp. 70–73}, ubi postquam Hermae exhibita esset “petra montibus altior, vetusta, cum porta nova, quasi recens exsculpta, splendorem habente sole clariorem”, dictumque esset petram hanc et portam Filium Dei esse, cum interrogasset quonam pacto petra vetus esset, porta autem nova, explicatur ei haec visio his verbis {sim. 9, 12, 2–3; p. 73}: ⁽³⁾ “Filius quidem Dei omni creatura antiquior est, ita ut in consilio Patri suo adfuerit ad condendam creaturam; porta autem propterea nova est, quia in consummatione novissimis diebus apparebit, ut qui assecuturi sunt salutem, per eam intrent in regnum Dei”. ⁽⁴⁾ Ad haec ut breviter

5. 13. contra in mg. B: cum a. c. B || 6. 2. eo fine] contra nos a. c. B | dictumque esset – Dei esse in mg. B || 6. 3. autem propterea in mg. B: tamen a. c. B

5. 12. Africae] Afric. BH: Africanos D: Afr. E | cap. 8] c. 18 H || 5. 13. etiam in eo] in eo etiam E | faciat] facit H | similitudine quinta et nona BH: similitudines DE | serviisse] servisse H || 5. 14. creavit ... capitur (cupitur D) BDE: creavit ... capiatur H | etc. om. H || 5. 15. illum vero in mg. H || 5. 16. eandem] eundem E | opinionem om. E | Filio Dei] Dei Filio H | Hermas] Hermes H | in memorato] memorato H || 6. 1. fideliter] feliciter E | monstremus] demonstramus H | producimus] producemus H || 6. 2. dictumque esset] dictumque essent H | portam] postquam H | pacto om. H || 6. 3. quidem Dei] Dei quidem E | apparebit] apparuisse E | assecuturi sunt BH: sunt assecuturi D: sunt, assecuturi sunt E

respondeam, primo silentio hic praetereo locum hunc a veteribus nusquam citari, neque contra Arianos (qui ejusdem Hermae, ut vidimus, verbis homousianos oppugnabant) unquam produci, unde dominus Zwickerus in confutatione Commenii, Hornbeckii, etc. {irenicom. iter., pp. 334–342}, praeter alias conjecturas, probat locum hunc non esse γνήσιον sed supposititium.

⁽⁵⁾ Insuper notandum est, quosdam arbitrari Hermam hoc loco, prout et in aliis, figuratis locutionibus et similitudinibus per Filium Dei Spiritum Sanctum designare, quod et alii ex antiquis patribus fecisse videntur, fatente ipso Petavio dicto loco {de Trin., praef., c. II, § 6}. ⁽⁶⁾ Huic fini allegant ejusdem Hermae verba, similitudine quinta, ubi sic ait {cf. Herm., sim. 5, 2, 2–11; cf. p. 61}: “Quidam habuit fundum, in quo posuit vineam, quam commisit fideli cuidam servo colendam, cum promissa praemii loco (si fidem servasset) libertate.” ⁽⁷⁾ Servavit ille satisfaciens per omnia et super spem. ⁽⁸⁾ Dominus itaque vineae adhibito in consilium filio suo et amicis fecit illum filio cohaerem”, etc. ⁽⁹⁾ Quae similitudo mox sic exponitur {cf. sim. 5, 5, 2; cf. p. 62}: “Dominus fundi est qui creavit cuncta et consummavit”, etc. “Filius autem ejus Spiritus Sanctus est, servus vero ille Filius Dei est, vinea porro populus est, quem servat ipse”, etc. ⁽¹⁰⁾ Ideo vero arbitrantur in his allegoriis Spiritum Sanctum Filium Dei vocari, quod Spiritus Sanctus Christo primario et praecipue destinatus datusque fuerit. ⁽¹¹⁾ Verum horum disquisitionem hic missam facio aliisque enucleandam relinquo.

6. 4. silentio hic praetereo] **** hic facio a. c. B || **6. 9.** et consummavit sup. l. B | autem sup. l. B | vinea porro – servat ipse, etc. in mg. B | **6. 10.** in his allegoriis in mg. B

6. 4. silentio hic praetereo BE: silentio praetereo hic D: hic silentio praetereo H | locum hunc] locum D | nusquam] nusquam H | Zwickerus B: Zwickerus H: Zuikerus D: Zwitterus E | Commenii] Commenii et H | Hornbeckii] H**belcii ut vid. B: Horenbeckii D: Horenbeckii E: Hotmbeccii H | γνήσιον] γνήσιον D || **6. 5.** Hermam] Herman H | dicto loco] l. d. D || **6. 6.** cuidam] quodam H | promissa] praemissa H || **6. 8.** suo et amicis om. H | fecit iter. D || **6. 9.** Dominus fundi – **6. 10.** Filium Dei vocari B: Dominus fundi est qui creavit cuncta et consummavit, vinea porro populus est, quem servat ipse, etc. (om. D), Filius autem ejus Spiritus Sanctus est, servus vero ille Filius Dei est in his allegoriis. Ideo vero arbitrantur Spiritum Sanctum Filium Dei vocari in his allegoriis DE: Dominus fundi est qui cuncta creavit et consummavit, Filius autem ejus est Spiritus Sanctus, servus ille vero Filius Dei est, vinea porro populus est, quem servat ipse, etc. Ideo vero arbitrantur in his allegoriis Spiritum Sanctum Filium Dei esse H || **6. 9.** creavit cuncta] cuncta creavit H || **6. 10.** et praecipue] praecipue D | datusque] et datus D || **6. 11.** aliisque BH: aliis DE

⁽¹²⁾ Nos jugulum causae petendo dicimus Hermam, si antecedentia et sequentia citati loci verba probe expendantur, in hac similitudine de Christo tanquam de homine loqui, ac proinde de nova hic agere creatura et creatione. ⁽¹³⁾ Dixerat enim per allegoricam similitudinem (quae ut tritum fert proverbium persaepe claudicat) Christum esse petram veterem, ideo quod ecclesia super eo sit fundata, ac proinde subjungit eum omni creatura esse antiquiorem. ⁽¹⁴⁾ Portam vero novam propterea eundem vocat, quod in consummatione novissimis diebus apparebit, ut qui assecuturi sunt salutem, per eum intrent in regnum Dei. ⁽¹⁵⁾ In summa nihil amplius dicit Hermas, quam magister ejus Paulus apostolus, qui etiam Christum primogenitum omnis creaturae vocat (Col. 1, 15–18), cui loco verba Hermae plane sunt parallela: conferatur Hebr. 12, 2 et Apoc. 1, 17. ⁽¹⁶⁾ Quem locum egregie magnus ille Erasmus explicat, in Joh. 8, 25 {p. 110}: “Quod in Apocalypsi”, inquit, “dicitur ‘principium et finis’, constat intelligendum Christum esse initium et consummationem ecclesiae, quam priore adventu constituit, posteriore perficiet”. ⁽¹⁷⁾ Eodem pacto et memorata Hermae verba interpretari posse, immo interpretanda esse censemus.

7. ⁽¹⁾ Sequitur Clemens, Romanus episcopus, cujus mentio fit in epistola Phil. 4, {3}, sancti Pauli itidem discipulus et ipse pro sancto habitus. ⁽²⁾ Floruit circa annum 90, martyrio autem affectus est anno 102; in persecutione nimirum, quae sub Trajano fuit, aquis submersus exstinctus esse traditur. ⁽³⁾ Extat epistola ejus ad Corinthios lingua Graeca, totius ecclesiae Romanae, cujus episcopum agebat, nomine exarata, quam nemo unquam in dubium vocavit, nam apud veteres in magna fuit aestimatione, vide Irenaeum,

6. 12. dicimus] dicimus (manifestum *sup.l.*) a. c. B | similitudine] similitudine probe expendantur a. c. B || 6. 13. tritum fert] notum est persaepe a. c. B | claudicat] claudicant a. c. B || 6. 15. cui loco – parallela in *mg. B* | conferatur] vide quoque a. c. B || 6. 15. Apoc. 1, 17] Apoc. 1, 17 (et [*sup.l.*] III. 14 *i.l.*) a. c. B || 6. 16. in Joh. 8, 25 in *mg. B* || 6. 17. interpretari] interpretanda a. c. B | interpretanda esse] in *mg. B*: debere a. c. B

6. 12. Hermam] Hermann *H* | sequentia *BD*: consequentia *HE* | probe] prorsus *E* || 6. 13. enim] autem *E* | allegoricam *BH*: ἀλλεγοριάν *D*: allegoriam *E* | persaepe *BD*: saepe *HE* || 6. 14. eundem] eum *D* | apparebit] appareat *ut vid.* a. c. *E* || 6. 15. loco] loca *H* || 6. 16. Joh. 8, 25] Joh. 8 v. 5 *E* | Christum esse] esse Christum *E* | priore ... posteriore] priori ... posteriori *E* || 6. 17. verba] verba nos *H* || 7. 1. mentio fit – itidem] mentionem facit Paulus (Phil 4), illius itidem *H* | illius *BH*: *om. DE* || 7. 2. exstinctus (extictus *E*) esse *BDE*: esse exstinctus *H* || 7. 3. totius ecclesiae Romanae *om. D* | episcopum] episcopium *E* | vocavit] vocavit *D*

lib. 3, cap. 3; Eusebium, hist. lib. 3, 18; Hieronymum, adversus Jovinianum, lib. 1, etc. ⁽⁴⁾ De reliquis vero, quae sub ejus nomine circumferuntur scriptis, an genuina sint valde dubitatur. ⁽⁵⁾ Multi enim praestantissimi viri ea post fata ejus demum exarata esse probant. ⁽⁶⁾ In memorata epistola ne grii quidem reperitur, quod nostrae contrarium sit doctrinae, ita ut ad omnia, quae ea continentur, dicamus: Amen. ⁽⁷⁾ Nam Deum tantum Patrem, Deum unum (prout unum Christum et unum Spiritum gratiae nos habere asserit), Deum omnipotentem, omnium conditorem, etc. appellat. ⁽⁸⁾ Filium vero ejus, Dominum nostrum, semper clare ab uno illo Deo distinguit, sublimemque ac summam ejus dignitatem exprimens tantum splendorem eum et radium magnificentiae Dei vocat, secundum id, quod legimus apud Apostolum, Hebr. 1, 3. ⁽⁹⁾ Digna sunt, quorum mentionem hic injiciamus, verba Irenaei de Clementis hujus sententia, quae lib. 3, cap. 3, {3}, sic sonant: ⁽¹⁰⁾ “Sub hoc igitur Clemente, dissensione non modica inter eos, qui Corinthi essent fratres, facta, scripsit quae est Romae ecclesia potentissimas literas Corinthiis ad pacem eos congregans et reparans fidem eorum, et annuncians quam in recenti ab apostolis acceperant traditionem, annunciantem unum Deum omnipotentem, factorem caeli et terrae, plasmatores hominis, qui induxerit cataclysmum et advocaverit Abraham, qui eduxerit populum de terra Aegypti, qui collocutus sit Mosi, legem disposuerit et prophetas miserit, qui ignem praeparaverit diabolo et angelis ejus, hunc Patrem Domini nostri Jesu Christi ab ecclesiis annunciari ex ipsa scriptura, qui velint, discere possunt, et apostolicam ecclesiae traditionem intelligere, cum sit vetustior epistola his, qui nunc falso docent et alterum Deum super Deum unum et factorem horum omnium, quae sunt, commentiantur.” ⁽¹¹⁾ Ob haec et his similia Photius, patriarcha

7. 9–11. cf. Zwicker, Irenicum, pp. 23–24

7. 7. Spiritum] Spiritum Sanctum *a. c. B*

7. 3. cap. 3, Eus. Hist. III 18 *B*: cap. 3, Euseb. hist. eccl. lib. 3 *E*: c. 3, Euseb. 3. *D*: *om. H* | Jovinianum] Jovin. *BE*: Jov. *H*: Jovinum *D* || 7. 6. *ea*] in *ea D* || 7. 7. unum] unum omnipotentem *H* | Spiritum] Spiritum Sanctum *H* | nos habere] habere nos *E* || 7. 8. illo Deo] eo Deo *H* || 7. 9. mentionem hic] hic mentionem *E* | sonant *BE*: sonat *D*: habent *H* || 7. 10. dissensione *BHE* (dissentione *a. c. E*): dissensionem *D* | qui Corinthi] quae Corinthi *H* | ad pacem] ad precem *H* | acceperant *DE*: receperant *H*: **ceperant *B* | induxerit] induxit *a. c. H* | advocaverit *B*: ad advocaverit *H*: advocavit *D*: advocavit *E* | eduxerit] eduxit *D* | legem] lege *E* | annunciari] connumerari *E* | super] supra *H*

Constantinopolitanus, in Myriobiblio, et Petavius Jesuita, de Trinitate, lib. 1, cap. 3, nec non Huetius, Origen., lib. 2, cap. 2 et 3, etc. inclementer Clementem hunc haereseos insimulant, quod nimirum non docuerit Filium Patri esse aequalem sed eum a Deo Patre diserte distinxerit. ⁽¹²⁾ Ariani etiam eorumque homodoxi nihil ex hoc Clemente proferre possunt, quo nobis graves sint. ⁽¹³⁾ Porro in constitutionibus, quibus ejusdem Clementis nomen praefigitur (quas magnus ille Grotius cum nonnullis aliis circa finem secundi seculi concinnatas esse arbitratur), lib. 6, cap. 14, {1–2; cf. p. 278}, inter alia his similia haec leguntur: ⁽¹⁴⁾ “Declaramus vobis Deum creatorem unum esse, praeter quem alius non est, et hunc solum adorandum et colendum esse per Jesum Christum Dominum nostrum in Spiritu sanctissimo”. ⁽¹⁵⁾ In eodem libro, cap. 25 {const. app. 6, 26, 2; cf. p. 290}, de haereticis haec scribit: “Alii ex ipsis suspicantur ipsum Jesum esse illum, qui est super omnia Deum, ipsum sui ipsius Patrem putantes, ipsum Filium et Paracletum suspicantes”. ⁽¹⁶⁾ In iisdem libris aliquoties Deum Patrem episcopo et Filium Dei diacono (quem dicit episcopo ministrare et sine illo nihil facere) assimilat, vide lib. 2, cap. 26, 30, et 44, aliis 48 {const. 2, 44, 3; cf. p. 192}, ubi verbis ejus Graecis latine redditis haec scribit: ⁽¹⁷⁾ “Omnia quidem diaconus episcopo referat, sicut Christus Patri; quantum vero potest, dirigat per se ipsum accipiens ab episcopo potestatem, sicut Dominus a Patre operationem et providentiam”. ⁽¹⁸⁾ Porro Spiritum Sanctum comparat diaconissae, lib. 2, cap. 26 et 30 {cf. 2, 26, 6; cf. 2, 30, 1; cf. p. 178}, ubi sic ait: “Paracletus Filio subjicitur, ut diaconissa diacono, a cujus voluntate pendet”.

8. ⁽¹⁾ Ignatius (sancti etiam titulo ornatus), sancti Johannis apostoli discipulus, sancti Petri vero post Evodium in episcopatu Antiocheno successor, floruit circa annum 100. ⁽²⁾ Scripsit epistolas septem, prout veteres testantur (vide Eusebii historiam, lib. 3, cap. 35, 36 {hist. 3, 36, 4–11}; Hieronymum in catal. {vir. ill. 16, 2}), nimirum ad

7. 11. inclementer Clementem] Zwicker, Irenicum, p. 23

7. 11. in Myriobibl. *sup. l. B* | de Trinitate – Origen. l. 2, c. 2 (et 3 *sup. l.* : q. 2 a. c.) etc. in *mg. B* || 8. 1. sancti Petri (vero *sup. l.*) – successor in *mg. B*

7. 11. Myriobibl. *B* : Myrio Biblio *E* : myro Biblo *H* : Minor. Biblioth. *D* | etc. *BH* : *om. DE* || 7. 12. sint] sunt *H* || 7. 13. secundi seculi] seculi secundi *D* | concinnatas] concinnatus *H* || 7. 15. ipsis] iis *H* | suspicantes] putantes vel suspicantes *H* || 7. 16. aliis 48] al. 48 *B* : et 48 *H* : 48 *DE* || 7. 17. dirigat per se ipsum] per se ipsum dirogat (*sic*) *H* | accipiens] aspiciens a. c. *E* || 7. 18. cap. 26 et 30 *BH* : c. 26, 30 *DE* | ait] scribit *H* | pendet] pendet, etc. *D* || 8. 1. ornatus] honoratus *H* || 8. 2. septem] duas *E*

Ephesios, ad Magnesianos, ad Trallianos, ad Philadelphenses, ad Romanos, ad Smyrnaeos et ad Polycarpum. ⁽³⁾ Hodie vero a quibusdam undecim, ab aliis duodecim, ab aliis denique quindecim epistolae ejus circumferuntur. ⁽⁴⁾ Ex his porro, quae nunc extant exemplaribus, tum manu scripta, tum typis impressa, admodum inter se discrepant magnaue inter eruditos lis est, quatenam aliis tanquam genuina sint anteferenda; quidam Latinos codices ceu emendatiores Graecis ipsis anteponeudos esse censent. ⁽⁵⁾ Verum nec Latina exemplaria cuncta inter se concordant, prout neque Graeca.

9. ⁽¹⁾ Habemus hic exemplum, veterum scripta a sequentium seculorum hominibus tam foede pro lubitu depravata et partim castrata, partim vero aucta esse; id vero sine dubio factum est ab his, qui rerum tunc potiebantur. ⁽²⁾ Nec diffitentur hodie quidem ex praecipuis ecclesiae Romanae viris veterum Patrum scripta a suis expurgata esse; vide inter alios Sixti Senensis bibliothecae sacrae epist. dedic. ad Pium V papam, ubi haec leguntur: ⁽³⁾ “Expurgari”, inquit, “curasti, beatissime pater, omnia catholicorum scriptorum et praecipue veterum Patrum scripta”. ⁽⁴⁾ Procul dubio invenerant in genuinis codicibus quod ipsorum displicebat palato et cum eorum pugnabat doctrinis. ⁽⁵⁾ Cujus rei vel in uno Origene cernere licet specimen, prout infra innuemus; atqui multo magis codices Origene vetustiores simili pacto depravari potuerunt. ⁽⁶⁾ In tali tantaue confusione ac exemplarium dissonantia, in qua velut in luto haerere necesse est, melius dari nequit remedium, quam ut ex his, quae a veteribus ex Ignatio allegantur, qualis mens doctrinaque ejus fuerit, discamus. ⁽⁷⁾ Haec namque absque dubio genuina erunt, neque enim auderet quisquam falso Ignatii verba allegare tunc, cum incorrupta scripta ejus omnium manibus tererentur.

9. 3. Sand, Historia, p. 19

8. 2. ad Romanos, ad Smyrnaeos] ad Smyrnaeos, ad Romanos *a. c. B* || 9. 1. hominibus] hominibus, et sine dubio ab his qui rerum potiebantur *a. c. B* | depravata] depravata esse *a. c. B*

8. 2. Smyrnaeos] Smyrnios *H* | Polycarpum] Polycarpum *E* || 8. 3. ab aliis – quindecim] ab aliis 12, 15 *E* || 8. 4. porro] autem *H* | typis *om. H* | anteferenda] praefereuda *H* || 8. 5. Graeca] Graeci *D* || 9. 1. castrata] contracta *H* || 9. 2. Bibliothecae Sacrae] Biblioth. S. B: Biblioth. Sacrae *DE*: Biblioth. sive *H* | dedic. *om. H* | papam] *PP BH*: pontificem Romanorum *D*: *om. E* || 9. 3. inquit *om. H* | omnia] omnium *H* || 9. 4. invenerant *BH*: invenerunt *DE* | codicibus] scriptis et codicibus *E* || 9. 5. innuemus] innuerunt *E* || 9. 6. confusione] confessione *H* | nequit remedium] remedium nequit *H* || 9. 7. auderet] auderunt *H* | scripta ejus] ejus scripta *H* | tererentur] tererentur *E*

10. ⁽¹⁾ Theodoretus ergo Cyri in Syria episcopus, quarti seculi scriptor, nonnulla ex Ignatio a se excerpta monumenta nobis exhibet in tribus dialogis suis, quos Eranisten seu Polymorphum nuncupavit. ⁽²⁾ Quae Ignatii verba ideo majoris erunt valoris, quod a Theodoro inter alia testimonia producantur ad probandum divinitatem Servatoris nostri esse immutabilem, item sine confusione naturarum divinae et humanae factam esse ejus unionem, denique divinitatem ejus fuisse impatibilem; id enim his tribus dialogis demonstrare instituit. ⁽³⁾ Sine omni igitur controversia, clarissima validissimaque ex Ignatio in medium profert loca de aeterna Filii Dei divinitate duabusque in eo naturis agentia. ⁽⁴⁾ Haec autem sunt, quae a Theodoro allegantur: in primo dialogo ex epistola Ignatii ad Smyrnaeos, Graecis verbis Latine redditis {Thdt., eran. 1, 81; pp. 54–55}: “Firmissima assensione amplectentes Dominum nostrum, qui est ex genere Davidis secundum carnem et Filius Dei secundum divinitatem et potentiam, qui vere natus est ex virgine, baptizatus a Johanne, ut impleretur omnis justitia ab ipso, vere etiam sub Pontio Pilato et Herode tetrarcha crucifixus pro nobis in carne”. ⁽⁵⁾ Item ex eadem epistola {Thdt., eran. 1, 81; cf. p. 55}: “Quem fructum utilitatis praebet si quis me laudet, Dominum vero meum contumelia afficiat, dum non confitetur eum carnem gestare?” ⁽⁶⁾ Qui autem hoc non dicit, perfecte ipsum negat tanquam qui cadaver mortuum circumferat”. ⁽⁷⁾ Item ex eadem epistola {Thdt., eran. 1, 81; cf. p. 55}: “Si opinione tantum haec gesta sunt a Domino nostro, ego quoque opinione victus sum. ⁽⁸⁾ Cur igitur me ipsum morti objeci, quam petam per ignem, per gladium, per beluas?” ⁽⁹⁾ Sed qui sum prope gladium, tum prope Deum, omnia enim sustineo propter Christum, ut fiam socius passionis ejus, ipso me corroborante perfecto homine, quem quidam ignorantes negant”. ⁽¹⁰⁾ Ex epistola vero ad Ephesios {Thdt., eran. 1, 81; p. 55}: “Deus noster Jesus Christus in utero gestatus est ex Maria juxta dispensationem, natus est ex semine David, conceptus de Spiritu Sancto,

10. 2. inter alia testimonia in mg. B || 10. 3. aeterna] summa a. c. B || 10. 4. in carne] carne a. c. B | Graecis – redditis in mg. B || 10. 8. beluas] bestias ut vid. a. c. B

10. 1. ergo] vero H | scriptor] scriptorum E | Eranisten B : Aeranisten E : Esauisten D : Evanisten H || 10. 2. producantur BD : producuntur E : adducantur H | immutabilem – ejus fuisse] impatibilem (immutabilem a. c.) H || 10. 3. Ignatio] Ignatium H | medium] media a. c. H | in eo naturis] in ejus naturis H || 10. 4. Ignatii om. H | assensione] assentione E | est ex genere] ex genere E || 10. 6. perfecte] profecto H || 10. 7. opinione] opinioni ut vid. D | victus] victus E || 10. 8. igitur me (me igitur a. c. D) ipsum morti BHD : igitur morti me ipsum E || 10. 9. tum prope] sum prope E | fiam] sim H | homine iter. E | quidam] quidem H

qui natus est et baptizatus ut mortalitas nostra mundaretur”.⁽¹¹⁾ Item in eadem epistola {Thdt., eran. 1, 81; p. 55}: “Si singuli et universaliter omnes in gratia nominatim convenistis in una fide et uno Jesu Christo, secundum carnem ex genere Davidis filio hominis et filio Dei”.⁽¹²⁾ Item in eadem epistola {Thdt., eran. 1, 84; pp. 55–56}: “Unus medicus est carnalis et spiritualis, genitus ex ingenito in homine Deus, in morte vera vita, et ex Maria et ex Deo, primum patibilis et nunc impatibilis Jesus Christus Dominus noster”.⁽¹³⁾ Porro in epistola ad Trallianos {Thdt., eran. 1, 84; p. 56}: “Obturate aures vestras, cum vobis quispiam loquitur excludens Jesum Christum, qui est ex genere Davidis, ex Maria qui vere natus est, vere edit et bibit, crucifixus et mortuus est sub Pontio Pilato, videntibus caelestibus, terrestribus et subterraneis”.⁽¹⁴⁾ In secundo autem dialogo ex epistola ad Smyrnaeos {Thdt., eran. 2, 169; pp. 152–153}: “Ego etiam post resurrectionem scio eum in carne fuisse et credo nunc etiam esse, et quando ad Petrum venit, dixit ipsis: ‘Accipite et palpate me, et videte, quod non sum daemonium incorporale’; et statim ipsum contrectarunt et crediderunt”.⁽¹⁵⁾ Item ex eadem epistola {Thdt., eran. 2, 169; p. 153}: “Post resurrectionem, cum illis et comedit et bibit tanquam carnaliter et spiritualiter unitus Patri”.⁽¹⁶⁾ Ita ex eadem epistola in dialogo tertio {Thdt., eran. 3, 284; p. 282}: “Eucharistias et oblationes non admittunt, quod non confiteantur eucharistiam esse carnem Servatoris nostri Jesu Christi, quae pro peccatis nostris passa est, quem Pater sua benignitate suscitavit”.⁽¹⁷⁾ Atque haec sunt, quae Theodoretus ex Ignatio depromsit ad sua stabilienda dogmata.

11. ⁽¹⁾ Quis vero jam ex his locis exsculpet quidquam quod nostram subvertat sententiam, aut quod Nazaraeorum et aliorum supra memoratorum adversetur doctrinae?
⁽²⁾ Quid vero censemus, annon fuerint olim plura alia in Ignatio nobis magis faventia,

10. 13. est ex genere Davidis] natus est ex Davide *a. c. B*

10. 10. juxta *om. H* | natus est] natus *H* | qui natus] quis natus *H* || 10. 11. in gratia *BD* : in gratiam *HE* | convenistis] contempsistis *E* || 10. 12. medicus] medius *H* || 10. 13. in epistola] ex epistola *H* | vobis] nobis *E* | terrestribus] et terrestribus *D* || 10. 14. ego etiam *BD* : ergo etiam *E* : ego enim *H* || 10. 15. unitus] unitas *H* || 10. 16. oblationes] oblationem *E* || 11. 1. jam *om. H*

quae a Theodoro non sunt memorata, cum videamus inter haec pauca talia eum citare, quae potius pro nostra, quam pro ejus faciant sententia, ad cujus tamen confirmati-
onem ea produxerat.

12. ⁽¹⁾ Notandum etiam ea, quae ex Ignatio protulimus, ab ipso Petavio (dogm. theol., tom. 2, {prol.}, cap. 2, § 8) maxime pro genuinis ejus verbis haberi. ⁽²⁾ Siquis vero ex aliis quoque Ignatii epistolis aliquid scire et audire cupiat, inveniet in epistola ad Tarsenses haec verba: “Novi quoniam quidam ministrorum Satanae voluerunt vos turbare; quorum quidam dicunt, quia Jesus putative natus est et putative crucifixus; quidam vero, quia non est Filius ejus, qui fecit mundum; alii autem, quia ipse est ille qui est super omnia Deus, etc.” ⁽³⁾ Has opiniones refutans subjungit: “Revera enim ab impiis crucifixus est Dominus, et hic ipse, qui ex muliere natus est, Filius est Dei, et qui crucifixus est, primogenitus est omnis creaturae; dicit enim Apostolus {1 Cor. 8, 6}: ‘Unus Deus Pater, ex quo omnia, et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia.’ ⁽⁴⁾ Unus enim Deus et unus mediator Dei et hominum, homo Jesus Christus {Tit. 2, 5}, et per ipsum creata sunt omnia et in ipso omnia constant {cf. Col. 1, 16}. ⁽⁵⁾ Quod autem ipse non sit, qui est super omnia Deus, sed Filius ipsius dicit {Joh. 20, 17}: ‘Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, et Deum meum et Deum vestrum.’ ⁽⁶⁾ Et quando subjecta ipsi erunt omnia, tunc et ipse subjicietur ei, qui subjecit ei omnia, ut sit Deus omnia in omnibus {cf. 1 Cor 15, 28}. ⁽⁷⁾ Igitur est alter qui subjecit et qui est omnia in omnibus, et alter cui subjecta sunt, qui et cum omnibus subjicietur.” ⁽⁸⁾ In epistola vero ad Philippenses (secundum veterem Latinum interpretem), postquam dixisset Christum praecepisse baptizare in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, addit: “Non in unum

12. 2–11. cf. Zwicker, Irenicum, pp. 25–27

11. 2. inter haec pauca] in hoc pauco *a. c. B* || **12. 3.** has opiniones refutans] his mox *a. c. B* || **12. 8.** dixisset] *** *a. c. B*

12. 1. cap. 2] cap. 25 *E* | haberi] habere *E* || **12. 2.** inveniet *BE*: inveniat *HD* | vos] eos *E* | quia non est] qui non est *H* | ipse est ille] ille est ipse *E* || **12. 3.** hic ipse] hic ipse est *H* || **12. 5.** sed Filius] id Filius *H* | et Deum meum et Deum vestrum *om. H* || **12. 6.** subjecta ipsi] subjecti ei *H* | tunc et ipse subjicietur ei] subjicietur ei et tunc *H* || **12. 7.** subjecit *BE*: subjicit *HD* | et qui est omnia in omnibus *om. H* | qui et] et qui *H* || **12. 8.** in epistola vero] epistola vera *H*

quendam trinomium, neque in tres unius ejusdemque honoris”.⁽⁹⁾ In eadem etiam epistola scribit: “Quomodo rursus non tibi videtur Christus esse ex virgine, sed is qui est super omnia Deus, ille scilicet omnipotens? Quis ergo est qui hunc misit, dicit, quisve qui huic dominatur?⁽¹⁰⁾ Vel cujus sententiae subjectus fuit, aut cujus legem adimplevit, qui neque sententiae cujusquam neque potestati cedit?⁽¹¹⁾ Et Christum nativitate eximens, ingenitum censes natum esse, et eum qui sine principio est, cruci affixum esse?”⁽¹²⁾ Porro in epistola ad Ephesios haec leguntur {cf. Ign., Eph. 7, 2; cf. p. 882}: “Medicus noster est solus verus Deus, ingenitus ille et inaccessibilis universorum Dominus, unigeniti vero Pater et genitor”.⁽¹³⁾ Et in epist. ad Magnesianos de Christo scribit {cf. Ign., Magn. 11; cf. p. 892}: “Iis qui in multorum deorum opinionem inciderant, annunciavit unum et solum verum Deum, Patrem suum”, etc.⁽¹⁴⁾ Sublatus est Ignatius martyrio ab ethnicis anno 111, Romae bestiis in theatro ad dilaniandum objectus.⁽¹⁵⁾ Qua de re ipse in epistola ad Romanos, cum vinctus Romam duceretur, haec scribit {cf. Ign., Rom. 4, 1–2}: “Dei esse triticum cupio terique ac moli dentibus bestiarum, ut Deo mundus et purus panis inveniar.⁽¹⁶⁾ O optatissimas bestias, quae paratae meum corpus expectant, quas utinam brevi tempore videam!”, etc.⁽¹⁷⁾ Porro in martyrio ipso haec dixisse memoratur: “Unus est Deus qui fecit et caelum et terram et mare et omnia, quae in eis sunt; et unus Christus Jesus, Filius ipsius unigenitus”; vide Simeonem Metaphrasten in Actis Ignatii.

13.⁽¹⁾ Polycarpus, Smyrnaeorum episcopus, sancti Johannis itidem discipulus, sancti quoque nomine clarus, fere σύγχρονος fuit Ignatio.⁽²⁾ De eo Iraeneus, adversus

12. 2–11. cf. Zwicker, *Irenicum*, pp. 25–27 || 12. 13. Sand, *Interpretationes*, p. 248

12. 9. in eadem] et a. c. B | etiam sup. l. B || 12. 12. ingenitus] (medicus noster sup. l.) solum Patrem Domini nostri Jesu Christi *** esse Deum, ingenitum a. c. B | ingenitus ... inaccessibilis ... Dominus] ingenitum ... inaccessibilem ... Dominum diserte fatetur a. c. B | ille sup. l. B | unigeniti vero Pater et genitor in mg. B || 12. 13. iis] eum a. c. B || 13. 2. de eo Irenaeus – sunt vera, etc. in mg. B

12. 8. veterem] veterum H || 12. 9. tibi sibi E | dicito] dicite H | dominatur] damnatur H || 12. 10. adimplevit BD: implevit HE | cedit] credit H || 12. 11. et Christum] Christumque H | eximens] eximes H || 12. 12. solus verus] verus solus H | ingenitus] unigenitus E | vero BE: vere D: v. H | genitor] dominus E || 12. 13. deorum opinionem] opinionem deorum a. c. E | moli] molique a. c. D || 12. 15. ut Deo – inveniar] ut Deus inveniat mundum panemque purum H || 12. 16. o optatissimas bestias] optissimas (sic) H | etc. om. E || 12. 17. in martyrio ipso BD: in martyrio ipse E: in martyrio H | memoratur] fertur H | in eis] in iis H || 13. 1. σύγχρονος B: synchronos HD: σνοκρονος ut vid. E | Ignatio] Ignatii D

haer., lib. 3, cap. 3, {4}, haec dicit: “Is non modo ab apostolis edoctus et conversatus cum multis, ex eis qui Dominum nostrum viderunt, sed etiam ab apostolis in Asia, in ea quae est Smyrnis Ecclesia, constitutus episcopus; qui docuit semper ea, quae ab apostolis didicerat, quae et Ecclesiae tradidit, et sola sunt vera”, etc. ⁽³⁾ Scripsit unicam epistolam ad Philippenses, quae ab antiquis perquam laudatur ac commendatur, tanquam lectu utilissima. ⁽⁴⁾ Videatur Irenaeus, dicto loco; Eusebius IV, 14 {hist. 3, 36, 13–15}; Hieronymus, catal. {vir. ill. 17}; Photius in bibliotheca. ⁽⁵⁾ Verum recentiorum quidam non reverenter, nulla tamen ratione adducta, de ea loquuntur, ut Calovius in dissert. theol. Rostoch., p. 197 {p. 202}, et Sandius, de scriptoribus ecclesiasticis, p. 20, ideo procul dubio, quod ille nihil homousianae, hic vero Arianae opinioni favens in ea repererint. ⁽⁶⁾ Nihil etenim in hac epistola monstrari potest, quod non ambabus ulnis a nobis suscipiatur. ⁽⁷⁾ Semper enim Polycarpus, utpote apostolicae tenax veritatis, Christum a summo illo Deo distinguit, quem etiam Deum Domini nostri Jesu Christi vocat. ⁽⁸⁾ Item contra haereticos tunc exorientes magistrum suum, sanctum Johannem, et in hoc imitatus, Jesum Christum in carne venisse inculcat.

14. ⁽¹⁾ Cum vero in epistola hac adversarii nostri pro dogmatibus suis nihil praesidii si-
tium esse videant, confugiunt quidam eorum ad precatiunculam ipsius (quam in mediis
flammis protulit) et ex ea Trinitatis opinionem exsculpere conantur. ⁽²⁾ Verum et haec pro
nobis potius quam pro ipsis facit. ⁽³⁾ Sic enim ex Graeco sonat: “Pater dilecti et benedicti
Filii tui Jesu Christi, per quem cognitionem tui accepimus, Deus angelorum et virtu-
tium omnisque creaturae, et omnis generis justorum”, etc.; ⁽⁴⁾ “de omnibus te laudo, te
benedico, te glorifico pro aeternum pontificem Jesum Christum, Filium tuum dilectum,

13. 5. cf. Zwicker, Irenicum, p. 28 (“ut in Dissertationibus Theologicis Rostochiensibus p. 197”)

13. 2. de eo Irenaeus – sunt vera, etc. in mg. B || 13. 3. scripsit] scripsit is a. c. B || 13. 4. dicto loco] l. III c. 3
a. c. B || 13. 5. nulla tamen ratione adducta in mg. B | homousianae] homousiano dogmati a. c. B | Arianae
opinion] Ariano dogmati a. c. B || 13. 6. nihil ***** quidem a. c. B || 13. 8. imitatus] imitando a. c.
B || 14. 1. et ex ea] ex ea a. c. B || 14. 3. ex Graeco sup. l. B

13. 2. ex eis] ex iis H | viderunt] viderant H | etc. om. E | ac commendatur] et commendatur E || 13. 4. IV,
14 B: l. 4, c. 14 H: 2, 14 DE | catal.] in catal. E | 197] 192 a. c. D || 13. 5. et Sandius] Sandius H | opinioni
favens] fovens opinioni H | repererint BHD (repererunt a. c. D): reperuerint E || 13. 6. hac epistola] ea
epistola H | potest om. E | suscipiatur BHD (susp- a. c. H): suspicatur E || 13. 7. Deum om. E || 14. 2. pro
nobis potius] potius pro nobis E | cognitionem] agnitionem H | accepimus] accipimus E || 14. 3. et om-
nis] omnisque H | etc. om. E || 14. 4. benedico] bene fico H | dilectum BH: tibi dilectum DE

per quem tibi uno cum ipso in Spiritu Sancto” (non ut quidam perperam et fraudulenter textu ad suam mentem detorto ‘cum Spiritu Sancto’ reddiderunt) “sit gloria nunc et in futuris seculorum seculis, amen”; vide Eusebium lib. 4, cap. 15 {hist. 4, 15, 33–35; p. 57 Musc.}; Nicephorum lib. 3, cap. 35. ⁽⁵⁾ Num hic aliquod pro Triadis dogmate contineatur documentum, cunctis praeiudicio non laborantibus dijudicandum relinquimus. ⁽⁶⁾ Talis simplex, secundum verbi divini normam, veterum solebat esse doxologia.

15. ⁽¹⁾ Martyrio coronatus est Polycarpus anno 167, postquam 86 annis Christo servisset, prout ipse refert. ⁽²⁾ Cum enim, dum ad rogam jam ducitur, praeses seu proconsul ei diceret {Eus., hist., 4, 15, 20; p. 84 Christ.}: “Jurato per Caesaris fortunam, convitiis Christum afficito, et te dimittam”, respondit: “Octoginta sex annos illi jam servi et nullo me hactenus affecit incommodo: quomodo igitur regem meum, qui me ad hoc usque tempus servaverit incolumem, contumeliosis verbis possim afficere?”

16. ⁽¹⁾ Caeterorum Christianorum doctorum, qui circa eadem tempora claruerunt, opera interciderunt, forte ex eadem causa, quam supra {I 4} de Egesippo innuimus. ⁽²⁾ Tales inter alios fuere Quadratus et Aristides Athenienses (quorum ille post Publium, Dionysii Areopagitae successorem ecclesiae, hic scholae Athenis praefuerunt, uterque autem apologias pro Christianis Adriano imperatori obtulerunt); Agrippa Castor, qui scripsit contra Basilidem haereticum; Papias (sanctus vocatus), discipulus sancti Johannis, episcopus Hierapolitanus. ⁽³⁾ Uno igitur verbo de his eisque coaevis concludimus sine dubio eos eadem cum aliis jam memoratis apostolorum discipulis docuisse, ac proinde et istos non contra nos sed pro nobis esse.

14. 4. non ut quidam – reddiderunt in mg. B || 14. 5. dogmate] opinione a. c. B | contineatur] situm ut vid. a. c. B | praeiudicio non laborantibus] sine praeiudicio iudicantibus a. c. B || 15. 1. anno 167] anno 167 (Antonino [Antonio a. c. ut vid.] Vero imperante sup. l.) a. c. B || 16. 2. quorum ille – uteque autem in mg. B: qui a. c. B || 16. 3. aliis jam sup. l. B

14. 4. textu] textum H || 14. 5. aliquod] aliquid H | laborantibus] laudantibus E | relinquimus] relinquimus H || 15. 2. afficito et BH: afficito etc. DE | servi et BH: servi D: servi etc. E | servaverit] servavit H | possim B: possem HE, ut vid. D || 16. 1. tempora om. H || 16. 2. Athenienses om. H | Publium] publicum a. c. E || 16. 3. eos del. H

17. ⁽¹⁾ In Corinthiorum ecclesia rectam doctrinam seu veritatem, nequicquam obnitentibus erroribus, inviolatam perdurasse ad tempora usque episcopi eorum nomine Primi, qui vixit circa annum 150, testatur praeclarus ille Egesippus apud Eusebium lib. 4, cap. 21 {cf. hist. 4, 22, 2}. ⁽²⁾ Immo vero et alias plerasque ecclesias Christi ad medium usque II seculi et ultra primaevam apostolicam retinuisse veritatem, ex ejusdem Egesippi dicto loco verbis, quae infra producemus, et ex firma ac constanti Artemonitarum assertione, quam infra videbimus, concludere haud dubitamus. ⁽³⁾ In Hierosolymitana ecclesia (quae tunc prima non modo tempore, sed et dignitate inter omnes alias esse censebatur) episcopos ex circumcissione seu ex Nazaraeis ad annum fere 140 rexisse, supra {I 3} ostendimus.

17. 1. rectam doctrinam seu *in mg. B* || 17. 2. ex ejusdem – producemus et *in mg. B*

17. 1. inviolatam] obviolatam *E* | nomine *om. E* || 17. 2. plerasque] prelasque *E* | dicto loco] l. d. *H* | et ex firma ac (et *a. c.*) *B* : et ex firma et *H* : ex firma ac *DE* || 17. 3. censebatur] credebatur *H* | fere 140] 140 fere *D*

Caput III

De haereticis seculi primi et ultra

1. ⁽¹⁾ Priusquam ulterius pergamus, operae pretium forsitan erit, ut etiam haereticos (quorum aliquam mentionem jam injecimus), qui illis vixerunt temporibus, eorumque dogmata leviter attingamus. ⁽²⁾ Opposita enim juxta se posita magis elucet, ut tritum fert proverbium. ⁽³⁾ Iuvat namque non tantum verae doctrinae originem, sed et falsae investigare scaturiginem, ex qua opiniones et errores, qui nunc obtinent, pullularunt.

2. ⁽¹⁾ Primus merito ab omnibus locus assignatur tanquam haeresiarchae, patri haereticorum et fonti haeresium, Simoni Mago, Samaritano, impietate et infamia sua et in sacra scriptura famoso (vide Act. 8, {9–25}), qui doctrinam suam potissimum Romae sparsit, ubi et statua ei ab ethnicis erecta esse scribitur. ⁽²⁾ Hunc enim asseclasque ejus Romani tolerasse traduntur, cum veros persequerentur Christianos. ⁽³⁾ Is ausus est per summam blasphemiam summam se dicere virtutem, id est summum Deum. ⁽⁴⁾ Et docuit se esse Patrem, Filium et Spiritum Sanctum atque in Judaea et Samaria se apparuisse in persona Patris legemque Judaeis dedisse in monte Sina; in Filii vero persona apparuisse Tiberii tempore et putative passum esse, denique in persona Spiritus Sancti in linguis igneis super apostolos descendisse atque ad reliquas gentes adventasse; Jesum autem nec Christum fuisse nec a Judaeis quicquam passum esse. ⁽⁵⁾ Haec de eo unanimiter tradunt prisci Christianorum doctores, ut Ignatius, Justinus Martyr, Irenaeus, Clemens in constitutionibus, Tertullianus, Origenes, Eusebius, Philastrius, Hieronymus, Augustinus, Cyrillus Alexandrinus, Theodoretus in fabulis hereticorum, etc.

1. 3. investigare] videre *a. c. B* || 2. 1. in *mg. alia manu B*: Praecursor Antichristi *M*: [**** *del.*] Romae fuit Simon *M*: cui statua erecta cum hoc titulo SIMONI MAGNO DEO SANCTO || 2. 4. se apparuisse] apparuisse *se a. c. B* || 2. 5. Philastrius in *mg. B*

1. 1. injecimus] egimus *H* || 1. 2. fert] habet *H* || 1. 3. pullularunt] pulularent *E* || 2. 1. Samaritano] Samaritas *H* | in sacra scriptura *BD*: sacra scriptura *E*: in scriptura sacra *H* | Act.] Apost. *H* | ubi et statua ei ab (ad *D*) ethnicis erecta esse scribitur *BDE*: ubi praecursor anti-Christi magni fuit et ubi ei statua erecta hoc titulo Simoni Magno deo *S. H* || 2. 2. Romani *om. H* || 2. 4. Patrem] Deum Patrem *H* | et Spiritum] Spiritumque *H* | et Samaria] atque Samaria *H* | Sina] Sinai *H* | apostolos] apostolis *H* | ad reliquas] in reliquas *E* || 2. 5. ut *om. H* | Clemens *om. H*

3. ⁽¹⁾ Ex hac ejus opinione manasse videtur perniciosus error eorum, qui docuerunt Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unam eandemque personam et substantiam esse, nec non huic affinia alia periculosa dogmata.

4. ⁽¹⁾ Idem Simon idololatriam in Christianismum invexisse perhibetur. ⁽²⁾ Nec mirum, ex Samaritanis enim fuit, quos notum est miscuisse cultum veri Dei cum cultu deastrorum ac idolorum ethnicorum (4 {2} Reg. 17).

5. ⁽¹⁾ Ut nunc taceam ab eo processisse (teste Augustino, {haer. 39}) haereticos dictos angelicos aliosque, qui angelos religiose colebant, patet ex Eusebio, hist. lib. 2, cap. 13, {6}, discipulos ejus, ab ejus nomine Simonianos appellatos, simulacra coluisse et procidendo ante picturas et imagines eas incensis veneratos esse. ⁽²⁾ Idem confirmat Origenes, contra Celsum, lib. 6, ubi scribit eum docuisse suos idola adorare; vide etiam Photii epist. 38. ⁽³⁾ Ab eo quoque orti sunt collyridiani, qui Mariam virginem genitricem Servatoris nostri divino honore colebant, ut refert Epiphanius, episcopus Salaminis, haer. 21 {haer. 79}. ⁽⁴⁾ Dicti autem sunt collyridiani, quod collyram beatae virgini offerrent. ⁽⁵⁾ In eos tamen memoratus Epiphanius acriter invehitur his inter alia verbis {haer. 79, 8, 2; p. 512}: “Compescantur a Jeremia tales mulieres, ne turbent orbem terrarum, ne dicant: ‘Honoramus reginam caeli’”, etc. ⁽⁶⁾ Et mox: “Eximium quidem est vas, sed mulier, et nihil a natura immutata, finis enim ipsius nemini notus est”, etc.; lege haer. 79, {5, 1–2; p. 510}. ⁽⁷⁾ Docuit insuper Simon suos vitare martyria, teste Origene dicto loco. ⁽⁸⁾ Vide etiam Tertullianum, de praescr. haer. {Ps. Tert., haer. 1, 5}, ubi de Basilide, qui etiam fuit ex Simonis successoribus, scribit: “Martyria negat esse facienda”. ⁽⁹⁾ Idem traditur liberum arbitrium et bonorum operum necessitatem negasse. ⁽¹⁰⁾ Fertur autem errorum ac flagitiorum suorum sociam habuisse, Selenen quandam, mulierem impudicam.

5. 2. Sand, Historia, p. 58 || 5. 7. Sand, Historia, p. 58

5. 1. ab ejus nomine – appellatos in *mg. B* | 5. 3. colebant] afficiebant *a. c. B* | haer. 21] haereticos recensendo *a. c. B* || 5. 4. dicti autem sunt – 5. 6. lege (vide *a. c.*) haer. 79 in *mg. B* | collyram] collyridem *a. c. B* || 5. 7. insuper Simon suos] suos insuper *a. c. B* || 5. 8. vide etiam Tertullianum – esse facienda in *mg. B* | ex Simonis] Simonianus *a. c. B*

3. 1. opinione] origene (*sic*) opinionis *H* || 4. 1. perhibetur] perhibentur *H* || 4. 2. veri Dei] Dei veri *H* | deastrorum] dasiorum *a. c. E* | 4 Reg. 17] 2 Reg. XIIX *H* || 5. 1. ut] at *E* | patet ... discipulos ... Simonianos appellatos ... coluisse ... veneratos esse] ut patet ... discipuli ... Simoniani appellati ... coluerunt ... venerati sunt *H* | cap. 13] c. 15 *E* || 5. 4. virgini] virginem *a. c. H* || 5. 5. tamen *om. H* || 5. 6. etc. *om. E* || 5. 8. praescr.] praesid. *a. c. H* | haer. *BH*: haeresium *DE* || 5. 10. errorum] errorem *a. c. E* | ac flagitiorum] et flagitiorum *H*

6. ⁽¹⁾ Discipulus ejus fuit Menander, itidem Samaritanus, mali corvi malum, ut dicitur, ovum. ⁽²⁾ Praeter alia enim, quae ei cum magistro fuere communia, negavit Christum fuisse verum hominem, sed in eo solam divinam naturam extitisse. ⁽³⁾ Vide de eo Irenaeum, contra haereses; Tertullianum, de praescr. haer., cap. 46; Euseb. lib. 3, cap. 26; Epiphanium, etc.

7. ⁽¹⁾ Hujus porro discipuli fuere Saturninus (aliis Saturnilus) et Basilides, ejusdem furfuris homines. ⁽²⁾ Ille enim Christum in substantia corporis non fuisse et phantasmate tantum quasi passum fuisse asserebat, teste Tertulliano, de praescr. haer. {Ps. Tert., haer. 1, 4}; idem monarchiae divinae unitatem subvertebat, teste Epiphanio, haer. 23 {cf. 23, 4, 7}. ⁽³⁾ Hunc vero idem Epiphanius, haer. 24, {cf. 24, 2, 3-5}, dicit blasphemasse Deum omnipotentem, qui vere est solus Deus et non alius, Pater Domini nostri Jesu Christi.

8. ⁽¹⁾ Ab his memoratis, nimirum Simone, Menandro, Saturnino, Basilide et caeteris eis similibus, antiqui tradunt (inprimis Epiphanius, haeres. 27, {1, 1}) productam esse haeresin falso appellatae scientiae, id est eorum, qui se gnosticos appellarunt, qui τὴν γνῶσιν tantum, id est scientiam, crepabant eaque sola se salvos fore arbitrabantur. ⁽²⁾ Hos aut his similes innuere videtur sanctus Paulus apostolus, 1 Tim. 6, 20. ⁽³⁾ Sandius, hist. lib. 1, p. 63, putat eos missae et transubstantiationis auctores fuisse adducitque huic fini probabiles rationes. ⁽⁴⁾ Alii tamen haec dogmata et mysteria recentioribus temporibus emersisse arbitrantur.

9. ⁽¹⁾ Gnosticorum homodoxi vel iidem cum ipsis Nicolaitae fuisse dicuntur, a Nicolao quodam sic dicti, de quo an e numero illorum septem fuerit, inter eruditos adhuc ambigitur, illi nimirum quos ipse Servator noster reprehendit in Apocalypsi sancti Johannis, cap. 2, {6}.

7. 2. ille enim *iter.* a. c. B | Christum in substantia – de praescr. haer. Idem *in mg.* B | fuisse] esse a. c. B || 9. 1. a Nicolao – ambigitur *in mg.* B | dicuntur] dicuntur [a quodam Nicolao dicti *in mg. del.*] B | illorum (*sup. l. B*) | septem] septem diaconorum a. c. B

6. 1. fuit Menander] Menander praecipuus fuit H | malum ut dicitur B : ut dicitur malum DE : malum H || 6. 2. [fuere] fuerunt H | fuisse] esse H | solam] solam veram H || 6. 3. 46] 48 E | lib. 3] Hist. l. 3 H || 7. 1. porro *om.* H | Saturnilus] Saturnius H || 7. 2. substantia] substantiae H | phantasmate] phasmate H | teste] Ins. H | idem BH : item DE || 7. 3. haer. 24.] haer. 34 H || 8. 1. eis] ejus H | haeresin BH : haeresim DE | τὴν γνῶσιν B : τὴν γνῶσιν H : τὴν γνῶσιν D : τὴν γνῶσιν E | tantum BH : *om.* DE | sola se salvos fore BH : se salvos sola fore D : salvos sola fere E | arbitrabantur] arbitrantur E || 8. 3. hist.] hist. eccl. H || 8. 4. arbitrantur] videtur H || 9. 1. dicti] dicto E | illorum septem BH : septem illorum DE

10. ⁽¹⁾ Valentinus quoque, qui circa medium secundi seculi Romae docuit, ex his gnosticis fuisse traditur. ⁽²⁾ Hunc perhibent docuisse totam Trinitatem carnem gestasse et passam esse, vide Athanas. de incarn. Christi; item Christum Filium Dei aequalem esse Deo Patri, teste Epiphanio, haer. 31. ⁽³⁾ Scripserunt contra eum ejusque sectatores, dictos Valentinianos, plerique veterum ecclesiae doctorum.

11. ⁽¹⁾ Cerdon etiam assecla fuit Simonis Magi docuitque itidem Romae. ⁽²⁾ Christum ingenitum esse asseruit eundemque non in substantia carnis, sed in phantasmate venisse, nec vere natum vereque passum, sed tantum quasi passum esse, referente Tertuliano, lib. de praescr. haer. {Ps. Tert., haer. 6, 1}.

12. ⁽¹⁾ Ejus et Valentini discipulus fuisse traditur Marcion, circa annum 150, de cujus opinionibus multa apud veteres leguntur. ⁽²⁾ Inter alia asseruisse dicitur tria esse principia seu tres deos, Christum vero habuisse corpus phantasticum, ideoque impassibilem fuisse; item Christum non a Deo Patre sed per semetipsum suscitatum esse et huic fini corrupisse eum locum illum, Gal. 1, 1; testis est Hieronymus in commentario in hunc locum. ⁽³⁾ Porro Epiphanius, haer. 42, {11, 8; p. 169}, scribit eum in epist. priori ad Corinth. 10, 9, loco “non tentemus Dominum” reposuisse “non tentemus Christum”. ⁽⁴⁾ Adversus Marcionem etiam multi ejus aevi ecclesiae doctores scripserunt. ⁽⁵⁾ Ab eo sequaces ejus dicti sunt Marcionistae.

13. ⁽¹⁾ Marcus etiam Magus, a quo Marcosii dicti sunt, Valentini discipulus fuit. ⁽²⁾ Is in administratione coenae Domini miris praestigijs et quadam transmutatione usus esse perhibetur, vide Iren. lib. 1, cap. 8, 9 {1, 13, 2}; Epiph. haer. 34, {1, 7}.

10. 2. cf. Sand, Historia, p. 72

10. 1. circa medium] non longe post initia a. c. B || 9. 2. hunc perhibent docuisse] ac docuisse a. c. B || 11. 1. itidem] ibidem prout ille a. c. B || 12. 1. traditur sup. l. B || 12. 2. inter alia in mg. B

10. 1. secundi seculi BE: seculi II HD | Romae docuit] docuit Romae E || 10. 2. perhibent] perhibebant E | gestasse] gustasse H | passam] passum E | Christum om. H || 11. 2. ingenitum esse] esse ingenitum H | in substantia] substantia E | phantasmate] phasmante (sic) H | sed tantum quasi passum om. H || 12. 2. impassibilem ut vid. B (impassibilem ut vid. a. c.): impassibilem H: impassibilem D: impossibile E | fini] fine H | Hieronymus in] Hieronymi D || 12. 3. ad Corinth. 10, 9] ad Corinth. 9 et 10 E | tentemus ... tentemus] terrenum ... terrenum E || 12. 4. ecclesiae om. H

14. ⁽¹⁾ Porro omnes fere memorati haeretici, qui talia opinionum portenta protulerunt, cum sui similibus in eo consensisse traduntur quod unum eundemque Deum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum esse docuerint, Christum vero Dominum, verum hominem negaverint asserendo eum corpus phantasticum habuisse et impatibilem fuisse, prout antiquitatis monumenta evolventibus patebit. ⁽²⁾ Hinc Theodoretus, dial. II {eran. 2, 114; cf. p. 91}, scribit Simonem, Menandrum, Marcionem, Valentinum, Basilidem, Cerdonem, Manetem, etc., palam negasse humanitatem Christi. ⁽³⁾ His vero, subjungit, e diametro se opposuisse Artemonem, Theodotum, Paulum Samosatenum, Marcellum, Photinum, etc., de quibus suo ordine mox agemus, praedicando Christum duntaxat hominem fuisse.

15. ⁽¹⁾ Alterius haeticorum cohortis, quae facile cum memorata Simonis in unam coaluit, dux fuit Cerinthus, Simoni Mago fere σύγχρονος. ⁽²⁾ Hunc tradunt fuisse antesignanum illorum, qui Act. 15, {1}, dicebant: “nisi circumdidamini non potestis servari”, vide Epiph. haer. 28, {4, 5–6}. ⁽³⁾ Is blaspheme contra Sacram Scripturam docuit Dominum Jesum merum seu simplicem fuisse hominem, caeterorum hominum more ex Josepho et Maria prognatum; item alium esse Jesum, alium vero Christum; Christumque, anteseclarem Dei Filium, in Jesum, merum hominem, descendisse atque per eum miracula patrasse, instante vero passione et morte ejus Christum in caelum ad Deum revolasse, et ita tantum Jesum, non autem Christum, Filium Dei, passum, mortuum et resuscitatum esse, etc.

16. ⁽¹⁾ Contra hunc Cerinthum opinionemque ejus sanctus Johannes apostolus stylum in scriptis suis direxisse perhibetur. ⁽²⁾ Persaepe enim in iis inculcat Jesum esse Christum, Filium Dei, et Jesum Christum in carne venisse ac vere mortuum esse, etc. ⁽³⁾ Porro ex hoc Cerinthi errore manasse videntur opiniones eorum, qui duas personas vel naturas seu substantias completas intelligentes in Christo esse docuerunt, ac proinde

14. 1. fere *sup. l.* B | cum sui similibus] *eisque a. c.* B | Christum vero – impatibilem fuisse *in mg.* B || 14. 2–3. Hinc Theodoretus – hominem fuisse *in mg.* B || 16. 2. persaepe] *is enim a. c.* B

14. 1. sui] *suis D* | vero] *vere E* | antiquitatis] *antiqua E* || 14. 2. Manetem] *Nanetem D* || 14. 3. subjungit *om. D* | e diametro] *et diametro E* | Theodotum] *Theodorum E* || 16. 1. opinionemque *ejus om.* E || 16. 2. Filium Dei et Jesum Christum *om. H*

Filium Dei anteseculare non vere natum sed tantum incarnatum, nec vere mortuum esse statuere necesse habuerunt. ⁽⁴⁾ Dum vero Cerinthus Jesum hominem cum Christo illo anteseculari non statim a nativitate conjunctum esse statuit, videtur per id occurrere voluisse validae illi objectioni ex Lucae cap. 2, v. ult. {52}, quod nimirum Jesus profecerit non tantum statura, sed etiam sapientia et gratia apud Deum et homines; haec enim in anteseculare Filium Dei aut cum eo ab incunabulis conjunctam personam nullo pacto cadere posse animadvertibat. ⁽⁵⁾ Idem asseruit mundum non a Deo summo sed a virtutibus quibusdam et angelis fabricatum esse, vide Tert., de praescr. haer. {Ps. Tert., haer. 3, 1} ⁽⁶⁾ Qua in re Ebionaeos ei adversatos esse idem ibidem testatur. ⁽⁷⁾ Hinc orta esse videtur opinio, quod non solus Deus Pater sit creator universi. ⁽⁸⁾ Docuit etiam Christum post resurrectionem nostram regnum terrenum erecturum esse et carnem nostram denuo Hierosolymis concupiscentiis et voluptatibus (nempe, ut Eusebii verbis utar {hist. 3, 28, 5}, ventri et eorum quae sub ventre sunt impletioribus) indulguram. ⁽⁹⁾ Haec omnia memorata passim apud memoratos priscos auctores de eo leguntur, vide inter alios Iren. lib. I, cap. 25 et III, cap. 3; Euseb. hist. lib. III, 25.

17. ⁽¹⁾ Carpocrates similiter prout Cerinthus (cui secundum quosdam coetaneus fere fuit, secundum alios aetate paulo inferior) Dominum nostrum Jesum Christum merum hominem ex virili semine satum ausus est asserere. ⁽²⁾ Cum Simonianis vero docuit mysteria non quibusvis patefacienda esse sed per silentium in abscondito continenda; cum iisdem conveniebat et in eo, quod cum suis imagines adoraverit eisque sacrificaverit. Inspice Epiphanium, haer. 27, ut et alios.

16. 4. quod nimirum] petita *ut vid. a. c. B* || 16. 5. (de *sup. l.*) praescr. *B* || 16. 7. Pater] Pater omnium *ut vid. a. c. B* || 16. 8. ut Eusebii verbis utar *in mg. B* || 16. 9. vide inter alios – lib. III, cap. 25 *add i. l. B* | Iren. – c. 3 *in mg. B* || 17. 1. cui secundum – fere fuit] quo paulum aetate inferior fuit *ut vid. a. c. B* | secundum alios – inferior *in mg. B* | Dominum] Chr- *a. c. B*

16. 4. dum] dominum *E* | validae *BD*: valide *HE* | cum eo] eum ab eo *E* || 16. 5. sed] posse animadvert. *a. c. E* | de praescr. haer.] his quae diximus *in H* || 16. 8. et eorum] eorum *H* || 16. 9. memorata] memorata *H* | lib. I, cap. 25 (** *a. c.*) et III, cap. 3 *B*: lib. 1 cap. 43 et lib. 3, cap. 3 *D*: lib. 1 cap. 23 et lib. 3 cap. 3 *E*: 1 et III 3 *H* || 17. 1. prout et *BD*: prout *HE* | Cerinthus, cui secundum – Dominum] *Ce (sic)*, Dominum *H* | satum] natum *E* || 17. 2. mysteria] mysteri *H* | et in eo *scripsi*: ei in eo *codd.* | in eo] cum eo *a. c. D* || adoraverit] adoraverit *H* | ut et alios *om. E*

Caput IV

De Artemonitis et alogis seculo II

1. ⁽¹⁾ Verum his nomine et re haereticis missis, iterum ad eos, quibus falso et injuste haereticorum nomen impactum est, stylum nostrum convertimus. ⁽²⁾ Hic nobis seculo secundo circa annum Christi 180 occurrunt, sub titulo Artemonitarum, apostolicae veritatis propugnatores primaevorumque Christianorum successores, quos in theologia disputandi arte caeterisque scientiis peritos fuisse Eusebius ex ipsius eorum adversarii libello refert, lib. V, cap. 28. ⁽³⁾ Libellus is vocatus fuit Parvus labyrinthus, cujus auctorem fuisse Origenem nonnullos putasse auctor est Theodoretus, haer. fab., lib. II, cap. 5, quod an certum sit, aliis nunc indagandum relinquimus. ⁽⁴⁾ Hoc tamen ex eodem libro patet, auctorem hunc Paulo Samosateno, qui circa annum 260 floruit, coaetaneum fuisse: scribit enim ibidem eum suo tempore Artemonis haeresin renovasse.

2. ⁽¹⁾ Hoc vero potissimum notandum est, Artemonitas de sententiae et confessionis suae antiquitate firmiter ac constanter gloriatos esse. ⁽²⁾ Neque enim dubitarunt, veritati bonaque causae confisi, contra errores magis magisque in ecclesiam irruentes protestari, asserendo majores omnes, immo et ipsos apostolos, prout se sensisse ac docuisse; vide Eusebium et Theodoretum locis jam citatis {Eus., hist. 5, 28, 2–3; Thdt., eran. 2, 114}. ⁽³⁾ Jam vero quisnam sanae mentis talia, si falsa essent, auferret asseverare, viventibus iis, qui eos nullo negotio falsitatis poterant convincere? ⁽⁴⁾ Non fuisse autem homines istos insipientes, ipsi eorum testantur adversarii, prout innuimus.

3. ⁽¹⁾ Verum ut ingenue ac fideliter agere nos monstremus, videamus quomodo a memorato Artemonitarum adversario hae eorum assertiones refutantur. ⁽²⁾ Sic autem in

1. 1. veritatis] primaevae veritatis a. c. B | eorum adversarii] adversarii eorum a. c. B || 1. 3. fuisse sup. l. B | lib. II, c. 5] II, 5 a. c. B | 1. 3. quod an certum – 1. 4. haeresin renovasse in mg. B || 1. 4. libro] auctore a. c. B | scribit] dicit a. c. B

1. 1. impactum est] impactum E || 1. 2. annum Christi 180] A. C. 180 B : annum C. 180 E : annum 180 D : annum 1080 H | veritatis BE : Trinitatis HD || 1. 2. eorum adversarii BH : adversarii eorum DE | lib. V] l. 570 E || 1. 4. auctorem] autore H | 260] 262 E | enim] autem E | haeresin BH : haeresim DE || 2. 1. anti-quitate] articulis E || 2. 2. magis magisque in Ecclesiam] in Ecclesiam magis magisque D | asserendo] asserendi D | prout se] prout sese D | jam om. D || 2. 3. quisnam] quinam H | viventibus] videntibus E | convincere] convenire a. c. E || 3. 1. monstremus] demonstremus H

dicto libro, referente Eusebio dicto loco, de iis scribit {hist. 5, 28, 3; p. 123 Christ.}: “Ajunt isti omnes majores nostros et ipsos apostolos, ea quae ipsi jam affirmant non modo a Domino accepisse, verum etiam alios eadem docuisse et veram praedicationis rationem usque ad Victoris tempora, qui decimus tertius a Petro Romae episcopus fuit, integre quidem illam servatam, sed a Zephyrino illius successore penitus corruptam et depravatam fuisse. ⁽³⁾ Atque profecto, quod ab illis dicebatur, videri potuisset probabile, nisi primum sacrae scripturae testimonia illis contradicerent, deinde fratrum quorundam scripta superessent, Victoris temporibus multo antiquiora, quae illi cum contra gentiles pro veritatis defensione tum contra haereses, quae id temporis grassabantur, scripserunt, ut Justini, Miltiadis, Tatiani, Clementis et aliorum nonnullorum, in quorum omnibus libris Christus vere Deus esse confirmatur. ⁽⁴⁾ Quis Irenaei, quis Melitonis, quis caeterorum libros, qui Christum Deum et hominem constanter asseverant, ignorat?”, etc.; vide etiam Niceph., lib. 4, cap. 21, 22.

⁽⁵⁾ Videmus ecce auctorem hunc (qui ipse haud prorsus diffitetur Artemonitas probabilia dixisse) primo loco ceu antiquissimum ex his, quos dicit Artemonitarum sententiae contraria docuisse, collocare Justinum, qui demum circa annum 150 vixisse traditur. ⁽⁶⁾ Is tamen non fuit ecclesia, immo nec episcopus alicujus ecclesiae. ⁽⁷⁾ Hinc jam firmissime concluditur auctorem hunc antiquum neminem Justino antiquiorem reperire potuisse, qui adversam Artemonitarum et nostrae sententiae foverit opinionem, unde infallibiliter concluditur hanc doctrinam in ecclesia a temporibus apostolorum ad Justini saltem viguisse aetatem, ac proinde hos omnes, quos memoravimus, ecclesiae doctores et episcopos, utpote Justino antiquiores, ejusdem fuisse sententiae. ⁽⁸⁾ Procul enim omni dubio scriptor memoratus, qui tam operose et accurate Artemonianorum refutat dogma,

3. 2. dicto loco] d. l. (dicto a. c.) B | omnes] omnes a. c. B (sic) || 3. 5. prorsus sup. l. B || 3. 6. is] verum a. c. B

3. 2. in dicto libro referente Eusebio dicto loco de iis scribit] in dicto libro scribit referente Eusebio dicto loco E | isti] esse E | ipsi jam] jam ipsi D | alios] alii E | decimus tertius] dicimus tertius H | Romae] Romae ut dicitur D | illam servatam] servatam illam H || 3. 3. sacrae scripturae BH : scripturae sacrae DE | superessent] super-erunt (sic) E | illi] illum H | defensione] temporibus multo antiquiora quae a. c. H | quae id] quid a. c. H | quae id – Tatiani om. D || 3. 4. Irenaei] Irenaei D | quis Melitonis] Melitonis H | quis caeterorum libros] libros et coeterorum D | asseverant ignorat] asseverat ignoratur E | etc. om. D || 3. 5. prorsus BH : om. DE | quos] quod H | 150] 500 D || 3. 6. is] Justinus D | immo om. E || 3. 7. nostrae sententiae foverit] nostrae foverint (sic) sententiae H | ejusdem] ejusmodi D

si aliquid in aliorum vetustiorum operibus contra ipsos faciens reperisset, mentionem quoque eorum fecisset, neque eos silentio penitus involvisset. ⁽⁹⁾ Nam susceperat se probaturum non Artemonitarum sed contrariam ei sententiam ab apostolorum temporibus viguisse.

4. ⁽¹⁾ Huic etiam facit testimonium Egesippi, quod tum aliis ecclesiis tum etiam Romanae praebet, cujus verba nobis Eusebius, lib. IV, cap. 21 {hist. 4, 22, 2–3; p. 61 Musc.}, his verbis exhibet: ⁽²⁾ “Permansit ecclesia Corinthiorum in recta doctrina ad primum usque Corinthiorum episcopum, quibus cum Romam navigarem congressus sum et apud illos multos dies egi, in quibus simul recta doctrina refocillati sumus, Romae autem constitutus haesi illic usque ad Anicetum, cujus diaconus erat Eleutherius, et Aniceto huic successit Soter, isti Eleutherius: in singulis autem successionibus ac singulis civitatibus ita habet, sicut et lex et prophetae et Dominus praedicant, etc.” ⁽³⁾ Jam vero notum est Eleutherii Victorem illum, ex Africa (quae monstra producere solet) oriundum, successorem fuisse, nec minus notum eundem Victorem hominem inquieti fuisse animi et ad anathemata proclivem. ⁽⁴⁾ Cujus rei exemplum in re adiaphora producant historici, cum nimirum ingentibus concitatis turbis ecclesias Asiaticas ob differentiam in tempore celebrandi Paschatos excommunicationis fulmine percutere vellet. ⁽⁵⁾ Quid mirum a tali vel sub tali episcopo sanam doctrinam et in aliis rebus depravari coepisse?

5. ⁽¹⁾ Favet etiam huic Artemonitarum assertioni, quod praestantissimi chronologorum, ut Funccius et Alstedius, ad Victoris tantum tempora puram doctrinam evangelique munditiam durasse statuunt, ille quidem ad annum 190, hic vero ad 194 usque.

5. 1. cf. Lubieniecki, Historia, p. 7

4. 1. tum etiam] tum vero a. c. B || 4. 3. ex Africa ... fuisse] fuisse ex Africa ... a. c. B || 4. 4. in tempore celebrandi Paschatos] in celebrando Paschate a. c. B

3. 8. faciens om. D || 4. 1. verba] vero H | his] suis D || 4. 2. navigarem BH: navigarent DE | Eleutherius et – Eleutherius BE: Eleutherius HD | praedicant BH: praedicavit DE | etc. om. D || 4. 3. notum] natum E || 4. 4. in re] trite E || 4. 5. in (sup. l. H) aliis BHD: aliis E || 4. 5. assertioni] assentioni E | Funccius BH: Functius DE | evangelique] evangelii D | statuunt] statuat E | ad 194] ad annum 194 H

6. ⁽¹⁾ Porro de Justini et caeterorum, quos scriptor ille allegat, opinionibus mox ordine suo aliquid dicemus, quem tamen praenotandum est, cum aliis eum secutis doctoribus, nequaquam docuisse Christum ipsum summum esse Deum (ut mox brevibus ostendemus, prout idem ante nos clarissimus Petavius et alii praestiterunt), sed tantum contra Artemonitas antecessoresque ac successores eorum eodem fere, quo postea Arius et ei similes, modo Christi antesecularem existentiam duasque in eo naturas propugnasse. ⁽²⁾ Per gradus etenim apostolica de Deo et Filio ejus corrumpebatur doctrina.

7. ⁽¹⁾ Cum ergo auctor Labyrinthi Justinum et alios, quos commemorat, secus ac Artemonitas Christum vere Deum et Deum ac hominem esse asseruisse dicat, intelligendum est Deum ante carnis nativitatem (prout Eusebius de Ebionaeis, ut supra vidimus, loquitur), vel Deum antesecularem divinam praeter humanam habentem naturam seu personam; id enim tantum praedictus auctor oppugnandum sumpserat.

8. ⁽¹⁾ Nam alias nec Artemonitae eorumque homodoxi negarunt suo sensu Christum non tantum hominem sed et Deum esse; alias, si in memoratorum scriptis solummodo reperiretur Christum Deum et hominem esse, nihil hoc adhuc contra Artemonitas nostramque sententiam faceret.

9. ⁽¹⁾ Quod autem de iisdem Artemonitis ab eodem auctore additur, eos Christum ignorasse, sacras scripturas depravasse, et his similia, confidimus neminem iudicio polentem et aequo praeditum animo talia commotura. ⁽²⁾ Haud enim ignotum erit cuiquam, prout olim ita et hodie, persaepe homines vel innocentissimos ab adversariis suis et his, qui partium studio laborant, immerito traduci ac foedis depingi coloribus taliaque eis a malevolis aut imbecillo iudicio praeditis crebro affricari, de quibus ne cogitarunt quidem. ⁽³⁾ Profecto unaquaeque Christianorum secta ac communitas per multa hujus rei posset proferre exempla. ⁽⁴⁾ Alia enim, quae hoc libello continentur, non excutiendo, id minime consistere potest, quod scribat Theodotum fuisse primum, qui

7. 1. ac hominem] et hominem *a. c. B* | naturam seu personam] (personam seu *sup. l.*) naturam *a. c. B*

6. 1. aliquid] quid *H* | praenotandum] notandum *D* | docuisse] sensisse *D* | brevibus] breviter *H* | clarissimus] *D. H* | Arius] Arii *H* || 7. 1. praeter humanam] ante humanam *E* || 8. 1. hoc adhuc] adhuc hoc *E* || 9. 1. depravasse] depravasse, etc. *D* | et aequo] ex aequo *E* | animo talia] talia animo *H* | commotura *BH*: dicturum *DE* || 9. 2. cuiquam] utiquam *E* | ac foedis] et foedis *E* | a malevolis] ac malevolis *H* || 9. 4. enim] tamen *E*

Christum solum hominem esse dixerit. ⁽⁵⁾ Nam vidimus supra ipso antiquiores ejusdem doctrinae homines, quod clarius est, quam ut ulla egeat probatione.

10. ⁽¹⁾ Praecipui Artemonitarum doctrinae assertores fuere ipse Artemon seu Artemas, quem in Phrygiae, Asiae regione, docuisse refert Nicephorus, lib. V {4}, cap. 20 {21}. ⁽²⁾ Sententiam ejus Theodoretus haereticorum fabul. lib II, cap. 5, sic describit {haer. 2, 4}: “Quidam quoque Artemon, quem nonnulli Arteman nominant, de universorum Deo idem, quod nos, sentiebat, eum esse dicens effectorem universi, Dominum autem Jesum Christum solum hominem esse dicebat, natum ex virgine, prophetis autem virtute praestantiorem. ⁽³⁾ Haec autem dicebat etiam apostolos praedicasse, sacrarum scripturarum sensum interpretans, qui autem illos consecuti sunt Christum in deos retulisse, cum non esset Deus”, nempe ante nativitatem ex virgine, prout supra innuimus. ⁽⁴⁾ Ab hoc ceu primario hujus sententiae tunc temporis propugnatore Artemonitae dicti sunt, sicut et hodie fieri solet.

11. ⁽¹⁾ Eandem sententiam, nimirum Filium Dei ante conceptionem ex Spiritu Sancto et nativitatem ex virgine non extitisse, Theodotus Byzantinus corarius professus est et fortiter Romae propugnavit atque ideo a memorato Victore, episcopo Romano, excommunicatus est, ut refert Epiphanius, {cf.} haer. 54.

12. ⁽¹⁾ Hujus discipuli fuerunt alter Theodotus, mensarius vocatus, et Asclepiodotus seu Asclepiades. ⁽²⁾ De hoc subdubitat Sandius, {hist.}, p. 93, annon is fuerit Asclepiades ille, qui Serapioni in Antiocheno episcopatu successit. ⁽³⁾ Cui sententiae temporis ratio belle congruit, non sunt autem multiplicandae personae sine necessitate. ⁽⁴⁾ Nec mirum videri debet Artemonitam Antiochenam ecclesiam rexisse,

10. 2–3. Zwicker, Irenicomastix convictus, pp. 454–455

9. 5. supra] supra plures a. c. B | **11. 1.** Theodotus] pro- a. c. B || **12. 1.** hujus discipuli] nondum enim tunc temporis a. c. B

9. 5. supra ipso] ipso supra D | antiquiores] antiquiores fuisse E | clarius est] clarius H | egeat] egat H | probatione] explicatione E || **10. 1.** praecipui] pricipui H | assertores] assetores H | lib. V cap. 20 BH: cap. 20 lib. 5 DE || **10. 2.** sic] sive E | quoque om. D | Arteman BH: Artemam DE || **10. 4.** ceu] seu H | temporis] tempore H | cognominati BH: dicti DE || **11. 1.** ex virgine non extitisse] extitisse H | Byzantinus BH: Byzantius D: Bivantius E | excommunicatus est] excommunicatus H | ut refert] uti refert D || **12. 1.** vocatus] vocatur H | et om. H | Asclepiodotus] Asclepiodatus H || **12. 2.** successit BD: successisset HE

eidem enim non longe post Paulus Samosatenus praefuit, quem eadem cum Artemonitis docuisse antiqui testantur. ⁽⁵⁾ Habuisse autem Artemonitas episcopos suos Eusebius refert, lib. V, cap. 27. ⁽⁶⁾ Hunc Asclepiadem, Antiochenum praesulem, persecutio- nis tempore ob constantem fidei confessionem multum laudis et gloriae adeptum esse narrat Eusebius, lib. VI, cap. 10.

13. ⁽¹⁾ Ex ejusdem Theodoti discipulis seu Artemonitis fuerunt Hermophilus et Apollonius teste Eusebio lib. V, cap. 28. ⁽²⁾ Nicephorus vero lib. IV, cap. 21, addit Apollonidem, nisi forte is idem sit cum Apollonio.

14. ⁽¹⁾ Porro siquem offendat ex iis unum coriarium, alterum vero mensarium fuisse, sciat ipsos apostolos piscatores fuisse, immo ipsum Servatorem mundi fabrum vocatum esse. ⁽²⁾ Stulta enim hujus mundi saepe eligit Deus, etc., immo major vis potentiae divinae veritatisque in eo cernitur, dum eam Deus exerit per homines, quos mundus despicit et cum et inter tales viri eruditi reperiuntur, quales et hos fuisse ipsi eorum attestantur adversarii.

15. ⁽¹⁾ Horum homodoxi fuisse censentur circa eadem tempora ii, qui sub haereticorum alogorum nomine veniunt. ⁽²⁾ Idem enim cum ipsis supra memoratum Theodotum Byzantinum sensisse scribit Epiphanius, haer. 54 {1, 1}. ⁽³⁾ Alogi (quasi dicas sine Verbo) vocati esse traduntur, quod τὸν λόγον, id est verbum seu sermonem (nempe Dei) nec Deum ipsum nec Filium Dei, immo neque verbum omnino esse crediderint; quanquam alii ex alia ratione ita dictos esse autumant. ⁽⁴⁾ Addunt etiam eos rejecisse Evangelium et Apocalypsin sancti Johannis. ⁽⁵⁾ Quod ad sententiam eorum attinet facile credimus eos negasse Verbum Dei ipsum summum Deum esse, nec gravatim etiam concedemus eos Filium Dei a Verbo ejus, quo cuncta creata sunt, distinxisse. ⁽⁶⁾ Quod

12. 5. Eusebius] testis ait *sup. l. a. c. B*: testis refert *a. c. B* || 14. 2. dum eam] dum eam per *a. c. B* | et inter tales] inter tales *a. c. B* || 15. 1. circa eadem tempora *sup. l. B* || 15. 5. aliquis] ullus quispiam *a. c. B*

12. 4. non longe post] non longe paulo post *H* | Paulus Samosatenus] Paulum Samosatenum *E* || 12. 6. hunc] hinc *E* | Asclepiadem] episcopum *D* | cap. 10 *BH*: c. 12 *DE* || 13. 1. Theodoti] Theodotis *H* | fuerunt] fuisse *H* | Apollonius] Apollinius *E* | cap. 28] c. 18 *H* || 13. 2. lib. IV] l. II *H* || 14. 1. sciat *BH*: immo sciat *DE* | ipsum Servatorem *B*: Servatorem ipsum *H*: Servatorem *DE* || 14. 2. Deus, etc. *BH*: Deus *DE* | major vis *BH*: majoris *DE* | et inter tales *BH*: inter tales quoque *DE* || 15. 2. Theodotum] Theodorum *E* | Byzantinum] Byzantium *D* || 15. 3. esse] essent *H* | neque] nec *D* | autumant] autument *H* || 15. 4. Evangelium et] et Evangelium et *H* || 15. 5. creata sunt] creavit *E*

vero insuper additur eos verbum esse omnino non credidisse, nescio an aliquis reperiat, qui hanc assertionem absolute veram esse credat. ⁽⁷⁾ Sine dubio enim fatebantur Deum verbo suo universum creasse, vel saltem sacram scripturam, ex qua disputabant, esse verbum Dei. ⁽⁸⁾ Nullus ergo dubito quin haec postrema assertio ita intelligenda sit, quod Verbum subsistere seu personam esse negarent. ⁽⁹⁾ De qua sententia agemus infra sub Paulo Samosateno, qui Artemonitarum haeresin instaurasse dicitur: alogi autem eadem fere de Christi persona cum Artemonitis docuisse perhibentur. ⁽¹⁰⁾ Jam vero, quod dicitur eos Evangelium et Apocalypsin sancti Johannis repudiassent, certe si vera haec sunt, grave fuit crimen eorum minimeque excusandum, verum e contrario si falsa, non minus grave hujus vel eorum, qui talia de iis scripserunt.

16. ⁽¹⁾ Videmus enim persaepe similia et olim injuste objecta fuisse, et his temporibus interdum objici, hominibus prorsus innoxiiis. ⁽²⁾ Ut alia nunc mittam, unum tantum in praesentia attingere libet exemplum. ⁽³⁾ Sandius, ubi de hac ipsa alogorum secta agit (hist. suae lib. 1, p. 93), ex eorum occasione ausus est scribere Enjedinum in proemio sui operis in scripturam non bene de Evangelio Johannis loqui. ⁽⁴⁾ Quod tamen non est verum, nam non tantum in proemio, sed nec in toto opere ejus huic assertioni simile quidquam inveniri potest. ⁽⁵⁾ Apud posteros tamen, praesertim eos quibus Enjedinus dogmataque ejus invisa sunt et qui opera ejus non evolverunt, facile fidem id inveniet. ⁽⁶⁾ Simile aliquid potuit et his alogis accidere, quibus ideo forte haec objecta sunt, quod alio quam caeteri Christiani modo doctrinam περι τοῦ λόγου, id est de Verbo in scriptis sancti Johannis explicuerint, et inde credibile est natum esse nomen alogorum.

15. 6. aliquis] ullus quispiam *a. c. B* || **15. 10.** scripserunt] tradid- tradi- ut vid. *a. c. B* || **16. 3.** hac ipsa] eadem *a. c. B* | Enjedinum ... loqui] quod (*sup. l.*) Enjedinus (Enjedinum *a. c.*) ... loquitur (loquitur *a. c.*) *a. c. B* || **16. 6.** explicuerint *sup. l. B* : explicaverint *a. c. B*

15. 6. assertionem] assertione *E* || **15. 7.** enim] tamen *D* | sacram scripturam *BH* : scripturam sacram *DE* | verbum] verba *H* || **15. 8.** nullus] nullos *a. c. D* || **15. 9.** agemus] apertius *D* || **15. 10.** minimeque *BH* : minime *DE* | e contrario *BH* : *om. DE* | de iis *BH* : de ipsis *DE* || **16. 1.** objici] objecti *H* | prorsus] possunt *D* || **16. 2.** mittam] omittam *D* || **16. 3.** suae] eccl. *H* | Enjedinum *BH* : Ennyedinum *E* : Enyedium *D* | non bene de Evangelio Johannis] non de Evangelio Johannis bene *H* || **16. 4.** assertioni simile] simile assertioni *D* | quidquam *BH* : quicquam *DE* || **16. 5.** Enjedinus *BH* : En(n)yedinus *DE* | dogmataque] dogmata quae *E* || **16. 6.** scriptis *BH* : scripturis *DE* | explicuerint] explicuerit *E*

17. Notandum insuper est Epiphanium, qui quarto demum floruit seculo, primum talia de iis protulisse eisque alogorum nomen imposuisse. Vide haer. 51.

18. ⁽¹⁾ Hac tamen oblata occasione cunctos monitos volumus nos eos, quos hic recensemus, non ideo in medium proferre quasi in omnibus approbaremus dogmata ac mores eorum (in his enim solum Christum magistrum agnoscimus et sequimur), sed tantum ad confirmandam hanc, quam hic ceu scopum sumpsimus, doctrinam. ⁽²⁾ Nam neque in apostolicis ecclesiis veritatis confessorum in omnibus pura erant vita atque dogmata. ⁽³⁾ Hoc semel pro semper in his, quae jam protulimus et quae adhuc Deo volente proferemus, dictum esse volumus.

juxta 18. 1–3, praebet in mg. B: NB || 18. 1. et sequimur sup. l. B

18. 1. proferre] proferri *H* | in omnibus approbaremus] approbaremus in omnibus *H* | tantum ad confirmandam *BH*: ad confirmandam tantum *DE* || 18. 2. confessorum] confessorum *E* | erant vita atque dogmata *BH*: vita et dogmata erant *DE*

Caput V

De patribus a medio ad finem secundi seculi

1. ⁽¹⁾ Nunc rursus ad hos, qui patres vocantur, transeundum est, potissimum vero ad eos, quos Artemonitarum sententiae contraria memoratus eorum refutator docuisse asserit {cf. IV 1}, ut videamus, prout promissimus, in quibus cum Artemonitis consenserint et in quibus ab iisdem dissenserint.

2. ⁽¹⁾ Primo itaque loco cum dicto auctore Justinum Martyrem (sanctum vocatum) collocamus. ⁽²⁾ Fuit is genere Samaritanus, professione philosophus Platonicus. ⁽³⁾ Floruit circa annum 150, martyrio autem affectus est circa annum 165. ⁽⁴⁾ Hunc, prout jam supra innuimus, haud diffitemur (et quidem primum inter eos, qui patres vocantur) credidisse Filium Dei ante mundi creationem extitisse. ⁽⁵⁾ Quem in errorem deduxisse eum videtur non solum notitia philosophiae ethnicae, cui deditus fuit, sed etiam ignorantio linguae Hebraeae, unde evenit, ut cum aliis, qui ipsum secuti sunt, nonnulla veteris instrumenti loca secus ac oportuit intepretatus sit. ⁽⁶⁾ Eundem tamen docuisse Filium Dei non tantum secundum humanitatem, sed etiam divinitatem Patre minorem fuisse eique ministrasse ac proinde ipsum summum Deum nequaquam fuisse, et de tali, quae hodie colitur, Trinitate ne somniasse quidem, luce meridiana clarius est, haec enim passim in operibus ejus genuinis et ab omnibus receptis leguntur. ⁽⁷⁾ Ex quibus pauca tantum, ne prolixi simus, hujus rei specimina huc in medium producemus.

3. ⁽¹⁾ In dialogo cum Tryphone Judaeo (verbis ejus Graecis latine redditis) haec scribit: ⁽²⁾ "Alii alio modo blasphemant universorum conditorem et ab istius prophetis praenunciatum Christum, et Deum Abraham et Isaac et Jacob esse docent, cum quibus nequaquam communicamus, scientes eos atheos [sive sine Deo] et impios et injustos et

3. 2. cf. Sand, Interpretationes, pp. 63–64

3. 1. verbis ejus – latine redditis in *mg. B*

secundi seculi *BE*: seculi II *HD* || 1. 1. sententiae contraria memoratus eorum refutator fuisse asserit *BH*: sententiae contraria docuisse (*om. D*) memoratus auctor asserit *DE* | ab iisdem *BH*: *om. DE* || 2. 1. is genere] in genere *E* || 2. 3. floruit circa annum 150, martyrio autem (*om. E*) affectus est circa annum 165] floruit circa annum 165 *D* | jam supra] supra jam *E* || 2. 5. instrumenti] testamenti *E* | interpretatus sit *BH*: interpretatus est *DE* || 2. 6. ipsum *om. H* | ejus] ip *a. c. H* || 3. 1. cum *BH*, *sup. l. E*: *om. D* || 3. 2. istius] ipsius *E* | docent *BH*: docet *DE* | scientes] dicentes *a. c. E*

exleges esse, et qui Jesum nequaquam colant sed nomine tantum confiteantur” {dial. 35, 5}.⁽³⁾ Arguit procul dubio Simonis Magi et successorum ejus doctrinam, qui, ut vidimus, statuebant Christum ipsum summum esse Deum Patrique suo aequalem.⁽⁴⁾ Idem in eodem libro de Filio Dei dicit: “Nihil enim unquam eum fecisse ajo, quam quod ipse qui fecit mundum, supra quem alius non est Deus, et facere et dicere voluit” {dial. 56, 11}.⁽⁵⁾ Item ibidem: “Hic, qui Abrahamo visus est Deus (θεὸς sine articulo), minister erat illius conditoris universorum Dei” {dial. 57, 3}.⁽⁶⁾ Ibidem: “Quia hic qui apparuit patriarchis dictus Deus (itidem sine articulo), et angelus et Dominus dicitur, ut ex his etiam cognoscatis ipsum ministrasse universorum Patri” {dial. 58, 3}.⁽⁷⁾ Item in eodem libro: “Non conditor universitatis hujus erit Deus, qui Mosi dixit se esse Deum Abraham et Deum Isaac et Deum Jacob, sed illi, qui demonstratus vobis est apparuisse Abrahamo et Jacobo, conditoris universorum voluntati ministrans et qui in iudicio Sodomorum voluntati ipsius similiter ministravit; nemo conditorem universorum et Patrem relinquente omnia super caelestia in exigua terrae parte apparuisse, licet parum mentis habeat, audebit dicere” {dial. 60, 2}.⁽⁸⁾ Ibidem de Filio Dei dicit quod Patri et Domino sit subjectus et minister voluntatis ejus.⁽⁹⁾ Ibidem probans solum Deum Patrem, tanquam solum altissimum Deum, invisibilem esse, inquit: “Nec Abraham ergo, nec Isaac nec Jacob nec ullus alius hominum vidit Patrem illum et ineffabilem ac absolute universorum et etiam ipsius Christi Dominum, sed hunc, qui secundum istius voluntatem, et Deus [sine articulo] Filius ejus est et angelus, ex eo quod inserui istius sententiae, quem et hominem nasci per virginem voluit” {dial. 127, 4}, etc.⁽¹⁰⁾ Additque nisi hoc pacto scriptura explicetur consequens fore, Patrem ipsum universorum ac Dominum aliquando

3. 2. cf. Sand, Interpretationes, pp. 63–64 || 3. 5–7. cf. Sand, Interpretationes, p. 169 || 3. 9–10. cf. Sand, Interpretationes, pp. 171–172

3. 6. ipsum *sup. l. B* || 3. 7. conditorem] creatorem *a. c. B* | exigua] parva *a. c. B* || 3. 9. absolute] absolutum *a. c. B* | quem et – voluit etc. *in mg. B*

3. 2. colant ... confiteantur] colunt ... confitentur *E* || 3. 3. statuebant] tractabant *D* | Patrique *BH*: Patri *DE* || 3. 4. ipse qui fecit *BD*: ipse fecit *E*: qui fecit ipse *H* || 3. 6. dicitur] dictus *H* || 3. 7. universitatis hujus *BE*: hujus universitatis *HD* | erit Deus *BH*: erit *DE* | Mosi *BD*: Moisi *HE* | et Deum Isaac *B*: et Deum Isach *E*: Deum Isaac *H*: et Isaac *D* | est apparuisse] apparuisse|t est (*sic*) *H* | ipsius] ejus *D* || 3. 7. parum] parvum *E* | habeat] habet *a. c. H* || 3. 9. hunc] sint *D* | istius *BH*: ipsius *DE* | sententiae] scientiae *a. c. E* | etc. *om. D* || 3. 10. consequens] consequenter *H* | fore] fere *E*

in caelo non fuisse {dial. 127, 5}.⁽¹¹⁾ Item dicto loco Filium Dei numero alium a Patre Dominum et Deum esse docet: “Duos”, inquit, “numero existentes sermo propheticus indicat, alterum in terris, quem descendisse dicit ad clamorem Sodomorum inspiciendum, alterum in caelis, qui etiam Domini in terra apparentis Dominus est, tanquam Pater et Deus et causa existens ei et quod existat et quod potens et quod Dominus et quod Deus sit” {dial. 129, 1}.⁽¹²⁾ Ibidem de Filio Dei agens, aliud [nota bene: ἕτερον in neutro] eum a Patre esse dicit: “Ipsum”, inquit, “genitum aliud esse numero a generante quilibet sane confitebitur” {dial. 129, 4}.

4. ⁽¹⁾ Verum enim vero lectores ac nos ipsos defatigaremus, si cuncta huc facientia et his quae allegavimus similia ex Justino in medium huc proferremus. ⁽²⁾ Quod vero ex libro, qui expositio fidei vocatur et sub ejusdem Justini nomine circumfertur, nihil hic citemus, nemo miretur: dudum enim pro suppositio liber iste a viris doctissimis declaratus est, quos longum esset recensere. ⁽³⁾ Duorum tantum celeberrimorum Jesuitarum, Bellarmini et Petavii, testimonia proferre hic libet. ⁽⁴⁾ Bellarminus in lib. de script. eccl. ideo memoratum librum Justino tribuere recusat, quod in libro hoc multo apertius et distinctius disseratur de mysteriis Trinitatis et incarnationis quam scriptores ejus seculi facere soleant. ⁽⁵⁾ Petavius vero verba haec Bellarmini confirmans, lib. 1 de Trin. cap. 3, § 3, sua eis hoc pacto subnectit: “Quod profecto”, inquit, “verum est. Nam et de essentiae, sive οὐσίας unitate et de hypostaseon Trinitate et de Filii generatione, processione vero Sancti Spiritus, ea diserte ac subtiliter disputat, quae neque ab antiquis caeteris ante Nicaenum Concilium usurpata esse constat neque, nisi patefacto illustratoque post Arianam procellam dogmate isto, scribi potuerunt”. ⁽⁶⁾ Et mox dicta

3. 11. Sand, Interpretationes, p. 172 || 4. 4–6. Zwicker, Irenicum, p. 32

3. 12. numero *in mg. B* || 4. 2. quod vero – 4. 6. tribuendum existimet *in mg. B* || 4. 2. pro suppositio] tanquam suppositivus *a. c. B* || 4. 6. et mox] *** *a. c. B*

3. 10. in caelo *om. E* || 3. 11. apparentis] apperentis (*sic E*) et quod existat et quod potens *BH*: et quod potens et quod existat *DE* | Dominus] pot- *a. c. H* || 4. 1. defatigaremus] defatigamus *a. c. H* || 4. 2. suppositio] supposito *E* | quos longum] perlongum *H* || 4. 4. librum Justino] liber Justini *a. c. H* | recusat] recenset *H* | apertius] apertius est *a. c. H* | distinctius] distinctius est *a. c. H* | subnectit] annectit *E* || 4. 5. hypostaseon] hypostasione *E* | generatione] generatione *H* | Sancti Spiritus *BH*: Spiritus Sancti *DE* | esse] esse tempore *a. c. D*

concludens addit: “Quare nemo doctus et prudens librum istum, qui alioquin elegans est et eruditus, Justinotribuendum existimet”.

5. ⁽¹⁾ Nunc antequam ad alios, quibus Justinus talibus jactis fundamentis egregie praei-
vit, pergamus, hoc unum adhuc notari cupimus, nimirum ex hac Justinii opinione de an-
teseculari Filii Dei existentia non sequi eandem universae ecclesiae mentem tunc fuisse.
⁽²⁾ Testis est ipse Justinus fuisse suo tempore contrarium sentientes, immo tales in me-
morato libro vocat sui generis homines, nempe Christianos, qui Christum hominem ex
hominibus natum profitebantur. ⁽³⁾ Sic enim Triphonem Judaeum affatur: “Verum enim
vero Trypho, non perierit illud Christum hunc esse Dei, si demonstrare nequeam eum
praeevitisse Filium conditoris hujus universitatis esseque Deum et genitum esse homi-
nem ex virgine, praeterquam ex eo omni, quo probatur, hunc esse Christum illum Dei,
quod talem eum fore praeostensum sit. ⁽⁴⁾ At si non demonstravero, inquam, eum et pri-
us extitisse et nasci hominem sustinuisse, iisdem nobiscum perpressionibus obnoxium
carnem habentem, secundum Patris consilium et voluntatem, in eo ipso tantum aequum
fuerit errore me lapsum dicere, non autem negare hunc esse Christum illum, etiamsi
tanquam homo ex hominibus genitus videatur et electione factus esse Christus asserat-
tur. ⁽⁵⁾ Sunt enim nonnulli, o amici, ex genere nostro profitentes ipsum Christum esse,
sed hominem ex hominibus genitum esse affirmant, quibus non assentior neque id sane
multi, qui in eadem mecum sunt sententia, dixerint” {dial. 48, 2–4; cf. p. 267}. ⁽⁶⁾ Forte
intelligit illos Ebionitas eorumque similes, qui Christum e Josephi semine pro-
gnatum arbitrantur. ⁽⁷⁾ Quanto vero magis ex suo genere dixisset eos esse, qui eum ex Spiritu
Sancto conceptum, ex virgine autem natum esse confitebantur? ⁽⁸⁾ Si vero hos indigitat,
prout nonnulli autumant, non mirandum est eum dicere eos credidisse Christum fuisse
hominem ex hominibus, id enim tantum videtur innuere velle, quod praeter huma-
nam aliam antesecularem in eo non agnoverint naturam. ⁽⁹⁾ Similiter enim et hodiernis

4. 4–6. Zwicker, Irenicum, p. 32 || 5. 3–5. Curcellaeus, Institutio, p. 79

5. 2. fuisse] permultos fuisse a. c. B || 5. 3. demonstrare] demonstrasse a. c. B | illum Dei] Filium Dei a. c. B

5. 1. Filii om. D || 5. 2. profitebantur] profitentur E || 5. 3. esse hominem] et hominem a. c. H | omni
BH: omnis DE | eum fore] fore eum E || 5. 4. iisdem] iisdemque D | negare hunc] hunc negare E | geni-
tus videatur] videatur genitus H || 5. 5. sunt sententia dixerint BH: sunt sententia (intelligunt) dixerint
D: fuit sententia dixerint E || 5. 6. illos Ebionitas] Ebionitas H || 5. 8. hos] hoc E | fuisse hominem] ho-
minem fuisse D | id enim] idem H

temporibus, his, qui Christum Dominum ex Spiritu Sancto conceptum et ex virgine natum, unigenitum Filium Dei, Dominum caeli et terrae iudicemque vivorum ac mortuorum constanter profitentur, quamvis viventibus et cum ore tum scripto reclamantibus, persaepe objicitur, quod Christum Dominum simplicem tantum hominem fuisse statuunt.

6. ⁽¹⁾ Proximus a Justino ponitur a memorato Artemonitarum refutatore Miltiades {cf. Eus., hist. 5, 28, 4}, qui tamen post Artemonem et Theodotum circa initia tertii seculi demum floruit. ⁽²⁾ Hunc adversus Valentinum et Montanum scripsisse testantur antiqui scriptores, verum nihil ex operibus ejus ad nostra pervenit tempora, ideoque de ejus sententia nihil judicare possumus. ⁽³⁾ Porro qualis Valentini opinio fuerit jam vidimus, Montani vero dogmata infra videbimus. ⁽⁴⁾ Nunc ad alios ejus seculi auctores, qui pro orthodoxis habentur, properamus, ut ex eorum doctrina de Miltiadis aliorumque ejusdem aevi doctorum, quorum scriptis caremus, mente liceat colligere.

7. ⁽¹⁾ Melito (sanctus appellatus), episcopus Sardensis in Asia, Justini Martyri fere coaetaneus, cujus elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus dicit eum a plerisque Christianorum prophetam putari {cf. Hier., vir. ill. 24, 3}, scripsit non pauca, verum nec hujus operibus nunc fruimur. ⁽²⁾ Fragmentum tantum ex scriptis ejus extat in chronico Alexandrino, in quo, verbis ejus Graecis latine redditis, haec scribit: "Non sumus lapidum sensu carentium cultores, sed solius Dei, qui est ante omnia et super omnia et super Christum ejus (vel ipsum), qui vere est Dei sermo ante secula, adoratores sumus". ⁽³⁾ Allegat etiam hoc fragmentum (quamvis non recte latine redditum) Hallosius Jesuita scriptorum ecclesiae Orientalis tom. II in vita Melitonis, additque se nullum aliud ex operibus ejus fragmentum reperisse.

7. 1. Sand, Historia, p. 77 || 7. 2-3. cf. Zwicker, Irenicum, p. 64

5. 9. profitentur] profitentibus a. c. B || 6. 2. Montanum] adversus a. c. B | nihil] non ut vid. a. c. B || 6. 3. opinio] sententia a. c. B

5. 9. Filium Dei Dominum BD: Filium, Dominum H: Filium Dei Domini E | mortuorum] mortuum H | cum ore tum] tum ore tum D | tantum hominem fuisse statuunt] esse (a. c. ut vid.) tantum hominem statuunt fuisse (p. c. ut vid.) D || 6. 2. Valentinum et Montanum] Montanum et Valentinum H || 6. 4. ejusdem] ejus H || 7. 1. fere] fuerat D | plerisque] prelisque E | prophetam] prophetarum E || 7. 2. scriptis] operibus E | vel] l. H || 7. 3. latine om. E | se nullum] nullum se H

8. ⁽¹⁾ Tatianus, Justini Martyris discipulus, vixit etiam circa annum 170. ⁽²⁾ Scripsit infinita volumina, teste Eusebio, hist. lib. IV, cap. 27, et Hieronymo in catal. {vir. ill. 29, 3} ⁽³⁾ Sed omnia haec interciderunt, excepta oratione contra gentiles, quem librum modo citatus Eusebius dicit esse “optimum et utilissimum” {hist. 4, 29, 7; p. 65 Musc.}. ⁽⁴⁾ In hoc scripto verba ejus Graeca latine reddita sic sonant {Tat., orat. 5}: “Deus erat in principio, principium autem rationis potentiam esse accepimus. ⁽⁵⁾ Etenim Dominus omnium, cum ipse totius esset universi substantia, quatenus nulla adhuc facta erat creatura, solus extabat, quatenus vero tota vis et potentia ac tam eorum, quae videri possunt, quam quae videri nequeunt, substantia erat ipse, cum eo erant omnia. ⁽⁶⁾ Nam cum ipso per rationalem vim λόγος ipse, qui in illo erat, produxit. ⁽⁷⁾ Voluntate porro simplicitatis ipsius λόγος erupit, qui quidem non in vacuum emanans primigenium opus Patris fuit”. ⁽⁸⁾ Et mox his verbis dicta illustrat: “Quemadmodum ab una face, aliae multae accenduntur nec tamen primae facis lux minuitur propter plures inde succensas, sic etiam Verbum e Patris potentia progressum non reliquit genitorem Verbi expertem, nam et ego si loquor et vos audiatis, non tamen propter transitum sermonis ego, qui vobiscum loquor, sermone vacuus fio, sed vocem meam proferens incultam in vobis materiam excolere mihi propono, et quemadmodum Verbum in principio genitum mundum et nos vicissim genuit cum sibimet materiam produxisset, sic ego quoque, ad imitationem verbi regenitus et veritatis illustratus cognitione, materiae mihi cognatae confusionem emendo. ⁽⁹⁾ Haud etenim principii immunis est materia et cum aliquando inceperit, parem Deo potentiam habere nequit, siquidem genita est et non ab alio facta, sed ab uno omnium architecto producta”.

8. 4. Zwicker, Irenicum, pp. 41–42

8. 9. etenim] enim *a. c. B*

8. 4. accepimus] accipimus *E* || 8. 5. totius esset] esset totius *D* | nulla *om. H* || 8. 6. rationalem] natalem *H* || 8. 7. voluntate] voluntatem *D* || 8. 8. succensas] accensas *E* | e Patris *BH*: a Patris *DE* | reliquit] relinquit *D* | mihi] nisi *E* | sic ego] si ego *H* | ad imitationem *iter. D* | verbi regenitus] regenitus verbi *a. c. D* | veritatis *om. H* || 8. 9. principii] principio *H* | producta] perducta *H*

9. ⁽¹⁾ Patet hinc, prout et ex aliorum scriptis liquet, veteres statuisse, quicquid genitum esset, id aliquando coepisse et principii non esse expers, atque ideo parem cum Deo potentiam habere non posse, prout hic Tatianus de materia mundi et per consequens de Verbo, quo creata sunt omnia (quod vulgo Filius Dei esse putatur), argumentatur. ⁽²⁾ Dum autem Verbum hoc opus Patris vocat, manifeste destruit eorum opinionem, qui Verbum ipsum summum Deum putabant esse.

10. ⁽¹⁾ Porro notandum quoque est ex his Tatiani verbis, prout et ex toto libro, minime deduci posse eum credidisse τὸν λόγον seu Verbum personam aliquam et ipsum Filium Dei esse. ⁽²⁾ Quod si inter Verbum Dei, quo cuncta sunt condita, et Filium Dei distinxerit, nec Arianis Tatianum, tanquam eorum homodoxum, concedemus. ⁽³⁾ Fuisse etenim permultos tales, qui distinguebant inter Verbum Dei, quo universum est creatum, et Jesum Christum Filium ejus, infra fusius monstrabimus; cui sententiae, utpote sacrae scripturae plane consentaneae, nos etiam perlibenter subscribimus. ⁽⁴⁾ Si vero alicubi reperiat Verbum hoc ab iis Filium Dei etiam nuncupari, id tantum καταχρηστικῶς seu abusive fit, ideo nimirum quod crediderint τὸν λόγον, id est Verbum, quod interdum sapientiam Dei vocabant, destinatum fuisse ut in Christo habitaret. ⁽⁵⁾ Atque haec videtur Tatiani mens fuisse, a qua non multum abeunt Athenagoras et Theophilus, prout jam videbimus.

11. ⁽¹⁾ Athenagoras, Atheniensis philosophus, Tatiani coevus, scripsit Graece apologiam pro Christianis et tractatum de resurrectione mortuorum. ⁽²⁾ Functus est legatione pro Christianis ad M. Aurelium Antoninum et L. Aurelium Commodum imperatores, ad quos etiam memoratam apologiam exaravit, in qua sic loquitur {Athenag., leg. 4}: ⁽³⁾ “Sermo noster unum Deum celebrat, conditorem illum universitatis, qui quidem ingenitus ipse (neque enim generari potest quod est, sed quod non est), omnia

9. 1. quo creata sunt omnia in mg. B || 10. 2. cuncta] omnia ut vid. a. c. B || 10. 3. universum] cuncta sunt cr- ut vid. a. c. B || 10. 4. seu abusive in mg. B

9. 1. id aliquando] aliquando id E | Tatianus BH: om. DE | de materia] materia E || 10. 1. prout et] prout D | eum credidisse] credidisse H | personam] seu personam E | Filium] Filii ut vid. a. c. H | esse] esset D || 10. 2. distinxerit] distinxerint H | Arianis Tatianum] Arianus Tacianus E || 10. 3. sacrae scripturae] scripturae sacrae D | plane om. D || 11. 2. functus est] functus D | Antoninum] Antonium E | Aurelium] Aelium H | imperatores – exaravit om. H

autem per Verbum suum, quod ab ipso est, creavit”.⁽⁴⁾ Porro hunc unum Deum, quem Christianos colere ait, ita describit {leg. 10}: “Unum ingenitum et aeternum et invisibilem et patiendi expertem et incomprehensibilem et qui circumscribi non potest, cum sola mente ac ratione comprehendatur, luce ac pulchritudine et spiritu et potentia inenarrabili circumfusum, a quo factum est universum per Verbum ejus et ornatum est atque conservatur, Deum habemus”.⁽⁵⁾ Filium autem Dei describit quod sit “Verbum ipsius in idea et efficientia; nam ab ipso et per ipsum omnia facta sunt, cum sit unum Pater et Filius ac Filius in Patre et Pater in Filio sit [nota bene] unione et potentia spiritus, mens et Verbum Dei Filius est Dei” {leg. 10}.⁽⁶⁾ Qua ratione autem ὁ λόγος Filius Dei vocetur, hoc pacto explicat, dum ait {leg. 10}: “Primigeniam esse Patris progeniem, non quasi factum sit (a principio quippe Deus, qui est aeterna mens, habebat in se ipso λόγον, id est rationem, cum aeternum sit rationalis), sed ita ut cum materia concreta omnia informisque natura atque terra instar vehiculi subjiciantur, in iisque crassiora levioribus admista sint ad hoc, ut et idea et actus illorum esset, prodierit”.⁽⁷⁾ His statim haec subjungit {leg. 10}: “Orationi nostrae propheticus etiam Spiritus assentitur: ‘Dominus enim’, inquit, ‘creavit me initium processioneis ejus ad opera sua’ {cf. prov. 8, 22}”.

12. ⁽¹⁾ Ex his cunctis patet eandem cum supra allegatis Athenagorae mentem fuisse, nimirum Verbum seu Filium Dei non esse ipsum summum Deum. ⁽²⁾ Immo videtur τὸν λόγον, id est Verbum, non pro persona habuisse, prout et Petavius arbitratur, qui lib. 1 de Trin., cap. 3 {§ 4, p. 13}, haec de eo scribit: “Videtur”, inquit, “putasse rationem ipsam, hoc est λόγον, quo pater ipse λογικὸς est, quam velut formam in illius essentia

11. 4–5. cf. Zwicker, Irenicum, p. 37 || **11. 6–7.** Zwicker, Irenicum, p. 38 || **12. 2.** Zwicker, Irenicum, p. 38

11. 6. ὁ λόγος in mg. B

11. 4. patiendi – incomprehensibilem et qui *om. E* | circumscribi] circumscribit *H* | mente ac *BH*: mente et *DE* | ac pulchritudine] et pulchritudine *D* | a quo factum est ... et (ac *H*) ornatum est *BHE*: a quo ... et ornatum est et factum *D* | conservatur] conservatum *E* || **11. 5.** Dei *BH*: *om. DE* | potentia] potententia *H* || **11. 6.** autem *BE*: aut *H*: *om. D* | vocetur *B*: vocatur *HE*, ut *vid. D* | primigeniam] primogeniam *H* | natura] materia *D* | subjiciantur] subjiciatur *E* | crassiora *om. D* | admista (admixta *E*) sint *BDE*: admista sunt *H* | idea *BH*: ideae *DE* || **11. 7.** enim] etiam *E* || **12. 1.** esse *om. D* || **12. 2.** quam] quem *E* | essentia] essentiam *H*

cogitamus Filium esse Dei, quemadmodum nonnulli sapientiam ipsam, qua sapiens est Deus aut Pater, eundem esse Filium arbitrati sunt, quod Augustinus refellit in sexto de Trinitate, ut postea docebimus. ⁽³⁾ Hunc igitur insitum Patri et apud eum ab aeterno manentem λόγον prodiisse dicit aliquando, ut idea et actus esset infirmarum rerum, hoc est, ut illas confusas et tumultuarias perpoliret ac digereret. ⁽⁴⁾ Quem quidem progressum et προέλευσιν, si Filii et Verbi productionem esse crediderit, sic ut illa ipsa processione distincta primum ὑπόστασις extiterit, cum antea in Patris essentia contineretur (quae videtur illius opinio fuisse), neque coaeternum Patri Verbum ac λόγον existimavit, et a Sabelliano dogmate non multum illius abhorrebit oratio”. ⁽⁵⁾ Huetius vero Origen. lib. 2, cap. 3, sect. 6, {p. 187}, dicit Athenagoram falsa et absurda de Trinitate commentum esse.

13. ⁽¹⁾ Theophilus, Antiochenus episcopus (sanctus vocatus), Athenagorae et Tatiani σύγχρονος ipsisque homodoxus. ⁽²⁾ Ex scriptis ejus praeter tres libros ad Autolyicum, quibus Christianae legis obtrectatores confutat, nihil nunc habemus. ⁽³⁾ In horum secundo verbis ejus Graecis latine translatis haec leguntur {Thphl. Ant., Autol. 2, 10}: “Deus”, inquit, “habens Verbum intimum (λόγον ἐνδιάθετον), genuit illud cum sua sapientia, producens ante haec universa, quod Verbum habuit pro administro eorum, quae ab ipso facta sunt, ac per ipsum universa molitus est. ⁽⁴⁾ Hoc appellatur principium, quoniam principatum ac dominatum habet in omnia, quae per ipsum facta sunt. ⁽⁵⁾ Hoc igitur cum sit Spiritus Dei et principium et sapientia et virtus altissimi, labebatur in prophetas, per quos ceu organa de mundi creatione, nec non de reliquis locutus est (non enim erant prophetae cum mundus crearetur), sed sapientia Dei, quae in ipso est,

12. 2. Zwicker, Irenicum, p. 38 || 13. 3–14. cf. Zwicker, Irenicum, pp. 39–40

13. 2. quibus Christianae – confutat in mg. B || 13. 3. eorum] rerum a. c. B | ab ipso] ab eo a. c. B || 13. 5. per quos – praesto erat, etc. in mg. B

12. 2. nonnulli] nulli D | ipsam] istam H | qua] quam D || 12. 3. hoc est om. D | tumultuarias] tumultarias E | digereret BH: digeret E: dirigeret D || 12. 4. productionem] productione E | crediderit] crediderint a. c. D | extiterit] extiteret H | dogmate] dogmata E || 12. 5. cap. 3 om. E | commentum] commentatum E || 13. 2. confuta] refutat D || 13. 3. latine translatis BE: Latino redditis H: in Latinum translatis D | intimum] initium E | λόγον ἐνδιάθετον BH: λογὸν ἐν διαθετον D: logon et diatheton E | quod verbum – universa om. H | administro] administratione E || 13. 5. labebatur BE: latebatur H: habebatur D | locutus] constitutus H || 13. 5. crearetur] creatur a. c. H

Verbumque ejus sanctum semper praesto erat”, etc. ⁽⁶⁾ Ibidem {Autol. 2, 22}: “Dices igitur mihi: ‘Tu ais Deum loco non posse comprehendi, et quomodo nunc dicis ipsum in Paradiso ambulare?’ ⁽⁷⁾ Audi quod dico: Deus quidem et Pater universorum loco non comprehenditur nec in eo deprehenditur, non est enim locus, in quo ipse quiescat; ⁽⁸⁾ caeterum Verbum ejus, per quod omnia fecit, existens virtus et sapientia ipsius, assumens personam Patris et Domini universorum, hoc venit in Paradisum in persona Dei et collocutum est cum Adamo, etenim ipsa divina scriptura docet nos Adamum dicentem se audivisse vocem. ⁽⁹⁾ Vox vero quid aliud est quam ipsum Verbum Dei, quod etiam Filius ejus est? ⁽¹⁰⁾ Antequam enim quidquam fieret, hunc habuit consiliarium, qui est mens ipsius ac intellectus. ⁽¹¹⁾ Cum autem efficere vellet Deus quaecunque deliberaverat, hoc Verbum genuit prolatitium, primogenitum omnis creaturae, non ut Verbo vacuus ipse fieret, sed ut Verbum gigneret et cum Verbo suo perpetuo versaretur. ⁽¹²⁾ Haec nos docent sacrae literae et omnes Sancto Spiritu afflati, quorum de numero est Johannes, ad hunc modum disserens: ‘In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum’ {Joh. 1, 1}, significans in principio solum fuisse Deum et in ipso Verbum. ⁽¹³⁾ Postea dicit: ‘Et Deus erat Verbum, omnia per ipsum facta sunt et sine ipso factum est nihil.’ ⁽¹⁴⁾ Verbum igitur cum sit Deus et ortum habeat ex Deo, quandocunque vult Pater universorum, mittit ipsum in aliquem locum, eoque veniens auditur et videtur missum ab eo, et in loco reperitur”, etc.

13. 3–14. cf. Zwicker, Irenicum, pp. 39–40

13. 5. Verbumque] sermoque a. c. B || 13. 7. non comprehenditur] comprehendit*** a. c. B || 13. 8. hoc venit] venit a. c. B

13. 5. praesto erat] praesto erat etc. H | etc. BH: om. DE || 13. 8. Verbum ejus] Verbum E | virtus et sapientia BH: sapientia et virtus D: virtus E | ipsius assumens personam] assumens personam ejus et sapientia ipsius E | collocutum BH, ut vid. a. c. D: collocatum DE | scriptura] sapientia a. c. D | audivisse] audidisse a. c. H || 13. 9. aliud est – ipsum Verbum] aliud quam Verbum H || 13. 10. quidquam BH: quicquam E: quidquid D || 13. 11. prolatitium BH: om. DE || 13. 12. nos docent] non docent E | sacrae] D. E | omnes om. E | Sancto Spiritu BH: Spiritu Sancto DE | afflati BD: efflati E: afflato H | et Verbum erat apud Deum] etc. E | et in ipso] eo in ipso E || 13. 13. facta sunt] facta E | est nihil] nil est H || 13. 14. ipsum] ipse E | eoque] eique D | reperitur, etc. BE: reperitur D: requiritur, etc. H

14. ⁽¹⁾ Patet ex his omnibus clare neque Theophilo τὸν λόγον fuisse ipsum altissimum Deum. ⁽²⁾ Agnoverunt id et Magdeburgenses centuriatores, dum cent. II, cap. 4, {col. 56}, sic de eo scribunt: “Videtur”, inquit, “non sentire Verbum seu Filium Dei prius genitum esse, quam cum per eundem suum Filium Pater aeternus mundum universum condere vellet; sic enim scribit –, item –. ⁽³⁾ Quae verba quid aliud volunt quam Christum non fuisse ab aeterno personam distinctam a Patre et fuisse aliquando, quando non fuerit? ⁽⁴⁾ Quemadmodum perniciose luserunt Arius et Samosatenus, quos non dubium est semina blasphemi sui erroris ex talibus doctorum sententiis esse mutuatos”. ⁽⁵⁾ Porro Petavius, lib. 1 de Trin., cap. 3 {§ 6, p. 15}, citatis his, quae allegavimus, Theophili verbis, haec subjungit: “Igitur praeter ἐνδιάθετον λόγον, quae est ipsa mens Patris et essentia, λόγος est alter et unicus a Patre genitus, quem neque coaeternum neque ὁμοούσιον, sed minorem putavit Theophilus, velut ὑπουργὸν et ministrum, qui id habet ut sensibus, quando Pater voluerit, subjiciat sese ac loco contineatur, quod quidem summus ille Deus ac Pater non potest. ⁽⁶⁾ Hinc illa Johannis {1, 1} ‘in principio erat Verbum’ sic interpretatur, ut haec ‘et Verbum erat apud Deum’ de ἐνδιαθέτῳ λόγῳ <capiat>, haec autem ‘et Deus erat Verbum’ de προφορικῷ et genito, quo administro usus est Pater. ⁽⁷⁾ Quae ut absurda, ita Justini, Athenagorae ac Tatiani doctrinae consentanea sunt et ex Platonico dogmate deprompta. ⁽⁸⁾ Eodem pertinet quod τριάδα, Trinitatem, longe aliter explicat quam Christiana fert professio, siquidem tres illos dies, qui in mundi ortu solis ac lunae procreationem antecesserunt, figuram extitisse ait τῆς τριάδος, nempe τοῦ θεοῦ καὶ λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς σοφίας αὐτοῦ, Dei et Verbi ipsius et ipsius sapientiae. Ibi mentio nulla Spiritus, quem cum λόγῳ confudisse videtur. ⁽⁹⁾ Eundem quippe λόγον et πνεῦμα τοῦ θεοῦ et vero σοφίαν appellasse superius

14. 4. Sand, Historia, p. 90 || 14. 5–9. Zwicker, Irenicum, p. 40 (capiat deest apud Zwicker, supplevi ex Petavio)

14. 2. id (et sup. l.) B

14. 1. patet ex his omnibus] ex his omnibus patet E || 14. 2. id et B: ideo E: id D: vel H | enim scribit –, item – BH: enim scribit DE || 14. 3. quid] quidem E | Christum] Filium H | distinctam a Patre] a Patre distinctam H || 14. 4. mutuatos] mutuatam H || 14. 5. praeter] Pater H | non potest] non est E || 14. 6. προφορικῷ] προφορικά E || 14. 7. sunt et] sicut D || 14. 8. dies] deos H | procreationem BH: creationem DE | ipsius et ipsius sapientiae] ejus et sapientiae ejus D | ibi] ubi H | Spiritus BD: Spro E: Spiritus Sanctus H | λόγῳ confudisse] logon confundisse E

ostendimus”⁽¹⁰⁾ Simile de eo iudicium ferunt Erasmus Brochmandus contra Christian. Wilhelm, parte 1, cap. 2; Gerhardus, Patrol.; Abrah. Scultetus in medulla patrum; Mor-naeus praefatione libri de Eucharistia; Huetius Origen., lib. 2, cap. 2 et 3.

15. ⁽¹⁾ Circa idem tempus floruerunt Claudius Apollinaris seu Apollinarius, Papiæ discipulus, Hierapolitanus, et Dionysius Corinthius, episcopi (sancti titulo uterque decoratus). ⁽²⁾ Qui etiam nonnulla scripserunt, verum scripta eorum interiisse traduntur, ideo qualis eorum sententia fuerit nequaquam iudicare possumus. ⁽³⁾ Nisi quod de Apollinario conjecturam aliquam facere possumus, ex eo quod scripserit contra Cata-phrygas seu Montanistas, de quorum haeresi infra agemus.

16. ⁽¹⁾ Irenaeus, episcopus Lugdunensis in Gallia (sanctus etiam appellatus), vixit circa annum 180. ⁽²⁾ Polycarpi et Papiæ discipulus fuisse fertur, martyrio affectus anno 197. ⁽³⁾ Ex operibus ejus nihil nunc restat praeter quinque libros adversus haereses iique latine tantum, exceptis paucis et parvis fragmentis Graecis, in quorum lib. 1, cap. 19 {haer. 1, 22, 1} haec scribit: ⁽⁴⁾ “Nihil indiget omnium Deus sed per Verbum et Spiritum suum omnia faciens et disponens et gubernans et omnibus esse praestans. ⁽⁵⁾ Hic qui unum fecit, etenim mundus ex omnibus, hic qui hominem plasmavit, hic qui Deus Abraham, Deus Isaac et Deus Jacob, super quem alius Deus non est, neque initium neque virtus neque pleroma, hic Pater Domini nostri Jesu Christi, quemadmodum ostendimus. ⁽⁶⁾ Hanc ergo tenentes regulam, licet valde varia et multa dicant, facile eos deviasse a veritate arguimus. ⁽⁷⁾ Omnes enim quotquot sunt haereses, Deum quidem unum dicunt sed per sententiam malam immutant, ingrati existentes ei, qui fecit eos, quemadmodum per idololatriam”. ⁽⁸⁾ Libro vero II, cap. 12 {cf. haer. 2, 11, 1}, haec dicit: “Christus ipse fatetur unum Patrem et factorem mundi et plasmatorem hominis, qui a lege et prophetis

14. 10. cf. Sand, Historia, pp. 90–91

15. 1. Hierapolitanus] Hierapolitanorum a. c. B | Corinthius] Corinthiorum a. c. B

14. 10. Scultetus BD: scultetur H: Scuteld. E | libri] libro D || **15. 1.** titulo] tituli H || **15. 2.** eorum sententia] sententia eorum H || **15. 3.** nisi quod] nisi quid D | scripserit] scripserunt H || **16. 1.** Lugdunensis in Gallia om. H | appellatus] vocatus H || **16. 2.** Polycarpi] Polycarpae H | fuisse fertur] fuit H | affectus] affectus est E | anno 197] anno 198 E || **16. 3.** restat] extat H | praeter] propter H | iique] iisque D | cap. 19] cap. 10 E | haec scribit] haec (haeresi a. c. ut vid.) scripsit H || **16. 5.** ostendemus] ostendimus E || **16. 6.** deviasse] devicisse E | veritate] varietate E || **16. 7.** enim om. D || **16. 8.** vero om. D

annunciatus sit, et hunc esse super omnia Deum”.⁽⁹⁾ Item lib. II, cap. 48 {haer. 2, 28, 6}: “Quandoquidem et Dominus, ipse Filius Dei, ipsum iudicii diem et horam concessit scire solum Patrem, manifeste dicens: ‘De die autem illa et hora nemo scit, neque Filius, nisi Pater solus’ {cf. Marc. 13, 32}.⁽¹⁰⁾ Si igitur scientiam diei illius Filius non erubuit referre ad Patrem sed dixit quod verum est, neque nos erubescimus, quae sunt in questionibus majora secundum nos, reservare Deo; nemo enim supra magistrum est”, etc.⁽¹¹⁾ Et cap. 49 {haer. 2, 28, 8}: “Etenim”, inquit, “si quis exquirat causam, propter quam in omnibus Pater communicans Filio, solus scire horam et diem Domino manifestatus est, neque aptabilem magis neque decentiorem nec sine periculo alteram, quam hanc inveniat in praesenti, quoniam cum solus verax magister est Dominus, ut discamus per ipsum super omnia esse Patrem.⁽¹²⁾ Etenim ‘Pater’, ait, ‘major me est’ {Joh. 14, 28}, et secundum agnitionem itaque praepositus esse Pater annunciatus est a Domino nostro”.⁽¹³⁾ Ibidem cap. 67 {haer. 2, 35, 4}: “Quoniam”, inquit, “dictis nostris consonat praedicatio apostolorum et Domini magisterium et prophetarum annunciatio et apostolorum dictatio et legislationis ministratio, unum eundemque omnium Deum Patrem laudantium et non alium atque alium neque ex diversis diis aut virtutibus substantiam habentem, sed ex uno et eodem Patre omnia”, etc.⁽¹⁴⁾ Porro lib. III, cap. 3, {3}, dicit ab apostolis annunciari “unum Deum omnipotentem, factorem caeli et terrae, plasmatorem hominis.⁽¹⁵⁾ Hunc Patrem Domini nostri Jesu Christi annunciari ab ecclesiis ex ipsa scriptura, qui velint discere possunt”.⁽¹⁶⁾ Idem eodem libro, cap. 6, {1}: “In eversione Sodomitarum scriptura ait: ‘Et pluit Dominus super Sodomam et Gomorram ignem et sulphur a Domino de caelo’ {gen. 19, 24}.⁽¹⁷⁾ Filium enim hic significat, qui et Abrahamo collocutus sit et a Patre

16. 10. erubescimus] rub- ut vid. a. c. B || 16. 13. ibidem cap. 67– Patre omnia etc. in mg. B || 16. 16. eodem lib.] lib. eodem a. c. B

16. 8. annunciatus] nunciatus H || 16. 9. illa om. H | Pater solus] Pater solus (Marc. 13) D || 16. 9. illa om. H | Pater solus] Pater solus (Marc. 13) D || 16. 10. diei illius] illius diei E | dixit quod verum est] verum quod est dixit E | etc. BH : om. DE || 16. 11. exquirat] requirat D | decentiorem] docentiorem E | hanc om. H || 16. 12. a Domino] Domino E || 16. 13. ibidem om. H || 16. 14. ab apostolis] apostolis ab a. c. D | omnipotentem] omnipotentem (sic) H || 16. 15. ecclesiis] ecclesia a. c. H | velint] volunt E || 16. 16. idem] item D | eodem] edem D || 16. 17. enim hic] eum hic H

accepisse potestatem ad iudicandum Sodomitas propter iniquitatem eorum”.⁽¹⁸⁾ Eodem capite {cf. haer. 3, 6, 2}: “In scripturis”, inquit, “nemo alius nominatur Deus, nisi solus verus Deus Pater omnium, nec Dominus nisi ejus Verbum”.⁽¹⁹⁾ Non mirum itaque est centuriatores Magdeburgenses et Scultetum, {med., p. 84}, mirari, quod Irenaeus Spiritum Sanctum nusquam Deum dixerit.⁽²⁰⁾ Ibidem {cf. haer. 3, 6, 4}: “Et ego igitur”, inquit, “invoco te, Domine Deus Abraham et Deus Isaac et Deus Jacob, Pater Domini nostri Jesu Christi, Deus, qui per multitudinem misericordiae tuae et bene sensisti in nobis, ut te cognoscamus, qui fecisti caelum et terram et dominaris omnium, qui es solus et verus Deus, super quem Deus alius non est – dominatione quoque dominaris Spiritui Sancto.”⁽²¹⁾ Da omni legenti hanc scripturam cognoscere te, quia solus Deus es”.⁽²²⁾ Eodem libro, cap. 9, {1}: “Ipso domino Patrem tantum Deum et Dominum, eum qui solus est Deus et dominator omnium, tradente discipulis”.⁽²³⁾ Ibidem cap. 11, {5–6}: “Deus qui fecit terram – per Filium suum donat humano generi, incomprehensibilis per comprehensibilem et invisibilem per visibilem, cum extra eum non sit, sed in sinu Patris existat, Deum enim, inquit, nemo vidit unquam, nisi unigenitus Filius Dei, qui est in sinu Patris, ipse enarravit.”⁽²⁴⁾ Patrem enim invisibilem existentem, ille, qui in sinu ejus est, Filius omnibus enarrat”.⁽²⁵⁾ Similia his leguntur, lib. IV, cap. 37.⁽²⁶⁾ Modo allegatis vero verbis ex libro III, cap. 2, mox subjungit {haer. 3, 11, 7}: “Haec sunt”, inquit, “principia evangelii: ⁽²⁷⁾ unum Deum fabricatorem hujus universitatis, eum, qui per prophetas sit annunciatus et qui per Moysen legis dispositionem fecerit, Patrem Domini nostri Jesu Christi annunciantia, et praeter hunc, alterum Deum nescientia, neque alterum Patrem”.⁽²⁸⁾ Ibidem cap. 16 {haer. 3, 15, 3}: “Neminem alium Deum vocaverunt, qui veritatis

16. 19. cf. Sand, Historia, p. 92

16. 18. eodem capite – 16. 19. Deum dixerit in mg. B || 16. 20. ibidem] ibidem a. c. B | et ego ... inquit invoco] invoco ... inquit a. c. B || 16. 22. eodem libro] Ibidem, In scripturis, inquit, nemo alius nominatur Deus nisi solus verus Deus Pater omnium, nec Dominus nisi ejus Verbum a. c. B || 16. 23. Deus qui fecit] Deus per Filium a. c. B || 16. 26. modo allegatis] memoratis ** a. c. B

16. 17. ad iudicandum] ad iudicium D || 16. 20. inquit om. D | tuae] suae E | Deus alius] alius Deus H | – dominatione BH: dominatione DE || 16. 23. terram – BH: terram DE | per comprehensibilem] et incomprehensibilem H | invisibilis per visibilem] visibilis per invisibilem H | qui est in sinu] qui in sinu est H || 16. 24. Patrem enim BH: Patrem DE | qui in sinu ejus est BH: qui est in sinu D: qui est in sinu ejus est E | omnibus] orantibus H || 16. 27. hujus universitatis BD: universitatis hujus E: mundi hujus H | Moysen BH: Moysen E: Mosem D || 16. 28. cap. 16] c. 26 D | qui] quae H

fuerunt praedicatorum et apostolorum libertatis, nisi solum verum Deum, Patrem Verbi”.⁽²⁹⁾ Lib. 4, cap. 1 {cf. 4, 1, 1}: “Christus praecepit discipulis scire unum Deum et hunc eundem solum vocari Patrem suum et conditorem mundi”.⁽³⁰⁾ Ibidem cap. 2, {2}: “Quem et prophetae praedicarunt, quem et Christus Patrem suum confessus est, quem et lex annunciat dicens: ‘Audi Israel: Dominus Deus tuus Dominus unus est’ {Deut. 6, 4}”.⁽³¹⁾ Ibidem cap. 17 {haer. 4, 7, 4} de Deo loquitur: “Ministrat enim ei ad omnia sua progenies et figuratio sua [id est Filius et Spiritus Sanctus], Verbum et Sapientia, quibus serviunt et subjecti sunt omnes angeli”.⁽³²⁾ Similia his leguntur lib. III, cap. 8, et alibi passim, ex quibus omnibus manifeste patet, Irenaeum Filium Dei et Spiritum Sanctum nequaquam Deo Patri coequales statuere, prout hodierni faciunt theologo.

17. ⁽¹⁾ Eadem aetate floruisse perhibentur viri doctrina et sanctitate clari, Rhodon Asianus, Tatiani discipulus, qui contra Valentinianos, Marcionistas et Montanistas scripsit; Miltiades, de quo jam supra egimus; Apollonius, qui scripsit contra Montanum; Pantaenus, e stoico philosopho Christianus, catechistes Alexandriae scholaeque ibidem praefectus, secundum quosdam sancti Marci discipulus.⁽²⁾ Qui Indias proferendi evangelii causa adiit, a brachmanis et philosophis illius gentis evocatus, quibus etiam religionem Christianam feliciter inculcavit, et inde rediens secum attulit Evangelium sancti Matthaei Hebraicis litteris exaratum, quod ibi reperisse fertur apud quosdam, qui jam ante ipsius adventum ex sancti Bartholomaei apostoli praedicatione Christum cognoverant; vide Eusebium, lib. V, cap. 10; Socr. lib. 1, cap. 19.⁽³⁾ Porro Christiani sancti Bartholomaei iidem cum Christianis sancti Thomae (de quibus supra {I 8} egimus) dicuntur esse, uterque enim horum apostolorum Indis evangelium praedicasse fertur.⁽⁴⁾ Horum memoratorum auctorum nulla scripta (quod dolendum) ad manus nostras pervenerunt.

17. 1. viri doctrina – clari in mg. B

16. 29. cap. 1 BH: c. 2 DE | praecepit] praecepit Filius praecepit a. c. H | solum vocari Patrem suum] vocari Patrem solum E || 16. 30. Patrem suum] Patrem E | confessus] professus H | annunciat] annunciativum D | Dominus unus BD: Deus unus HE || 16. 31. enim ei] ei enim H | ad omnia] omnia E || 16. 32. Filium] Filii D || 17. 1. Montanistas] Montanis H | Miltiades] Miltiadem H | jam om. H | Apollonius qui – Montanum in mg. H | Pantaenus BH: Panthenius D: Pantheicus E || 17. 2. et philosophis iter. E | feliciter inculcavit] inculcavit feliciter H | ex sancti] et ex sancti H | Christum] coetum E | cognoverant BH: cognoverunt D: agnoverant E

18. ⁽¹⁾ Hujus Pantaeni discipulus fuit (sanctus et ipse nuncupatus) Clemens, patria Atheniensis, cognominatus autem Alexandrinus, quod catechistam seu magistrum scholae Alexandrinae, post vero ejusdem ecclesiae presbyterum egerit, circa annum 200. ⁽²⁾ In libris ejus graece exaratis haec leguntur. ⁽³⁾ In protreptico seu adhortatoria ad gentes {120, 2; cf. p. 74}: “Si velis tu quoque initiare chorumque cum angelis duces circa eum, qui ingenitus est et ab interitu alienus et qui solus revera est Deus, una hymnum nobiscum canente Dei verbo”. ⁽⁴⁾ Paedagogi autem lib. I, cap. 2 {1, 4, 1; cf. p. 80}, de Christo scribit: “Paedagogus autem noster Deo Patri est similis paternae voluntatis minister” [graece πατρικῶ θελήματι διάκονος]. ⁽⁵⁾ Ibidem lib. III, cap. 1 {3, 2, 1; cf. p. 215}: “Mediator enim verbum commune ambobus, Dei quidem Filius, Servator vero hominum et illius quidem minister, noster autem paedagogus”. ⁽⁶⁾ Stromaton vero lib. V, {115.4–5; cf. p. 604}: “Unum principium omnium est ingenitum, si enim esset genitum, non esset amplius principium sed illa, ex quibus genitum esset principium. ⁽⁷⁾ Ex illo enim vera profluxit opinio: ‘Audi’, inquit, ‘Israel, Dominus Deus tuus unus est, et ei soli servies’ {cf. Deut. 6, 4}”. ⁽⁸⁾ Et lib. VII, {16.1; cf. p. 707}: “Filius Patri bono obsequitur studiosum se ipsum et similem Patri praebens tanquam regenti is, qui regitur”. ⁽⁹⁾ Plura his similia in ejusdem Clementis libris inveniuntur, quae cuncta monstrant, eum nequaquam Filium Dei ipsum summum Deum Patrique aequalem esse credidisse.

19. ⁽¹⁾ Eodem tempore floruit Q. Septimus Florens Tertullianus Afer, presbyter Carthaginensis, quem quidam putant discipulum fuisse Irenaei. ⁽²⁾ Hujus de Deo Patre et Filio ejus, quam in variis profert locis, talis fuit doctrina et confessio. ⁽³⁾ Lib. II contra

18. 1. hujus Pantaeni] modo memo- a. c. B | nuncupatus] memoratus a. c. B | post] primo ut vid. a. c. B | **18. 2.** revera] vere a. c. B | **18. 6.** amplius principium] amplius ingenitum a. c. B

18. 1. Pantaeni BH: Pantheni D: Pantherii E | Clemens ... presbyteratum egerit circa annum 200 BH: circa annum 200 Clemens ... presbyterum egerit DE | **18. 2.** protreptico] potrepticon H | adhortatoria] adhortatorio (adhortatoria ut vid. a. c.) H | **18. 4.** noster om. E | est similis] similis est E | πατρικῶ θελήματι B: πατρικῶ δευλήματι H: πατρικα τεληματι DE | **18. 5.** ibidem] itidem E | cap. 1 BH: om. DE | **18. 6.** non esset amplius] amplius non esset D | sed illa ex quibus genitum esset (esse H) principium BHE: om. D | **18. 7.** ex illo] ex illa H | profluxit] profluit D | **18. 8.** Patri] Dei Patri E | simile] simile E | qui om. E | **19. 2.** quam] quae D | et confessio] atque confessio H

Marcionem, cap. 6 {Tert., adv. Marc., 2, 27, 3–5}, haec scribit: “Nam et profiteamur”, inquit, “Christum semper egisse in Dei Patris nomine, ipsum ab initio conversatum, ipsum congressum cum patriarchis et prophetis, Filium Creatoris, sermonem ejus, quem ex semet ipso proferendo Filium fecit, et exinde omni dispositioni suae voluntatique praefecit, diminuens illum modico citra angelos, sicut apud eum scriptum est {cf. Hebr. 2, 9}. ⁽⁴⁾ Qua diminuatione in haec quoque dispositus est a Patre, quae ut humana reprehenditis ediscens jam inde a primordio, jam inde hominem, quod erat futurus in fine; ille est, qui descendit; ille, qui interrogat; ille, qui postulat; ille, qui jurat; caeterum Patrem nemini visum, etiam commune testabitur evangelium, dicente Christo: ‘Nemo cognovit Patrem nisi Filius’ {Matth. 11, 27}. ⁽⁵⁾ Ipse enim et veteri testamento pronunciarat: ‘Deum nemo videbit et vivet’ {Exod. 33, 20}, Patrem invisibilem determinans, in cujus auctoritate et nomine ipse erat Deus, qui videbatur, Dei Filius”.

⁽⁶⁾ Contra Hermogenem vero, qui statuebat materiam mundi Deo esse coaeternam, haec scribit, cap. 3, {3–4; pp. 488–489}: “Quia et Pater Deus est et Deus iudex est, non tamen ideo Pater et iudex semper, nam nec Pater potuit esse ante Filium nec iudex ante delictum. ⁽⁷⁾ Fuit autem tempus, cum et delictum et Filius non fuit, quod iudicem et qui Patrem Dominum faceret, sic et Dominus non ante ea, quorum Dominus existeret, sed Dominus tantum futurus, quandoque sicut Pater per Filium, sicut iudex per delictum, ita et Dominus per ea, quae sibi servitura fecisset”. ⁽⁸⁾ Ibidem, cap. 18, {3–4; pp. 493–494}, de Sophia, id est Sapientia vel Filio, haec scribit: “Denique ut necessariam sensit ad opera mundi, statim eam condit et generat in semetipso: ‘Dominus’, inquit, ‘condidit me initium viarum suarum in opera sua’ {cf. prov. 8, 22}, etc. ⁽⁹⁾ Agnoscat ergo Hermogenes, idcirco etiam Sophiam Dei, natam et conditam praedicari, ne quid innatum et inconditum praeter solum Deum crederemus”. ⁽¹⁰⁾ Ibidem cap. 20, {1; p. 494}: “Habemus etiam illam (scilicet Sophiam) initium agnoscere, quae dicit: ‘Dominus condidit me in opera sua’”.

19. 5. vivet] videt a.c. B || 19. 6. qui statuebat – haec scribit in mg. B || 19. 8. Sapientia] sermone a.c. B || 19. 10. cap. 20 sup. l. B

19. 3. egisse] fuisse H | conversatum BD: conservatum H: conversatum fuisse E | apud eum B: apud eundem DE: apud H || 19. 4. reprehenditis] reprehenditis E | Patrem] Patri H || 19. 5. vivet] videt H || 19. 6. potuit esse] potuisset H || 19. 7. et delictum et Filius non fuit] et Filius non fuit et delictum non fuit H | et qui] atque H | Dominum om. D || 19. 8. Sophia] σοφία D | necessariam (necessarium H) sensit – eam condit BHD: om. E | condidit] qui condidit E || 19. 9. Sophiam] σοφίαν D | praeter iter. D || 19. 10. in opera sua (sua, etc. D) BDE: initium viarum suam (sic) H

⁽¹¹⁾ Porro contra Praxeam librum sic orditur {Tert., adv. Prax. 1, 1}: “Varie diabolus aemulatus est veritatem. ⁽¹²⁾ Adfectavit illam aliquando defendendo concutere. ⁽¹³⁾ Unicum Dominum vindicat, omnipotentem mundi conditorem, ut et de unico haeresin faciat. ⁽¹⁴⁾ Ipsum dicit Patrem descendisse in virginem, ipsum ex ea natum, ipsum passum, denique ipsum esse Jesum Christum. ⁽¹⁵⁾ Excidit sibi coluber, quia Jesum Christum post baptismum Joannis tentans, ut Filium Dei adgressus est, certus Filium Deum habere vel ex ipsis scripturis, de quibus tunc tentationem struebat”, etc. ⁽¹⁶⁾ Ibidem cap. 2, {1}, de Praxea dicit quod ab eo “ipse Deus Dominus omnipotens Jesus Christus praedicatur”. ⁽¹⁷⁾ Ibidem cap. 9, {2}: “Pater tota substantia est, Filius vero derivatio totius et portio, sicut ipse profitetur: ‘Quia Pater major me est’ {Joh. 14, 28}, a quo et minoratus canitur in psalmo {8, 6} ‘modicum quid citra angelos.’ ⁽¹⁸⁾ Sic et Pater alius a Filio, dum Filio major, dum alius qui generat, alius qui generatur, dum alius qui mittit, alius qui mittitur, dum alius qui facit, alius per quem fit”. ⁽¹⁹⁾ Ibidem {Tert., adv. Prax. 9, 4}: “Ipsum quod Pater et Filius dicuntur, nonne aliud ab alio est?”. ⁽²⁰⁾ Similiter cap. 12 et 13 {cf. adv. Prax. 12, 7 – 13, 2}: “Caeterum”, inquit, “etsi ubique teneo unam substantiam in tribus cohaerentibus, tamen alium dicam oportet ex necessitate sensus eum, qui jubet, et eum, qui facit. ⁽²¹⁾ Nam nec juberet si ipse faceret, dum juberet fieri. ⁽²²⁾ Per eum tamen jubebat haud sibi jussurus si unus esset, aut sine jussu facturum, quia non expectasset, ut sibi juberet. ⁽²³⁾ ‘Ergo’, inquis, ‘si Deus dixit et Deus fecit, si alius Deus dixit et alius fecit, duo dii praedicantur’; si tam durus es puta interim, et ut adhuc amplius hoc putes accipe et in psalmo {45, 6–7} duos deos dictos: ‘thronus tuus Deus in aevum; virga regni tui; dilexisti justitiam et odisti iniquitatem, propterea unxit te, Deus, Deus tuus. ⁽²⁴⁾ Si ad Deum loquitur et unctum Deum a Deo affirmat, scilicet hic duos Deos proponit”, etc.

19. 11. librum sic orditur – **19. 16.** quod ab eo *in mg. B*: cap. { ... } sic ait Haeretico Praxee *a. c. B* || **19. 20.** similiter cap. 12 – **19. 24.** Deos proponit etc. *in mg. B*

19. 12. concutere] convincere *E* || **19. 13.** et de unico] de unico etiam *E* | haeresin] haeresim *D* || **19. 14.** Patrem *om. E* || **19. 15.** quia] qui *D* | baptismum] baptismam *H* | struebat] statuebat *E* | etc. *om. D* || **19. 16.** Christus *om. D* | praedicatur] praedicavit *E* || **19. 17.** major me] me major *H* | in psalmo modicum] modicum in psalmo *H* || **19. 22.** eum] eam *H* | jubebat] jubeat *H* || **19. 23.** si alius Deus dixit et alius fecit] si alius fecit, alius dixit *H* | Deus in aevum] Deus etc. in aevum *D* | virga regni tui] virga aequitatis virga regni tui *D* | te Deus Deus tuus *BH*: te, o Deus, Deus tuus *D*: Deus te Deus tuus *E* || **19. 24.** hic] huc *H* | duos Deos] Deos duos *H* | etc. *om. D*

⁽²⁵⁾ Ibidem cap. 16, {5–7}, de Filio Dei agens: “Scriptura”, inquit, “alium dicit ab alio minoratum, non ipsum a semet ipso. ⁽²⁶⁾ Quid si et alius qui coronabatur gloria et honore, alius qui coronabat, utique Filium Pater? ⁽²⁷⁾ Caeterum quale est, ut Deus omnipotens ille invisibilis, quem nemo vidit hominum nec videre potest, ille qui inaccessible lucem habitat, ille qui non habitat in manu factis, a cuius conspectu terra contremiscit, montes liquescunt ut cera, qui totum orbem manu adprehendit velut nidum, cui caelum thronus et terra scabellum, in quo omnis locus, non ipse in loco, qui universitatis extrema linea est, ille altissimus in paradiso ad vesperam deambulaverit quaerens Adam et arcam post introitum Noe clausurit et apud Abraham sub quercu refrigeraverit, et Moysen de rubo ardente vocarit et in fornace Babylonii regis quartus apparuerit, quanquam filius hominis est dictus, ni haec in imagine et speculo et aenigmate fuissent? ⁽²⁸⁾ Scilicet et haec nec de filio Dei credenda fuisse, si scripta non essent, fortasse non credenda de Patre licet scripta, quem isti in vulvam Mariae deducunt et in Pilati tribunal imponunt et in monumento Joseph recludunt. ⁽²⁹⁾ Hinc igitur apparet error eorum”. ⁽³⁰⁾ Ibidem cap. 17, {3}, de Christo ait: “‘Omnia’, inquit ‘Patris mea sunt’ {Joh. 16, 15}; cur non et nomina? ⁽³¹⁾ Cum ergo legis Deum omnipotentem et altissimum et Deum virtutum et regem Israelis et qui est, vide ne per haec Filius etiam demonstretur. ⁽³²⁾ Suo jure Deus omnipotens, qua sermo Dei omnipotentis quaque omnium accepit potestatem; altissimus, qua dextera Dei exaltatus sicut Petrus in Actis {2, 33} concionatur; Dominus virtutum, quia omnia subjecta sunt illi a Patre; rex Israelis, quia illi proprie excidit sors gentis istius; item qui est, quoniam multi filii dicuntur et non sunt”. ⁽³³⁾ Ibidem cap. 22, {11}, de loco illo “Ego et Pater unum sumus” {Joh. 10, 30} disserens, haec scribit: “Si enim dixisset unus sumus, potuisset

19. 25. de Filio Dei] postquam caeterum a. c. B || 19. 27. caelum thronus] thronus caelum a. c. B | vocarit] vocavit ut vid. a. c. B || 19. 30. de Christo ait in mg. B || 19. 33. ibidem cap. 22 – 19. 47. coaevis patribus in mg. B

19. 25. cap. 16] c. 18 H | Filio Dei BH : Filio DE | alium] aliud E || 19. 26. coronabat] coronat E || 19. 27. ille qui non habitat om. H | orbem] mundum D | thronus et terra] thronus, terra D | qui universitatis] qui cum universitatis D | et arcam – apud Abraham om. H | Moysen B : Moysen E : Mosen HD | vocarit] vocaverit H | fornace] fornacem E | ni haec in BH : in haec in E : in horum (ut vid.) enim D | aenigmate fuissent] aenigmate fuisset D || 19. 28. licet scripta] licet dicta E | et in Pilati] inque Pilati H | recludunt] reddunt H || 19. 30. ibidem om. D || 19. 31. cum scripsi coll. fonte : cur codd. || 19. 32. suo jure om. D | quaque] quique E | dextera] dextra H

adjuvare sententiam illorum: ⁽³⁴⁾ unus enim singularis numeri significatio videtur; ⁽³⁵⁾ adhuc cum duo masculini generis unum dicit neutrali verbo, quod non pertinet ad singularitatem sed ad unitatem, ad similitudinem, ad conjunctionem, ad dilectionem Patris, qui Filium diligit, et ad obsequium Filii, qui voluntati Patris obsequitur, ‘unum sumus’ dicens ‘ego et Pater’ ostendit duos esse quos aequat et jungit”. ⁽³⁶⁾ Ibidem cap. 26, {3–4}, producto loco illo Luc. 1, 36, haec ait: “Volent quidem et hic argumentari, sed veritas praevaleret: ‘nempe’, inquit, ‘Filius Dei Deus est et virtus altissimi, altissimus est.’ ⁽³⁷⁾ Nec pudet eos injicere quod, si esset, scriptum fuisset, quem enim verebatur ut non aperte pronunciaret: ‘Deus superveniet’ et ‘altissimus obumbrabit te?’ ⁽³⁸⁾ Dicens autem ‘Spiritus Dei’, etsi Spiritus Dei, Deus tamen non directo Deum nominans portionem totius intelligi voluit, quae cessura erat in Filii nomen; hic spiritus Dei idem erit sermo”, etc. ⁽³⁹⁾ Hic obiter notandum venit Tertullianum (prout etiam nonnulli alii veterum fecerunt) confundere Spiritum Sanctum cum verbo seu sermone, quod ex his ultimis verbis et quae ea sequuntur patet. ⁽⁴⁰⁾ Idem supra de Theophilo ex Petavio observavimus {cf. supra V 14}. ⁽⁴¹⁾ Citatis subjungere libet quae paulo infra in eodem capite {Tert., adv. Prax. 26, 6–7} leguntur: “Ideo”, inquit, “Spiritus Dei Deus quia ex Deo, non tamen ipse ex quo est. ⁽⁴²⁾ Quodsi Deus Dei tanquam substantiva res non erit ipse Deus, sed hactenus Deus, quia ex ipsius Dei substantia, qua et substantiva res est et ut portio aliqua totius, multo magis virtus altissimi non erit ipse altissimus, quia nec substantiva res est, quod est Spiritus, sicut nec sapientia, nec providentia, et haec enim substantiae non sunt, sed accidentia uniuscujusque substantiae. ⁽⁴³⁾ Virtus Spiritui accidit nec ipsa erit Spiritus. ⁽⁴⁴⁾ His itaque rebus quodcumque sunt Spiritu Dei et sermone et virtute, collatis in virginem, quod de ea nascitur, Filius Dei est”. ⁽⁴⁵⁾ Haec non multum

19. 33. ibidem cap. 22 – 19. 47. coaevis patribus in mg. B | haec scribit] dicit a. c. B || 19. 37. cessura] cessura* a. c. B | etc. sup. l. B || 19. 41. paulo] in a. c. B

19. 32. Actis] Actis Apostolorum D | subjecta sunt illi BD : illi objecta sunt H : subjecta sunt ipsi E | sors] fors H || 19. 33. adjuvare] juvare H || 19. 34. videtur] videbitur H || 19. 35. unum dicit] dicit unum a. c. D | non pertinet] pertinet D | duos esse] duos D | et jungit] ac jungit H || 19. 36. volent B (***) a. c.) H : solent D : solem E || 19. 37. pronunciaret] pronunciasset E | obumbrabit] obumbravit H | etsi Spiritus Dei om. E | directo BE : directe HD | idem] ille E || 19. 39. fecerunt] fuerunt ut vid. H || 19. 40. ex Petavio BH : et Petavio DE || 19. 41. infra] infra videbimus a. c. E | leguntur] legimus a. c. D || 19. 42. non erit ipse – et substantiva res om. H | quod est] quod non E | et haec BH : etc. haec E : haec D | enim substantiae] enim substantia E | sed accidentia] nec accidentia H || 19. 43. spiritus BH : spiritus et substantiae non sunt uniuscujusque D : spiritus, sicut nec sapientia, nec providentia, et haec enim substantiae non sunt, sed accidentia uniuscujusque substantiae E || 19. 44. quodcumque] quocumque D | Spiritu] Spiritui D | collatis] collocatis E

abludere videntur a Pauli Samosatani sententia, quam mox videbimus. ⁽⁴⁶⁾ Similia fere supra notavimus in Tatiano et aliis ei coaevis patribus.

⁽⁴⁷⁾ Ex his allegatis (quorum similia permulta in operibus ejus reperiuntur) unicuique licet judicare atque concludere qualis ejus de Filio Dei fuerit sententia. ⁽⁴⁸⁾ Coronidis loco libet adjicere verba ejus, quae in apologetico adversus gentes, cap. 21 {apol. 21, 28}, protulit: “Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum hominem putate: per eum et in eo se cognosci vult Deus et coli”.

19. 33. ibidem cap. 22 – 19. 47. coaevis patribus *in mg. B* || 19. 46. fere *sup. l. B* || 19. 48. adversus gentes *sup. l. B*

19. 46. fere] vero *H* | supra notavimus] notavimus supra *E* || 19. 47. atque concludere *om. D* || 19. 48. palam dicimus] palam facimus *H* | lacerati] et lacerati *E*

Caput VI

De haereticis a medio seculi secundi ad finem

1. ⁽¹⁾ Nunc iterum ad haereticos ejusdem temporis descendendum est, ut inde doctrina eorum, quos memoravimus, qui contra ipsos scripserunt, clarior evadat. ⁽²⁾ Praeter eos, quos jam supra vidimus, qui secundo vixerunt seculo, claruit circa annum 170 (alii tamen antiquiorem fuisse statuunt) Montanus, Pepuza, oppido Phrygiae, ortus, unde sectatores ejus dicti sunt Cataphryges vel Pepuziani. ⁽³⁾ Is docuit, prout antiqui unanimiter testantur, unum esse Deum in essentia et substantia Patrem, Filium et Spiritum Sanctum. ⁽⁴⁾ Hinc posteriorum seculorum scriptores recte eum de Trinitate sensisse censent, ut Epiphanius, haer. 48; Philastrius, cap. 50; Augustinus, de haer.; Theodoretus, haer. fab. lib. 3, cap. 2; Nicephorus, lib. 4, cap. 22; immo et recentes, ut Petavius, lib. de Trinitate; Bugenhagenius Pomeranus in Jonam, etc., ideo nimirum quod eandem cum ipso de Trinitate sententiam foverint. ⁽⁵⁾ E contrario vero patres Montano coaetanei opinionem hanc de Trinitatem (quam cum ipso nunc isti, qui orthodoxi appellari amant, tuentur) tanquam haereticam aversati sunt, prout jam vidimus et adhuc videbimus. ⁽⁶⁾ Idem cum dogmata sua ex sacris literis probare non posset, scripturam imperfectam esse dicebat et ad traditiones confugiebat, ad quas confirmandas proferebat illud: “Multa habeo vobis dicere sed non potestis bajulare” {Joh. 16, 12}; vide Tertullianum {cf. Ps. Tert., haer. 7, 2} et Epiphanium dicto loco {haer. 48}.

1. 4. cf. Sand, Historia, p. 78

1. 1. ejusdem temporis] memorati saeculi a. c. B | alii tamen – statuunt in mg. B || 1. 4. Nicephorus, l. 4, cap. 22 sup. l. B

1. 1. memoravimus] moravimus a. c. D | clarior] clara E || 1. 2. praeter] patres E | jam om. E | circa annum 170 (alii tamen – statuunt) ... ortus BH: circa annum 170 ... ortus (alii tamen – statuunt) DE | Pepuza] Repuza H | vel Pepuziani] seu Pepuziani H || 1. 3. essentia et substantia] essentia substantia D || 1. 4. cap. 50 BHE (46 ut vid. a. c. H) : 56 D | etc. om. D | cum ipso] de ipso H || 1. 5. nunc] tunc D | haereticam BD : haereticum E : haereticorum H || 1. 6. dogmata sua ex sacris literis] dogmata sua ex S. literis dogmata sua D | probare] pobare H | posset] possent a. c. D

2. ⁽¹⁾ Ejus sectatores Montanistae panem eucharisticum cum sanguine humano in sacrificiis suis miscuisse dicuntur; matrimonium autem laicis tantum permisisse, sacerdotibus vero non nisi fornicationem; certa etiam tempora, nempe quadragesimas, jejuniis destinaverunt: vide Tertullianum, de jejuniis; Eusebium, lib. V, 18; Epiphanium, haer. 48; Hieronymum; Theodoretum, etc. ⁽²⁾ Montani sociae fuere Prisca seu Priscilla et Maximilla, quae mulierculae errores memoratos cum ipso disseminabant.

3. ⁽¹⁾ Circa eadem tempora Apelles extitit, supra memorati Marcionis et modo nominati Montani errorum defensor. ⁽²⁾ Tertullianus Marcionis discipulum eum appellat dicitque ipsum asseruisse Christum, cum e superioribus descenderet, sydeream et aeream carnem sibi contexuisse; vide Tertullianum, de praescr. haer. {Ps. Tert., haer. 6, 4–6}. ⁽³⁾ Eundem ferunt docuisse doctrinam non esse inquirendam, sed quemque, ut credit, sic manere debere. ⁽⁴⁾ Hujus homodoxos intelligere videtur Celsus ethnicus, dum ait quosdam Christianos ne rationem quidem fidei suae velle reddere aut accipere usurpantes illud dictum: “Ne examina sed crede, fides tua servabit te”. ⁽⁵⁾ Item eosdem dicere solitos “malam rem esse mundanam sapientiam, bonam vero stultitiam”, vide Origenem, lib. I contra Celsum {Cels. 1, 9; p. 9}.

4. ⁽¹⁾ Horum, quos memoravimus, σύγγραφος fuisse traditur Hermogenes circa annum 170, quanquam non desint, qui eum longe antiquiorem fuisse existunt, nimirum eundem, cujus mentionem facit sanctus Paulus apostolus (2 Tim. 1, 15). ⁽²⁾ Docuit et is in una eademque substantia seu hypostasi divina tres esse, nempe Patrem, Filium et Spiritum Sanctum; asseruit praeterea materiam mundi Deo esse coaeternam, et auctor forte fuit

2. 1. cf. Sand, Historia, pp. 85–86 || 3. 4–5. cf. Sand, Historia, p. 89

2. 1. permisisse] permittebant a. c. B || 3. 1. circa eadem tempora sup. l. B: *** ** a. c. B || 3. 2. Tertullianus Marcionis – 3. 3. eundem in mg. B: Hunc a. c. B || 4. 2. et auctor forte – dicti sunt in mg. B

2. 1. cum sanguine] sanguine E | suis om. H | haer. 48] haer. 45 E | etc. om. H || 2. 2. Prisca] Prisciae H || 3. 2. Marcionis] Marcioni E || 3. 3. quemque BD: quemcunque HE || 3. 4. homodoxos] homodoxus H | quosdam] quodam H || 3. 5. mundanam sapientiam] mundanum sapientem D || 4. 1. traditur] tradunt E | existunt] existimant E | 2 Tim.] 1 Tim. 1, 15 E || 4. 2. hypostasi] ὑπόστασι (sic) D

eorum, qui ab hoc crasso errore materiarii haeretici dicti sunt. ⁽³⁾ Scripsit contra hunc Hermogenem post Theophilum Antiochenum et Maximum, quorum scripta intercederunt, Tertullianus, cujus scripto etiamnum fruimur.

5. ⁽¹⁾ Praxeas, qui circa finem secundi seculi docuit, Montano etiam fuit homodoxus in doctrina de Trinitate: asserebat enim eundem esse Patrem, Filium et Spiritum Sanctum. ⁽²⁾ Quam opinionem ejus refutat modo citatus Tertullianus rationibus validis, quarum nonnullas supra produximus. ⁽³⁾ Sectatores ejus dicti sunt ab ipso Praxeani, quorum multi Romae docuerunt tempore Tertulliani.

5. 1. qui circa finem – docuit *in mg. B*

4. 2. materiarii *B*: materiarii *HDE* | haeretici *om. H* | 4. 3. scripsit] scriptis *D* | etiamnum *BH*: etiam nunc *E*: etiam *D* | 5. 1. Praxeas] Praxeus *E* | secundi seculi] seculi II *D* | enim *om. E* | 5. 2. citatus] dictus *D* | quarum nonnullas *BD*: quorum nonnullos *HE*

Caput VII

De Beryllo et Paulo Samosateno seculo tertio

1. ⁽¹⁾ Rursus ad eos, qui primaevam veritatem, haeticorum quamvis tecti essent titulo, professi sunt et propugnarunt, redeundum est nobis. ⁽²⁾ Seculo tertio circa annum 240 memoratur Beryllus, Bostrensis episcopus, in Arabia, scriptis suis clarus. ⁽³⁾ Inter haeticos ideo relatus est, quod Christi Domini ante nativitatem suam ex virgine existentiam negaverit et docuerit Christum, Filium Dei, non ex se ipso fuisse Deum, sed paternam in se manentem habuisse divinitatem; vide de ipso Eusebium, lib VI, cap. 31; Hieronymum in catalogo; Nicephorum, lib. V, cap. 22. ⁽⁴⁾ Ab eo idem cum ipso sentientes dicti sunt Berylliani.

2. ⁽¹⁾ Non multo post, circa annum 260, floruit Paulus Samosatenus, episcopus Antiochenus, qui cum suis asseclis eandem sententiam fortiter tutatus est. ⁽²⁾ Hunc enim Artemonitarum (de quibus supra egimus), qui apostolorum successores se esse gloriati sunt, haeresin instaurasse eademque cum ipsis et Ebionaeis docuisse veteres passim testantur: vide Eusebium, lib. VII, cap. 22, 23, 24; Athanasium, de synodis Arimini et Seleucia; Epiphanium, haer. 65; Philastrium, de haer.; Augustinum, in catal. haer.; Theodoretum, fab. haeticorum, etc.

3. ⁽¹⁾ Contra Samosatenum ejusque doctrinam convocatum est concilium Antiochenum circa annum 260 (alii 266), et postea ibidem eodem fine aliud anno 270 (alii 272), in quo Paulus ob dogma suum, quo neminem praeter vel ante hunc, qui e Spiritu Sancto conceptus, e virgine autem natus est, pro Filio Dei agnovit, condemnatus est ac sede sua episcopali interpellata ope Aureliani imperatoris, hominis ethnici, vi detrusus est, prout ipsi adversarii ejus ea de re, quasi bene gesta, palam gloriantur. ⁽²⁾ Vide Eusebii hist. lib. VII; Epiphanium, haer. 65, etc.

1. 4. cum ipso *sup. l. B* || 2. 2. hunc] Samosa- *a. c. B* || 3. 2. hist. *sup. l. B*

Beryllo *BD*: Berullo *H*: Barillo *E* || 1. 1. haeticorum] hebraeorum *E* || 1. 2. annum 240] 240 annum *D* | Beryllus] Barillus *E* || 1. 3. ante] anteseclarem *a. c. E* | Christum Filium Dei] Chri- Dei *H* | manentem] habentem *D* | de ipso *BHD* (dipso *H*): *om. E* | cap. 22 *BH*: c. 2 *DE* || 1. 4. cum ipso] cum eo *E* || 2. 2. qui] quae *H* | eademque *BH*: eandemque *DE* | passim *om. E* | lib. VII *om. E* | in catal.] de catal. *H* | etc. *BH*: *om. DE* || 3. 1. convocatum est] convocatum *D* | ibidem] itidem *E* | 272 *BD*: 277 *HE* || 3. 2. etc. *BH*: *om. DE*

4. ⁽¹⁾ Hic discutienda nobis est difficultas quaedam, quam potissimum movet ac urget Christophorus Sandius, hist. lib. 1, {pp. 114–122} et alias, atque operose adstruere nititur, immo gloriatur se potissimum eam in lucem produxisse. ⁽²⁾ Quae in eo consistit, quod nimirum quidam ex antiquis memoriae prodiderint Samosatenum docuisse quidem Jesum Christum Filium Dei non extitisse ante nativitatem suam ex virgine, sed nihilominus eundem dixisse unum esse Deum, Patrem, Verbum et Spiritum Sanctum. ⁽³⁾ Verum enim vero haec ἐναντιοφανῆ et nodus is ex veterum monumentis, immo et ex ipso Sandio, facile enodari potest. ⁽⁴⁾ Monuimus jam supra nonnullos veterum τὸν λόγον, id est Verbum seu sermonem, quo Deus cuncta creavit, non habuisse pro persona ac proinde a Jesu Christo Filio Dei distinxisse. ⁽⁵⁾ Et profecto jure ac merito: nulla enim ratione probari potest Verbum illud, quo Deus universum condidit, personam aliquam, multo vero minus ipsum Christum fuisse. ⁽⁶⁾ Proprie etenim loquendo Verbum seu sermo non est persona et in ipsa sacra scriptura vix alicubi λόγος seu ‘verbum’ personam denotat. ⁽⁷⁾ Quod vero in uno aut altero loco unigenito Filio Dei titulus is tributus inveniatur, tropice id fieri jam ante nos praestantissimi theologorum agnoverunt; prisci vero ideo Christum Dominum potissimum λόγον appellarunt, quod Verbum Dei in eo habitaverit.

⁽⁸⁾ Minime ergo mirum videri debet Paulum Samosatenum aliosque ei homodoxos, dum negant Filium Dei esse ipsum summum Deum, immo extitisse reipsa ante creationem mundi, concessisse Verbum et Spiritum Sanctum semper cum Deo Patre extitisse, tanquam sapientiam et potentiam ejus, nec esse diversas ab ipso substantias, immo neque personas. ⁽⁹⁾ Nam credebant, prout nonnulli alii veterum, ut supra innuimus, qui pulchre ea in re Paulo praeluserunt, τὸν λόγον seu Verbum (prout et Spiritum

4. 1. et alias in mg. B || 4. 4. monuimus] innuimus atque monuimus a. c. B || 4. 6. ipsa in mg. B || 4. 8. concessisse] ** concessisse tamen a. c. B

4. 1. movet ac urget] urget et movet E | adstruere] abstruere E || 4. 2. prodiderint BE: prodiderunt HD | Patrem Verbum] Verbum Patrem D || 4. 3. haec] hac H | nodus is] nodosis E || 4. 5. et profecto] haec profecto E || 4. 6. non (sup. l. D) est persona BHD: non personam E | sacra scriptura BH: scriptura sacra DE | λόγος seu Verbum personam] { ... } seu personam D || 4. 7. uno aut altero] uno atque altero D | Filio] Filii H | inveniatur] invenitur H | theologorum] theologi E || 4. 8. esse ipsum] ipsum esse H || 4. 9. nonnulli] nulli H | innuimus] monuimus D | pulchre ea in re Paulo BD: pluchra ea in re Paulo H | pulchre in re ea paulo ante E | Spiritum Sanctum] Scriptura Sacra E

Sanctum) esse vim seu ἐνέργειαν vel ἀπόρροϊαν quandam Dei, quae postea Filio Dei indita in eo habitavit, Christum vero Filium Dei in praedestinatione tantum per verbum seu oraculum divinum ante mundum fuisse. ⁽¹⁰⁾ Quae sententia non adeo videtur esse absurda, nam haud difficili negotio cum sacra scriptura conciliari posset. ⁽¹¹⁾ Hanc vero Samosateni eique homodoxorum Marcelli, Photini, Priscilliani, etc., mentem fuisse unanimiter scriptores antiqui testantur, ex quibus non pauca specimina producit ipse Sandius, hist. lib. 1, p. 65 et 66.

5. ⁽¹⁾ Conciliandi propositae difficultatis ergo, nos etiam ex his potissimum, aliis etiam testimoniis, quae ille praeteriit, additis, nonnulla ad confirmanda ea, quae diximus, in medium huc proferemus. ⁽²⁾ Dionysius Alexandrinus in epistola contra ipsum Paulum Samosatenum, {252}, haec scribit: “Ais enim quod Verbum erat ante Mariam, Christus vero non erat ante Mariam, et quod Maria non genuit Verbum (non enim senior Verbo est), sed genuit Christum, eximie honoratum in Filium Dei”. ⁽³⁾ Plane similem huic sententiam fovisse Marcellum testatur Eusebius in libro contra eundem Marcellum.

⁽⁴⁾ Hos etiam innuit Athanasius, oratione quinta contra Arianos, ubi haec ait {p. 113}: “Qui ista dicunt non verentur distinguere Verbum a Filio dicereque aliud quidem esse Verbum, aliud autem Filium, primumque fuisse Verbum, deinde Filium”, etc. ⁽⁵⁾ Item epistola ad Epictetum Corinthium: “Nos non dividimus”, inquit, “Filium et Verbum, sed ipsum Verbum scimus esse Filium”. ⁽⁶⁾ Idem in oratione de salutari adventu Jesu Christi {p. 229}: “Dicite igitur”, inquit, “cur Deum in Nazaret genitum suspicamini, quandoquidem omnes haeretici id dicere solent, ut et Paulus Samosatensis? ⁽⁷⁾ Qui Deum

5. 2–5. cf. Sand, Historia, p. 65

4. 9. vel ἀπόρροϊαν in mg. B || 5. 1. conciliandi] nos etiam quod ut vid. a. c. B | aliis etiam – additis in mg. B | quae] additis a. c. B | ille] ipse a. c. B || 5. 2. Verbo est] Verbo erat a. c. B

4. 9. ἐνέργειαν] { ... } E | ἀπόρροϊαν BH: aporojam E: ἀπορῶν ut vid. D | habitavit BD: habitaverit HE | divinum om. E || 4. 11. homodoxorum] homodoxum a. c. H | etc. om. E | scriptores antiqui] antiqui scriptores E | specimina] specima D | producit] produxit E || 5. 1. difficultatis BH: distinctionis DE | ille] illa H | huc om. E || 5. 2. in epistola contra – non erat ante Mariam BHE (Christus vero non erat ante Mariam om. E): { ... } D | Dei om. D || 5. 3. similem huic] huic similem D || 5. 4. autem] vero H || 5. 5. item epistola – scimus esse Filium om. E || 5. 6. Samosatensis] Samosatenus E

ex virgine in Nazareth conspectum, inde suae naturae substantiaeque initium habuisse et initium regni accepisse jactat, Verbum tamen caeleste, efficax, industrium et sapientiam in eo Nazareno confitetur, ante secula quidem praedestinatum, sed tamen in Nazareth ratione substantiae proditum ac declaratum, ut Deus sit”, inquit, “ille qui in omnibus est Deus Pater; talis est istius impietas”.⁽⁸⁾ Porro in epistola contra haereticos {p. 31}: “Aut cur denique”, ait, “affectant Christiani nominis vocabulum, qui dicunt Verbum ita in sanctum hominem, ut in aliquem ex prophetis, descendisse, ipsum tamen Verbum nequaquam hominem esse factum, desumpto ex Maria corpore, sed alium esse Christum, alium Filium, qui ante Mariam et ante secula extiterat Filius Patris?”⁽⁹⁾ Aut qui, quaeso, Christiano nomine censi debent, qui asserunt alium esse Filium, aliud esse Verbum Dei?”⁽¹⁰⁾ Per prius genus hominum intelligere videtur Sabellianos, per posterius vero Samosatenarios.

6. ⁽¹⁾ Confirmant haec omnia ipsius Samosateni verba, quae idem Athanasius expressit, in sermone adversus omnes haereses, ubi haec leguntur {p. 234}: “Verba igitur faciamus ad Paulum Samosatensem, qui ita loquitur: “Ex quo prodiit ex intacta virgine, jam inde illum esse Filium factum”.⁽²⁾ Paulum etiam et ejus sequaces denotat procul dubio Ambrosius, de incarnatione Verbi, cap. 6, {48}, dum ait nonnullos aliud Dei Verbum, aliud verum Dei Filium credidisse.⁽³⁾ Porro Marius Victorinus Afer, lib. 1 contra Arianum Candidum de Marcello et Photino scribit, quod docuerint Jesum tantum hominem esse ex homine et Triadem esse extra Jesum {adv. Arianum 1, 28}, esse enim quidem Deum et λόγον et Spiritum, quartum autem Filium, id est hominem, adeoque aliud esse Verbum, aliud hominem {adv. Arianum 1, 45}.⁽⁴⁾ Epiphanius autem, haer. 71,

6. 2. Sand, Historia, p. 65 || **6. 3.** Sand, Historia, p. 116

5. 8. ait in mg. B || **5. 10.** Sabellianos] Ar- a. c. B || **6. 1.** ipsius ... verba] verba ipsius ... a. c. B | faciamus] inquit a. c. B || **6. 3.** lib. 1 sup. l. B

5. 7. initium habuisse et BD: om. HE | regni] regnum H | tamen coeleste] coeleste tamen E | efficax om. E | industrium] illustrium E | ac declaratum BH: et declaratum DE | est Deus] Deus est H | istius BD: ejus E: ipsius H || **5. 9.** alium (aliud D) esse Filium aliud esse Verbum Dei] alium esse Verbum Dei, alium esse Filium E || **6. 1.** ubi haec leguntur om. E | Samosatensem] Samosatenum E | illum esse] esse illum E || **6. 2.** Dei Verbum] Verbum Dei E | verum om. H || **6. 3.** docuerint] docuerit E | Jesum] Deum a. c. H | id est] et E | adeoque] alioque H | aliud ... aliud] alium ... alium E | aliud hominem] aliud Filium seu hominem H

scribit Photinum divisisse Christum seu Filium a Verbo; Verbum quidem asseruisse a principio, sed non Filium Dei genitum; ante Mariam Deum Verbum non fuisse genituram vel Filium Dei {cf. Epiph., haer. 71, 1, 3; p. 400}.⁽⁵⁾ Agmen hoc claudat Suidas, qui in historiis suis de Paulo haec scribit {cf. sub voce Μάνης}: “Paulus Samosatensis, Antiochiae magnae praesul, qui nudum hominem esse Deum per blasphemiam dixit, et sicut in propheta unoquoque, ita etiam in illo divinum verbum habitasse, unde etiam duas naturas divisas et separatas a sese omnino esse in Christo, tanquam Christus aliud quid sit et aliud in eo habitans Dei Verbum”.

7.⁽¹⁾ Ex his cunctis, quibus similia plura proferri possent, manifeste patet frustra Sandium velle Samosateni eandem cum Sabellianorum seu Patripassionorum, vel hodiernorum Trinitariorum, sententiam fuisse.⁽²⁾ Ipse enim dogma hoc egregie enucleat in Nucleo historiae suae ecclesiasticae, p. 64, dum ait Ebionem, Samosatenum et Photinum docuisse Filium Dei non fuisse ante Mariam, quia Christum volebant tantum Filium Dei esse secundum humanam naturam, quatenus conceptus erat ex Spiritu Sancto, Verbum autem ingenitum semper cum Patre fuisse asseruerunt.⁽³⁾ Quod si aliquis adhuc urgeat Epiphanium, haer. 65 {cf. 65, 1, 5}, haec scripsisse: “Paulus Samosatenus nominatus est, ut qui Samosatenum episcopus fuerit; is praedicavit unum esse Deum, qui et Pater et Filius et Spiritus Sanctus esse dicitur, ‘unus enim’, inquit, ‘est Deus et Filius ipsius in ipso, quemadmodum in homine ratio vel sermo’”, etc., ad quae respondemus (ut mittamus secundum quosdam concedi posse Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unum esse Deum, quatenus unum sunt concordia et voluntate, quo pacto et

7. 3. cf. Sand, Historia, p. 114

7. 1. velle] velle **** a. c. B | sententiam] vel a. c. B || 7. 2. conceptus] ex a. c. B || 7. 3. haer. 65] in uno loco a. c. B || 7. 3. ut mittamus – Sabellius urgebat in mg. B | Gal. 3, 28] Gal. 3, ult. a. c. B | episcopum Samosatenum] Samosatenum episcopum a. c. B

6. 4. Photinum] Photinus D | divisisse] dividisse H | Deum om. E || 6. 5. in historiis] historiis H | esse Deum] Dominum esse E | et sicut iter. H | unde] inde E || 7. 1. proferri] referri E | Patripassionorum] Patripassionorum E || 7. 2. dogma hoc BH: hoc dogma hoc D: dogma E | suae om. E | et Photinum docuisse] docuisse et Photinum E | ex Spiritu] a Spiritu E | fuisse om. E || 7. 3. adhuc] hic H | fuerit] fuit E | is] iis D | ad quae respondemus ut mittamus ... quod Sabellius urgebat BE: ad quae respondemus ut mittamus (Epiphanium prout in eo fallitur del.) ... quod Sabellius urgebat D: ad quae ut mittamus ... quod Sabellius urgebat respondemus H

fideles unus dicuntur, Gal. 3, 28, ac proinde aliud esse unum, quam eundem Deum esse, quod Sabellius urgebat) Epiphanium, prout in eo fallitur, quod Paulum episcopum Samosatenum fuisse dicit, ita et hic lapsus esse et secundum suam opinionem Filium loco Verbi posuisse. ⁽⁴⁾ Idem enim Epiphanio erat Verbum quod Filius, at Paulo non idem, prout jam deduximus. ⁽⁵⁾ Idem fecisse arbitramur et alios, qui forte ex hoc Epiphanii loco Samosateno eique homodoxis Sabellianorum vel Trinitariorum dogma affinxerunt; quod tamen non fecit Eusebius, scriptor diligens, nec alii, qui circa Samosateni tempora vixerunt.

8. ⁽¹⁾ Ex quorum scriptis, immo ex ipso Epiphanio in eadem haeresi, ut et Augustino in catal. haer., Chrysostomo in cap. 5 ad Hebr., patet quam longe Samosatenus abfuerit a memorato dogmate. ⁽²⁾ Passim etiam auctores tradunt eum Trinitatem negasse, nisi quod forte in eo cum Sabellio convenerit, quod unam in uno Deo crediderit esse hypostasim. ⁽³⁾ Verum iterum ex ipso Sandio id, quod modo protulimus, confirmabimus: sic autem p. 19 tractatus de veteribus script. eccl., sub sancto Ignatio scribit Priscillianum (qui homodoxus erat Samosateno) patres concilii Toletani primi dixisse ferunt Filium Dei innascibilem esse, in quibus locis pro Filio supponendum est Verbum. ⁽⁴⁾ Quibus mox haec subjungit: "Error autem in voce inde provenit, quod ex sua sententia authores, quibus idem est Verbum et Filius, haereticos illos dijudicaverint, cum illi tamen distinxerint inter Verbum et Filium, ut infra ex Athanasio et Chrysostomo in historia ecclesiastica probabitur".

9. ⁽¹⁾ Quid mirum Epiphanium, qui centum amplius annis post Samosatenum floruit, in unico loco scripsisse de eo, quod docuerit Patrem, Filium et Spiritum Sanctum

7. 5. diligens] accuratus ut vid. a. c. B || 8. 2. etiam] *** a. c. B | convenerit] ** a. c. B || 8. 3. sub sancto Ignatio sup. l. B | Priscillianum] Priscillianum Patres a. c. B | Verbum] Verbum, etc. a. c. B || 8. 4. haec sup. l. B || 9. 1. in unico loco in mg. B

7. 3. ad quae respondemus ut mittamus ... quod Sabellius urgebat BE : ad quae respondemus ut mittamus (Epiphanium prout in eo fallitur del.) ... quod Sabellius urgebat D : ad quae ut mittamus ... quod Sabellius urgebat respondemus H | unus dicuntur BH : unum dicuntur DE | episcopum ... fuisse] episcopum ... episcopum E || 7. 4. enim om. E | at Paulo] et Paulo E || 8. 1. quorum] eorum H | longe] logne H || 8. 2. nisi quod BH : nisi DE | uno] vero ut vid. a. c. D | hypostasim] hypostasim D || 8. 3. sub sancto Ignatio BH : sub Ignatio D : cum Ignatio E || 8. 4. dijudicaverint BD : dijudicaverit H : dijudicarunt E | cum illi] illi H | distinxerint] distinxerit H | Filium] Filius E

unum esse Deum, cum his temporibus reperti sint, qui de coetaneis suis, quibus tamen id nunquam in mentem venerat, talia etiam scribere non erubuerint? ⁽²⁾ Exemplum ejus rei habemus in Blandrata et Francisco Davidis caeterisque Sarmatiae et Transylvaniae ministris, de quibus constat eos acerrimos opinionum de Trinitate et de anteseculari Filii Dei existencia oppugnatores fuisse; ⁽³⁾ de his tamen Bellarminus in *chronol.*, Possevinus, *sect. III, cap. 7*, in *Refutatione librorum ministrorum Transylvaniae de falsa et vera Dei cognitione*, et post eos Alstedius in *thesauro chronologico*, *cap. 38, de haer.*, ausi sunt scribere eos docere Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unum esse Deum, immo unam personam, vel Filium et Spiritum Sanctum esse virtutes Dei non distinctas a Patre. ⁽⁴⁾ Verba Possevini dicto loco {notae, p. 129} haec sunt: “Jam vero in quarto secundi libri capite pergunt de Deo ejusque potentiis omnibus sic loqui, ut non minus unam personam, quam unam naturam ipsius esse doceant. ⁽⁵⁾ Addunt varias quidem hujus unius naturae atque personae potentias esse, quarum una dicatur Filius, altera Spiritus Sanctus, Filium vero et Spiritum Sanctum intelligunt Dei voluntatem atque imperium”. ⁽⁶⁾ Verum nihil horum non tantum in dicto loco sed nec in aliis eorum scriptis uspiam reperitur, immo vero contraria his, tam in memorato loco, quam in aliis passim apud eos leguntur. ⁽⁷⁾ Error is manavit inde, quod memorati ministri profiteantur Deum Verbo suo cuncta condidisse, Verbum autem id una cum Spiritu Sancto negant distinctas esse personas a Deo, sed tantum virtutes seu potentias ab eo procedentes; ibidem tamen fortiter negant Verbum hoc Filium Dei esse. ⁽⁸⁾ Quod postremum videntur allegati auctores non potuisse vel noluisse animadvertere, et ideo per ignorationem elenchi secundum suam opinionem

9. 2. de quibus] de quibus omnibus *a. c. B* || 9. 3. cap. 7] lib. *a. c. B* | de falsa – cognitione *in mg. B* | thesauro *sup. l. B* | 38 *sup. l. B* | immo unam personam *sup. l. B* || 9. 7. personas *in mg. B* || 9. 8. per ignorationem elenchi *in mg. B*

9. 1. reperti sint] reperti sunt *E* | erubuerint] erubuerunt *E* || 9. 2. et Francisco] a Francisco *H* | eos] eo *H* || 9. 3. vel Filium] et Filium *E* | esse virtutes] virtutes esse *H* || 9. 4. secundi libri] libri 2. *D* | pergunt] Verbum *E* | omnibus *om. H* | unam naturam] unam unam naturam *H* | doceant] docent *E* || 9. 5. hujus unius] unius hujus *D* | quarum una dicatur Filius *iter. D* | atque imperium] et imperium *H* || 9. 6. nihil horum] horum nihil *E* | apud eos] apud alios *H* || 9. 7. negant] negent *E* | a Deo sed tantum virtutes seu] a Patre quod tantum vires et *E* || 9. 8. allegati] allegat *E*

scripserunt eos credere Patrem, Filium (qui idem apud eos cum Verbo) et Spiritum Sanctum unum eundemque esse Deum, quae assertiones forte apud posteros fidem inveniunt, si memorata Transylvanorum scripta interciderent.⁽⁹⁾ Si ergo in re tam manifesta, isti, qui eodem tempore cum Blandrata et Francisco Davidis vixerunt, adeo hallucinati sunt, quid jam miremur hos, qui longo post Paulum Samosatenum tempore scripserunt, talia etiam de eo memoriae prodidisse?

10.⁽¹⁾ Sed instabit adhuc forte aliquis cum Sandio et dicit Paulum Samosatensem in concilio Antiocheno proposuisse Filium Dei Patri esse ὁμοούσιον seu consubstantiali-lem, teste Athanasio et Hilario, de synodis.⁽²⁾ Verum contrarium potius Paulum ursise patet ex dicto loco Athanasii, sic enim de synodis Ariminensi et Seleucensi {45, 4; p. 207} scribit:⁽³⁾ “Qui enim Samosatensem sustulerunt, hanc vocem consubstantiale corporaliter acceperunt, cum Paulus sophisticari vellet et diceret: ‘Si Christus non ex homine Deus factus est, non igitur consubstantialis est Patri, et necessario sequitur tres esse substantias, unam quidem, quae prior sit, ut princeps, reliquas vero duas ex ea oriundas’, ideoque merito vitantes illud sophisma Pauli dixere Christum non esse consubstantialem.⁽⁴⁾ Non enim ita se habet Filius ad Patrem, ut ille cogitabat”.

11.⁽¹⁾ Hinc liquet Paulum nequaquam credidisse Christum Filium Dei ab aeterno ex Patris substantia genitum eique consubstantialem fuisse, diserte enim statuit Christum ex homine Deum esse factum, nempe data sibi a Patre omni potestate et nomine, quod est supra omne nomen.⁽²⁾ Quod quid aliud sibi vult, quam Christum Dominum non semper neque ab aeterno fuisse Deum, Patri consubstantialem?⁽³⁾ Id autem omnes homousiani acerrime oppugnant.

9. 8. idem] unum a. c. B || **9. 9.** eodem tempore] eodem tempore fere a. c. B | post Paulum Samosatenum (pos* del.) in mg. B || **10. 1.** proposuisse] asseruisse a. c. B || **10. 2.** patet] clare a. c. B | fuisse] Deum a. c. B || **11. 2.** fuisse] Deum a. c. B

9. 8. Filium (et SS. del. D) qui idem (apud eos cum Verbo et Spiritum Sanctum BHD: Filium et Spiritum Sanctum qui idem apud eos cum Verbo E | interciderent] intercederent E || **9. 9.** qui eodem tempore (om. E) ... vixerunt BDE: qui eodem tempore vixerunt ... H | prodidisse BD: prodidisse E: prodiderunt H || **10. 1.** forte om. E | Paulum Samosatensem (Samosatenum E) – proposuisse BDE: om. H | esse om. D || **10. 2.** Samosatensem] Patrem Samosatensem E | consubstantiale] consubstantialem H | acceperunt BH: acceperunt DE || **10. 3.** ex ea] ex eo E || **11. 1.** substantia] substantiam H | data ... omni potestatae et nomine] datam ... omnem potestatem et nomen D || **10. 2.** quam Christum] quod Christum H || **11. 1.** substantia] substantiam H | data ... omni potestatae et nomine] datam ... omnem potestatem et nomen D || **11. 2.** quam Christum] quod Christum H

12. ⁽¹⁾ Porro Samosateniani cum Sabellianis, ideo ut videtur, a homousianis interdum conjuguntur, prout monuimus, quod tam his quam illis religio fuerit aliquam hypostaseon vel personarum (sicut hodie fit) distinctionem in Deo inducere summumque numen et ens simplicissimum dividere. ⁽²⁾ Verum in aliis Sabellianos a Samosatenianis multum discrepasse, infra suo loco monstrabimus. ⁽³⁾ Simile modo his temporibus Ariani cum homodoxis Socino vulgo conjuguntur, immo persaepe confunduntur, et Ariani passim a multis vocantur isti, qui solum Patrem Deum altissimum esse asserunt, quamvis de caetero vix aliquid commune cum Ario habeant.

13. ⁽¹⁾ Paulo prolixiores in hac quaestione excutienda fuimus ideo, quod videremus dominum Sandium in eadem materia tam multum pulveris concitasse, sed frustra, prout jam abunde ostendimus. ⁽²⁾ Pro conclusione hoc tantum dicimus, Sandium ex his omnibus, quae coacervavit, ut probaret Socinum novam atque inauditam sententiam de persona Christi protulisse, nihil aliud exsculpere atque concludere posse, quam aliter Samosatenianos initium Evangelii sancti Johannis explicasse ac nunc hi, qui vulgo Sociniani vocantur, facere solent. ⁽³⁾ Verum diversam alicujus loci expositionem mox diversitatem sententiarum introducere nemo sane dicet: nam et hodie crebro cernimus unum eundemque locum Trinitarios vel Ario homodoxos diversimode commentari. ⁽⁴⁾ Immo hoc ipsum sancti Johannis Evangelii initium tum a veteribus, tum a recentioribus, qui orthodoxi appellari amant, non uno eodemque explicatur modo. ⁽⁵⁾ Et sunt tales expositiones, quae a memorata Pauli Samosateni sententia haud multum abluunt: videatur inter alias magni illius Hugonis Grotii super hunc locum annotatio, {pp. 848–864}.

12. 3. his] hodiernis *a. c. B* | solum] prout et Ariani (cum Arianis *a. c.*) solum *a. c. B* || 13. 2. Socinum] Faustum Socinum *a. c. B* | novam atque *sup. l. B* | facere solent] fac** atque faciunt *a. c. B* || 13. 3. unum eundemque] in unum eundemque *a. c. B* || 13. 4. Evangelii] Evangelium *a. c. B* | non uno eodemque *in mg. B*

12. 1. Samosateniani] Samosateni *D* | a (ab *H*) homousianis interdum conjuguntur *BHE*: interdum homousianis conjuguntur *D* | tam his] tam is *H* | fuerit] fuerint *D* | aliquam] aliquem *H* | hypostaseon] hypotheseon *D* || 12. 2. in aliis] in alios *H* | monstrabimus] monstravimus *E* | homodoxis] homousianis *a. c. D* || 12. 3. isti qui] isti quod *D* | habeant *B*: habuerint *H*: habeantur *E*: habebatur *D* || 13. 1. jam abunde] abunde jam || 13. 2. Evangelii] Evangelium *E* | explicasse ac] explicasse at *E* || 13. 3. alicujus loci] loci alicujus *D* | unum eundemque] in unum eundemque *H* || 13. 4. explicatur modo *BH*: modo explicatur *DE* || 13. 5. expositiones quae] expositiones duae *D* | a memorata] a memorati *D* | videatur ... annotatio] vide ... annotationem *D*

⁽⁶⁾ Porro jam supra et alias monstravimus, sententiam, quae statuit τὸν λόγον, id est Verbum Dei, quo cuncta creata sunt, prout et Spiritum Dei Sanctum Christo adjuncta fuisse (tanquam sapientiam et potentiam Dei), nec esse diversas personas a Deo Patre, non esse monstrum horrendum, prout quidam imaginati sunt.

14. ⁽¹⁾ Praeterito quoque seculo eandem plane sententiam, quam Samosatensem aliosque fovisse probavimus de Verbo, de quo sanctus Johannes agit, propugnaverunt Michael Servetus, Hispanus, et Adamus Pastoris, Germanus. ⁽²⁾ Uterque tamen horum Jesu Christi Filii Dei realem ante mundum existentiam strenue inficiatus est. ⁽³⁾ Ideoque ille, auctore Calvino, Genevae anno 1553 combustus, hic vero a Mennone Simonis, post habitam cum eo Lubecae circa annum 1546 ea de re disputationem, excommunicatus est. ⁽⁴⁾ Quod certe his viris non evenisset, si Samosateni doctrina eadem esset, prout Sandius vult (qui tamen interdum, ut inuimus, sibi ipsi non constat), cum Trinitariorum vel Sabellianorum opinione. ⁽⁵⁾ Calvinum enim acerrimum Trinitatis propugnatorem fuisse neminem latet; Mennonis vero eadem fere cum Sabellio mens fuit, nimirum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum nominibus tantum inter se differre.

15. ⁽¹⁾ Inter hos, qui Paulum ejusque doctrinam secuti sunt, episcopos, presbyteros et diaconos etiam fuisse refert Eusebius ex epistola synodi Antiochenae {cf. Eus., hist. 7, 30, 10}. ⁽²⁾ Post Samosateni vero tempora, sententiae ejus assertores a veteribus dicti sunt Pauliani vel Paulianistae, a recentioribus vero Samosatenediani. ⁽³⁾ Rebaptizandos eos statuit concilium Nicaenum I et Innocentius I papa: hinc rursus patet Samosatenum ejusque asseclas nequaquam fuisse homousianos, prout vult Sandius, ipso enim confitente, p. 121, sicut jam diximus, rebaptizandi statuuntur a concilio Nicaeno, quod

13. 6. id est] seu *a. c. B* | adjuncta] adjunctam *a. c. B* | tanquam sapientiam – Dei *in mg. B* || **14. 1.** quoque] ** *a. c. B* || **14. 2.** strenue] fo- *a. c. B* || **14. 3.** combustus] combustus est *a. c. B* || **14. 4.** interdum] ** *a. c. B* || **15. 1.** inter hos] ex his *a. c. B* || **15. 2.** sententiae] se** *a. c. B* || **15. 3.** confitente] teste *a. c. B* | 121] 221 *ut vid. a. c. B*

13. 6. et alias] alias *H* | prout et] prout *D* | Spiritum Dei Sanctum] Spiritus Dei Sanctus *D* | adjuncta] adjunctum *E* | a Deo Patre] a Patre *D* || **14. 1.** Samosatensem *BH*: Samosatenedensem *D*: Samosatenses *E* | de Verbo] Verbo *H* || **14. 3.** Genevae] genere *E* | combustus *BH*: combustus est *DE* || **14. 5.** vero *BH*: *om. DE* | cum Sabellio] cum Sabellianis *H* | tantum *BH*: *om. DE* || **15. 1.** ex epistola *BE*: in epist. *HD* | Antiochenae *BH*: Antioch. *D*: Antiocheni *E* || **15. 2.** vel Paulinistae] seu Paulinistae *H* || **15. 3.** Innocentius I (primus *H*) *BH*: Innocentius *DE* | nequaquam *BH*: nequam *ut vid. E*: nunquam *D*

ἁποούσιον constituisse quis ignorat? ⁽⁴⁾ Liqueat etiam hinc Samosatianos viguisse tempore Innocentii primi papae, qui circa annum 400 vixit. ⁽⁵⁾ In Bracarenensi quoque prima synodo circa annum 560 celebrata Samosatiani una cum Photinianis et Priscillianistis damnantur.

16. ⁽¹⁾ Cum Paulo etiam Samosateno sensisse videtur Lucianus Martyr, presbyter Antiochenus (sancti titulo clarus), qui circa finem tertii seculi floruit. ⁽²⁾ Alexander enim, episcopus Alexandrinus, in epistola ad Alexandrum, Byzantinum episcopum, reprehendit eum ex eo, quod Pauli Samosatani et ejus antecessorum doctrinam secutus fuerit, ut refert Theodoretus, lib. 1, cap. 4, {35; p. 348}, cujus verba ex occasione Aarii prolata haec sunt: ⁽³⁾ “Et vos divinitus instructi estis neque ignoratis hanc nuper inimicam ecclesiasticae pietati doctrinam Ebionis esse et Artemae et aemulationem Antiochenam Pauli Samosatensis, qui concilio et iudicio omnium undique episcoporum ab ecclesia remoti fuerunt. ⁽⁴⁾ Hanc excipiens Lucianus exclusus a coetu ecclesiastico longissimo tempore fuit trium episcoporum.” ⁽⁵⁾ Sed de Luciano hoc, infra suo loco nonnulla adhuc dicemus.

17. ⁽¹⁾ Hodiernis quoque temporibus apud Nestorianos, de quibus infra agemus, quorum magnus in Oriente fertur esse numerus, Paulus Samosatenus pro sancto habetur, teste Botero, relat. univers., et Hazzo, hist. eccl. Asiae. ⁽²⁾ Funccius vero, comment. in chronol., lib. 6, {sub annum 258}, de Pauli Samosatani doctrinae diuturnitate haec memoriae prodidit, dum tali pacto in eum invehitur: ⁽³⁾ “Paulus”, inquit, “haeresin Artemonis extinctam, in primariam Dei ecclesiam, quae fuit Antiochiae, ubi et Christianorum nomen primitus auditum est, perduxit, ut in hodiernum diem nondum sit deleta, sed de die in diem sic adaucta, ut totum denique Orientem a Christo averterit”, etc.

17. 1. Sand, Historia, p. 118

16. 1. cum Paulo – sensisse videtur *sup. l. et in mg. B* | presbyter Antiochenus – titulo clarus *sup. l. B* | Lucianus Martyr | Lucianum Martyrem *a. c. B* || 16. 2. enim *sup. l. B* | eum *sup. l. B* | Pauli Samosatani – secutus fuerit | Paulum Samosatenum exceperit *a. c. B* | cujus verba – trium episcoporum *in mg. B* | ex occasione Aarii prolata *sup. l. B* || 16. 5. de Luciano hoc] de hoc Luciano *a. c. B* | nonnulla adhuc dicemus] plura *a. c. B*

15. 4. hinc] hic *H* | Innocentii] Innocentis *E* | annum 400] annum 40 *E* | 15. 5. prima synodo] synodo *I. D* | circa *om. D* || 16. 1. tertii seculi] seculi tertii *D* || 16. 3. ecclesiasticae] ecclesiam *E* | undique *BH*: et undique *DE* || 16. 4. trium episcoporum *B*: trium episcopus *H*: etc. *DE* || 16. 5. nonnulla adhuc] adhuc nonnulla *H* || 17. 1. Hazzo *BH*: Hazardicho *ut vid. D*: Hazardotho *E* || 17. 2. de Pauli] Pauli *H* | diuturnitate] antiquitate *a. c. D* | pacto *BH*: modo *DE* | in eum] eum *a. c. E* || 17. 3. haeresin] haeresim *D* | ecclesiam *BH*: ecclesiae *DE* | quae *BH*: qui *DE* | primitus *BH*: primum *DE* | perduxit] perductum *H* | adaucta *BH*: aucta *DE* | Orientem a Christo averterit *BH*: a Christo *D. (om. E)* Orientem averterint *DE*

Caput VIII

De patribus seculi tertii

1. ⁽¹⁾ Nunc iterum ad eos, qui patres vocantur, qui memorato tertio seculo vixerunt, stylus noster convertendus est, ut sententias ac opiniones eorum consideremus.

⁽²⁾ Quorum nonnulli, ut patebit, non multum a memorato Pauli Samosatensis abeunt dogmate, omnes vero secuti hos, quos jam recensuimus, Dei Patris prae Filio eminentiam agnoscunt, quod monstrare jam aggredimur.

2. ⁽¹⁾ Hippolytus Martyr (sanctus vocatus), secundum quosdam episcopus metropolitani Arabiae, secundum alios vero Portuensis, discipulus, ut quidam volunt, Irenaei, ut alii, Clementis Alexandrini, floruit circa annum 220. ⁽²⁾ In ejus scriptis legitimis, quorum pauca ad nostram pervenere aetatem, haec legimus. ⁽³⁾ In homilia contra Noetum {10, 1}: “Deus”, inquit, “solus cum esset nihilque sibi coevum haberet, voluit mundum efficere”, etc., “fecit igitur sicut voluit, Deus enim erat; eorum autem quae facta sunt, ducem, consiliarium et operarium generabat Verbum, quod Verbum cum in se haberet essetque mundo creato inaspectabile, fecit aspectabile, emittens priorem vocem, et lumen ex lumine generans, deprompsit ipsi creaturae Dominum, sensum suum, et qui prius ipsi tantum erat visibilis, mundo autem invisibilis, hunc visibilem facit, ut mundus, cum eum, qui apparuit, videret, salvus fieri posset; atque ita assistit ei alius. ⁽⁴⁾ Cum alium dico, non duos Deos dico, sed tanquam lumen ex lumine et aquam ex fonte, aut radium a sole, una enim virtus ex toto, totum vero Pater, ex quo virtus, Verbum, hoc vero mens sive sensus, qui prodiens in mundum, ostensus est puer Dei”. ⁽⁵⁾ Ibidem Verbum distinguit a Filio Dei, dum haec subjungit: “Pater”, inquit, “mandat, Verbum perficit, Filius autem

2. 3–7. Zwicker, Irenicum, p. 67–68

1. 2. nonnulli] nonnullos *ut vid. a. c. B*

seculi tertii] tertii seculi *H* || 1. 1. qui patres vocantur *BDE* (qui patres vocantur redeundum nobis est *a. c. E*) : *om. H* | tertio seculo] seculo tertio *D* || 1. 2. nonnulli] nulli *a. c. H* | non multum ... abeunt] non ... multum abeunt *H* | memorato *om. D* | Pauli *BD* : *P. E* : Paulo *H* | secuti *BH* : secuti sunt *D* : sicuti sunt *E* || 2. 3. ducem] deum *a. c. ut vid. H* | fecit aspectabile *om. E* | ex lumine] de lumine *D* | facit] fecit *H* | assistit] absistit *E* || 2. 4. ostensus *B* : offensus *HE* : operatus *D*

ostenditur, per quem Pater creditur. ⁽⁶⁾ Oeconomia consensionis redigitur ad unum Deum: unus enim est Deus, qui mandat, Pater; qui obedit, Filius; qui docet scientiam, Spiritus Sanctus in omnibus. ⁽⁷⁾ Porro Verbum ipsum imperfectum Filium vocat, cum ibidem addit: “Nec enim Verbum per se et sine carne perfectus Filius erat, cum tamen esset perfectum Verbum, unigenitus; neque caro per se sine Verbo subsistere poterat, quia in Verbo habebat τὴν ὑπόστασιν, id est, in Verbo subsistebat; sic ergo unus Filius Dei perfectus manifestatus est”.

3. ⁽¹⁾ Ex his postremo citatis (quanquam sat perplexe et obscure propositis) patet Hyppolitum eadem fere de Verbo et Filio Dei sensisse cum Athenagora, Tatiano, etc., immo cum ipso Samosateno. ⁽²⁾ Ipse quoque Sandius, hist., p. 66, recenset eum inter eos, qui distinguebant cum Paulo Samosateno Verbum a Filio Dei, propter allegata verba ejus et id, quod in eodem libro legitur, nimirum Verbum a principio fuisse vocatum Filium Dei propter futurum, quamvis nondum esset homo. ⁽³⁾ Hinc etiam liquet Sabellii, qui eadem cum Noeto docuit, utpote discipulus ejus (prout mox videbimus), longe diversam opinionem a Hyppolyti et Samosateni sententia fuisse; contra Noeti enim dogma haec allegata Hippolytus scripsit.

4. ⁽¹⁾ Eadem aetate floruit Romae Minutius Felix; is scripsit dialogum, qui Octavianus {Octavius} vocatur, continentem disputationem inter Christianum et ethnicum; ⁽²⁾ in quo opusculo nihil reperitur, quod apostolicae primaevaeque contrarium sit doctrinae.

5. ⁽¹⁾ Sub idem tempus claruerunt Julius Africanus et Ammonius, Alexandriae philosophiam professus. ⁽²⁾ Verum ex illius scriptis praeter fragmenta hic illic dispersa, nihil fere nobis restat; ex hujus vero nihil hodie genuinum habemus.

2. 3–7. Zwicker, Irenicum, p. 67–68

3. 1. postremo citatis in mg. B || 3. 2. hist. p. 66 in mg. B | Verbum] inter a. c. B || 4. 1. eadem aetate – 4. 2. sit doctrinae in mg. B || 5. 2. nil] nihil a. c. B

2. 6. oeconomia] oeconomiae E | enim est] est enim D | qui mandat] quid mandat a. c. H | qui obedit – scientiam BH: qui est (del. E) super omnia, Filius per quem (om. D) omnia DE || 2. 7. carne om. E | manifestatus] manifestus E || 3. 1. propositis] traditis D | eadem fere BH: fere eadem (eandem D) DE | Dei om. H || 3. 2. ipse] verbum a. c. H | hist.] hist. suae E || 3. 3. eadem] eodem E | longe] loge H | a Hyppolyti] ab Hyppolyti H | haec] hac D || 4. 1. is] qui a. c. E || 5. 2. fere nobis BH: nobis fere DE | nil (nihil D) hodie BDE: hodie nihil H

6. ⁽¹⁾ Origenes, Adamantius etiam dictus, primum catechistae seu magistri scholae Alexandrinae, post presbyteri ibidem munere functus, theologus illis temporibus clarissimus; fertur concinnasse sexies mille volumina (vide Epiph., haer. 64), verum ex iis non multa hodie restant. ⁽²⁾ Floruit ac docuit circa annum 230, obiit autem anno 256. ⁽³⁾ Is in opere suo contra Celsum Epicureum, quod pro genuino ejus scripto ab omnibus recipitur et graece etiamnum exstat, lib. VIII, {12; pp. 392–393} de Celso sic loquitur: ⁽⁴⁾ “Dicit (inquit Celsus): ‘si nullum alium isti praeter unum Deum colerent, videri poterant merito alios contemnere; nunc cum recens exortum hunc immensis extollant honoribus, credunt se nihil peccare in Deum, quod ministro ejus reverenter serviant.’ ⁽⁵⁾ Ad quod respondendum: si Celsus intellexisset illud ‘Ego et Pater unum sumus’ (Joh. 10, 30) et illud in precatione dictum a Filio Dei (Joh. 17, 22), ‘sicut ego et tu unum sumus’, non putasset nos et alium colere praeter Deum universorum Dominum. ⁽⁶⁾ Ait enim: ‘Pater est in me et ego in Patre.’ ⁽⁷⁾ Quod si quis his motus verebitur, ne forte transfugiamus ad eos, qui negant duas esse substantias (ὑποστάσεις) Patrem et Filium, audiat illud (Act. 4, 32), ‘Erat autem omnium credentium cor unum et una anima’, ut contempletur illud: ‘Ego et Pater unum sumus’, etc. ⁽⁸⁾ Quod mox ita illustrat: “Itaque religiose colimus Patrem veritatis et veritatem Filium, duos quidem subsistentia, unum vero concordia, consensu voluntatisque identitate, adeo ut quicumque vidit Filium (qui est splendor gloriae Dei characterque ejus substantiae), viderit ipsum Deum, ut in imagine Dei”, etc. ⁽⁹⁾ Ibidem paulo inferius {Cels. 8, 13; p. 393}: “Unum Deum et unum ejus Filium ac Verbum imaginemque, quantum possumus, supplicationibus et honoribus veneramus, offerentes Deo universorum Domino preces per suum unigenitum; ⁽¹⁰⁾ cui prius eas adhibemus,

6. 1. Sand., Historia, p. 28

6. 1. vide] confer ut vid. a. c. B || 6. 3. lib. VIII] haer. scribit a. c. B | sic sup. l. B || 6. 8. quod mox] et mox a. c. B | viderit ipsum] viderit in ipsum a. c. B || 6. 9. paulo sup. l. B

6. 1. Adamantius] Adamantinus D | catechistae ... presbyteri] catechiste ... presbyterii D | illis] iisdem E | sexies] sex E | multa] multum H || 6. 2. anno 256 BD : 256 E : 256 annum H || 6. 3. is] iis E | contra om. D | etiamnum BE : etiam nunc H : etiam D || 6. 4. merito alios] aliis merito D | extollant] extollaret (sic) H || 6. 5. unum sumus] unum summus, nos non putasset a. c. E | Joh. 10 BD : Joh. 20 E, ut vid. H | et tu] tu etiam E || 6. 6. et ego in Patre] et Pater in me a. c. B || 6. 7. ad eos] ad illos E | duas esse] esse duas E | ὑποστάσεις] hypostaseos E | act. 4 – contempletur illud om. E | omnium credentium BD : credentium H | cor BD : et cor H | sumus, etc. BH : sumus DE || 6. 8. illustrat] explicat H | subsistentia BD : substantia HE || 6. 9. suum om. E

rogantes, ut ipse, qui est propitiator pro peccatis nostris, dignetur, tanquam pontifex noster, preces nostras et sacrificia et intercessionem offerre Deo optimo maximo. ⁽¹¹⁾ Itaque in Deo fides nostra consistit per confirmantem eam in nobis ipsius Filium. ⁽¹²⁾ In eodem libro {Cels. 8, 14; p. 394}: “Hunc”, inquit, “asseveramus esse Dei Filium, Dei inquam, quem (si Celsi verbis utendum est) magnopere veneramur et Filium ejus maximis a Patre auctum honoribus agnoscimus. ⁽¹³⁾ Esto autem non deesse quosdam, ut in tam numerosa credentium multitudine, qui discrepantes ab aliis temere affirmant quod Servator sit Deus ille universorum Dominus. ⁽¹⁴⁾ Nos certe hoc non facimus, qui credimus ipsi dicenti (Joh. 14, 28): ‘Pater, qui misit me, major me’”.

7. ⁽¹⁾ Hinc manifeste patet minime pro orthodoxis tunc habitos fuisse, hos qui Filium Dei ipsum summum Deum Patrique coaequalem statuebant. ⁽²⁾ Idem eodem libro {Cels. 8, 15; p. 395}: “Nos enim”, inquit, “manifeste praedicamus Creatoris, qui mundum hunc sensibilem condidit, Filium non esse fortiorem Patre, sed inferiorem. ⁽³⁾ Id quod ex ipsius auctoritate affirmamus, dicente: ‘Pater, qui misit me, major me est’ (Joh. 14, 28). ⁽⁴⁾ Nec est quisquam nostrum tam attonitus, ut dicat Dominus est Dei, hominis Filius; imperium autem ei, ut Dei Verbo, sapientiae, justitiae, veritati, astruimus, in omnes suspicientes eum hoc nomine sed non in Deum Patrem omnipotentem”.

8. ⁽¹⁾ Librorum Origenis τῶν περὶ ἀρχῶν authentico exemplari Graeco hodie caremus, Latino tantum fruimur, eoque a Rufino translato, qui, invest. 2, ingenue fatetur se plurima Origenis castrasse, quae suae fidei contraria videbantur et quibus Trinitatis majestas minuebatur {cf. Ruf. apol. adv. Hier. 2, 31}. ⁽²⁾ Idem vero et Hieronymum fecisse testatur ipsique dicto loco similia objicit. ⁽³⁾ Ipse tamen Hieronymus ex memoratis libris περὶ ἀρχῶν in epistola ad Avitum haec citat: “Origenes”, inquit, “primo περὶ ἀρχῶν

8. 1. Sand, Historia, pp. 33–34

8. 1. authentico] autentico a. c. B

6. 10. intercessionem] intercessores E || 6. 11. nostra] nostras a. c. H | eam] eum E | ipsius Filium] Filium ipsius D || 6. 12. Dei Filium, Dei] Filium Dei, Dei E | quem BH: om. DE || 6. 13. temere affirmant (affirmant E) BDE: affirmant temere H | Deus om. D || 6. 14. misit me] me misit D || 7. 1. tunc om. E || 7. 2. nos enim] non enim H || 8. 1. τῶν περὶ ἀρχῶν H: τῶν Περιάρχων B: τον περιάρχων D: τον περιάρχων E | Graeco hodie] hodie Graeco D | minuebatur] innuebatur H || 8. 2. ipsique] ipsius H || 8. 3. Avitum] Arium H

tertium dignitate et honore post Patrem et Filium asserit Spiritum Sanctum, ipsum esse ministrum et inferiorem Filio, in sanctis quibusque versari atque hoc ordine majorem Patris fortitudinem esse, quam Filii et Spiritus Sancti, et rursum majorem Filii fortitudinem esse, quam Spiritus Sancti” {cf. Hier. epist. 124, 2}.⁽⁴⁾ In calce vero ejusdem epistolae scribit Origenem nolle Filium et Spiritum Sanctum de Patris substantia confiteri.⁽⁵⁾ Porro in aliis sub Origenis quoque nomine editis operibus haec leguntur; lib. 1 in Jobum: “Tria”, inquit, “cornua fecit diabolus, in typum atque figuram trionymae illius sectae triumque Deorum haeresis, quae universum orbem terrae in modum tenebrarum replevit, quae Patrem et Filium et Spiritum Sanctum aliquando tanquam tres colit, nonnunquam unum adorat, quemadmodum Graecorum memoratur triada vel ὁμοούσιον [Erasmus vero in censura: ‘Graecorum lingua memorant Triada vel ὁμοούσιον’].⁽⁶⁾ Istam ergo Trinitatis sectam et haeresim atque infidelitatem, jam olim de longe designans versutissimus ille diabolus, tria cornua misit ad Job depraedandum.⁽⁷⁾ Sic namque etiam nunc memorata trionyma haeresis praesertim praedatur et expugnat ecclesiam” {cf. Er., cens., β2 [v]}.⁽⁸⁾ In Matthaeum tractatu 19: “Qui mendaciter”, inquit, “sapiunt, non sunt pro Christo, qui glorificare se putant eum, quales sunt haeretici, qui confundunt Patris et Filii substantiam, unum dicentes esse Patrem et Filium”, etc.⁽⁹⁾ In diversos locos NT homilia 2: “Multi”, inquit, “recipiunt Christum sed non credunt in nomine ejus, non credunt in nomine unigeniti, qui Filium Deo Patri consubstantialem affirmant, hoc est essentiam, quae Pater est”.⁽¹⁰⁾ Plura his similia multa in memoratis operibus leguntur.⁽¹¹⁾ Notandum insuper est, Origenem disputasse cum Candido, haeretico Valentiniiano, qui asserebat Filium esse de Patris substantia: vide Hier., apol. sec. adv. Rufinum {adv. Rufin. 2, 18–19}.

8. 3–4. Sand, *Historia*, p. 105 || 8. 5–7. Sand, *Interpretationes*, p. 225 || 8. 8–9. Sand, *Interpretationes*, p. 409

8. 10. plura] **** a. c. B

8. 3. et rursum majorem – quam Spiritus Sancti B : et rursum majorem fortiorem Filio esse quam Spiritus Sanctus E : om. HD || 8. 5. nonnunquam unum adorat BD : nunquam unum adorat E : et adorat nonnunquam unam H | quemadmodum BD : quae admodum HE | Graecorum om. E | memoratur] memoratorum D | memorant BE : memorat HD || 8. 6. haeresim BD : haeresim HE | de longe BH : longe DE | Job] Jobum D | depraedandum] deperendum ut vid. D || 8. 7. memorata] memorato E || 8. 8. glorificare] glorificari H || 8. 9. multi] multa a. c. H | non credunt in nomine unigeniti BH : unigeniti D : in nomine unigeniti E | Patri] Patre E

9. ⁽¹⁾ Circa idem tempus vixit Theognostus; is scripsit libros hypotyposeon, qui interierunt. ⁽²⁾ Quidam tamen veterum ex scriptis ejus, quibus tunc fruebantur, similia eum his, quae post Arius docuit, scripsisse testantur: vide Gregorium Nyssenum, oratione 3 contra Eunom.; Photium, codice 105.

10. ⁽¹⁾ Huic coaevus fere fuit Gregorius (Theodorus ante vocatus), Thamaturgus cognominatus, quod miraculorum patrator fuerit, episcopus Neocaesareae Ponti, unde Neocaesariensis appellatus est, sanctorum catalogo etiam insertus. ⁽²⁾ Basilius Magnus refert eum docuisse Filium Dei creaturam et facturam esse, de Spiritu Sancto, cap. 29. ⁽³⁾ Idem confirmat clarissimus Huetius, dum sic de eo scribit: “Gregorius Thaumaturgus, Origenis et Arii deliramenta sectatus, non habuit satis purum et integrum de Trinitate sensum, quia Filium aperte et factum et creatum praedicavit”, Origen., lib. II, cap. 2, qu. 2 {cf. Huet., Origen. 2, 2, 10, p. 36}; idem ait eum falsa et absurda de Trinitate commentum esse, dicto libro, cap. 3 {Huet., Origen. 2, 3, 6, p. 187}. ⁽⁴⁾ Ideo et Petavius inter alios eodem aevo florentes, qui eadem, quae post Arius, docuerunt, et hunc collocat; vide de Trin., l. 1, c. 5 {1, 4, 10, p. 22}.

11. ⁽¹⁾ Sub idem tempus circa annum 250 vixit Novatianus, presbyter Romanus, quem plerique volunt esse auctorem libri de Trinitate, qui ab aliis plerumque Tertulliano adscribitur, ab aliis vero discipulo ejus Cypriano. ⁽²⁾ Libellum istum sic exorditur {Novatian., trin. 1, 1}: “Regula exigit veritatis, ut primo omnium credamus in Deum Patrem et Dominum omnipotentem, id est rerum omnium perfectissimum conditorem, qui caelum alta sublimitate suspenderit, terram dejecta mole solidaverit, maria soluto liquore diffuderit”, etc. ⁽³⁾ Ibidem cap. 9, {1}: “Eadem”, inquit, “regula veritatis docet nos

10. 2–3. Sand, Historia, p. 111

10. 1. Theodorus antea vocatus *in mg. B* || 11. 1. plerumque] *pass- a. c. B* || 11. 2. libellum – exorditur] in libello istius exordio (*sup. l.*) haec leguntur *a. c. B* | qui caelum – diffuderit, etc. *in mg. B* : ibidem ait, hunc per prophetam dicere, ego Deus et non est praeter me. Deinde solum et unum esse asserit, cui conferri nihil potest, dum parem non habet *a. c. B* || 11. 3. cap. 9] cap. 9 *a. c. B*

9. 1. is] qui *E* | hypotyposeon *BH*: hypostaseon *E*: ὑποστάσεων *D* || 10. 1. fere *om. D* | antea *BE*: ante *HD* | appellatus est] appellatus *H* | etiam *om. E* || 10. 2. de Spiritu Sancto] Spiritus *S. H* || 10. 3. clarissimus *BH*: *om. DE* | sensum] et sensum *H* | aperte – praedicavit *B*: aperte – praedicant *DE*: et factum et creatum aperte praedicavit *H* | Origen. *BH*: Origenes *DE* | commentum esse] (delirasse) commentum esse *D* | dicto loco] d. l. *BH*: dicto lib. *DE* || 10. 4. Arius] alios *E* | lib. 1, cap. 5] c. 5 lib. 1 *D* || 11. 1. vixit] docuit *H* | plerumque] plerumque *E* | discipulo] discipulis *H* | Cypriano] Tatiano *ut vid. a. c. H* || 11. 2. alta] altum *H* | dejecta – liquore *om. D* | soluto *BH*: solito *E*

credere post Patrem etiam in Filium Dei, Christum Jesum, Dominum Deum nostrum, sed Dei Filium, hujus Dei, qui et unus et solus est, conditor scilicet rerum omnium, ut jam et superius expressum est”.⁽⁴⁾ Ibidem inferius, postquam monstravit et angelos et homines Deos vocari, addit {20, 7–8}: “Quae autem (malum) ratio est, ut cum legant hoc etiam Moysi nomen datum, dum dicitur: ‘Deum te posui Pharaoni’, Christo negetur, qui non Pharaoni Deus, sed universae creaturae et Dominus et Deus constitutus esse reperitur.”⁽⁵⁾ Et in illo quidem hoc nomen temperate datum, in hoc profuse; in illo ad mensuram, in hoc supra omnem omnino mensuram, non enim ad mensuram, inquit, dat Filio Pater, Pater enim, inquit, diligit Filium {cf. Joh. 3, 34–35}; in illo ad tempus, in hoc sine tempore; divini enim nominis potestatem et super omnia et in omne tempus accepit”.⁽⁶⁾ Ibidem cap. 17 {cf. trin. 22, 4–6} de Christo dicit: “Merito in forma pronuntiatus est Dei, dum et ipse super omnia et omnis creaturae divinam obtinens potestatem et Deus est exemplo Patris.”⁽⁷⁾ Hoc ipsum tamen a Patre proprio consecutus, ut omnium et Deus esset et Dominus esset, et Deus ad formam Dei Patris, ex ipso prolatus atque genitus.⁽⁸⁾ Hic ergo quamvis esset in forma Dei, non est rapinam arbitratus aequalem se Deo esse {Phil. 2, 6}.⁽⁹⁾ Quamvis enim se ex Deo Patre Deum esse nominasset, nunquam se Deo Patri aut comparavit aut contulit, memor se esse ex suo Patre et hoc ipsum, quod est habere se, quia Pater dedisset.⁽¹⁰⁾ Inde denique et ante carnis assumptionem, sed et post assumptionem corporis, post ipsam praeterea resurrectionem, omnem Patri in omnibus obedientiam praestitit pariter ac praestat;⁽¹¹⁾ ex quo probatur, nunquam arbitratum illum esse rapinam quandam divinitatem, ut aequaret se Patri Deo, quin immo contra, omni ipsius imperio et voluntati obediens atque subjectus, etiam ut formam servi susciperet contentus fuit”.

11. 4. ibidem inferius – 5. tempus accepit *in mg. B* | inferius *sup. l. B* || **11. 6.** cap. 17] inferius *a. c. B* || **11. 7.** et Deus ad formam – 8. se Deo esse *in mg. B*: ibidem cap. 17 de Christo Domino haec scribit *a. c. B* || **11. 11.** quin immo] qu*** *a. c. B*

11. 3. etiam in Filium] Filium etiam *E* | Dominum Deum nostrum *BH*: Dominum nostrum *DE* || **11. 4.** Moysi *B*: Moisi *E*: Mosi *HD* | posui Pharaoni] posui Pharaonis *D* | Pharaoni Deus] Pharaoni Deos *H* | constitutus esse] esse *H* || **11. 5.** temperate] temperante *E* | ad mensuram inquit] inquit ad mensuram *E* | Pater enim] Pater *E* | in omne tempus] omne in tempus *E* || **11. 6.** obtinens] obtinet *H* || **11. 7.** a Patre *om. E* | proprio] proprie *E* | et Dominus esset *BD: om. HE* || **11. 8.** ergo *om. E* || **11. 9.** Deum *om. E* | habere se] habere *H* || **11. 11.** esse *om. D* | quandam] quondam *H* | Patri Deo] Deo Patri *E*

⁽¹²⁾ Ibidem paulo inferius de Christo Domino dicit {22, 10}: “Accepit nomen, quod est super omne nomen, quod utique non aliud intelligimus esse quam nomen Dei” {Phil. 2, 9}. ⁽¹³⁾ Ibidem {23, 2}: “Plerique”, inquit, “haereticorum, divinitatis Christi magnitudine et veritate commoti, ultra modum extendentes honores ejus, ausi sunt non Filium, sed ipsum Deum Patrem promere vel putare”. ⁽¹⁴⁾ Certe si Christum ipsum summum Deum esse credidisset, non quereretur honores ejus ultra modum extendi, nihil enim ipso summo Deo sublimius dari vel cogitari potest. ⁽¹⁵⁾ Ibidem infra agens de illis verbis, “Ego et Pater unum sumus” {Joh. 10, 30}, postquam dixit Christum non dicere “Ego et Pater unus sumus”, addit {Novatian., trin. 27, 3}: “Et quia dixit unum, intelligant haeretici, quia non dixit unus”. ⁽¹⁶⁾ Unum enim neutraliter positum societatis concordiam sonat. ⁽¹⁷⁾ Unum enim, non unus esse dicitur, quoniam nec ad numerum refertur, sed ad societatem alterius expromitur”. ⁽¹⁸⁾ Et mox {27, 4}: “Unum autem quod ait, ad concordiam et eandem sententiam et ad ipsam charitatis societatem pertinere, ut merito unum sit Pater et Filius per concordiam et per amorem et per dilectionem”.

⁽¹⁹⁾ Ibidem sub finem libri {31, 1–2}: “Est ergo Deus Pater omnium institutor et creator, solus originem nesciens, invisibilis, immensus, immortalis, aeternus, unus Deus, cujus neque magnitudini neque majestati neque virtuti, quicquam non dixerim praeferrri, sed nec comparari potest; ex quo quando ipse voluit, sermo Filius natus est”. ⁽²⁰⁾ Ibidem mox de Christo dicit [cf. Novatian., trin. 31, 3–4]: “Quin et Pater illum etiam quadam ratione praecedit, quod necesse est quodam modo prior sit, qua Pater sit, quoniam aliquo pacto antecedit necesse est eum, qui habet originem, ille, qui originem nescit. ⁽²¹⁾ Hic ergo quando pater voluit, processit ex Patre, et qui in Patre fuit, quia ex Patre fuit, cum

11. 12. ibidem paulo – quam nomen Dei in folio superiori B | omne nomen] omne a. c. B || 11. 15. ibidem infra agens – 11. 18. et per dilectionem in mg. B || 11. 15. postquam sup. l. B || 11. 16. non unitatem personae] non unitatem personae (personarum a. c.) del. B : non unitatem personae ut vid. p. c. || 11. 18. et mox] denique adjicit **** a. c. B || 11. 19. sub finem libri] c. 30 ut vid. a. c. B || 11. 20. ibidem mox de Christo – 11. 21 nomen est Verbum in mg. B

11. 12. super BH: supra DE || 11. 13. plerique] prelique E | ipsum om. D | putare] putare, etc. E || 11. 14. Christum] Christum D. D | quereretur B : quaeretur D : crederetur E : quaerere H || 11. 15. ibidem infra agens – 11. 18. et per dilectionem BH : om. DE || 11. 17. enim B : om. H || 11. 19. omnium] omnium omnino D | aeternus om. E | cujus neque] cujusque E | non dixerim] dixerim E | praeferrri] proferri H || 11. 20. quin] quia D | etiam om. E | antecedit om. E | est eum] est ille eum E

Patre post modum fuit, quia ex Patre processit, substantia scilicet illa divina, cuius nomen est Verbum, etc.”

⁽²²⁾ Ibid. infra {31, 7–8}: “Duos”, inquit, “Christus reddidisset deos, si sine origine esset, ut Pater inventus et ipse principium omnium, ut Pater, duo faciens principia, duos ostendisset [nota bene] consequenter et deos”. ⁽²³⁾ Ibid. mox {31, 13}: “Patri”, inquit, “suo originem suam debens, discordiam divinitatis de numero duorum deorum facere non potuit, qui ex illo, qui est unus Deus, originem nascendo contraxit”. ⁽²⁴⁾ Et statim {31, 14–16}: “Unum Deum asseruit, quem non sub ullo principio aut initio, sed initium et principium rerum omnium comprobavit. ⁽²⁵⁾ Filius autem nihil ex arbitrio suo gerit nec ex consilio suo facit nec a se venit, sed imperiis paternis omnibus et praeceptis obediit; ut quamvis probet illum nativitas Filium, tamen morigerata obedientia asserat illum paternae voluntatis, ex quo est ministrum. ⁽²⁶⁾ Ita dum se Patri in omnibus obtemperantem reddit, quamvis sit et Deus, unum tamen Deum Patrem de obedientia sua ostendit, ex quo et originem traxit, et ideo duos deos facere non potuit, quia nec duas origines fecit”, etc.

⁽²⁷⁾ Et mox {31, 16–22}: “Etiam si Deus est, qui natus est, unum tamen Deum ostendit, quem hic, qui natus est, sine origine comprobavit. ⁽²⁸⁾ Est ergo Deus sed in hoc ipsum genitus, ut esset Deus; est et Dominus sed in hoc ipsum natus ex Patre, ut esset Dominus; est et angelus, sed ad annunciandum magnum Dei consilium ex Patre suo angelus destinatus. ⁽²⁹⁾ Cujus sic divinitas traditur, ut non dissonantia divinitatis duos deos

11. 20. ibidem mox de Christo – 11. 21 nomen est Verbum in *mg. B* || 11. 22. ibid. infra duos – 11. 26. obtemperantem reddit *deest in B* (*verisimiliter in scheda deperdita*): [Ibid. cap. 31. Si invisibilis, inquit, fuisset Filius, etc. Si incomprehensibilis, si et caetera quaecunque sunt Patris; merito dicimus duorum deorum, quam isti confingunt, controversiam suscitasset, etc. (idcirco *del.*) *del.*] in *mg. B* || 11. 26. quamvis sit] Deum (*ut vid.*) atque procedens et Deo secundam personam afficiens sed non accipiens illas. Patet quodam modo esse Deu** *ut vid. a. c. B* || 11. 26. et ideo duos – 11. 27. et mox in *mg. B* || 11. 28. sed ad annunciandum – suo angelus in *mg. B*

11. 21. processit – in Patre fuit *iter. E* | Verbum, etc. *BH*: Verbum *DE* || 11. 22. ibid. infra duos – 11. 26. obtemperantem reddit *H: om. BDE* || 11. 25. asserat] asserit *a. c. H* || 11. 26. de obedientia] obedientia *E* | originem] originem suam *D* | ideo] idem *D* || 11. 27. natus est] natus esse *H* || 11. 28. in hoc ipsum genitus] in hoc ipso genitus *H* | est et Dominus] esset Dominus *E*

reddidisse videatur. ⁽³⁰⁾ Subjectis enim ei quasi Filio omnibus rebus a Patre, dum ipse cum his, quae illi subjecta sunt, Patri suo subjicitur, Patris quidem sui Filius probatur, caeterorum autem et Dominus et Deus esse reperitur, ex quo dum huic, qui Deus est, omnia substrata traduntur et cuncta sibi subjecta Filius, accepta refert Patri, totam divinitatis auctoritatem rursus illi remittit, unde unus Deus ostenditur verus et aeternus Pater, a quo solo haec vis divinitatis emissa, etiam in Filium tradita et directa, rursus per substantiae communicationem ad Patrem revolvitur. ⁽³¹⁾ Deus quidem ostenditur Filius, cui divinitas tradita et porrecta conspicitur, et tamen nihilominus unus Deus Pater probatur, dum gradatim reciproco meatu illa majestas atque divinitas ad Patrem, qui dederat eam, rursus ab illo ipso Filio missa revertitur et retorquetur; ⁽³²⁾ ut merito Deus Pater omnium Deus sit et principium Filii sui, quem Dominum genuit, Filius autem caeterorum omnium Deus sit, quoniam omnibus illum Deus Pater praeposuit, quem genuit. ⁽³³⁾ Ita mediator Dei et hominum, Christus Jesus, omnis creaturae subjectam sibi habens a Patre proprio potestatem, qua Deus est, cum tota creatura subdita, sibi concors Patri suo Deo inventus, unum et solum et verum Deum Patrem suum manente in illo, quod etiam auditus est, breviter approbavit”. ⁽³⁴⁾ Quibus verbis etiam librum memoratum claudit.

12. ⁽¹⁾ Notandum etiam est eum in toto hoc libro de Trinitate (exemplo aliorum veterum) nunquam Spiritum Sanctum Deum vel adorandum dicere, immo diserte eum Christo minorem statuit, dum cap. 24 ita scribit {Novatian., trin. 16, 2–3}: ⁽²⁾ “Accepit”, inquit, “Paracletus a Christo, quae nunciet, sed si a Christo accepit, quae nunciet, major ergo jam Paracleto Christus est, quoniam nec Paracletus a Christo acciperet, nisi minor Christo esset; ⁽³⁾ minor autem Christo Paracletus, Christum etiam Deum esse hoc ipso

11. 30. dum ipse – suo subjicitur *in mg. B* || **11. 31.** conspicitur] ostenditur *a. c. B* | revertitur] re**** cum *ut vid. a. c. B* || **11. 32.** et principium] quoniam omnibus illus Deus Pater praeposuit *a. c. B* || **11. 34.** quibus verbis – claudit *in mg. B*

11. 30. et Dominus et Deus] et Deus et Dominus *E* | divinitatis – illi remittit] rursus divinitatis auctoritatem refert Patri *H* || **11. 31.** dum gradatim] cum gratiam *E* | ab illo ipso] ab ipso illo *H* | et retorquetur] atque retorquetur *E* || **11. 32.** Dominum genuit] genuit Dominum *E* | Deus Pater praeposuit] Pater praeposuit *E* || **11. 33.** mediator Dei – sibi habens *om. E* | Christus Jesus *BH: J.* Christus *D* | sibi concors] concors sibi *a. c. E* | manente] manentem *H* || **12. 1.** hoc libro] libro hoc *E* | Christo minorem] minorem Christo *E* || **12. 2.** Paracletus] Paracletum *H* || **12. 3.** autem Christo *BH: Christo autem DE* | nunciat *BHE* (nunciet *ut vid. a. c. H*) : annunciat *D* | Christo Paracletus] Paracletus Christo *D*

probat, a quo accepit, quae nunciat, ut testimonium Christi divinitatis grande sit, dum minor Christo Paracletus repertus, ab illo sumit, quae caeteris tradit².⁽⁴⁾ Ex his cunctis, quorum plura similia in eodem de Trinitate libro leguntur, colligere licet quanta sit inter veterum et neotericorum theologorum de S. Trinitatis doctrina discrepantia.

13. ⁽¹⁾ Novatiano σύγχρονος fuit Caecilius Cyprianus (sanctus appellatus), Tertuliani discipulus, episcopus Carthaginensis, ad quam dignitatem anno 248 evectus est.

⁽²⁾ Is inter alia in epistola ad Jubajanum {epist. 73, 18} scripsit Deum Patrem non solum Patrem sed et Dominum et Deum Christi esse et ob id Christum dicere Patrem se majorem, a quo clarificari petierit, cujus voluntatem usque ad obsequium bibendi calicis et subeundae mortis impleverit; aliter sentientes blasphemare Deum Patrem, etc.

⁽³⁾ His haud dissimilia in aliis quoque operibus ejus leguntur.

14. ⁽¹⁾ Dionysius, episcopus Alexandrinus, unde et cognomen accepit (sancti quoque titulo decoratus), Origenis auditor et assecla circa idem floruit tempus. ⁽²⁾ Ex operibus, quae multa exarasse fertur, vix aliquid hodie restat. ⁽³⁾ Ariani coram Athanasio gloriati sunt Dionysium sibi homodoxum fuisse. ⁽⁴⁾ His calculum suum adjiciunt Dionysius Petavius, lib. 1. de Trin., cap. 5, et Huetius Origen. lib. 2, cap. 2, qu. 2. ⁽⁵⁾ Ejus tempore convocata est Synodus Antiochena circa annum 260 (aliis 266) contra Paulum Samosatenum, Antiochiae episcopum, cui tamen Dionysius propter senectutem et imbecillitatem non adfuit.

15. ⁽¹⁾ Post Dionysii obitum rursus ejusdem Pauli gratia celebratum est Antiochiae aliud concilium circa annum 270 (aliis 272), in quo, ut jam supra innuimus, Paulus Samosatenus condemnatus est atque episcopatu Antiocheno privatus. ⁽²⁾ Verum enim vero concilia tunc temporis nondum Trinitariorum vel homousianorum doctrinam sapuisse, patet ex epistola, quam ex hoc concilio sex episcopi ad Samosatenum, antequam in

13. 1. fuit] fere fuit a. c. B | 2. scripsit] haec scripsit a. c. B || 13. 2. sentientes] senten- a. c. B || 14. 1. assecla] assecla fuit a. c. B || 14. 2. restat] extat a. c. B || 15. 2. tunc] nondum a. c. B

12. 4. de Trinitate libro] libro de Trinitate H || 13. 2. Christi] Jesu Christi H | ob id] ob dicere a. c. E | dicere Patrem] dicere Christum Patrem D | clarificari] glorificari H | subeundae] subigendae E | impleverit] implevit H | aliter] aliud E || 13. 3. his haud - leguntur om. H | ejus B : om. DE || 14. 1. quoque titulo] titulo quoque H | decoratus] declaratus E || 14. 2. fertur] videtur H || 14. 5. convocata est] convocata D | synodus] synodos H | aliis E : alii D : al. BH || 15. 1. 270] 370 E | aliis D : al. BH : om. E | jam om. E

ordinem redigeretur, scripserunt. ⁽³⁾ Nomina episcoporum sunt Hymenaeus, Theophilus, Theotecnus, Maximus, Proclus, Bolanus. ⁽⁴⁾ Epistola vero exstat graece et latine in Bibliotheca Patrum, tomo I; in ea scribitur Filium paternam implevisse voluntatem et Patrem praecepisse Filio, ut conderet mundum, ad monstrandum vero Filium esse diversum a Patre, addunt: ὁ δὲ ἐντελλόμενος ἐτέρῳ ἐντέλλεται τινι, id est, praecipiens vero alteri cuidam praecipit. ⁽⁵⁾ Item de Filio Dei dicunt eum dandae legis ministrum fuisse; item de eodem: “Hunc”, inquit, “dicit scriptura descendisse et apparuisse Abrahamo ad quercum Mambrae, unum ex tribus; cum quo patriarcha tanquam cum Domino et iudice colloquebatur, ut qui omne iudicium a Patre accepisset, de quo scriptum est: ‘Dominus pluit super Sodomam et Gomorrham ignem et sulphur a Domino de caelo’ {gen. 19, 24}, qui implens voluntatem paternam patriarchis apparet et cum eis loquitur. ⁽⁶⁾ In eisdem clausulis et eisdem capitibus aliquando quidem tanquam angelus, quandoque vero tanquam Dominus, quandoque autem Deus esse affirmatur”. ⁽⁷⁾ His statim subjungunt ista: “Deum enim universi impium est existimare vocari angelum, Filius vero angelus Patris est, qui est ipse Dominus et Deus, scriptum enim est ‘angelus magni consilii’ (Es. 2) {cf. Is. 9, 6}, sicut et alias in Abraham, et vocavit eum angelus Domini, et quae sequuntur, gen. 22, {11}”. ⁽⁸⁾ Merito itaque et hos episcopos clarissimus Petavius iis accenset, qui Patris prae Filio eminentiam docuerunt.

16. ⁽¹⁾ Notandum praeterea est patres in hoc concilio congregatos ὁμοούσιον seu consubstantialitatem Patris cum Filio rejecisse. ⁽²⁾ Quod patet ex supra {VII 10} allegatis (ex Samosateni occasione) Athanasii verbis, quibus similia leguntur apud Hilarium de synodis, ubi episcopi Germaniae et Galliae, qui ὁμοούσιον non recipiebant, provocant ad

15. 4–7. Zwicker, Irenicum, p. 66; cf. Petavius, De Trinitate 1, 4, § 9, p. 22

15. 6. autem] vero a. c. B || 16. 1. rejecisse] repudiassent a. c. B

15. 3. episcoporum] eorum H || 15. 4. implevisse (implevisset a. c. H) voluntatem BHD: voluntatem implevisse E | ὁ δὲ – τινι, id est (hoc est E) BHE: om. D | ὁ δὲ ἐντελλόμενος ἐτέρῳ BH: hoc de entellogenomeno heteron E | ἐντέλλεται B: entelletai E: enteleletai H | vero om. D | praecipit BH: praecepit DE || 15. 5. inquit om. H | implens] implet D || 15. 6. eisdem ... et eisdem capitibus BE: eisdem ... et capitibus D: ejusdem ... et ejusdem capitibus H || 15. 6. affirmatur] affirmabatur E || 15. 7. Es. BH: Esa E: Isai D | et alias] et alios H | gen. 22] 22 Gen E || 15. 8. prae Filio] pro Filio H || 16. 1. praeterea est] praeterea H

majores suos, quos asserunt ὁμοούσιον in concilio Antiocheno repudiassse, quod et ipse Hilarius ibidem haud inficiatur.

17. ⁽¹⁾ Circa finem tertii seculi floruerunt Pierius, presbyter Alexandrinus scholaeque ibidem praefectus; Victorinus, Pictabionensis episcopus; Pamphilus, presbyter primo, post episcopus Caesareae Palaestinae, Pierii discipulus; Lucianus, presbyter Antiochenus, omnes martyres et in sanctorum relati catalogum. ⁽²⁾ Ex horum scriptis nulla genuina ad nostram pervenere aetatem, Pierium tamen docuisse Filium et Patrem duas esse essentias et naturas, item Spiritum Sanctum Filio Patreque inferiorem esse, testis est Photius, cod. 119, cujus testimonio calculum suum adjicit Huetius, dum memoriae prodidit Pierium Alexandrinum indigna et intoleranda de Trinitate profudisse, in Origen. lib. 2, cap. 2, qu. 2, {10, p. 36}.

18. ⁽¹⁾ Pro Victorini Pictabionensis foetu venditur hodie commentarius in Apocalypsin sancti Johannis, verum hoc scriptum spurium nec hujus Victorini esse demonstrarunt solide Bellarminus, Rivetus, Sandius et alii.

19. ⁽¹⁾ De Pamphilo Martyre refert Hieronymus in apol. adversus Rufinum, lib. 2, {cf. Hier., adv. Rufin. 2, 15}, eum in apologetico, quem pro Origene conscripsisse fertur, scripsisse Filium Patri non esse homousion, id est consubstantialem, sed creatum; porro Spiritum Sanctum esse Filii et Patris ministrum, etc.

20. ⁽¹⁾ Lucianus vero, presbyter Antiochenus (secundum quosdam autem episcopus Nicomediae, ubi etiam martyrio affectus est), qui sacram scripturam in Graecum sermonem transtulisse fertur et a priscis eximiis extollitur laudibus (vide Eusebium, lib. VIII, cap. 13 et lib. IX, cap. 6; Hier. in catalogo; Sozom., lib. III, cap. 5; lib. VI, cap. 12), etiam antitrinitarius, immo Samosatenianus fuisse perhibetur.

17. 2. Sand, Historia, p. 126 || 20. 1. cf. Sand, Historia, pp. 127–128

16. 2. repudiassse] rejecisse a. c. B || 19. 1. conscripsisse] scripsisse a. c. B || 20. 1. qui sacram – fertur et in mg. B | etiam sup. l. B | immo Samosatenianus in mg. B

16. 2. recipiebant] rejiciebant H | repudiassse] pudiasse H || 17. 1. tertii seculi] seculi III D | relati catalogum] catalogo relati H || 17. 2. horum] hoc a. c. H | testimonio BD: testimonia E: testimonio suo H | adjicit BH: adjecit DE | profudisse] sensisse H || 18. 1. demonstrarunt solide] solide demonstrarunt E || 19. 1. conscripsisse] scripsisse H | id est om. E | Filii et Patris] Patris et Filii D | etc. B: om. HDE || 20. 1. autem episcopus om. H | sacram scripturam] scripturam sacram D | extollitur] fertur H | Hier. in catal. – VI, c. 12 BH: et 12 D: Hieronym. in catal. Sozomen. lib. 5, 6 et 12 E | immo] primo E

(²) Alexander, Alexandrinus episcopus, in epistola ad Alexandrum, episcopum Byzantinum, criminatur Lucianum quod exceperit Pauli Samosatani doctrinam; vide Theodoretum, hist. lib. 1, cap. 4, cujus verba supra sub Paulo Samosateno allegavimus. (³) Petavius etiam Lucianum recenset inter eos, qui aequalitatem Filii cum Patre oppugnarunt, lib. I de Trin., cap. 5. (⁴) Huetius vero scribit eum falsa et absurda de Trinitate commentum esse, Origen. lib. 2, cap. 3, {6, p. 187}. (⁵) Arius et ejus asseclae Lucianistas se vocasse traduntur, quem titulum ipsis nonnulli veterum (ut Alexander, Marius Victorinus, Epiphanius) tribuunt, ideo forte quod eadem cum Luciano senserint, vel potius quod Luciani discipuli fuerint Arius, Eusebius Nicomediensis aliique eorum socii. (⁶) Eundem Lucianum Ariani inter martyres suos rencesebant, teste Epiph. haer. 43, {1, 1}.

21. (¹) Methodius Martyr (sanctus etiam nominatus), primum Olympii Lyciae, deinde vero Tyri episcopus, eodem cum modo memoratis vixit tempore. (²) Ex ejus operibus haec verba citat Epiph., haer. 64, et Photius, cod. 224: “Duas autem”, inquit, “virtutes in antecedentibus dicimus esse factrices: illam, quae per se operatur, ex non entibus nuda voluntate sine mora et simul cum voluntate, quae vult operatur, et haec est Pater; alteram autem ornantem et distinguentem ad imitationem prioris quae jam sunt facta, et haec est Filius”. (³) Ob talia Petavius et hunc in eorum catalogo reponit, qui solum Patrem summum Deum esse docuerunt, lib. 1 de Trin., cap. 5 {4, § 12, p. 23}. (⁴) Huetius

21. 2. Sand, Interpretationes, p. 355

20. 2. Pauli Samosatani doctrinam] Paulum Samosatenum auctorem Arianorum *a. c. B* | cujus verba – Samosateno allegavimus *in mg. B* : cum vero dicit Paulum fuisse auctorem Arianorum (prou et Marius Victorinus Afer lib. 1 contra Arium scribit), ideo id fecisse videtur, quod Paulus solum Deum Patrem summum et aeternum Deum professus, [Trin. *ut vid. del.*] nullam divisionem in summo Deo (prou et Ariani postea) fecerit. Ac hodie Ariani apud multos passim audiunt, ii qui alias Samosatani vocantur. Porro sive Samosateno, sive Ario, homodoxus fuerit Lucianus, [certe non Trinitarius fuit. Proinde et hunc *del.*] *a. c. B* || **20. 3.** etiam Lucianum *sup. l. B* || **20. 6.** eundem *sup. l. B*

20. 2. Byzantinum] Byvantinum *E* || **20. 4.** commentum esse] sensisse *H* || **20. 5.** forte quod] forte *E* | fuerint] fuerunt *E* || **20. 6.** martyres suos recensebant] suos martyres recenset *E* || **21. 1.** Olympii] Olympii *H* | modo memoratis *BD* : memoratis *HE* || **21. 2.** 224] 2240 *E* | duas] duos *H* | autem] ante *E* | virtutes] naturas *a. c. E* | sine mora – voluntate *om. D* | vult] vult *H* | ad imitationem] ad distinctionem *H* | jam *om. E* || **21. 3.** catalogo] numerum *D*

vero, Origen. lib. 2, cap. 3, {6, p. 187}, Methodium falsa et absurda de Trinitate commentum esse dicit.

22. ⁽¹⁾ Eadem aetate vixit Arnobius, qui ex gentili Christianus factus exaravit opus adversus gentes, in quo, lib. 1., probat Jovem non esse verum Deum, ex eo, quod habeat patrem, matrem, avos, avias, et nunc nuper in utero matris suae formatus sit decemque mensibus absolutus et consummatus; Deus autem omnipotens non sit genitus sed ingenitus. ⁽²⁾ Unde clare patet eum Filium Dei, utpote genitum, etc., pro summo Deo nequaquam habuisse. ⁽³⁾ Ibidem scribit Christum venisse in mundum ut summi regis imperium servaret. ⁽⁴⁾ Porro lib. II haec ait: “Nam si omnes concedimus unum esse verum Patrem, immortalem atque ingenitum solum nihilque omnino ante illum – sequitur ut hi omnes, quos opinatio credidit deos esse mortalium, aut ab eo sunt geniti, aut eo jubente prolati sunt: si prolati et geniti, et ordinis sunt posterioris et temporis; ⁽⁵⁾ si ordinis posterioris et temporis, ortus necesse est habeant et exordia nativitatis et vitae”, etc. ⁽⁶⁾ Hinc idem, quod ex primo allegato loco concluditur, similiter ibidem expresse dicit Deum solum esse ingenitum. ⁽⁷⁾ Idem confirmat lib. VIII, dum ait Deum verum oportere nunquam esse genitum.

23. ⁽¹⁾ Hujus Arnobii discipulus fuit lacteus ille Lactantius Firmianus, eruditione ditissimus, divitiis vero pauperrimus, adeo ut plerumque etiam necessariis indiguerit, teste Hieronymo in chronico. ⁽²⁾ Floruit circa initia quarti seculi; in aetate jam decrepita fuit praeceptor Crispi Caesaris, filii Constantini Magni imperatoris. ⁽³⁾ Sententia ejus qualis fuerit ex iis, quae allegabimus, patebit. ⁽⁴⁾ Ita ergo divinarum institutionum lib. II, cap. 9, de Christo scribit: “De matre natus est, qui ante jam fuit; de Patre, qui aliquando non fuit” {cf. Lact., inst., 2, 8, 2}. ⁽⁵⁾ Et mox {Lact., inst. 2, 8, 3}: “Cum esset”, inquit,

22. 1. Sand, Interpretationes, p. 324 || 22. 4–7. cf. Sand, Interpretationes, pp. 324–325 || 23. 4. Sand, Interpretationes, p. 345

23. 1. discipulus fuit] discipulus fuit, ** (sup. l.) circa idem tempus floruit a. c. B

22. 1. nunc nuper BE: { ... } nuper D: nunc super H | absolutus] absolutis H | non sit BH: non est DE || 22. 3. summi BE: summum H: summus D || 22. 4. porro BH: ibidem DE || 22. 5. ortus om. D | necesse est] est necesse H | exordia] exordia etiam E || 22. 6. allegato loco concluditur BD: allegat loco concluditur E: allegato libro concludit H || 22. 7. idem] ibidem E | nunquam esse] esse nunquam H || 23. 1. lacteus ille Lactantius] ille Lactantius lacteus D | ditissimus B: firmissimus HDE | plerumque] prelumque E || 23. 2. quarti seculi] seculi IV D | jam decrepita] decrepita jam E || 23. 4. qui ante jam] jam qui ante H | qui aliquando] aliquando qui H

“Deus ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bono tanquam rivus oriretur longeque proflueret, produxit similem sui Spiritum, qui esset virtutibus Dei Patris praeditus. ⁽⁶⁾ Quomodo autem id fecerit, in quarto libro docere conabimur.” ⁽⁷⁾ Ibidem {Lact., inst. 2, 8, 7}: “Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum et maximum Filium praefecit operi universo, eoque simul et consiliatore usus est et artifice in excogitandis, ornandis perficiendisque rebus”.

⁽⁸⁾ Porro lib. 4, cap. 3, {cf. Lact., inst. 4, 3, 17–18}: “Idem” inquit, “servus est, qui et Filius; idem Dominus, qui et Pater, sicut igitur naturae necessitate non potest esse nisi unus Pater, ita nec Dominus, nisi unus. ⁽⁹⁾ Quid enim faciat servus, si multi Domini diversa imperaverint, et Pater quidem ideo appellandus est, quia indulgere potest, et multa magnaue largitur; Dominus ideo, quia coercere debet, habet enim castigandi et puniendi maximam potestatem”, etc. ⁽¹⁰⁾ Ibidem, cap. 6 {inst., 4, 6, 1–2}: “Deus igitur machinator constitutorque rerum, antequam praeclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum, incorruptibilem, spiritum genuit, quem Filium nuncuparet, et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum divini nominis appellatione dignatus est.” ⁽¹¹⁾ Ibidem cap. 11 {inst. 4, 11, 7}: “Illum”, inquit, “Filius suum primogenitum, illum opificem rerum et consiliatorem suum delabi iussit e caelo.” ⁽¹²⁾ Ibidem {inst. 4, 11, 14}: “Cum stauisset Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne praecepit.” ⁽¹³⁾ Ibidem cap. 14 {inst. 4, 14, 17–18}: “Deus enim”, inquit, “Filius suum, principem angelorum, legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis et vanis cultibus ad cognoscendum et colendum Deum verum, item ut eorum mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad iustitiae opera traderet. ⁽¹⁴⁾ Hae sunt viae Dei, in quibus ambulare eum praecepit; haec praecepta, quae servanda mandavit, ille vero exhibuit Deo fidem. ⁽¹⁵⁾ Docuit enim quod unus Deus sit eumque solum coli oportere, nec unquam se ipse Deum dixit, quia non servasset fidem,

23. 8–9. Sand, Interpretationes, p. 367

23. 5. ad excogitandum] ad excogitationem E | pleni et om. H | sui Spiritum] Spiritum sui H | Patris om. H || 23. 6. quarto libro] lib. 4 D | conabimur] conabitur E || 23. 7. operi] orbi H | in excogitandis] excogitandis D | ornandis om. E || 23. 9. faciat] facit H | ideo] adeo H | potestatem, etc. BH : potestatem DE || 23. 10. adoriretur BH : ordiretur DE | alios postea] postea alios D | nominis] numinis H || 23. 11. delabi ... e B : delabi ... de DE : dilabi ... e H || 23. 12. virtutis mittere BDE : universi mittens H || 23. 13. vanis BH : variis DE || 23. 14. eum] eos E | praecepta] praecepta sunt H

si missus ut deos tolleret et unum assereret, induceret alium praeter unum; hoc erat non de uno Deo facere praeconium”.⁽¹⁶⁾ Ibidem dicit Dei nomen accepisse Filium propter fidelitatem {cf. inst. 4, 14, 20}.

⁽¹⁷⁾ Eodem libro, cap. 29 {cf. inst. 4, 29, 4}: “Et Pater”, inquit, “et Filius Deus est, sed ille quasi exuberans fons est, hic tanquam defluens ex eo rivus, ille tanquam sol, hic tanquam radius a sole porrectus”.⁽¹⁸⁾ Ibidem {inst. 4, 29, 7–9}: “Propiore”, inquit, “uti exemplo libet, cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo et manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, civili tamen jure et domus una et unus dominus nominatur, sic hic mundus una Dei domus est, et Filius ac Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia et unus est tanquam duo, et duo tanquam unus.⁽¹⁹⁾ Neque id mirum, cum et Filius sit in Patre, quia Pater diligit Filium, et Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter paret, nec unquam faciat, aut fecerit, nisi quod Pater aut voluit, aut jussit”.⁽²⁰⁾ Ex his et quae superius allegavimus, patet manifeste Lactantium non unum numero Deum Patrem et Filium esse credidisse, sed tantum concordiae et voluntatis unitatem inter eos statuuisse.

24. ⁽¹⁾ Ex cunctis vero, quae protulimus, clare liquet Lactantium, qui ante-Nicaenorum patrum seu doctorum agmen claudit, una cum aliis, quos memoravimus, docuisse Filium Dei minorem esse Patre secundum divinitatem.⁽²⁾ Agnoscunt idem clarissimi inter Romano-Catholicos viri, Petavius et Huetius, quos in similibus saepius jam conjunximus: ille enim, lib. 1 de Trin., cap. 5, {§ 6, p. 29}, Lactantium inter eos, qui Arianis praeluserunt, recenset; hic vero, Origen. lib. 2, cap. 2, qu. 2, {10, p. 36}, dicit eum indigna et intoleranda de Trinitate profudisse.⁽³⁾ Thomasius, notis in Lactantium,

23. 15. ipse] ipsum a. c. B | facere sup. l. B || 23. 18. inquit sup. l. B || 23. 19. aut fecerit] vel faxit ut vid. a. c. B || 24. 1. docuisse in mg. B | esse sup. l. B || 24. 2. agnoscunt] ob haec a. c. B | Romano-Catholicos] Pontificios ut vid. a. c. B | inter eos qui in mg. B || 24. 3. Thomasius] porro a. c. B

23. 14. vero BH: autem E: enim D | exhibuit] exhibito a. c. H || 23. 15. docuit enim – servasset fidem] docuit enim – servasset fidem, docuit enim – se ipsum Deum dixit, quia non servasset fidem H | missus] missos E || 23. 17. exuberans BH: exuperans DE | porrectus BH: profectus DE || 23. 18. propiore BD: propriore H: propere E | libet BH: liquet DE | unus dominus] dominus unus D | Dei domus] domus Dei H | quia et unus est BH: quia et unus et DE || 23. 19. fideliter] videliter H || 23. 20. unitatem inter eos statuuisse BH: unitatem inter eos sensisse E: inter eos unitatem statuuisse D || 24. 1. Filium Dei BH: Filium DE || 24. 2. inter eos ... praeluserunt recenset B: inter eos ... praeluxerunt recenset DE: inter eos recenset ... praeluserunt H | dicit eum] dicit cum E | profudisse] protulisse D

lib. IV, cap. 22, narrat adolescentem quendam, Lactantii studiosum, propter talia loca male de divinitate Christi sensisse ideoque Romae combustum esse. ⁽⁴⁾ Porro Hieronymus, comment. ad Gal. 4, 6, {l. 12–14} et in epistola ad Pammachium et Oceanum {epist. 84, 7}, testatur Lactantium in epistola ad Demetrianum negasse Spiritus Sancti substantiam; verum epistola hac, prout et aliis non paucis Lactantii scriptis, hodie caremus.

24. 3–4. Sand, *Historia*, p. 130

24. 4. testatur] scribit *a. c. B*

24. 3. de divinitate] de s. divinitate *H* | 24. 4. Gal. 4, 6 *BH*: Gal. 4 et 6 *DE* | Pammachium] Pammach. *BH*: Pammacum *DE* | Spiritus Sancti *BD*: Spiritus *E*: Spiritus Dei *H*

Caput IX

De haereticis seculi tertii

1. ⁽¹⁾ Restat ut etiam haereticorum dogmata, quae eodem tertio seculo sparserunt, paucis videamus. ⁽²⁾ Inter hos, qui illos, quos supra {VI} produximus, secuti sunt, memorantur Noetus, discipulus secundum quosdam Montani, circa annum 230, cum quo idem docuisse traditur, nimirum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unum Deum in essentia et substantia esse.

2. ⁽¹⁾ Huic homodoxus fuisse fertur Novatus, presbyter Romanus secundum quosdam, secundum alios vero presbyter Carthaginensis, qui post Noetum non longo temporis spatio floruit.

3. ⁽¹⁾ Noeti discipulus fuit Sabellius, ex Africa (quae, ut antiqui ajunt, monstra producere solet) oriundus. ⁽²⁾ Is etiam docuit unum esse Deum essentia seu substantia aut hypostasi Patrem, Filium et Spiritum Sanctum, eosque tantum nominibus vel personis inter se differre. ⁽³⁾ Hoc postremum, quod cum hodiernorum Trinitariorum dogmate (qui tamen orthodoxi appellari amant) ad amussim convenit, tradit expresse magnus ille Basilius, epistola enim 64 {cf. 210, 3} haec scribit: ⁽⁴⁾ “Sabellismus est dicere unam trium personarum substantiam vel rem”, et epistola 349 {214, 3} dicit Sabellium docuisse unum hypostasi esse Deum, sed ei varias a scriptura personas accommodari pro usus ac negotii, quod identidem gerebatur, propria conditione, adeo ut modo Patri congruentes voces sibi assumat, quoties istiusmodi persona opus est, modo Filio consentaneas, quando ad rerum nostrarum procuracionem aut alias dispensatorias functiones sese dimittit, modo denique Spiritus Sancti personam induat, cum ex ejusmodi persona profectas tales voces tempus exegerit.

3. 4. Sand, Historia, p. 78

1. 2. supra] jam a. c. B || 3. 3. expresse] diserte ut vid. a. c. B

1. 1. eodem] etiam eodem D | sparserunt] sparserant E | videamus] videmus H || 1. 2. memoratur BD : memorantur HE | Noetus BH : Noetius DE | secundum BDE : om. H | circa annum 230 in mg. H | esse om. D || 2. 1. secundum alios] secundum quosdam E || 3. 2. vel personis] aut personis E || 3. 4. sed ei] sed et ei E | pro usus ac BH : per usus ac D : prorsus vel E | quod identidem] identidem quod D | dimittit] demittit D | exegerit] exig*nt D

⁽⁵⁾ Item epistola 391 {236, 6}: “Qui essentiam”, inquit, “et hypostasim idem esse statuunt, coguntur personas tantum modo fateri esse diversas, et in eo ipso, quod hypostases tres dicere verentur, Sabellii impietatem non videntur effugere, qui et ipse passim propriam notionem confundens, personas distinguere conatur, unam et eandem hypostasim affirmans pro eo atque res tulerit varie transformari”. ⁽⁶⁾ Idem scribunt Victorinus Afer adversus Arianos, lib. I, et Gregorius Nazianzenus, oratione 21. ⁽⁷⁾ Ex allegatis (ut per transennam id attingam) clare patet hodiernos Trinitarios, dum statuunt tres personas in uno Deo cum Sabellio eique homodoxis sentire, a Basilio vero Magno et ei coaevis dissentire, qui tres in Deo personas statuere recusant; qua de re infra plura.

4. ⁽¹⁾ Hujus Sabellii sequaces a Latinis dicti sunt Patripassiani, ideo quod docendo ejusdem numero essentiae Deum esse Patrem et Filium, in hunc inciderent errorem (aliud forte vitando, nempe deorum pluralitatem), ut cogentur fateri ipsum summum Deum, nimirum Patrem una cum Filio incarnatum et passum esse. ⁽²⁾ E contrario vero primitivae ecclesiae doctores (prout jam abunde vidimus) potissimum aequalitatem Filii cum Deo Patre dedocebant ejusdemque numero essentiae eos esse fortiter negabant ideo, ne in tam gravem grandemque inciderent errorem.

5. ⁽¹⁾ Tertio declinante seculo exorta est haeresis Manichaeorum, cujus auctor Manes quidam, qui et Manichaeus vocatur, fuisse perhibetur. ⁽²⁾ Horum opinio non multum etiam abludebat ab eorum, quos jam recensuimus, haereticorum dogmatibus. ⁽³⁾ Manetem docuisse Christum tantum phantasia et opinione apparuisse testatur Suidas. ⁽⁴⁾ Theodoretus vero, dialogo II {eran. 2; cf. p. 91}, dicit Manetem cum Simone Mago et aliis, quos supra enumeravimus, negasse humanitatem Christi. ⁽⁵⁾ Statuebant Manichaei duo principia seu duos Deos, bonum et malum, quorum illum Patrem, Filium et Spiritum Sanctum esse confitebantur, hunc vero τὴν ὕλην, id est materiam, nempe mundi (quam Deo coaeternam esse asserebant) dicebant esse. ⁽⁶⁾ Docuisse eosdem Patrem Filio esse

3. 5–6. Sand, Historia, p. 78

3. 5. idem *om. D* | fateri esse diversas *BH*: esse diversas fateri *DE* | hypostasim] hypostasim *D* || 3. 6. idem scribunt] ibidem scribit *E* || 3. 7. dum statuunt tres personas *om. D* | Basilio] Basileo *E* || 4. 1. Patripassiani *BH*: Patripassiani seu Sabelliani *DE* | ejusdem numero essentiae *B*: ejus numero essentiae *DE*: ejusdem numero essent *H* | inciderent] inciderunt *D* | deorum] duorum *H* | cogentur] con- *a. c. H* || 4. 2. dedocebant *BH*: docebant *DE* | ejusdemque *BH*: ejusdem *DE* || 5. 1. qui et] quid *D* || 5. 2. abludebat *BDE*: abludivit *H* || 5. 4. vero *BH*: *om. DE* | dicit] testatur dicens *D* | Manetem] Manentem *E* | enumeravimus *BH*: memoravimus *DE* || 5. 5. τὴν ὕλην *BH*: τὴν ὄλην *D*: ten holen *E* | id est] hoc est *E* || 5. 6. Patrem Filio] Filio Patrem *D*

ἁμοούσιον colligitur ex Epiphanio, haer. 69; Arii epistola ad Alexandrum Alexandriae; Hilario, lib. 4 et 6; vide et Augustinum, lib. cont. epist. fund., cap. 7, et serm. 16 de diver., cap. 2. ⁽⁷⁾ Eosdem in eucharistia speciem tantum panis adhibuisse testis est Leo Romanus, serm. 4 de Quadrages. ⁽⁸⁾ De iisdem Augustinus de mor. eccl. et Manich. lib. II, cap. 13 et ss. {cf. mor. Manich. 13, 27–30}, et contra Faustum, lib. 30, cap. 3 {cf. c. Faust. 30, 3}, haec scribit: “In jejuniis suis abstinebant a carnibus et lautitiis exquisitis-
simis vesci permittebant”. ⁽⁹⁾ Praeter carnes vero abstinebant etiam ab ovis et caseis, ut idem narrat contra Faustum ultimo; inspicere quoque Hieronymum, ad Nepotianum. ⁽¹⁰⁾ De iisdem traditur eos auditoribus suis tanquam plebeis concessisse usum conjugum, electis vero suis tanquam perfectioribus omnino interdixisse, similiter illis permisit proprietatem et possessionem rerum; his autem nefas fuisse domos aut pecuniam ullam possidere; ⁽¹¹⁾ item eosdem docuisse parvulos peccato ex parentibus quasi per traducem derivato infectos esse, adeoque naturam humanam ex Adae peccato corruptam esse; ⁽¹²⁾ item sustulisse eos liberum arbitrium hominis, etc.

6. ⁽¹⁾ Haec itaque fuit ecclesiae Christi per tria secula facies, per quod temporis spatium, ab intra cum tam miris, prout vidimus, opinionum monstris luctata, ab extra vero gravissimis ethnicorum persecutionibus vexata est, quarum prima fuit Nerone, secunda Domitiano, tertia Trajano, quarta Antonino Philosopho, quinta Severo, sexta Maximino, septima Decio, octava Valeriano, nona Aureliano, decima Diocletiano imperantibus. ⁽²⁾ Plerique tunchorum, quos recensuimus, ecclesiae doctorum sanguine suo Christianae religionis veritatem obsignarunt, martyrii decorati corona. ⁽³⁾ Omnes autem hi, prout jam demonstravimus, secundum antiquam illam viam, quae soli Deo Patri summam tribuit divinitatem, religionem Christianam professi sunt haereticisque contraria docentibus

5. 8–9. Sand, Historia, p. 125 || 5. 10–12. cf. Sand, Historia, p. 125

5. 6. Arii – Alexandriae in mg. B

5. 6. vide et] vide E || 5. 8. et Manich. BH: ex Manich. DE | a carnibus B: carnibus HDE || 5. 9. vero om. E | ultimo om. E | Hieronymum BH: om. DE || 5. 10. plebeis] plebeiis H | illis BH: ipsis DE | autem] enim D || 5. 11. docuisse] docuere H || 5. 12. sustulisse eos BHE (statuisse eos a. c. E) : re-lisse D | arbitrium hominis etc.] hominis arbitrium D || 6. 1. vexata est] lucta est a. c. E | imperantibus BH: imperatoribus DE || 6. 2. plerique] preliques E | recensuimus] memoravimus E | martyrii] martyris D || 6. 3. autem] enim D | jam om. E | haereticisque – iverunt BH: om. DE

strenue obviam iverunt. ⁽⁴⁾ Quod adeo clarum est, ut et ipsi clarissimi inter Trinitarios viri idem ante nos palam asserere haud sint veriti.

⁽⁵⁾ Unius ex illis, Dionysii Petavii Jesuitae, qui multorum instar est, praeter haec, quae jam supra ex eo citavimus, operae pretium erit allegare verba. ⁽⁶⁾ Is ergo libro de Trinitate 1, cap. 5, § 7, {cf. pp. 29–30}, commemoratis Clemente Romano, Justino Martyre, Athenagora, Theophilo, Tatiano, Irenaeo, Tertulliano, Clemente Alexandrino, Origene, Dionysio Alexandrino, Gregorio Thaumaturgo, Methodio, Luciano Antiocheno, sex episcopis, qui ad Samosatenum scripserunt, Novatiano, Lactantio, etc., his verbis iudicium suum de eorum dogmatibus concludit: ⁽⁷⁾ “Igitur nonnullis”, inquit, “veterum illa de divinitate ac personarum in ea diversitate insederat opinio, unum esse summum, ingenitum neque aspectabilem Deum, qui λόγος, id est ‘Verbum’ vel ‘sermonem’, quem ἐνδιάθετος, intus inclusum tenebat, ex se foras produxerit vocalem et sonantem, nec tamen vocis instar sonique transeuntem ac dissipabilem, sed ejusmodi ut velut incorporatus ac subsistens, caetera deinceps efficeret.” ⁽⁸⁾ Tum autem a supremo Deo ac Patre productum esse dixerunt, cum hanc rerum universitatem moliri statuit, ut illum velut administrum haberet. ⁽⁹⁾ Quam sententiam alii clarius, obscurius alii significant, sed isti fere Athenagoras, Tatianus, Theophilus, Tertullianus et Lactantius. ⁽¹⁰⁾ Tam ii vero, quam reliqui, quos commemoravi, [nota bene] aevo, dignitate ac potentia superiorem Verbo Patrem arbitrati sunt, ac tametsi de Patris esse substantia sive natura Filium assererent, qua una re a caeteris, quae creaturae proprie vocantur, illius conditionem diversam faciebant, non minus tamen quam creaturas initium habuisse, hoc est, minime ex aeterno distinctam hypostasim fuisse putarunt.” ⁽¹¹⁾ Huc usque Petavius, cujus tam praeclaro testimonio nos etiam tertium hoc claudimus seculum.

6. 7–10. Zwicker, Irenicum, pp. 57–58

6. 10. nota bene *sup. l. B* | hoc est] putarunt *a. c. B*

6. 4. clarissimi *BH*: Christiani *DE* | asserere] disserere *D* | sint veriti *B*: sunt veriti *DE*: veriti sint *H* || 6. 6. libro de Trinitate] de Trinitate lib. *H* | cap. 5] c. 1 *E* | Gregorio – Antiocheno *BH*: *om. DE* | scripserunt] scripsere *E* || 6. 7. nonnullis inquit *BH*: nonnullis *DE* | divinitate *BH*: Trinitate *DE* | in ea] ea in *H* | aspectabilem] inaspectabilem *H* | vel sermonem] seu sermonem *H* | intus *om. D* | produxerit] produxit *E* | instar *om. DE* | dissipabilem *BH*: dissipantem *D*: dissipalem *E* || 6. 8. autem] enim *D* | productum] productam *E* | administrum] ministrum *D* || 6. 9. sed] d. *D* | Lactantius] Lactantius, etc. *D* || 6. 10. nota bene aevo *BH*: *om. DE* | sive natura] si natura *D* | Filium *BH*: Filium esse *DE* | qua una re] quam una re *H* | proprie] propriae *E* | tamen quam] tanquam *D* | hypostasim] hypostasim *D* || 6. 11. tertium] tertiam *H* | claudimus] concludimus *E*

Caput X

De homousianorum et Arianorum dissidiis

1. ⁽¹⁾ Ingredivimur seculum quartum, in quo persecutionum illarum ardore extincto, pietatis quoque ac veritatis ardor et amor magis magisque restingui coepit. ⁽²⁾ Ingressus est Constantinus ille Magnus in ecclesiam, primus ex ethnico imperatore factus Christianus. ⁽³⁾ Sed simul etiam cum eo, ut praeclare clarissimus Ludovicus Vives dixit, ingressus est et Satan in eandem ecclesiam: ambitio nimirum, opes, voluptates et aliae hujus mundi illecebrae, quae cuncta prius, dum ecclesia atrocibus premeretur persecutionibus, ex ea exulabant. ⁽⁴⁾ Haud vanam itaque fuisse apparet vocem illam, quam e caelo auditam esse tradunt, cum Constantinus fieret Christianus: “Hodie effusum est venenum et pestis in ecclesiam”. ⁽⁵⁾ Tum enim tam in moribus quam in doctrina insignis facta est mutatio.

2. ⁽¹⁾ Utriusque in celebri illo Nicaeno concilio illustre apparuit specimen. ⁽²⁾ Illic enim patres, qui ad concilium hoc convenerant, Constantinum se cum imperio suo ipsis committentem gladiumque simul tradentem, iterum gladio ad fidei defensionem cinxere, prout refert Seldenus ex Eutychie patriarchae Alexandrini originibus ecclesiae. ⁽³⁾ At non carnali sed spirituali gladio, non alieni sed proprii sanguinis effusione Christus Dominus, apostoli ejus et hi, quos recensuimus, ecclesiae doctores fidem religionemque veram propagnarunt atque propagarunt. ⁽⁴⁾ Iidem patres ibidem, symbolo apostolico primaeavorumque Christianorum simplicitate non contenti, novam fidei cuderunt regulam atque confessionem, novaque phrasi ὁμοουσίου, antiquae ecclesiae ignota, usi sunt. ⁽⁵⁾ Huc facit justa illa Hilarii, Pictaviensium episcopi, ad Constantium

1. 1–3. cf. Zwicker, *Irenicomastix iteratus*, pp. 207–209 || 1. 4. Sand, *Historia*, p. 159 || 2. 2. cf. Zwicker, *Irenicum*, p. 136

1. 2. ille *in mg. B* || 2. 2. convenerant] pervenerant *a. c. B* || 2. 3. propagnarunt] tutati sunt *a. c. B*

1. 1. restingui *BH*: restringi *DE* || 1. 2. Constantinus ille] ille Constantinus *H* | ex ethnico] ex ethnicus (*sic ut vid.*) *H* || 1. 3. Vives] Wives *D* | opes] et opes *D* | hujus mundi] hujusmodi *E* | premeretur] premebatur *D* || 1. 4. vocem illam] illam vocem *D* | effusum est *BH*: est effusum *DE* || 2. 2. tradentem] t***entem *a. c. E* | cinxere] enixere *D* | Eutychie] Eutichii *H*: Euthicii *D*: Eutychie *E* | Alexandrini] Alexandrinae *H* || 2. 3. propagnarunt] prorogarunt *E* | ὁμοουσίου] *BD*: homousiu *H*: homousin *E* || 2. 5. justa illa] illa justa *H* | Pictaviensium] Pictavinensium *E* | Constantium] *scripsi*: Constantinum *codd.*

imperatorem querela, his expressa verbis {ad Const. 2, 5, 1}: “Conscii” inquit, “nobis invicem sumus post Nicaeni conventus synodum nihil aliud quam fidem scribi. ⁽⁶⁾ Dum in verbis pugna est, dum de novitatibus questio est, dum de ambiguis occasio est, dum de auctoribus querela est, dum de consensu difficultas est, dum alter alteri anathema esse coepit, prope jam nemo Christi est”.

⁽⁷⁾ Hoc itaque velut Eridos pomo in ecclesiam injecto, hi, qui antea ab infidelibus persecutiones oppressionesque perferre didicerant, easdem fidelibus et conservis suis Christianis inferre incipiunt. ⁽⁸⁾ Tunc privata emolumenta atque odia sub pietatis zeli prae-textu magis quam veritas multis cordi esse coeperunt; hinc schismata, anathemata ac caeterae charitatis et concordiae ortae sunt pestes. ⁽⁹⁾ In summa, sano salutaris praedicationis canone corrupto veritateque pulsa, errores nudo vertice (ut supra memorati Egesippi verbis utar) in ecclesiam cum infructuosis fructibus suis iruperunt. ⁽¹⁰⁾ Et dum Christiani de vocibus et rebus sacrae scripturae ignotis foetibus suis obstetricando eosque defendendo disputare discunt, pie vivere dediscunt. ⁽¹¹⁾ Homousianorum et Arianorum immanes persecutiones et intestina ac internecina odia, quibus invicem se prosequabantur, illaque vere plus quam civilia bella (quae recensere veteremque renovare dolorem non est propositi nostri), quid aliud docent, quam eos causae suae diffisos ad illicita confugisse media, vel a Deo propter repudiatum veritatis amorem in reprobum praecipitatos fuisse sensum?

3. ⁽¹⁾ Sub exortum itaque memorati seculi magnae in ecclesia exortae sunt turbae. ⁽²⁾ Annus agebatur vigesimus quintus supra trecentimum a Christo Domino nato, quo inclyta illa Nicaeae celebrata est synodus, ad quam trecenti et octodecim (ut vulgo traditur) episcopi confluxere. ⁽³⁾ Concilium hoc Constantinus imperator propterea convocaverat, ut sopiret dissidia exorta inter Alexandrum, episcopum Alexandrinum, et

2. 11. plus quam civilia bella] cf. Lucanus 1, 1 | veteremque renovare dolorem] cf. Vergilius, Aen. 2, 3

2. 9. infructuosus *sup. l. B* || 2. 11. illaque] illa *a. c. B*

2. 6. Dum in verbis] Deum in verbis *E* | dum de ambiguis – querela est *om. H* | alter alteri] alteri alter *D* | jam nemo] nemo jam *D* || 2. 7. Eridos pomo] pomo ἐριδός *D* | perferre] ferre *D* || 2. 8. zeli] verique *D* | et concordiae *BH*: ac concordiae *DE* || 2. 9. nudo vertice *BH*: nuda vertice *DE* | Egesippi verbis] verbis Egesippi *H* | infructuosus fructibus suis *BH*: immaturis suis fructibus *DE* || 2. 10. foetibus (foetibus *H*) suis *BH*: suis foetibus *DE* || 2. 11. et intestina *BH*: intestinaque *DE* | prosequabantur] persequabantur *E* | veteremque renovare *BH*: veterem renovare *E*: veterem renovando *D* | reprobum *BD*: reprobum *HE* || 3. 2. Nicaeae] Nicaena *H* || 3. 3. Constantinus] Constantinus Magnus *H*

Arium, ejusdem ecclesiae presbyterum, cui Alexander cum ipsius homodoxis ecclesia interdixerat, ideo quod contradicerent dogmati ejus, quo, una cum Athanasio diacono suo caeterisque asseclis, Filium Dei Deo Patri ὁμοούσιον, id est ‘consubstantialem’, et συναΐδιον, id est ‘coeternum’, asserebat esse. ⁽⁴⁾ Porro Arii opinionis summa haec erat: Filium Dei non semper extitisse, et fuisse tempus, cum non esset, nec esse genitum ex essentia Dei Patris, sed a Deo ἐξ οὐκ ὄντων, id est ‘ex non existentibus’ seu ex nihilo creatum esse ante creationem universi. ⁽⁵⁾ Prout vero Filium Dei ex nihilo prodiisse vel creatum esse phrasis est sacrae scripturae prorsus ignota, ita quoque eum ab aeterno Patrique ὁμοούσιον esse nuspam in sacris literis legitur. ⁽⁶⁾ Quanto vero conatu et quam ingenti molimine utraque harum propugnata, contraria vero oppugnata fuerit opinio, vix effari potest. ⁽⁷⁾ Verum id prosequi non est instituti nostri, abunde enim id ab aliis jam praestitum est.

4. ⁽¹⁾ Id solum hic innuendum videtur, frustra hodiernos Trinitatis professores de sententia sua tanquam catholica (quod nimirum semper et ubique vigerit) gloriari. ⁽²⁾ Quod enim ad posterius attinet, nempe ubique eam viguisse, alias nunc Christianorum mittendo religiones ac sectas, quae per Orientem ac Meridiem longe lateque sparsae sunt, haec modo memorata Arianorum ab ipsis adversariis permulta testimonia habet, quod per universum diffusa fuerit orbem. ⁽³⁾ Huc facit tritum illud Hieronymi, dum ait: “Ingemuit orbis et se factum Arianum miratus est” (contra Luciferianos {cf. 19}); similia his scripsit in psal. 133 comm. tertio, ad Gal. cap. 5 et in chron. a. 364, etc. ⁽⁴⁾ Theodoretus vero hist. lib. 1, cap. 14, dicit haeresin Arianam habuisse testimonium et patrocinium ab imperatore (nempe Constantino Magno) et omnibus mortalibus. ⁽⁵⁾ Idem lib. II, cap. 16, refert Constantium imperatorem exprobrasse Liberio, episcopo Romano, “quod se totius mundi consensui opponeret, faciens cum uno scelestissimo Athanasio, cujus scelera ipsomet

4. 3–6. Sand, Historia, p. 160

4. 2. ac sectas *i. l. et sup. l. B*

3. 3. ecclesia *BH*: ecclesiae *DE* | contradicerent *BH*: contradiceret *DE* || 3. 4. summa haec erat *BH*: haec erat summa *D*: haec erat *E* | Dei Patris] Patris *E* | ἐξ οὐκ ὄντων ... ex non existentibus *BH*: ex οὐκ ὄντων ... non existentibus *DE* || 3. 5. sacrae scripturae] scripturae sacrae *D* | ab aeterno *B*: ab aeterna *H*: ex aeterno *DE* || 3. 6. propugnata – opinio] propugnata fuerit, opinio contraria vero oppugnata *H* | potest] possumus *H* || 3. 7. non est instituti nostri] non nostri est instituti *H* | id ab aliis jam *BH*: jam id ab aliis *DE* || 4. 2. eam viguisse *BH*: viguisse eam *DE* || 4. 3. tertio *om. D* | etc. *BE*: etc. etc. *H*: *om. D* || 4. 4. haeresin] haeresim *D* || 4. 5. idem *BH*: ibidem *DE* | Constantium *B*: Constantinum *HDE*

praesente in concilio Tyrio essent condemnata ab omnibus totius terrarum orbis episcopis”; vide etiam Gregorii Nazianzeni, orat. 25 contra Arianos et carmine de vita sua. ⁽⁶⁾ Gregorius Nyssenus scribit: “Propter auxilium regum, quibus Arianorum errorem colere cordi erat, morbum istum per omnia regna invaluisse”, orat. funebr. in Basil. fratrem; eadem fere refert Vincentius Lirinensis, contra haer., cap. 6, item Beda, hist. eccl. lib. 1, cap. 8, etc.

⁽⁷⁾ Si in magnitudine ac multitudine catholicae veritatis ponendum est robur, notissimum est nonnullos imperatores (quorum celeberrimi Constantinus Magnus et Constantius filius ejus, ille ab Eusebio Nicomediensi, hic ab Euzoio Antiocheno, Arianorum episcopis, morti vicini baptizari se curarunt), multos reges ac regiones pluresque episcopos et presbyteros Arianorum addictos fuisse opinioni, atque per multa secula in variis oris eorum durasse coetus; videantur inter alia quae huic fini congescit Christophorus Sandius in historia ecclesiastica. ⁽⁸⁾ Immo et concilia non pauca Ariani celebrarunt, inter quae eminet Ariminense, anno 359, in quo multo plures quam Nicaeno praesentes fuere episcopi. ⁽⁹⁾ Undi egregie Augustinus contra Maximinum, episcopum Arianum, scribens lib. III, cap. 14 {cf. c. Maximin. 2, 14, 3}, haec protulit: “Nec ego Nicaenum, nec tu debes Ariminense tanquam praejudicaturus proferre concilium, nec ego hujus nec tu illius auctoritate detineris.” ⁽¹⁰⁾ Scripturarum auctoritatibus, non quorumcunque propriis, sed utrisque communibus testibus, res cum re, causa cum causa, ratio cum ratione certet. ⁽¹¹⁾ Hic etiam ceu per transennam digna sunt consideratione ejusdem verba ad Hieronymum, epistola 19 {cf. Aug., epist. 82, 3}: “Ego enim (inquit) fateor charitati tuae solis eis scripturarum libris, qui jam canonici appellarunt, didici hunc timorem honoremque deferre, ut nullum eorum scribendo errasse

4. 3–6. Sand, Historia, p. 160 || 4. 9–10. Sand, Historia, p. 237

4. 5. Gregorii Nazianzeni] Gregorium Nazianzenum a. c. B || 4. 7. Arianorum] Arianae a. c. ut vid. B | coetus] religionem a. c. B || 4. 9. lib. III cap. 14 in mg. B || 4. 11. epistola 19 in mg. B

4. 5. Tyrio BH: Tyb– D: Tyberio E | orbis om. D | Gregorii Nazianzeni BH: Gregorium Nazianzenum E: Greg. Nazian. D || 4. 6. istum BH: ipsum DE | Vicentius Lirinensis B: Vicentinus Lirinensis H: Vicentius Lyriensis DE | item om. H | Beda] Bela D | etc. om. D || 4. 7. ac multitudine BH: et multitudine DE | Nicomediensi BH: Nicomedensi DE | Arianorum BH: om. DE | et presbyteros] ac presbyteros H | Arianorum BH: Arianae DE | videantur BH: videatur DE || 4. 8. Nicaeno] in Nicaeno H || 4. 9. Maximinum BE: Maxim. D: Maximum H | Arianum] et Arianum H | haec protulit BH: protulit DE | proferre] praeferre D | hujus] illius a. c. D | auctoritate BH: auctoritatem DE || 4. 11. ceu BH: om. DE

audeam credere”, et mox: ⁽¹²⁾ “Alios autem ita lego, ut quantalibet sanctitate quantave doctrina polleant, non ideo verum putem, quia ipsi ita senserunt, sed quia mihi per illos auctores canonicos vel probabiles rationes, quod a vero non abhorreat, persuadere potuerunt”, etc.

5. ⁽¹⁾ Quodvero ad alterum ecclesiae catholicae signum, antiquitatem nimirum, doctrinae Trinitariorum attinet, prout Filium Dei ἐξ οὐκ ὄντων creatum esse veteres non dixerunt, ita etiam eundem Patri ὁμοούσιον et συναΐδιον esse nusquam docuerunt; ⁽²⁾ immo haec, quae supra ex priscis ecclesiae doctoribus allegavimus, magis pro Ario quam pro hodiernis homousii et Trinitatis assertoribus, immo contra eos facere, quis non videat? ⁽³⁾ Agnovit id inter alios supra laudatus Petavius, dum haec scribit: “Plannissime constat, Arium illorum veterum secutum esse dogma, qui nondum patefacta constitutaque re ad eundem errorem offenderunt. ⁽⁴⁾ Nam et illi productum a Deo Patre Verbum, non tamen ex aeternitate docuerunt, sed antequam mundum fabricaret, ut illo administro ad hujus operis molitionem uteretur. ⁽⁵⁾ Quamobrem quod Arium illius dogmatis architectum fuisse, cujusmodi hactenus auditum non erat, Alexander in epistola queritur aliique patres, qui contra hanc haeresin scripsere, oratorio more et per exaggerationem dici arbitror, siquidem magna est a nobis producta copia priscorum, qui idem quod Arius ante tradiderunt, nisi forte hoc iste praecipuum habeat, quod Verbum Dei ac Filium ἐξ οὐκ ὄντων, ex nihilo creatum, palam ac disertius quam unquam alius asseveraverit. ⁽⁶⁾ Nam plerique illi, quos supra citavi, non id aperte declarant, sed Filium sive λόγον ajunt ex Patris substantia profluxisse, ut Athenagoras, Theophilus Antiochenus, Tatianus, Origenes autem et Dionysius Alexandrinus, etsi re ipsa idem quod Arius sentiunt, non tamen expresse ac verbo declarant ἐξ οὐκ ὄντων Filium esse factum. ⁽⁷⁾ Tum illud forte vel peculiare, vel prae caeteris Arius habuit, quod Filium Dei natura esse mutabilem et in deterius verti posse defenderet”, etc. (de Trin. lib 1, cap. 8, § 2, {cf. p. 42}).

4. 12. autem] enim D | quia] qui H | etc. om. D || 5. 1. ecclesiae catholicae] catholicae ecclesiae E | ἐξ οὐκ ὄντων BH : ex οὐκ ὄντων DE | esse om. D || 5. 2. homousii et Trinitatis] homousii Trinitatis E | ante BH : antea DE || 5. 5. tradiderunt BD : prodixerunt H : tradiderant E | ἐξ οὐκ ὄντων BH : ex οὐκ ὄντων E : om. D | alius H (cum fonte) : alias BDE || 5. 6. plerique] preliques E | autem om. DE | etsi] qui etsi D

Caput XI

De Photino, Priscilliano et caeteris eorum homodoxis seculo quarto

1. ⁽¹⁾ Dum sic de memoratis opinionibus ac controversiis homousiani et Ariani non tantum spirituali, sed et carnali modo strenue digladiantur, interim propugnatores veritatis ac simplicitatis primaevae plectuntur et utrisque invisi pro lubitu ab eis vexantur. ⁽²⁾ Memorati concilii Nicaeni patres Paulianistas seu Samosatenianos, Pauli Samosateni, de quo supra {VII} egimus, sectatores, eorumque doctrinam adeo aversati sunt, ut eos rebaptizandos esse ibidem decreverint, prout ex concilii hujus canone 19 (aliis 21) cuius patere potest. ⁽³⁾ Idem decretum contra eos confirmavit, vel potius redintegravit, Innocentius I, episcopus Romanus, circa annum 400.

2. ⁽¹⁾ Circa ejusdem concilii Nicaeni tempus floruit Marcellus, episcopus Ancyranus, in Galatia, qui eadem cum Paulo Samosateno (cujus doctrinam eum restaurasse dicit decretum synodi Sardicensis) docuit, prout omnes historici et alii ejusdem aevi scriptores testantur. ⁽²⁾ Is oppugnavit per scripta Asterii, Ariani sophistae, libros, suam quoque sententiam per scripta propugnavit ac promulgavit, quapropter in concilio Hierosolymitano, anno 335 celebrato (in quo Arius et Euzoius, socius ejus, in communionem recepti sunt), acriter vexatus est jussusque est sententiam suam mutare; vid. Sozom. lib. III, cap. 33; Socr., lib. 1, cap. 36; II cap. 16.

3. ⁽¹⁾ Anno sequenti 336 iidem episcopi Constantinopoli congregati sunt. ⁽²⁾ Ibi Athanasium in praesentia Constantini Magni imperatoris condemnarunt, qui eum Treverim in exilium ablegavit, ubi in puteo sexennium latuisse fertur. ⁽³⁾ Ibi Marcelli causam reassumunt iterumque urgent, minas persuasionibus addentes, ut sententiae suae

2. 2. cf. Sand, Historia, p. 183

1. 1. plectuntur] in mg. alia manu B: delirant reges, plectuntur Achivi || 1. 2. circa annum 400 i.l. add. B

1. 1. tantum] tam D | propugnatores] propugnatores ejus E | ac simplicitatis] et simplicitatis E || 1. 2. sectatores BH: om. DE | episcopus Romanus] papa seu episcopus romanus H || 2. deest in E || 2. 1. restaurasse BH: instaurasse D | et Euzoius BD: aut Euzoius H | socius BH: socii D || 3. 1. Constantinopoli] Constantinopolim E || 3. 2. Athanasium in praesentia Constantini Magni imperatoris] in praesentia Constantini Magni imperatoris Athanasium E | condemnarunt] damnarunt E || 3. 3. reassumunt BE: reassumant H: resumunt D

valedicat librumque memoratum flammis aboleat. ⁽⁴⁾ Quod cum ille facere constanter renueret, damnatur atque anathemate percussus ex memorata episcopali sede dejicitur et una cum asseclis suis excommunicatur.

4. ⁽¹⁾ Sunt quidam qui tradunt Marcellum et sectatores ejus non tantum Samosateni, sed et Sabellii opinionem fovisse. ⁽²⁾ Ad quod breviter respondemus nos minime differi Marcellum cum discipulis suis, quos mox recensebimus, in eo cum Sabellio conuenisse, quod unicam summi Dei creatoris caeli et terrae statuerit essentiam et hypostasim. ⁽³⁾ Quod vero ad doctrinam de Verbo, quo Deus universa creavit, spectat, hac in re lectorem beneuolum remittimus ad ea, quae sub Paulo Samosateno de hoc dogmate disseruimus. ⁽⁴⁾ Certum est ex Eusebio, qui cum Marcello per scripta decertavit, eandem ipsius de Verbo Dei fuisse sententiam, quae olim fuerat Pauli Samosatensis: vide Eusebium in libris contra Marcellum, qui alias de ecclesiastica theologia inscribuntur. ⁽⁵⁾ Sequaces ejus ab ipsius nomine dicti sunt Marcelliani, interdum Ancyrogalatae seu Ancyrogalatiani vocati.

5. ⁽¹⁾ Ex his fuit Eustathius, Marcelli discipulus, primum Berrhoeae in Syria, post Antiochiae episcopus. ⁽²⁾ In quibus locis sinceræ veritatis cultores tam ante quam post Eustathii tempora degere haud erat insolitum. ⁽³⁾ Berrhoeae circa annum 400 Nazaraeos adhuc habitasse supra {I 7} innuimus; Antiochiae vero Petrus apostolus, Ignatius, Paulus Samosatenus et alii cum laude docuerunt. ⁽⁴⁾ Privatim Antiocheno episcopatu Eustathius circa annum 300 in concilio Antiocheno, in quo 30 episcopi, cum ex homousianis (adfuit enim et ipse Athanasius) tum ex Arianis (quorum praecipuus Eusebius Nicomediensis ibidem aderat) congregati fuere. ⁽⁵⁾ Post dejectionem vero ex episcopatu in exilium Eustathius mittitur circa annum 340, ut quidam annotarunt; vide de eo Hieronymum in catal. script. eccl. (cui etiam ab ipso insertus est), Theodoretum et alios. ⁽⁶⁾ Sectatores ejus

4. 1. cf. Sand, *Historia*, pp. 115–116

4. 5. interdum] interdum vero *a. c. B* || 5. 5. annotarunt] d*** *a. c. B*

3. 4. facere constanter] constanter facere *E* || 3. 4. facere constanter] constanter facere *E* || 4. 1. quidam] quidem *H* | Samosateni sed et Sabelli] Sabellii et Samosateni *E* || 4. 2. breviter *om. D* || 4. 3. lectorem beneuolum (*L. B. D*) *BDE*: ben. lect. *H* || 4. 4. inscribuntur *BH*: inscribitur *DE* || 4. 5. ejus ab ipsius] ipsius ab ejus *D* | dicti sunt] dicuntur *D* || 5. 2. cultores *BH*: cultoribus *DE* | Eustathii] Eustatium *E* | degere] legere *E* || 5. 3. circa *om. E* || 5. 4. Antiocheno – in concilio *om. H*

Eustathiani nuncupati sunt, quos inter Paulinus, Antiochenus episcopus, fuisse traditur. ⁽⁷⁾ De eo Basilius Magnus haec scribit: “Paulinus Marcelli dogmatibus fidem habet et sectatores illius sine discrimine ad suam communionem admittit” (epistola 74 {263, 5}).

6. ⁽¹⁾ Marcelli etiam assecla fuit Euphratas (aliis Euphrates), Coloniae Agrippinae episcopus. ⁽²⁾ Quo episcopatu (postquam eum annis fere viginti administrasset) anno 348 ibidem contra eum convocata synodo privatur, ideo quod Christum Dominum verum tantum hominem confitendo negaret esse ipsum summum Deum. ⁽³⁾ Habuit non paucos asseclas, qui doctrinam ejus receperant, teste Merssaeo in annal. archiepiscoporum Coloniensium, qui ita (more loquendi de haereticis usitato) de eo scribit: “Homo hic improbus multos sua impietate a vera religione in errorem secum abduxit”.

7. ⁽¹⁾ Photinus, episcopus Sirmii (quod quidam ad inferiorem Pannoniam seu Hungariam, alii ad Illyricum seu Slavoniam referunt), Marcelli discipulus, floruit circa medium quarti seculi. ⁽²⁾ Fuit vir eruditus et in utraque, Graeca nempe et Latina, lingua exercitatus, teste Hieronymo in catalago scriptorum ecclesiasticorum, in quem etiam ab ipso relatus est. ⁽³⁾ Eodem enim referente in utraque lingua libros conscripsit, quibus sententiam suam tutatus est. ⁽⁴⁾ Verum his monumentis ejus nunc caremus: temporis namque injuria, aut potius adversariorum invidia, nobis ea abstulit.

⁽⁵⁾ Doctrina Photini eadem erat quam olim Ebionaei, postea vero Paulus Samosatenus propugnauerant, nimirum Christum Dominum non exstitisse re ipsa seu personaliter ante suam ex Spiritu Sancto conceptionem et ex virgine nativitatem. ⁽⁶⁾ Unde ob dogmatum convenientiam, Hilarius non semel dicit Hebionem eundem esse cum Photino, vide lib. de Trin. VII. ⁽⁷⁾ Damasus etiam, episcopus Romanus, Photinum Ebionis haeresin renovasse tradit in libro synodico contra diversas sectas apud Theodoretum, lib. V,

5. 7. Sand, Historia, p. 116 || 6. 3. Sand, Historia, p. 214 || 7. 6. Sand, Historia, p. 64

6. 3. ita] ita de a. c. B

5. 6. sectatores ejus Eustathiani BD : alios ejus sectatores qui Eustathiani E : sectatores Eustathiani H | episcopus om. E | fuisse traditur] traditur fuisse H || 5. 7. illius] ejus E | epistola 74 BD : epistola 14 E : epist. 78 H || 6. 1. administrasset] administrassent E || 6. 2. summum Deum] Deum summum D || 6. 3. receperant] receperunt D | archiepiscoporum Coloniensium BH : Avani Episcoporum Coloniensi[um D] DE | de haereticis BH : de haeresi DE || 7. 1. quidam om. H | Illyricum] Illyriam E | Slavoniam BH : Sclavoniam DE | quarti seculi] seculi quarti D || 7. 5. propugnauerant BH : propugnauerat DE | re ipsa] re vera D | seu personaliter] sua personaliter H || 7. 6. Hebionem BH : Ebionem DE || 7. 7. haeresin (renovasse)] haeresim E

cap. 10 {5, 11, 3}, in quo haec inter alia continentur: “Anathema infligimus Photino, qui renovans Ebionis haeresin Dominum nostrum Jesum Christum ex sola virgine Maria confitetur”.⁽⁸⁾ Porro Nicephorus lib. IX, cap. 31, {cf. PG 146, col. 342}, sententiam ejus hoc pacto proponit: “Dogma Photini erat unum esse Deum omnipotentem, qui Verbo suo universitatem hanc constituerit.⁽⁹⁾ Antesecularem vero Verbi generationem et existentiam prorsus negabat, ex Maria autem Christum initium sumpsisse docebat, et ex eo tempore Christum esse factum et Filium Dei asserebat”.⁽¹⁰⁾ Sozomenus vero lib. IV, cap. 5 {4, 6, 1–3}, initio haec de eo scribit: “Sub idem tempus Photinus, ecclesiae Sirmii antistes, qui jam ante haeresis cujusdam auctor fuerat, cum imperator ibi praesto esset, palam suam doctrinam asserere non dubitavit.⁽¹¹⁾ Et quoniam ingenio tum ad benedicendum, tum ad persuadendum multum valebat, idcirco multos ad suam opinionem traduxit.⁽¹²⁾ Qui tametsi affirmavit unum Deum omnipotentem esse, qui proprio verbo condidit universa, tamen quod Filius Dei ante secula generatus sit et extiterit, nullo modo concedere voluit, sed Christum ex Maria genitum docuit”.⁽¹³⁾ Hinc patet qualis fuerit Photini de λόγῳ seu Verbo sententia, et quod Verbum, quo Deus cuncta creavit, a Christo Filio Dei cum sacra scriptura manifeste distinxerit.⁽¹⁴⁾ Qua de re pluribus sub Paulo Samosateno egimus.

8. ⁽¹⁾ Ex occasione Photini ejusque dogmatis convocavit Constantius imperator Sirmium concilium episcoporum, anno 351 (vel ut aliis placet anno 359), in quo Ariani potiores partes obtinuisse traduntur.⁽²⁾ Ibi Photinus ob sententiam suam anathematis fulmine percutitur, damnatur et ex episcopatu deturbatur.⁽³⁾ Post depositionem sollicitatur a concilio, ut repudiato dogmate suo ipsorum fidei formulis suffragaretur, pollicenturque episcopi, simulac id fecisset, se ipsi episcopatum reddituros.⁽⁴⁾ Verum ille nullo pacto ut sententiam suam mutaret induci potuit, immo bonae causae confisus memoratos episcopos ad certamen disputationemque provocat.⁽⁵⁾ Illic post multas concertationes Photini adversarii victoriam sibi vindicantes (nam ipsorum tantum iudicium de

7. 10. Sozomenus vero – 7. 12. genitum docuit [etc. del.] in mg. B

7. 7. haeresin (Dominum)] haeresim D | virgine Maria] Maria virgine E || 7. 8. suo universitatem] suo unico unitatem E || 7. 9. et ex eo] ut ex eo E | Christum esse factum] factum esse Christum H | esset] erat H || 7. 11. multum] multo H | traduxit] traxit H || 7. 13. Photini om. E | Christo om. H | sacra scriptura BH: scriptura sacra DE | distinxerit] distinxit H || 8. 1. Constantius] Constantinus E | anno 359] 359 H | Ariani] Arianis a. c. D || 8. 2. ob sententiam suam] ob suam sententiam E | ex episcopatu] episcopatu D || 8. 3. episcopi simulac] simul episcopi ac a. c. E | reddituros] reddeturos H || 8. 4. mutaret] negaret E || 8. 5. concertationes] certationes E | vindicantes] vendicantes D

disputatione hac hodie habemus) triumphum cecinerunt et Photinum in bono proposito constanter perseverantem iterum condemnarunt atque exilio mulctarunt. ⁽⁶⁾ In quo dum degit, dogma suum propugnare, adversariorum vero oppugnare non destitit libro tum Graeca tum Latina lingua contra omnes haereses concinnato. ⁽⁷⁾ Vide de his, quae diximus, Sozom., lib. IV, cap. 5 et 6, Socr., II, 28, 29, 30; Philostorg. IV. 3; Sulp. Sever. hist. l. II; Vicentium Lirinensem contra haereses, cap. 16 et 17; Niceph. lib. IX, cap. 11 et 31.

9. ⁽¹⁾ Sectatores Photini, quos multos eum habuisse testantur historici, appellati sunt Photiniani, quos etiam, prout et Paulianos seu Samosatenianos, rebaptizandos esse pontificiorum decrevit ecclesia. ⁽²⁾ In Bracarenensi vero prima synodo circa annum 560 celebrata Photiniani una cum Samosatenianis et Priscillianistis damnantur. ⁽³⁾ Doctrinam atque sectam eorum circa annum 870 adhuc viguisse infra videbimus.

10. ⁽¹⁾ Inter Photini asseclas recensentur Bonosus et Cosmas. ⁽²⁾ Bonosus Photinianus passim vocatur, de cujus sectatoribus dicitur eos docuisse Christum Dominum non esse Dei Filium naturalem, sed adoptivum: ideo sine dubio, quod negarent eum ante omnia secula ex essentia Dei Patris esse genitum. ⁽³⁾ Hoc enim pacto et hodie naturalis Filii Dei significatio vulgo sumitur. ⁽⁴⁾ Ab hoc Bonoso discipuli ejus Bonosiacorum nomen adepti sunt, qui sat longo tempore (praesertim in Hispania) durarunt, et duodecimo seculo nondum desierunt esse, prout infra {XXII 3} videbimus. ⁽⁵⁾ Isti etiam, sicut et Samosateniani (ut supra vidimus), ab his, qui catholici appellari amant, rebaptizandi statuuntur: vide Gregor. papae epist. ad Quirin., lib. IX epist. in decreto de consecratione, distinctione 4, titulo “hi vero”.

8. 7. cf. Sand, Historia, pp. 224–226 || 10. 5. Sand, Historia, p. 117

9. 2. circa annum 560 celebrata in mg. B || 10. 4. et duodecimo – infra videbimus in mg. B || 10. 5. sicut] prout a. c. B

8. 5. constanter perseverantem] perseverantem constanter D | exilio BH: ex illo DE | degit] dedit E || 8. 6. dogma suum] dogma sua E | propugnare] propugnarunt H | oppugnare – contra omnes om. E || 8. 7. II, 28, 29, 30 B: II, 26, 28, 29, 30 DE: II, 11–30 H | hist. om. D | Vicentium Lirinensem BD: Vicentinum Livin. H: Vicentium Virilensem E | cap. 16 et 17 BH: cap. 16, 17 DE | 11 et 31] 11, 31 D || 9. 1. multos eum habuisse] et habuisse D | Paulianos BH: Paulinos D: Photinianos E | seu Samosatenianos] seu Samosatenos E || 9. 2. prima synodo BE: 1. synodo D: primo synodo H | Photiniani] Plutiniani E | damnantur] damnatur H || 10. 4. ejus BH: om. DE | duodecimo seculo] seculo XII D

11. ⁽¹⁾ Cosmas idem de Verbo Dei cum Paulo et Photino docuisse perhibetur, similiter et de Filio Dei, quem ex eo demum tempore existere coepisse, cum e virgine natus esset, asseruit; vide Niceph. lib. IX, cap. 11. ⁽²⁾ Sectatores ejus a nomine ipsius Cosmiani nuncupati sunt.

12. ⁽¹⁾ Hic etiam memorandum venit, circa memorata tempora, provinciarum Germaniae primae et Germaniae secundae, primae Belgicae et Belgicae secundae, Lugdunensis primae et Lugdunensis secundae, Aquitanicae, Novae Populariae, Narbonensis, Tholossanae et Britanniarum episcopos caeterosque clericos, immo et reliquum populum, homouision unanimiter rejecisse conciliique ac symboli Nicaeni auctoritate nequaquam adduci potuisse, ut illud reciperent, sed solo tantum ac unico apostolico fidei symbolo contentos fuisse, unde patet eos tenaces fuisse pristinae ac sincerae apostolicae in doctrina simplicitatis. ⁽²⁾ Qua utinam et nunc contenti essent mortales nec ad neoterica ab hominibus excogitata confugerent dogmata! ⁽³⁾ Merito itaque Hilarius, Pictaviensium episcopus, qui haec, quae modo retulimus, memoriae prodidit, de ipsis haec verba effatus est: “O beatos vos”, inquit, “in Domino et gloriosos, qui perfectam atque apostolicam fidem conscientia et professione Dei retinentes, conscriptas fides hucusque nescitis”, etc.; vide librum de synodis {cf. Hil, syn. 63}.

13. ⁽¹⁾ Anno circiter 380, Gratianus imperator lege lata Photinianis (prout et Manichaeis et Eunomianis, qui secta erant Arianorum) prohibuit conventus in ecclesiis suis habere liberumque in ecclesiis suis religionis exercitium peragere. ⁽²⁾ Caeteris vero cunctis concessit libere sequi quamcunque vellent religionem conventusque ecclesiasticos sine metu celebrare, immo et officiis suis publicis fungi; vide Socr., lib. V,

11. 1. cf. Sand, Historia, p. 117

12. 1. tempora] tempora, episcopos, immo et caeteros clericos nec non reliquum populum a. c. B

12. 1. et Germaniae secundae BD: et secundae Germaniae H: et secundae E | et Belgicae iter. H | Lugdunensis primae] primae Lugdunensis E | Lugdunensis secundae BE: secundae Lugdunensis H: secundae D | Aquitanicae] ac Vitanicae E | ac symboli] a symboli H | reciperent] reciperet H | ac unico] et unico H | contentos] contentum D | ac sincerae] et sincerae H | 12. 2. et nunc om. H | confugerent om. H | itaque] igitur D | 12. 3. de ipsis] ipsis H | conscientia] conscitia H | nescitis] non scitis D | etc. om. D | 13. 1. circiter] circa H | Photinianis] Photiniani H | secta erant] secta erat H | prohibuit] prohibunt H | 13. 2. cunctis] cum H | quamcunque] quacunque H

cap. 5; Sozom., lib. VII, 1, Zosimum, etc. ⁽³⁾ Talibus modis ac mediis solent homines, dum verbo divino rationibusque non possunt, veritatis propagationem impedire.

14. ⁽⁴⁾ Circa eadem tempora Priscillianus, episcopus Abulensis in Hispania, floruit, cui ob doctrinam scriptaque, quae exaravit, meruit ut ab Hieronymo catalogo scriptorum ecclesiasticorum insereretur. ⁽²⁾ Digna etiam ipso encomia profert de eo adversarius ejus Sulpitius Severus, dum II, cap. 60 {chron. 2, 46}, inter alia haec de eo scribit: ⁽³⁾ "Priscillianus, familia nobilis, praedives opibus, acer, inquires, facundus, multa lectione eruditus, disserendi ac disputandi promptissimus, felix profecto, si non pravo studio corrupisset optimum ingenium. ⁽⁴⁾ Prorsus multa in eo animi et corporis bona cerneret: vigilare multum, famem ac sitim ferre poterat, habendi minime cupidus, utendi parcissimus". ⁽⁵⁾ Docuit Priscillianus eadem fere cum Samosateno et Photino: nimirum Christum Dominum non extitisse ante conceptionem suam e Spiritu Sancto et nativitatem e virgine; vide concilium Bracarense I, cap. 2; Leonis pontificis epistolam 91 ad Thuribium, episcopum Asturicae; Caranzam in summa conciliorum. ⁽⁶⁾ Quod vero quidam dicant eum prout et Samosatenum eadem cum Sabellio docuisse Trinitatisque opinionem fovisse, ea de re supra sub Paulo Samosateno fusius egimus ibique hanc difficultatem enodavimus. ⁽⁷⁾ Conveniebant in eo Samosatenus, Photinus, Priscillianus caeterique eorum homodoxi cum Sabellianis, quod unam tantum in summo Deo essentiam et

14. 5. cf. Sand, Historia, p. 117

14. 2. adversarius ejus *sup. l. B* | dum II, cap. 60 – parcissimus *in mg. B* : in Vita S. Martini *a. c. B* || 14. 5. concilium Bracarense I, cap. 2 *in mg. B*

13. 2. cap. 5 *B* : capite *D* : cap. *E* : *c. n. l. H* | Sozom.] strom. *D* | lib. VII, 1 *BD* : lib. 1 et 7 *E* : l. VII *H* | Zosimum, etc. *BH* : Sozimum *E* : *om. D* || 13. 3. solent homines] solent homines uti *H* || 14. 1. in Hispania floruit] floruit in Hispania *E* | scriptaque] scriptaque ejus *H* || 14. 2. ipso encomia *BD* : ipsa encomia *H* : ipsi enchomio *E* | profert (proferte *H*) de eo *BHD* : refert *E* || II, cap. 60 *BH* (hist. eccl. l. II *a. c. B*) : hist. eccl. lib. 1, cap. 7 *E* : hist. eccl. lib. 6 cap. 60 *D* || 14. 3. familia nobilis] nobilis familia *D* | inquires *BH* : *om. DE* | promptissimus] peritissimus *D* | ingenium] studium *a. c. D* | prorsus] rursus *D* || 14. 4. ac sitim] et sitim *D* | minime] minimi *H* || 14. 5. extitisse ante conceptionem] ante conceptionem extitisse *H* | conceptionem suam *BD* : conceptionem *HE* | e Spiritu] et ex Spiritu *E* | e virgine] ex virgine *E* | concilium Bracarense I, cap. 2 – summa concil. etc. *BH* : Leonis pontificis epist. 91 (95 *E*) ad Thuribium (Turribium *E*), episcopum Asturicae, concilium Bracarense I (*om. D*), cap. 2, Caranzam in summa conciliorum (conciliorum, etc. *E*) *DE* || 14. 6. Trinitatisque] Trinitatis *E* | supra *om. D*

hypostasin statuerent; ⁽⁸⁾ item, quod crederent Verbum, quo Deus universa condidit, non esse distinctam a Deo Patre substantiam vel hypostasin. ⁽⁹⁾ Caeterum eosdem Christum Dominum non ipsum summum Deum fuisse, sed hominem verum, qui initium suum habuerit postquam de Spiritu Sancto conceptus ex virgine natus esset, notius est quam ut ulla egeat probatione.

15. ⁽¹⁾ Contra hunc Priscillianum et ejus asseclas (inter quos erant Instantius et Salvianus episcopi, etc.) convocatum est consilium Caesaraugustae, in quo cum suis Priscillianus tanquam haereticus condemnatus et relegatus est. ⁽²⁾ Hinc cum in sententia sua constanter perseveraret a Nardacio, Idacio et Ithacio, episcopis Hispaniae, coram Maximo tyranno (qui Gratiano occiso imperatoris titulum sibi vendicaverat) accusatur. ⁽³⁾ Hujus jussu altera cogitur synodus, Burdegalae, in qua rursus Priscillianus cum suis sociis damnatur. ⁽⁴⁾ Interea Martinus Turonensis (inter sanctos ob pietatem relatus) mitiori quam ille praeditus animo Ithacium corripit simulque monet, ut ab accusatione illa desistat; Ithacius contra Martino ideo haereseos infamiam inurit. ⁽⁵⁾ Tandem Maximus imperator Ithacii nec non Magni et Rufi, catholicorum (ut vocantur) episcoporum, suasu, Priscillianum, Latrocinianum, qui Matronianus etiam dicitur (vide Hieronymum in catal. scriptorum eccl., qui ibidem vocat eum virum valde eruditum {vir. ill. 122, 1}), aliosque eorum homodoxos Treveris gladio plecti curavit anno 385. ⁽⁶⁾ Hinc Ithacius ejusque consortes, quod se praeter fas ordinis sui causae capitis immiscuisent, ex episcopatu deponuntur et a communione ecclesiae arcentur. ⁽⁷⁾ Anno tamen sequenti, Ithacius congregata fautorum suorum Treveris synodo absolvitur, memoratus tamen sanctus Martinus ab initio cum eo ob tale facinus communicare detrectavit. ⁽⁸⁾ Porro Priscilliani sociorumque ejus una cum ipso decollatorum cadavera in Hispaniam deportata ab homodoxis eorum tanquam martyrum corpora cum summa tantae crudelitatis execratione excepta atque honorata sunt. ⁽⁹⁾ Ipsi quoque Priscillianus et Latrocinianus in memoriam serae posteritatis a sectatoribus suis in martyrum relati sunt catalogum.

15. 1. inter quos – episcopi, etc. in mg. B || 15. 5. qui (aliis a. c.) Matronianus – valde eruditum in mg. B || 15. 7. fautorum] fautores ut vid. a. c. B

14. 7. Priscillianus] et Priscillianus D | caeterique] caeterisque H | statuerent] statuerant || 14. 8. condidit] creavit D | non ipsum] non exiit ad conceptionem a. c. E || 15. 1. Salvianus] Salvinus E | episcopi, etc. BH : episcopi DE | condemnatus et relegatus est] condemnatus est et relegatus H | infamiam] famam D || 15. 5. qui Matronianus etiam] qui etiam Matronianus H | Treveris BH : Treverim D : Creveris E || 15. 6. immiscuisent] immiscuisset E | ex episcopatu] episcopatu D || 15. 7. ob tale] tale D || 15. 8. decollatorum cadavera] de collatorum cadavere E

16. ⁽¹⁾ Tantum vero abfuit, ut hac antesignanorum suorum cruenta strage animi ipsorum a sententia, quam profitebantur, deterrentur, ut potius sanguis iste effusus, primaevae ecclesiae exemplo, incrementum doctrinae eorum dici mereatur. ⁽²⁾ Post haec enim longe lateque in Hispaniis haec secta et sententia propagata est, ita ut in immensum ibidem crevisse dicatur: vide de his, quae diximus, Sulp. Severi, hist., lib. II, item in vita sancti Martini; Prosperi chron.; Gregorii Turonensis hist. lib. V, cap. 19; Marianae hist. lib. IV, cap. 20; Marietae hist. eccl. lib. II, cap. 63. ⁽³⁾ Priscilliani sectatores atque homodoxi, Priscillianistae ab eo vocati, per multa secula in Hispaniis potissimum floruerunt. ⁽⁴⁾ Circa annum 560 in Bracarense prima synodo, in Hispania celebrata, damnantur Priscillianistae, prout et Samosateniani atque Photiniani. ⁽⁵⁾ Iidem ad duodecimum usque seculum viguerunt, quo nondum desierant esse, prout id demonstravit ac deduxit D. Zwikerus, in Irenicomastige priore adversus Johannem Amos Commenium, {irenicom. con., p. 499}.

17. ⁽¹⁾ Hi itaque, quos recensuimus praecipui fuerunt, qui quarto seculo primaeavam simplicitatem ac veritatem contra errores magis magisque in ecclesia invalescentes propugnarunt atque tutati sunt, ut nunc silentio venerer certam illam apostolorum propaginem, Nazaraeos et Minaeos, quorum ecclesias circa annum 400 in Oriente floruisse coetanei eorum testantur, qua de re supra {I 14} fusius egimus.

18. ⁽¹⁾ Verum enim vero et inter ipsos horum, quos enumeravimus, adversarios atque oppugnatores nondum veritas penitus extincta erat: remanserant adhuc et apud eos clara antiquae doctrinae vestigia. ⁽²⁾ Quae ex monumentis doctorum ecclesiae illius temporis, qui patres vulgo vocantur, in unum colligere atque ob oculos hic sistere operae forsitan pretium erit.

16. 2. cf. Sand, Historia, pp. 266–267 || 16. 5. cf. Sand, Historia, p. 117

16. 5. prout id demonstravit – Commenium *postea add.* B || 17. 1. certam] veram a. c. B | fusius *sup. l.* B || 18. 1. adversarios] ** a. c. B

16. 1. deterrentur] deterrentur H | exemplo] exemplum E | mereatur] mereat D || 16. 2. in immensum BH: immensum DE | quae diximus *om.* H | Marietae] Manethae *ut vid.* D || 16. 5. ad duodecimum usque seculum] ad seculusque XII D | viguerunt] floruerunt H | ac deduxit] atque deduxit D | D. BH: Daniel DE | Zwikerus B: Zwickerus HD: Sviccherus E | Irenico Mastige B: Irenico Mastigi H: Iraenio Mastige D: Iraenico Mastige E | priore *om.* D || 17. 1. quarto seculo] sec. IV D | primaeavam] primaeavorumque H | in ecclesia *om.* H || 18. 1. horum *om.* H | clara] clarae H || 18. 2. doctorum ecclesiae] ecclesiae doctorum E | forsitan] forte D

Caput XII

De patribus a concilio Nicaeno ad initia usque quinti seculi

1. ⁽¹⁾ In ipso concilii Nicaeni symbolo primaevae doctrinae de Patris prae Filio eminentia haud obscura restant specimina, dum patres illic congregati confitentur Filium Dei esse “Deum de Deo, lumen de lumine”. ⁽²⁾ Quam formulam ipse Calvinus (qui Filium Dei phrasi sacrae scripturae et antiquis ignota *αὐτόθεον*, id est “a se ipso Deum”, esse docuit) duram appellat, epist. 1 ad Polonos et adversus Valentinum Gentilem. ⁽³⁾ Notandum vero insuper est ea verba, quae hodie in symbolo Nicaeno de Filio Dei leguntur, quod ex Patre genitus sit “ante omnia secula”, non exstitisse in antiquis symbolis nec legi apud illius temporis scriptores, vide Athanasium in epist. synod. ad Jovianum imperatorem apud Theodoretum, lib. IV, cap. 3; Ruffinum, hist. eccl. lib. I, c. 5; Theodor. lib. I, cap. 12; Socrat. lib. I, cap. 5. ⁽⁴⁾ Videntur haec verba “ante omnia secula” postea demum addita esse contra Photinum in concilio Sirmiensi.

⁽⁵⁾ Hic etiam obiter notandum venit tempore concilii Nicaeni ecclesiam Romanam nondum primatum, quo nunc gaudet, obtinuisse. ⁽⁶⁾ Is enim Hierosolymorum episcopo, prout ab initio fuerat, et tunc adjudicatus est. ⁽⁷⁾ Qua de re in canone 33 hujus concilii haec leguntur: “Quoniam mos obtinuit ut Aeliae Hierosolymorum episcopo primus honos deferatur, habeat consequenter honorem”, etc.: hinc recte Aeneas Sylvius Piccolominaeus (qui papa creatus Pius II cognominatus est) dicit ante Nicaenum concilium ad Romanam ecclesiam parvum habitum esse respectum. ⁽⁸⁾ In eodem concilio Paphnutius, episcopus Thebarum, praecepto de coelibatu sacerdotum, quod tunc introducebatur, fortiter restitit. ⁽⁹⁾ Interfuit etiam huic concilio Spiridion, Thrimituntis in Cypro episcopus uxoratus, qui tempore quadragesimae hospiti carnes apposuit.

1. 2–3. cf. Sand, Historia, p. 169 || 1. 7. Sand, Historia, p. 170

1. 3. Jovianum] Jovinianum (Jovianum a. c.) a. c. B

1. 1. illic] illi E || 1. 2. quam] quarum E | sacrae scripturae BH: scripturae sacrae DE | a se ipso Deum] Deum a se ipso D || 1. 3. symbolis] seculis H | nec legi om. D | lib. 4, cap. 3 – Theodor. om. E | Theodor. lib. 1 – Socrat. lib. 1, c. 5 om. D || 1. 4. in concilio] in eccl. H || 1. 6. Hierosolymorum] Hierosolymam (-um a. c. ut vid.) H || 1. 7. honos] honor H | papa creatus] creatus papa E || 1. 9. apposuit BD: appasuit HE

⁽¹⁰⁾ Monendum hic etiam est multos tunc episcopos contra formulam fidei in concilio Nicaeno cusam protestatos esse eique subscribere renuisse.

2. ⁽¹⁾ Praeter symboli vero Nicaeni conditores et alii, qui quarto floruerunt seculo patres, non ausi sunt per omnia Deo Patri Filium aequalem statuere, nec talem qualis hodie colitur introducere Trinitatem. ⁽²⁾ Quanquam vero plerique seculi quarti et quod excurrit scriptores, symbolum Nicaenum secuti, Filium Dei Deo Patri ὁμοούσιον, id est consubstantialem seu coessentialem, esse dixerint, nequaquam tamen de una eademque numero substantia, prout nunc docetur, id intellexerunt, sed tantum de ejusdem generis vel speciei consubstantialitate, obviam hac in re euntes Ario temere asserenti Filium Dei ex nihilo factum esse. ⁽³⁾ Solide id, quod diximus, demonstravit Stephanus Curcellaeus in dissertatione de vocibus Trinitatis, etc., contra Maresium, {pp. 852–853}. ⁽⁴⁾ Idem putat doctores antiquos usque ad ea fere tempora, quo scholastici exorti sunt, quod circa annum 1150 demum accidit, diversum a recentioribus de Trinitate sensisse, vide institutionum lib. II, cap. 22, {p. 79}. ⁽⁵⁾ Confirmatur id, quod asseruimus, clare ex symbolo concilii Chalcedonensis celebrati anno 451, in quo statuitur Filium Dei esse consubstantialem Patri secundum deitatem et consubstantialem nobis secundum humanitatem. ⁽⁶⁾ Manifestum autem est Christum Dominum non eandem numero nobiscum habere humanitatem, integra ergo adhuc et apud hos mansit Dei Patris ceu solius summi Dei prae Filio suo eminentia. ⁽⁷⁾ Libet quaedam ad id demonstrandum ex memoratis ecclesiae doctoribus huc in medium producere specimina.

3. ⁽¹⁾ Eusebius, episcopus Caesariensis in Palaestina, Pamphili cognomen nactus ob intimam (ut fertur) amicitiam, quae ei cum supra memorato Pamphilo Martyre intercesserat, floruit initio quarti seculi, obiit autem anno 340. ⁽²⁾ Is verbis ejus Graecis latine redditis de demonstratione evangelica lib. 1, cap. 3 {cf. 1, 5, 11}, haec scribit: “Qui

3. 2. Sand, Interpretationes, p. 180

2. 2. intellexerunt] intellexunt *a. c. B* | asserenti] referenti (*fingenti a. c.*) *a. c. B* || 2. 5. asseruimus] diximus *a. c. B* || 2. 7. ecclesiae] patri- *a. c. B*

1. 10. cusam] causam *E* || 2. 1. praeter] pater *H* | vero *BH*: vulgo *DE* | quarto floruerunt seculo] secul. IV floruerunt *D* | per omnia Deo Patri] Deo Patri per omnia *D* | statuere] sumere *D* || 2. 2. de una eademque numero] de eademque uno numero *H* | id *om. E* | consubstantialitate] consubstantialitatem *D* || 2. 3. Trinitatis, etc.] Trinitatis *D* || 2. 4. quo] qua *E* | 1150] 150 *E* | accidit] accedit *H* | institutionum] instit. *BH*: inst. *D*: institutionem *E* || 2. 5. esse consubstantialem] consubstantialem esse *H* | deitatem] divinitatem *E* | nobis *om. D* || 2. 6. autem est] est enim *D* | numero nobiscum habere *B*: nobiscum habere *D*: numero nobis habere *E*: numerum habere nobiscum *H* || 3. 1. Pamphili] Pamphili *E* | nactus] natus *H* | quarti seculi] seculi IV *D* | autem] enim *D*

antiquis patribus visus est, non est alius quam Dei Verbum ac Filius, quandoquidem superior ille Deus, invisibilis et ingenitus, omniumque rex a mortali natura videri non potest.” (3) Lib. IV, cap. 2 {4, 2, 1}, de Christo Domino dicit: “Hic ipse primum ab eo fundamentum eorum, quae postea facienda erant, producit perfecta perfecti creatura, sapiens sapientis structura, boni Patris, bonus foetus.” (4) Ibidem cap. 7 {4, 7, 4}: “Dei Verbum ad solius Patris ipsius altissimi cultum revocavit, solum illum ingenitum et universorum opificem Deum altissimum tradens colendum.” (5) Ibidem {4, 7, 2}: “Propterea ergo altissimum quidem et summum et super omnibus Deum universorum nominat, Dominum autem hujus Verbum, quod etiam a nobis secundario post illum universorum Deum Dominus esse praedicatur”.

(6) Lib. V, cap. 1 {5, 1, 20}: “Neque enim ex essentia ingeniti secundum passionem aut divisionem essentiat [Graece οὐσιωμένοϛ] neque sine principio coexistit Patri, siquidem hic ingenitus, ille genitus; hic Pater, ille Filius est.” (7) Fuisse autem et extitisse Patrem ante Filium quilibet sane confiteatur.” (8) Ibidem cap. 4 {5, 4, 9} de Christo Domino dicit: “Deum merito praedicant divini libri, tanquam qui et hoc titulo, una cum aliis, honoratus est, et qui accepit nec eum tanquam proprie possessum habuit, ille enim dat, hic accipit, sic ut ille quidem sit principaliter et unus et solus et natura Deus, nec ab alio accipiens, hic vero secundariis honoratus sit et quod Deus sit, acceptum habeat a Patre.” (9) Ibidem de Filio Dei haec dicit: “Non alia ratione spiritualis scriptura dicit ipsum esse Deum adorandum, quam propter inhabitantem in eo Patrem.” (10) Ibidem cap. 5 {5, 5, 3-4}: “Verbum alius [vel aliud] existens a Patre, minister erat ejus jubentis tanquam potioris”, etc., et mox: “Manifestum enim est dicentem alteri dicere et jubentem alterum a se ipso jubere.” (11) Ibidem cap. 6 {5, 6, 5-6}: “Verbo generatorum mandavit

3. 2. Sand, Interpretationes, p. 180

3. 4. universorum] omnium a. c. B || 3. 8. titulo] praedicatione a. c. B || 3. 10. potioris] potioris (maiores a. c.) a. c. B

3. 2. visus est] visus H | Dei Verbum ac] Verbum Dei et D | superior] superiorem H || 3. 3. bonus] bonusque (bonumque a. c.) E || 3. 5. ergo altissimum quidem] quidem altissimum ergo D | autem] enim D | Deum] Dominum E || 3. 6. cap. 1] cap. II D || 3. 7. autem] enim D || 3. 8. honoratus est et qui accepit] et qui accepit honoratus est H | hic accipit] qui accipit E || 3. 9. ibidem de Filio Dei – in eo Patrem om. H | adorandum BE: om. D || 3. 10. etc. om. D

fabricationem, quod etiam se a maiore missum confitetur, dicens ‘Dominus, Dominus misit me’ {cf. Is. 48, 16}”.⁽¹²⁾ His mox subjungit: “Praeterea, licet et ipsum Dei Verbum Domini titulo praedicetur, tamen summum illum et potioem Patrem suum et Dominum valde pie et pro more bis Dominum vocat, differenti utens super ipso nomine, adeo ut principaliter sit Deus ille, qui est super omnia, primus ac vere Dominus et ipsius unigeniti sui Verbi et eorum omnium, quae post ipsum generata sunt, super quae secundario dominatum et gubernationem a Patre Verbum Dei recipiens, velut genuinus Filius et unigenitus, secundus merito et ipse pie vocetur Dominus”.⁽¹³⁾ Ibidem cap. 11 {5, 11, 2} de lucta Jacobi cum angelo agens scribit: “Igitur non ipsum qui est super omnia Deum vidit, invisibilis enim hic est et inconvertibilis et nunquam in hominem mutatur, qui est supra omnem essentiam”.⁽¹⁴⁾ His mox addit {5, 11, 9}: “Est igitur illud Dei Verbum, quod est ante secula, quod quidem potius est quam omnis angelica natura, minus autem quam prima causa”.⁽¹⁵⁾ Ibidem cap. 14 {5, 14, 3}, agens de angelo, qui in columna nubis patribus apparuit, dicit: “Ante demonstratum est non esse eum Deum, qui est super omnia, sed alium, quem Dei Verbum existentem Christum nos praedicamus”.

⁽¹⁶⁾ Porro de praeparatione evangelica, lib. VII, cap. 17 {cf. 7, 16, 11}, haec scribit: “Quoniam et ipse unigenitus Dei et primogenitus universorum, omnium principium, Patrem suum solum credi Deum verum et solum colere nos jubet”.⁽¹⁷⁾ Ibidem scribit {7, 15, 7}: “Filius communicatum sibi a Patre splendorem, largiri omnibus simul, et sane etiam ipsi Spiritui Sancto omnium maxime ipsi accedenti et proximo existenti”.⁽¹⁸⁾ Lib. XI, cap. 14, {3}: “Dixit Dominus Domino meo sede a dextris meis {psalm. 110, 1},

3. 13–15. cf. Sand, Interpretationes, pp. 181–182

3. 12. his mox] et mox a. c. B | principaliter sit] principaliter sit existat a. c. B | potioem] majorem a. c. B | merito sup. l. B || 3. 13. de lucta – scribit in mg. B | vidit] vidit Jacob a. c. B || 3. 14. his mox] et mox a. c. B | quam in mg. B (sup. l. a. c.) || 3. 17. ibidem scribit – proximo existenti in mg. B | scribit] haec protulit a. c. B

3. 11. Dominus Dominus BH: Dominus Deus D: Dominus meus E || 3. 12. licet sup. l. H | praedicetur] praedicari E | et potioem BH: ob potioem D: ob potentiam E | sui Verbi] Verbi sui E | super quae] superque E | a Patre Verbum Dei] Verbum a Patre E || 3. 13. cap. 11 BH: 2 DE | enim hic est et inconvertibilis] enim et inconvertibilis est D || 3. 14. potius est] potius E || 3. 15. dicit] dicens H || 3. 16. haec scribit om. D | Deum verum BH: verum Deum DE | solum colere (credere a. c. D) BHD: colere E || 3. 17. ibidem] idem E | communicatum sibi] sibi communicatum H | etiam ipsi] ipsi etiam D | et proximo] ex proximo || 3. 18. lib. XI BH: lib. II E: lib. 2 D

summum quidem Deum per primum Dominum, at secundum ab eo per secundam praedicationem indigitavit”.

⁽¹⁹⁾ Jam vero in historia ecclesiastica, lib. I, cap. 1 {1, 2, 3}, Christum vocat “arcanae voluntatis paternae administrum”. ⁽²⁰⁾ Ibidem de eodem dicit quod post Patrem omnium sit causa et origo. ⁽²¹⁾ Ibidem {1, 2, 5} de Mose loquitur: “Patrem quidem”, inquit, “et creatorem inducit tanquam omnium supremum ducem, regio nutu imperitantem; Verbum vero Dei ipsum sequens, non aliud quam quod a nobis praedicatur, Patris mandatis ministrans”. ⁽²²⁾ Ibidem cap. 2 {1, 2, 8}: “Etenim si nulla ratio permittit ingenitam illam et immutabilem Dei omnipotentis essentiam in viri speciem mutari”, etc., ⁽²³⁾ “Deus et Dominus (sine articulo) judicans omnem terram et faciens iudicium in hominis figura visus, quisnam alius declararetur, siquidem hoc de prima omnium causa dicere nefas est, nisi solum praexistens ejus Verbum?”. ⁽²⁴⁾ Ibidem {1, 2, 14–15}: “Et quod sit substantia quaedam antemundana, vivens et subsistens, quae Patri et Deo universorum in omnium genitorum creatione ministravit, Verbum Dei et Sapientia nuncupata, praeter positas demonstrationes etiam illa ipsa Sapientia in propria persona per Salomonem perspicue de se ipsa mystice sic loquens audienda est: ‘Dominus creavit me, etc.’ {cf. prov. 8, 22}”.

⁽²⁵⁾ Idem theologiae ecclesiasticae lib. I {1, 11} (vel contra Marcellum lib. III, cap. 2): “Unus est Deus solus ille, solus sine principio et ingenitus deitatem domesticam (τὴν θεότητα οικείαν) possidens, ipsimet Filio et quod sit et quod taliter sit, causa existens”. ⁽²⁶⁾ Ibidem lib. III, cap. 6 de Spiritu Sancto haec scribit: “Paracletus vero Spiritus nec Deus nec Filius est, etc.”. ⁽²⁷⁾ Permulta alia his similia in ejusdem Eusebii scriptis, quibus hodie fruimur, leguntur, quae cuncta recensere longus et supervacaneus esset labor, abunde enim ex allegatis mens sententiaque ejus percipi potest. ⁽²⁸⁾ Ex his vero, quae

3. 22–23. cf. Sand, Interpretationes, pp. 182–183

3. 19. in historia] historia a. c. B | cap. 1 sup. l. B | et creatorem in mg. B || 3. 26. de Spiritu – scribit in mg. B

3. 21. Mose] Moise E | inducit] introducit H || 3. 22. ingenitam illam] ingenitum illum E || 3. 23. judicans] indicans H || 3. 24. vivens et] et vivens et E | perspicue] promiscue D | creavit me etc. BE: creavit me HD || 3. 25. solus ille om. D | τὴν om. D | quod taliter sit iter. H || 3. 26. nec Filius est, etc. B: nec Filius est DE: est nec Filius etc. H || 3. 27. longus] longius H || 3. 28. quae om. D

interciderunt, Hieronymus (apol. adv. Ruffin. lib. II.) asserit in apologetico sub Pamphili nomine edito scriptum fuisse Filii et Patris ministrum Spiritum Sanctum esse, nec de eadem Patris Filiique substantia, nec Filium Patri ὁμοούσιον sed creatum, etc. {cf. Hier., adv. Ruffin. 2, 15}

4. ⁽¹⁾ Alexander, episcopus Alexandrinus, primus Arii adversarius, unus ex praecipuis, qui in concilio Nicaeno congregati fuere, in epistola ad cognoninem suum Byzantii seu Constantinopoleos episcopum haec scribit: ⁽²⁾ “Ego et Pater unum sumus” {Joh. 10, 30}, quod dicit Dominus non Patrem se perhibens neque duas substantias unam faciens [vel secundum Graecum “neque duas illas substantia naturas unam esse manifestans”], sed quod similitudinem paternam soleat accurate referre Filius”, teste Theodoretto, {hist.} lib. I, cap. 4, {38}. ⁽³⁾ Item (eodem Theodoretto dicto loco {hist. 1, 4, 45} referente) scribit Filium habere mediam inter ingenitam Patris et creatam rerum aliarum naturam. ⁽⁴⁾ Idem Theodoretus eodem loco de Alexandro hoc dicit eum Spiritum Sanctum Deum appellare nondum ausum esse.

5. ⁽¹⁾ Athanasius, Alexandri in Alexandrino episcopatu successor, vixit concilii Nicaeni tempore et in eo etiam inter praecipuos praesens fuit, obiit autem, ut fertur, anno 371. ⁽²⁾ Is, quamvis Christum Patri ὁμοούσιον statuat, negat tamen unius cum Patre esse essentiae vel substantiae et Sabellianismum id appellat, dum haec in expositione fidei scribit: ⁽³⁾ “Sicut Sabelliani, qui dicunt ipsum unius esse substantiae (μονοούσιον), non consubstantialem (ὁμοούσιον)”, unde patet eum vocem ὁμοουσίον de ejusdem speciei substantia seu essentia accepisse.

⁽⁴⁾ Clarius adhuc idem exprimit in dialogo 1 de Trinitate (quos dialogos Maximo Martyri, Athanasio aliquanto recentiori, quidam adscribunt). ⁽⁵⁾ Introduce in hoc dialogo anomoeum Arianum (secta enim erant Arianorum anomaei) quaerentem ex orthodoxo

5. 2-3. Curcellaeus, contra Maresium, p. 853 || 5. 5-15. Curcellaeus, Institutio, p. 80

4. 3. item eodem – aliarum naturam *in mg. B* || 5. 4. dialogos *sup. l. B*

3. 28. apol. adv. Ruffin. lib. II asserit] asserit Apologia adversus Rufinum cap. 2 *D* | Pamphili *BD* : Pamphili *E* : Pamphilio *H* || etc. *om. D* || 4. 2. unam *BE* : unum *HD* | illas *om. E* || 4. 4. eodem loco de Alexandro] de Alexandro eodem loco *D* || 5. 1. in Alexandrino episcopatu *BE* : in episcopatu Alexandrino *D* : episcopato Alexandrino *H* | autem] enim *D* || 5. 2. quamvis Christum] Christum quamvis *E* | esse *om. D* | vel substantiae *om. H* | ipsum] illud *D* || 5. 3. μονοούσιον] ὁμοούσιον *D* | ὁμοούσιον] μονοούσιον (ὁμοούσιον *a. c.*) *D* | seu essentia *om. D* || 5. 4. adhuc] enim *D* || 5. 5. erant] erat *H*

{PG 28, 1120}: “Cujusmodi se habent tres hypostases in Trinitate?”⁽⁶⁾ Et orthodoxus respondet: “Ut sunt Petri et Pauli et Timothei tres hypostases et una humanitas.”⁽⁷⁾ Anom.: “Ergo sunt tres dii”. Orthodox.: “Absit ut hoc dicam”.⁽⁸⁾ Anom.: “Si ita sunt hypostates ut Petri et Pauli et Timothei, tres sunt dii, quandoquidem Petrus, Paulus et Timotheus tres sunt homines”. Orthodox.: “Ne hi quidem sunt tres”.⁽⁹⁾ Anom.: “Annon igitur tres sunt Petrus, Paulus et Timotheus?” Orthodox.: “Tres quidem sunt, at non tres homines, quia tunc tres sunt homines, cum dissimile cor habuerint, ut Graecus et Judaeus et Christianus. Sin vero idem senserint nec sint inter eos dissidia, tres quidem sunt hypostases, sed unus in Domino, quod unum animum et unum cor habeant; et tres quidem sunt numero, at non quod diversam inter se naturam et diversum cor habeant”.⁽¹⁰⁾ Anom.: “Ego eos qui tres sunt, tres esse dico”. Orthodox.: “At ego tres esse dico, si inter se dissenserint; quod si ex Dei Verbo fuerint eadem mente et sententia compacti, unum novum hominem esse dico, manentibus tamen hypostasibus”.⁽¹¹⁾ Anom.: “Sed haec de hominibus dicuntur, in Deo vero aliter se res habet”. Orthodox.: “Si in iis, quae corporaliter separata sunt, modo animi sententia non dissideant, habet scriptura ‘unus’ et ‘unum’, multo magis id dicendum est in iis, quae sunt materiae et corporis expertia”.⁽¹²⁾ Aut igitur in istis ponito esse dissidia, ut tres deos dicamus, quoniam unus istud, alius illud velit, aut si nulla est in iis dissensio, unus sit Deus Pater et Filius et Spiritus Sanctus, quemadmodum qui in Christo sunt compacti, unus homo sunt, sicut scriptum est”.⁽¹³⁾ Sub ejusdem dialogi finem iterum orthodoxum ita loquentem facit {PG 28, 1157}: “Qui coessentialitatem dicit, Christianus est; qui vero existimat eum non esse Christianum, qui coessentialitatem dicit, et tamen ipsemet hoc dicit, comperitur seipsum condemnare, ut servus ille malus ex suo ipsius ore damnatus”.⁽¹⁴⁾ Ad haec anomaeus respondet: “Quomodo vero sum compertus id dicere?” Orthodox.: “Nos (dixisti) sentimus Patrem, Filium et Spiritum Sanctum esse instar episcopi, presbyteri et diaconi”.⁽¹⁵⁾ Anom.: “Fateor

5. 5–15. Curcellaeus, Institutio, p. 80

5. 13. coessentialitatem] coessentialia *a. c. B*

5. 6. orthodoxus respondet] respondet orthodoxus *D* || 5. 9. Petrus Paulus et Timotheus] Petri Pauli et Timothei *E* | nec sint] nec sunt *H* | et tres quidem] tres quidem *H* || 5. 10. anom. ego – esse dico *om. E* | Dei Verbo] Verbo Dei *E* | sententia] substantia *E* | esse dico] dico *D* | tamen *om. E* || 5. 11. dissideant] dissidiant *E* | expertia *BD*: expertiae *E*: experta *H* || 5. 12. istis] illis *E* | et Filius] Filius *D* | unus homo sunt] unus homo *E* || 5. 13. existimat] non existimat *D*

me dixisse instar episcopi, presbyteri et diaconi. *Orthod*: “Atqui episcopus, presbyter et diaconus sunt ὁμοούσιοι, coessentiales; fassus es igitur ὁμοούσιον, ‘coessentialem’ esse Patrem, Filium et Spiritum Sanctum”.

⁽¹⁶⁾ Idem Athanasius in epistola de synodis Arimini et Seleucia haec dicit: “Quod genere est conjunctum, consubstantiale est; quod autem diversi generis, diversae etiam substantiae habendum est”. ⁽¹⁷⁾ Idem declarat in epistola ad Serapionem, contra eos qui Filium Dei creaturam esse statuebant: “Omnia”, inquit, “Patris ad Filium spectant, quia ille consubstantialis est Patri. ⁽¹⁸⁾ Ut enim si cum rebus creatis aliquam haberet cognitionem, consubstantialis illis fuerit; ita alienus a creatis per substantiam remanens, proprium fuerit Verbum Patris et alius diversusque ab illis. ⁽¹⁹⁾ Caeterum quia omnia Patris illi propria sunt, consubstantialis esse Patri merito reputabitur”. ⁽²⁰⁾ Porro in epistola de synodi Nicaenae decretis (ex occasione opinionis, quae statuit Christum per virtutis suae actiones in Filium Dei esse adoptatum) haec scribit: ⁽²¹⁾ “Cum igitur talia loqui fas non sit (ea enim potius Sadduceeorum et Samosatensis opinio est), restat ut vocabulum Filii in alium sensum interpretemur, et quemadmodum Isaac filius Abraham intelligitur, ita quoque Christum Filium Dei intelligamus. ⁽²²⁾ Quod enim naturaliter ex aliquo nascitur neque aliunde adoptatur, id pro filio agnoscit natura et eam vim significationis id vocabulum prae se fert”. ⁽²³⁾ Hinc patet talem illum consubstantialitatem inter Deum Patrem et Filium ejus credidisse, qualis fuit inter Abrahamum et Isaacum, qui nequaquam unius ejusdemque numero fuere substantiae. ⁽²⁴⁾ Similia huic et alii proferunt exempla, prout infra videbimus. ⁽²⁵⁾ Plura his, quae allegavimus, haud dissimilia possemus, si necesse esset, ex eodem proferre Athanasio, sed memorata in praesentia sufficiant.

6. ⁽¹⁾ Porro symbolum illud contradictionibus scatens, quod sub hujus Athanasii nomine vulgo circumfertur, quamvis inter genuina opera ejus non reperiatur, non ejus

5. 5–15. Curcellaeus, *Institutio*, p. 80 || 5. 16. Curcellaeus, *contra Maresium*, p. 859 || 5. 17–19. Curcellaeus, *contra Maresium*, p. 864 || 5. 21–22. Curcellaeus, *contra Maresium*, pp. 857–858

5. 25. haud dissimilia] similia *a. c. B* || 6. 1. vulgo *sup. l. B*

5. 15. episcopi, presbyteri et diaconi] presbyteri, diaconi et episcopi *E* | atqui *BE*: atque *HD* | coessentialis] coessentialis *E* || 5. 16. Arimini et Seleucia] Ariminii et Seleuci *D* | est conjunctum consubstantiale est *BE*: conjunctum consubstantiale est *D*: conjunctum est consubstantiale *H* || 5. 17. creaturam] creatum *H* || 5. 18. alienus] alienis *H* | creatis] creaturis *E* | Patris] Patri *E* || 5. 19. illi *BH*: ipsi *D*: illis *E* | reputabitur] vapulabitur *E* || 5. 21. Filii] Filii Dei *D* | Isaac] Isach *E* | quoque Christum Filium *BH*: Christum quoque Filium *D*: Christum quoque Filius *E* | intelligamus] intelligimus *H* || 5. 22. eam vim] vim *D* || 6. 1. illud *om. D* | inter genuina] intra genuina *H*

esse nec ante annum 1000 vel saltem, ut alii probant, 600 notum fuisse, solide viri cordati et eruditi demonstrarunt: vide Vossium, de tribus symbolis dissert. 2; Henricum Nicolai, exerc. de sancto Athanasio; Meletii epistolam ad Janum Dousam; Sculteti medullam patrum; idem sentiunt Camerarius, Pelargus et multi alii.

7. ⁽¹⁾ Hilarius, episcopus Pictaviensis in Gallia, malleus Arianorum dictus, fuit coaevus fere Athanasio, obiit circa annum 370. ⁽²⁾ Is in libro de synodis haec scripsit {Hil., syn. 73}: “Legimus: ‘Vixit Adam ducentis triginta annis et genuit secundum effigiem et similitudinem suam et cognominavit nomen ejus Seth.’ ⁽³⁾ Quaero cujusmodi effigiem et similitudinem suam Adam in Seth genuerit”, etc. ⁽⁴⁾ “Quaero, similitudo haec, quae in Seth est, utrum per naturam dissentiat auctori aut utrum alterius generis essentia fuerit in utroque, an non naturalem habuerit Adae Seth natus essentiam? ⁽⁵⁾ Sed similitudo Adae est, etiamsi genus, quia non est natura dissimilis”, etc. ⁽⁶⁾ “Omnis itaque Filius secundum naturalem nativitatem aequalitas Patris est, quia est et similitudo naturae. Et beatus Joannes docet in natura Patris et Filii, quam Moyses in Seth Adam similitudinem dicit, hanc eandem aequalitatem esse naturae”, etc. ⁽⁷⁾ Haec in eodem libro sic confirmat {Hil., syn. 84}: “Aut aliud hic testatur ὁμοούσιον quam ut una atque indissimilis sit secundum naturae propaginem essentia, quia essentia Filii non sit aliunde, quae quia aliunde non est, unius recte esse ambo creduntur essentiae, quia substantiam nativitatis Filius non habet, nisi de paternae auctoritate naturae”.

⁽⁸⁾ Ibidem ex symbolo concilii Sirmiensi (in quo Photinus damnatus est) haec allegat atque ut orthodoxa approbat {Hil., syn. 40}: “Siquis unum dicens Deum, Christum autem Deum ante secula Filium Dei obsecutum Patri in creatione omnium non confitetur, anathema sit”. ⁽⁹⁾ Et mox {Hil., syn. 38}: “Non exaequamus vel comparamus Filium Patri

6. 1. cf. Sand, Historia, p. 256 || 7. 2–7. Curcellaeus, contra Maresium, p. 864

7. 1. malleus Arianorum dictus in mg. B | obiit] obiit autem a. c. B || 7. 9. non exaequamus] non enim exaequamus a. c. B | comparamus] conformamus a. c. B

6. 1. 600] 6000 E | notum] natum H | Vossium] Woss. D | sancto Athanasio E: S. Athanas. BD: S. Athanasii H | Meletii B: Meleti H: Miletii E: Mede D | alii] alii, etc. D || 7. 2. haec] sic H | scripsit] scribit D | Seth] Seth, etc. E || 7. 3. similitudinem suam] similitudum (sic) suum H | genuerit, etc.] genuerit D || 7. 4. in utroque] utroque H | Seth natus] sed natus E || 7. 5. quia] qui H || 7. 6. naturae. Et beatus – aequalitatem esse om. H | docet BE: dicit D | Moyses B: Moses D: Moises E | naturae, etc.] naturae D || 7. 7. ut una] una H || 7. 8. approbat] appellat E || 7. 9. comparamus] comprobamus D | Patri] Patrem E

sed subjectum intelligimus, neque enim descendit in Sodomam sine Patris voluntate neque pluit ex sese sed a Domino {cf. gen. 19, 24}, auctoritate scilicet Patris, nec sedet in dextera a semetipso sed audit dicentem Patrem: ‘Sede ad dexteram meam’ {cf. psalm. 110, 1}.”⁽¹⁰⁾ Ibidem in eodem libro inferius {Hil., syn. 75}: “Videamus an Dominus Judaeis irascentibus, quod Patrem sibi Deum dicendo Deo se coaequasset, se esse docuerit Deo aequalem.”⁽¹¹⁾ Ait enim: ‘Non potest Filius a se facere quicquam, nisi quod viderit Patrem facientem’ {Joh. 5, 19}; auctorem discrevit cum ait: ‘non potest a se facere’, obedientiam significat cum addit: ‘Nisi quod viderit Patrem facientem’.”

⁽¹²⁾ In ejusdem libri tertia parte, in symbolo, quod proponit (in quo Trinitatis et homousii ne mentionem quidem facit), dicit subjectum esse Filium Patri nativitate naturae, et Patrem in eo majorem esse, quod Pater sit.⁽¹³⁾ Idem lib. II de Trinitate circa initium {cf. Hil., trin. 2, 1} dicit Christum jussisse baptizare “in confessione auctoris et unigeniti et doni. Auctor unus est omnium, unus est enim ingenitus Pater, ex quo omnia, et unus unigenitus Dominus noster Jesus Christus, per quem omnia, et unus Spiritus donum in omnibus.”⁽¹⁴⁾ Omnia ergo sunt suis virtutibus ac meritis ordinata, una potestas innascibilis, ex qua omnia, una progenies, per quam omnia, perfectae spei munus unum, nec deesse quicquam consummationi tantae reperietur, intra quam sit in Patre et Filio et Spiritu Sancto infinitas in aeterno, species in imagine, usus in munere.”⁽¹⁵⁾ Similiter lib. VI, cap. 10, scribit quod aeternitas sit in Patre, species in imagine, usus in munere {cf. Hil., trin. 2, 1}.⁽¹⁶⁾ In quibus locis manifeste Patrem tantum summum auctorem esse statuit, prout etiam libro III solum Patrem esse unum verum Deum dicit; Spiritum Sanctum vero, prout et alias semper, ut donum tantum, non ut personam introducit.

7. 8–11. Curcellaeus, contra Maresium, p. 844

7. 10. in eodem libro inferius in *mg. B* || 7. 11. addit] ait *a. c. B* || 7. 13. circa initium in *mg. B* || 7. 13. auctor unus – 7. 15. similiter in *mg. B* : et *a. c. B* | cap. 10] cap. ** *a. c. B* || 7. 16. ut personam] *** *a. c. B*

7. 10. docuerit Deo] Deo docuerit *E* || 7. 11. a se] a seipso *D* | auctorem] actorem *H* || 7. 13. circa initium dicit *BH* : dicit circa initium *E* : dicit *D* | in confessione] *iter. H* | enim] autem *H* | Dominus noster] noster Dominus *H* | Spiritus] Spirtus Sanctus *H* || 7. 14. ergo sunt *BH* : ergo *DE* | ordinata] sunt ordinata *E* | per quam] per quem *D* | munus unum] munus unus unum *H* | deesse] debere *D* | tantae] tanto *H* | reperietur] reperitur *E* || 7. 15. aeternitas sit] aeternitas *D* | species in imagine] in imagine species *H* || 7. 16. tantum summum auctorem *BH* : tantum auctorem summum *D* : authorem tantum summum *E* | III] 6 *a. c. E* | solum Patrem ... dicit] dicit solum Patrem ... *H*

⁽¹⁷⁾ Immo notandum est Hilarium (primaevae doctrinae et simplicitatis hac in re vestigia premendo) in nullo ex duodecim, quos de Trinitate exaravit libris, Spiritum Sanctum Deum appellare, neque ipsi adorationem tribuere, nec preces ad ipsum ausum esse fundere. ⁽¹⁸⁾ Huc facit precatio ejus, qua duodecimum librum de Trinitate concludit, in qua Deum hoc pacto orat {Hil., trin. 12, 57}: “Conserva rogo hanc fidei meae religionem”, etc., “ut quod in regenerationis meae symbolo baptizatus, in Patre et Filio et Spiritu Sancto professus sum, semper obtineam, Patrem scilicet te nostrum, et Filium tuum una tecum adorem et Sanctum Spiritum tuum, qui ex te per unigenitum tuum est, promerear”. ⁽¹⁹⁾ Idem in libro de synodis, art. 19 concilii Sirmiensi, qui sic sonat {Hil., syn. 52–53}: “Si quis Spiritum Sanctum Paracletum dicens innascibilem [aliis ‘in-genitum’] Deum dicat anathema sit”, ita explicat: ⁽²⁰⁾ “Adjectio nunc Paracleti anathemati obnoxiam facit innascibilis in eo Dei praedicationem. ⁽²¹⁾ Impiissimum enim est innascibilem Deum eum dici, qui ad consolationem nostram sit missus a Filio”.

⁽²²⁾ Huc faciunt ea, quae supra allegavimus {XI 12} ejusdem Hilarii verba in eodem de synodis libro, quae protulit de episcopis Germaniae, Belgii, Galliae, etc. (qui omnes ὁμοούσιον repudiabant nec concilii Nicaeni auctoritate adduci poterant, ut id recipere), laudans eos, quod unico fidei symbolo apostolico contenti essent. ⁽²³⁾ Idem adversus Constantium 1 {cf. 16} dicit consubstantialitatem Patris et Filii in sacra scriptura non esse expressam. ⁽²⁴⁾ Utinam et nunc omnes sacra scriptura et symbolo apostolico contenti essent!

8. ⁽¹⁾ C. Marius Victorinus Afer, Hilario coetaneus, lib I. contra Arium ait Patripassianos dicere unam esse substantiam, tres esse personas. ⁽²⁾ Libro vero IV haec

7. 17. in re] ** a. c. B | fundere] fundare ut vid. a. c. B || 7. 18. regenerationis meae] regenerationis suae a. c. B

7. 17. appellare] appellat E | ausum esse BD: ausum ausum esse H: ausum E || 7. 18. qua duodecimum librum BD: quod duodecimum E: quo librum H | orat] rogat D | rogo] oro E | una tecum] tecum H | adorem] adora a. c. D || 7. 19. Sanctum Spiritum tuum] Spiritum Sanctum [adora del.] D | Spiritum Sanctum Paracletum] Paracletum Spiritum S. H | al. BH: alias DE || 7. 20. adjectio] adjectionem a. c. D || 7. 21. eum dici] dici D | a Filio] ex Filio E || 7. 22. huc] ut E | in eodem] in ejusdem E || 7. 23. in sacra scriptura BH: in scriptura sacra D: in Spiritu S. E || 7. 24. sacra scriptura BH: scriptura sacra D: Spiritu S. E || 8. 1. C. BH: Caius D: Clemens E | personas] hypostases seu personas H || 8. 2. libro vero IV] l. vero 4 BH: l. 4 vero DE

scribit {cf. adv. Arium 4, 8}: “Deinde ordo poscit et rerum necessitas flagitat, ut perspiciamus in iis quibus est una eademque substantia cur alter mittentis (nempe Pater), alter missi (nempe Filius) potestatem gerat, imperantis alter, alter ministri; alter motu agendi a passionibus libero, alter per infinitos actus in creandis seculis infinitis et iis quae sunt in seculis subierit usque ad mortem infinitas passiones”.

9. ⁽¹⁾ Basilius Magnus, memoratis aetate paulo inferior, anno 370 episcopus Caesareae in Cappadocia creatur. ⁽²⁾ Is, epistola 43 {38} ad Gregorium Nyssenum fratrem ὁμοούσιον personarum Trinitatis explicans, inter alia his similia haec scribit: ⁽³⁾ “Si quando igitur duo pluresve in unum locum convenerint, puta Paulus, Sylvanus atque Timotheus, de quorum essentia disputetur, non aliam quis essentiae rationem ostendet in Paulo, aliam in Sylvano et aliam in Timotheo, sed verbis, quibus Pauli definitur essentia, iisdem aptissime alii describuntur, quando qui inter se sunt consubstantiales (ὁμοούσιοι), eadem prorsus definiuntur essentiae ratione. ⁽⁴⁾ Sed contra fit, cum quis communi intellecto contemplationem ad proprietatem individui converterit, qua una res peculiariter ab altera disparatur, etc. ⁽⁵⁾ Siquam igitur distinctionem nosti, quae in rebus humanis τῆς οὐσίας et ὑποστάσεως discrimen exprimat, eam si ad divina quoque dogmata transferas nihil aberraveris. ⁽⁶⁾ De essentia Patris, quomodo illa habeat, quidquid suggerit tibi mens (nequit enim hac in re mentis acumen ad certam quandam cogitationem confirmari, propterea quod omnem persuasio illius intelligentiam superat), hoc idem et de Filio cogitabis et simili modo de Spiritu Sancto, etc”.

⁽⁷⁾ Idem epistola 64 {cf. 210, 3} scribit Sabellismum esse dicere unam trium personarum substantiam, vel rem. ⁽⁸⁾ Similia his scripsit in epistola 391 et 394, quae supra {cf. IX 3}, dum de Sabellii haeresi ageremus, a nobis allegata sunt ideoque lectorem

8. 2. Curcellaeus, contra Maresium, pp. 844–845 || 9. 3–6. Curcellaeus, contra Maresium, p. 853 || 9. 7. Sand, Historia, p. 78

9. 2. inter alia – haec in mg. B || 9. 7. scribit] dicit a. c. B | Sabellismum] Sabellianismum a. c. B

8. 2. flagitat] eflagitat E | perspiciamus] prospiciamus E | agendi ... libero] ... libero agendi E || 9. 3. Paulus Sylvanus atque Timotheus] Paulus atque Timotheus H | Pauli definitur BE : definitur Pauli D : definitur H | alii] aliae H | describuntur] describunt D || 9. 4. quis] qui (quis a. c. ut vid.) D | intellecto BE : intellectu D : intellecta H | etc. om. D || 9. 5. humanis om. D | dogmata om. D || 9. 6. mens om. D | confirmari] confirmare E | persuasio] persuasionis E | Sancto etc. BH : Sancto DE || 9. 7. epistola 64 – 9. 8. is scripsit in om. E || 9. 7. Sabellismum BH : Sabellianismum D

benevolum, ne eadem repetere necesse sit, illuc remittimus. ⁽⁹⁾ In epistola vero ad Caesarienses numero 141 {8} haec dicit: “Illis vero, qui nobis per calumniam trium deorum fidem objiciunt, respondeatur: nos Deum non numero, sed natura unum confiteri”. ⁽¹⁰⁾ Porro in epistola ad Amphiloichium num. 391 scribit: “Filius habet a Patre per nativitatem principium suae essentiae”. ⁽¹¹⁾ Et in libro contra Eunomium Arianum, episcopum Cyzicensem, haec dicit: “Nam hoc quoque respectu unica est deitas, unitate videlicet secundum essentiae rationem intellecta, ut in numero quidem et proprietatibus, quibus singuli veluti characteribus designantur, discrimen existat, in ipsa vero deitatis ratione unitas spectetur”. ⁽¹²⁾ Idem contra Eunomium III scribit pietatis doctrinam tradere Filium secundum a Patre dignitate, Spiritum Sanctum autem tertium dignitate post Filium secundum. ⁽¹³⁾ Porro in libro de Spiritu Sancto, cap. 16, scribit Deum Patrem creationem imperare, Verbum creare et Spiritum Sanctum confirmare. ⁽¹⁴⁾ Notandum etiam est eum in eodem libro, cap. 27, dicere Spiritus Sancti deitatem ejusdemque cum Patre et Filio coordinationem non esse scriptam, sed per solam traditionem non scriptam haberi.

10. ⁽¹⁾ Gregorius, episcopus Nazianzenus, Patre itidem episcopo natus, unde Johannes Baptista Mantuanus, *Fastorum* lib. I, tale de eo composuit distichon: “Praesule patre satus, nam tunc id jura sinebant, / pastorale pedum gessit post funera patris”. ⁽²⁾ Quamquam vero patre episcopo procreatus sub ejusdemque cura diutissime educatus fuerit, baptizatus tamen non est, nisi cum jam ex ephebis excessisset: ⁽³⁾ nondum enim tunc infantes baptizandi (seu potius rhandisandi) invaluerat mos, nam anno demum 418 in concilio Carthaginensi, vulgo Milevitano dicto, de necessitate paedobaptismi latus est canon; quod hic ceu per transennam tantum innuimus, neque enim multis ea de re agendi

9. 9–11. Curcellaeus, contra Maresium, p. 865 || 9. 12. cf. Petavius, de Trinitate, p. 426

9. 8. similia his – illuc remittimus in *mg. B* || 9. 8. similia his – illuc remittimus in *mg. B* || 9. 9. haec dicit *sup. l. B* || 9. 11. unitas] discrimen *a. c. B* || 10. 1. tunc id] id tunc *a. c. B*

9. 9. in epistola vero] in in epist. vero *H* || 9. 10. Amphiloichium] Antilochium *D* | scribit] haec dicit *D* || 9. 11. Cyzicensem] Cylicensem *E* | rationem] ratione *E* | quibus] quidem *H* | veluti *BH*: velut *DE* || 9. 12. contra Eunomium *scripsi*: Eversorum *codd.* | III scribit] III tres unitates scribit *E* | dignitate ... autem tertium dignitate *om. E* || 9. 14. non scriptam haberi *B*: non scriptam habere *DE*: scriptam non haberi *H* || 10. 1. Mantuanus] Montuanus *E* || 10. 2. vero *om. E* | patre] pater *H* | ejusdemque] ejusdem *D* | diutissime *om. H* || 10. 3. nondum] notandum *E* | potius] potius vero *H* | demum 418] 418 demum *D* | paedobaptismi] paedopaptismi *H* | latus] illatus *D* || 10. 3. agendi hic est locus] hic est agendus locus *E*

hic est locus. ⁽⁴⁾ Fuit Basilio σύγχρονος ejusque intimus amicus. ⁽⁵⁾ Is in tractatu de fide dicit: “Cum Patrem et Filium statuo, unitatem assigno generis”. ⁽⁶⁾ Idem lib. IV de theologia: “Quod Christo”, inquit, “quatenus homo intelligitur, major sit Pater, verum quidem est, at non magnum, quid novi enim Deum homine majorem esse”. ⁽⁷⁾ Porro oratione 11 Filium Dei respectu Dei Patris dicit esse μεγάλου φωτός μικρὸν ἀπαύγασμα, id est, “magni luminis parvum splendorem”. ⁽⁸⁾ Et oratione 36 haec scribit: “Filius mihi dici videtur, quia essentia idem est cum Patre, tum etiam quia ex illo est”; haec dicta mox ita explicat, dum ait de Christo quod sit imago ut consubstantialis Patri, et quia ex illo est, non autem ex hoc Pater. ⁽⁹⁾ Videatur etiam ejusdem oratio 21, 37, 38, 42.

11. ⁽¹⁾ Gregorius, episcopus Nyssenus, Basilii Magni frater, lib. II adversus Eunonium tali pacto disputat: ⁽²⁾ “Quoniam igitur iisdem designatur proprietatibus et ea quae Adae et ea quae est Abelis essentia, necesse est omnino in ambobus unam essentiam esse confiteri, alium autem atque alium in eadem natura demonstrari. ⁽³⁾ Nam Adam et Abel in naturae ratione unus, duo sunt, sed in proprietatibus, quae in ipsorum utroque cernuntur, inconfusum inter se habent discrimen. ⁽⁴⁾ Non igitur proprie dici potest, quod Adam essentiam a se ipso aliam genuit, sed melius quod ex se ipso genuit alium se ipsum, cum quo omnis ejus qui genuit essentiae ratio simul edita est, quod igitur de natura humana didicimus, ea consequentiae deductione quae ante a nobis ratione demonstrata est, hoc etiam ut facilius ad incorruptibilem divinorum decretorum cognitionem deducamur, sumendum esse arbitror”. ⁽⁵⁾ Idem haud minus clare exprimit in libro de fide ad Simplicium, dum ait: “Sicut in Adamo et Abele una est humanitas seu natura humana,

10. 5. Curcellaeus, contra Maresium, pp. 865, 876 || 11. 2-4. Curcellaeus, contra Maresium, p. 865 || 11. 5. Curcellaeus, Institutio, pp. 80-81

10. 8. haec scribit] agens de hoc quonam pacto Christus (Filius [de Filio a. c.] Dei scribit, sit a. c.) a. c. B | haec dicta (effata a. c.) – quod sit in mg. B: etc. a. c. B

10. 6. Deum om. D || 10. 7. esse om. D | μεγάλου BH: megalu E: μεγάλης D || 10. 8. mihi dici] dici mihi E | quia] qui H | mox ita] ita mox H | ut consubstantialis BH: et consubstantialis DE | autem] enim D || 10. 9. oratio 21] oratio 31 D || 11. 2. quae est Abelis] quae Abelis D | esse confiteri] confiteri H | autem] enim D | demonstrari BH: demonstrare DE || 11. 3. inconfusum] incofusum H || 11. 4. proprie dici potest] dici potest proprie E

eodem modo in Patre et Filio est una Deitas seu divina natura.”⁽⁶⁾ Simila his leguntur in epistola ad Ablavium, in qua de eadem materia fuse disserit.

12.⁽¹⁾ Epiphanius, episcopus Salaminae in Cypro, qui floruit sub finem quarti seculi, in libro contra haereses, haeresi 65, {8, 1}, adversus Paulum Samosatenum haec scribit:⁽²⁾ “Non enim Filius alterius quam Pater est substantiae, sed consubstantialis (ὁμοούσιος) Patri, neque enim potest, aut alterius a genitore esse substantiae, neque ejusdem substantiae (οὐδὲ ταυτοούσιος), sed consubstantialem (ὁμοούσιον) esse oportet.”⁽³⁾ Similiter haeresi 76, {7, 8}, in qua contra anomaeos disputat: “Neque”, inquit, “ejusdem essentiae (ταυτοούσιον) appellamus, ne vox ista a nonnullis usurpata ad Sabellianum dogma trahatur.”⁽⁴⁾ Notatu etiam digna sunt verba ejus, quae in eadem haeresi leguntur: οὐδεὶς γὰρ μεμνηδὸς ποτε γεννητὸν ἐνενοίει θεόν, quae ab interpretibus sic Latine redduntur: “Neque vero adeo quis unquam insanus extitit, genitum ut esse cogitaret Deum”, nempe summum seu unum illum Deum, nam de hoc illic agit.

13.⁽¹⁾ Johannes Chrysostomus (id est “aureum os” ob eloquentiam dictus) ex presbytero Antiocheno episcopus Constantinopolitanus, aequalis fuit Epiphanio, cum quo haud levem contentionem habuit super Origene, cujus libros Epiphanius cum Hieronymo Stridonensi et Theophilo Alexandrino episcopis condemnare volebat.⁽²⁾ Chrysostomus vero una cum Joanne Hierosolymorum episcopo, Rufino Aquilejensi presbytero et Palladio Galata facere id recusabat, quapropter Epiphanius iratus dixit Chrysostomo: “Spero te non moriturum episcopum.”⁽³⁾ Hic vero ei respondit: “Spero te non rediturum vivum in civitatem tuam.”⁽⁴⁾ Utrumque id eventum suum habuit, ut refert Socrates, lib. VI, cap. 12; Sozomenus, lib. VIII, cap. 14.⁽⁵⁾ Dejectus est Chrysostomus (dum in clericorum et principum corruptos mores acrius invehitur) sede episcopali opera Eudoxiae imperatricis (Arcadii conjugis), instinctu vero malevolorum, anno 403.⁽⁶⁾ Post

11. 5. Curcellaeus, Institutio, pp. 80–81 || **12. 2–3.** Curcellaeus, contra Maresium, p. 866 || **13. 2–3.** Vedelius, de prudentia, p. 321

11. 5. divina] natura a. c. B || **12. 1.** in libro contra haereses in mg. B || **12. 3.** in qua – disputat in mg. B || **12. 4.** leguntur] leguntur, dum haec scribit a. c. B || **13. 5.** vero sup. l. B

11. 4. didicimus] dicimus H | ea] et E || **11. 5.** et Abele] ex Abele H || **12. 1.** quartiseculi] seculi IV D | Paulum B : P. D : Palum HE || **12. 2.** ὁμοούσιος om. D | οὐδὲ ταυτοούσιος BH : unde tau tousios E : om. D | ὁμοούσιον BE : om. HD || **12. 3.** vox ista BH : vox illa DE || **12. 4.** οὐδεὶς γὰρ – ἐνενοίει θεόν] { ... } D | adeo quis unquam BH : adeo quis unquam tam E : unquam quis adeo D | esse cogitaret] esset cogitare H | illum Deum] illum esse Deum E || **13. 1.** Origene] Origine H | volebat] volebant E || **13. 2.** Aquilejensi] Aquiliensi H | recusabat] recusabant E | iratus] irate E | dixit (dicit a. c. H) BHE : dicebat D | Chrysostomo] Chrysostome H | te non] non te D || **13. 3.** tuam] meam D || **13. 4.** cap. 14] cap. 6 E || **13. 5.** dejectus est] ejectus E | dum] Coum ut vid. H || **13. 5.** acrius om. D | imperatricis] imperatoris a. c. E | Arcadii] Arcadiae H

ab imperatore ad breve tempus restitutus, anno sequenti 404 ab eadem in exilium mittitur, in quo eodem decessit anno (aliis tamen anno 409 mortuus est).

⁽⁷⁾ Is oratione quarta adversus anomaeos de incomprehensibili Dei natura, de Filii Dei cum Patre consubstantialitate sic scribit {PG 48, 732}: ⁽⁸⁾ “Nam cum versari dicitur ‘in sinu Patris’ {Joh. 1, 18}, longe expressius propinquitas genitoris quam cum ‘sedere a dextris’ {psal. 110, 1} significatur. ⁽⁹⁾ Nec enim Pater suo in sinu tenere Filium pateretur, nisi ejusdem esset substantiae, nec Filius in sinu paterno degere auderet, si naturam inferiorem sortiretur.” ⁽¹⁰⁾ Sub ejusdem Chrysostomi nomine et una cum scriptis ejus in lucem emittitur opus in Matthaem vulgo “opus imperfectum” dictum, ideo quod morte praeventus absolvere illud non potuerit. ⁽¹¹⁾ Petrus Wastelius opus id putat esse Johannis, Hierosolymitani episcopi, cui Chrisostomus fere σύγχρονος fuit. ⁽¹²⁾ Ex multis notatu dignis, quae in eo leguntur, haud oberit quaedam specimina proferre. ⁽¹³⁾ Homilia quarta haec scribit: “Prudentiores haeretici non dicunt tres unum esse Deum, sed tres eandem habere substantiam, quod magis Macedonius quam ὁμοούσιον confitetur. ⁽¹⁴⁾ Videamus ergo cui sit aequalis. ⁽¹⁵⁾ Non dixit: ‘Hic est Filius noster dilectus’ {cf. Matth. 3, 17}, ut ne, quemadmodum Deus, ita et Spiritus Sanctus Pater Christi fuisse videatur, nam si aequales sunt per omnia quemadmodum ille paternitate est honoratus, sic et Spiritus Sanctus; si autem Deus quidem Pater est, quia Filium habet, Spiritus autem Sanctus non est Pater, quia nec Filium habet; non est per omnia aequalis. ⁽¹⁶⁾ Nec dictum est: ‘Filii mei dilecti hi sunt’, ne cum Christo etiam Spiritus Sanctus Filius putaretur; nam si per omnia

13. 7–9. Curcellaeus, contra Maresium, p. 866 || 13. 13–16. Sand, Interpretationes, pp. 9–10

13. 6. aliis tamen – mortuus est in *mg. B* || 13. 10. sub ejusdem] sub^{****} a. c. *B* || 13. 15. nec Filium habet] Filium non habet a. c. *B*

13. 9. substantiae] substantia *E* || 13. 10. in lucem *om. D* | emittitur] mittitur *H* | opus in Matthaem] opus ejus *E* | potuerit] potuit *E* || 13. 11. Wastelius *BD*: Wastellius *H*: Vastelius *E* | opus id putat] putat id opus *H* | Hierosolymitani episcopi] episcopi Hierosolymitani *E* | fere] vero *H* | σύγχρονος] coaevus *D* || 13. 12. quae in eo] in eo quae *E* || 13. 13. quam] qui *D* || 13. 15. est honoratus] et honoratus *H* | Pater est *BD*: Pater *HE* | Spiritus autem Sanctus] Spiritus Sanctus autem *D* | non est] nec est *E* | aequalis] aequales *H*

aequalis est Christo etiam Filius est quemadmodum et Christus; si autem non est Filius quemadmodum Christus, sed minister fidelis Christi, non est aequalis Christo”.

⁽¹⁷⁾ Et homilia 19: “Et verum est quidem, quia spinas et tribulos omnes iniquos haereticos appellavit, tamen forsitan, sciens Dominus hanc haeresin esse praevalituram prae omnibus, tribulos eos appellavit quasi Trinitatis professores et triangulam impietatem in sua perfidia bajulantes”. ⁽¹⁸⁾ Homilia autem 28: “Omnia mihi tradita sunt a Patre meo’ {Matth. 11, 27; Luc. 10, 22}: a quo illi tradita sunt, si unus est Pater et Filius, aut quare habere non poterat nisi tradita illi fuissent, si per omnia Patri suo erat aequalis? ⁽¹⁹⁾ Nam significatio traditionis tam unitatis rationem quam aequalitatis excludit. ⁽²⁰⁾ Nam nec qui accipit, unus est cum dante, nec qui traditum acceperit, aequalis est ei, qui tradidit”.

⁽²¹⁾ Et homilia 45 (quae in manuscriptis bibliothecae Bodlejanae est 42): “Quando enim vides haereticos tres per omnia aequales dicentes, ejusdem esse substantiae, ejusdem esse auctoritatis, sine principio omnes hos, non aliqua parte distantes a se, non mireris: implent enim mensuram patrum suorum gentilium, quoniam et illi similiter multos deos colebant. ⁽²²⁾ Quando vides eos tres unum Deum dicentes et sic ipsum esse Deum Patrem, ipsum Deum Filium, ipsum Deum Spiritum Sanctum non mireris”, etc. ⁽²³⁾ Porro homilia 50 haec leguntur: “Multi homines, maxime qui videntur docti, considerantes hunc locum non deberent erubescere aliquid mysteriorum Dei se ignorare, cum legant ipsum Christum non erubescentem suam ignorantiam confiteri ad respondendum: ‘Quia de die illa et hora nemo scit, neque angeli neque Filius’ {cf. Matth. 24, 36;

13. 13–16. Sand, Interpretationes, pp. 9–10 || 13. 17. Sand, Interpretationes, p. 28 || 13. 18–20. Sand, Interpretationes, p. 39 || 13. 21–22. Sand, Interpretationes, p. 75

13. 17. et homilia 19 – perfidia bajulantes *in mg. B* || 13. 23. maxime] maxime docti *a. c. B*

13. 16. si autem – quemadmodum Christus *BE: om. HD* || 13. 17. spinas] spiro *H* | iniquos *om. E* | forsitan] forsitan *E* | haeresin *BH: haeresim DE* | et triangulam *BE: etriangulam H* | ad triangularem *D* || 13. 18. autem 28] 28 *D* | a Patre meo] a meo Patre *H* || 13. 20. accipit] accepit *D* | traditum *om. D* || 13. 21. bibliothecae Bodlejanae est 42 *BD: Bodlejanae est 82 H: {...}* *E* | ejusdem esse] esse ejusdem *D* || 13. 22. Deum dicentes] dicentes Deum *D* | et sic ipsum esse] sicque esse ipsum *H* | Deum Patrem] Patrem *D* || 13. 23. de die illa et hora *BD: de die et hora illa E: de die et de hora H* | angeli] angelus *H* | etc. *om. D*

Marc. 13, 32}, etc. ⁽²⁴⁾ Quibus mox subjungit: “Nam inter Filium Dei et Filium hominis nihil interest”. ⁽²⁵⁾ Sunt et alia non pauca his similia in eodem opere.

14. ⁽¹⁾ Ambrosius, episcopus Mediolanensis, vir quondam consularis memoratis aetae suppar, de fide lib. 1, cap. 2, {18–19}, ita scribit: ⁽²⁾ “Etenim si omnium credentium, sicut scriptum est, erat anima una et cor unum {Act. 4, 32}; si omnis qui adhaeret Domino Spiritus unus est, ut apostolus dicit {1 Cor 6, 17}; si vir et uxor in carne una sunt, si omnes homines quantum ad naturam pertinet unius substantiae sumus, si hoc de humanis scriptura dicit, quia multi unum sunt, quorum nulla cum divinis potest esse comparatio, quanto magis Pater et Filius in divinitate unum sunt, ubi nec substantiae nec voluntatis ulla est differentia? ⁽³⁾ Namque aliter quomodo unum Deum dicimus? ⁽⁴⁾ Et libro IV, cap. 4 {3, 33–34}: “Quis autem unam divinitatem Patris et Filii pie abneget, cum ipse Dominus, consummaturus praecepta, discipulis suis dixerit ut sint unum sicut et nos unum sumus {cf. Joh. 17, 22}? ⁽⁵⁾ Pro testimonio enim fidei positum est, licet ab Arianis ad argumentum perfidiae derivetur. ⁽⁶⁾ Etenim quoniam toties lectam negare non queunt unitatem, extenuare conantur, ut talis videatur divinitatis unitas inter Patrem et Filium qualis est inter homines devotionis et fidei, licet etiam inter ipsos homines unitas naturae sit ex communitate naturae. ⁽⁷⁾ Unde et illud aptissime solvitur, quod ad extenuationem dominicae unitatis objicere consueverunt, quia scriptum est: ‘qui autem plantat et qui rigat, unum sunt’ {1 Cor. 3, 8}. ⁽⁸⁾ Hoc Ariani si saperent, non objicerent. ⁽⁹⁾ Quomodo negare conantur quod Pater et Filius unum sint, cum Paulus et Apollo et natura unum sint et fide?”. ⁽¹⁰⁾ Item libro de fide orthodoxa contra Arianos, cap. 7: “Cum autem”, inquit, “ego Patrem et Filium statuo, unitatem generis assigno” {Greg. Ilib., fid., l. 678}; ergo non numeri, prout hodie fit. ⁽¹¹⁾ Idem lib. II de Trinitate dicit Filium Dei esse Deum factum

13. 23–24. Sand, Interpretationes, pp. 87–88 || 14. 2–9. Curcellaeus, contra Maresium, pp. 866–867

13. 24. quibus mox] et mox a. c. B

14. 1. vir quondam BD: qui quondam E: viri quendam (sic) H | suppar] sub par E || 14. 2. scriptum est] scriptum erat E | erat anima] anima E | nulla cum divinis potest esse] cum divinis nulla esse potest E | ulla est] est ulla E || 14. 3. dicimus] dicis D || 14. 4. divinitatem] divinam a. c. H | pie] plane D (pie sup. l.) | abneget BH: abnegat DE | discipulis suis] suis discipulis H || 14. 6. queunt] queant E | divinitatis] dignitatis E || 14. 7. dominicae] divinae E || 14. 9. et natura BD: natura HE | sint] sunt H || 14. 10. contra Arianos cap. 7 BH: contra Arianos lib. 7 E: contra anomae. c. 2 D | cum autem] cum enim D

a Deo Patre {cf. Ps. Ambr., trin.}. ⁽¹²⁾ Similia his leguntur libro I de fide, cap. 7. ⁽¹³⁾ Idem alibi, nomen supra omne nomen, quod post passionem datum est Christo, interpretatur esse Deum; simili etiam pacto locum hunc intelligit Oecumenius, etc.

15. ⁽¹⁾ Augustinus, episcopus Hipponensis in Africa, Ambrosii discipulus, natus anno 354, denatus anno 430, in responsione ad sermonem Arianorum, cap. 36 {c. Arian. 36, 34}, sic disserit: ⁽²⁾ “Ariani quippe et Eunomiani, non alii haeretici, nos vocitant homousianos, quia contra eorum errorem Graeco vocabulo ὁμοούσιον defendimus Patrem, Filium et Spiritum Sanctum, id est unius ejusdemque substantiae, vel ut expressius dicamus, essentiae, quae οὐσία graece appellatur, quod planius dicitur unius ejusdemque naturae. ⁽³⁾ Et tamen siquis istorum, qui nos homousianos vocant, filium suum non cuius ipse esset, sed diversae diceret esse naturae, exhaereditari se ab eo mallet filius quam hoc putari. ⁽⁴⁾ Quanta igitur impietate isti caecantur, qui cum confiteantur unicum Dei Filium nolunt ejusdem naturae cuius Pater est confiteri, sed diversae atque imparis et multis modis rebusque dissimilis, tanquam non de Deo natus sed ab illo de nihilo sit creatus, ac per hoc et ipse creatura sit, gratia Filius non natura?”

⁽⁵⁾ Et contra Maximinum, Arianorum episcopum, lib. 1 {coll. c. Maximin. 12 l. 21–29}: “Si enim animae multorum hominum accepto Spiritu Sancto et quodam modo conflatae igne charitatis unam animam fecerunt, de qua dicit apostolus: ‘Erat enim eis anima una et cor unum’ {cf. Act. 4, 32}, tot corda, tot millia cordium, unum cor fecit charitas Spiritus Sancti, tot millia animarum unam animam dixit Spiritus Sanctus, quam ipse animam unam fecit; quanto magis nos unum Deum dicimus, semper sibi invicem et inseparabiliter et ineffabili charitate cohaerentes, Patrem et Filium et Spiritum Sanctum?” ⁽⁶⁾ Et libro tertio, cap. 10, fatetur se non habere e scripturis claris Spiritum Sanctum esse adorandum {cf. c. Maximin. 2, 3}. ⁽⁷⁾ In eodem libro dicit quod homo Christus in speciem Dei constitutus sit. ⁽⁸⁾ In eodem libro, cap. 15 haec scribit

14. 13. idem alibi – Oecumenius, etc. in *mg. B* | etiam *sup. l. B*

15. 1. cap. 36 in *mg. B* || 15. 7. in eodem libro – constitutus sit in *mg. B*

14. 13. etc. *om. D* || 15. 1. 354.] 1354 *E* | Arianorum] Arianam *H* || 15. 2. Eunomiani] Eugomiani *E* | vocitant homousianos] homousianos vocant *D* || 15. 4. de Deo] de eo *H* | per hoc] pro hoc *D* || 15. 5. conflatae] conflare *D* | erat] erit *E* | eis *om. D* | fecit *om. E* | unam animam] unam *D* || 15. 6. et Filium] Filium *D* || 15. 8. libro cap. 15 (c. ** *H*) *BHD*: lib. 15 *E*

{c. Maximin. 2, 15, 2}: “Etiam si filius hominis, homo in quibusdam similis, in quibusdam sit dissimilis patri, tamen quia ejusdem substantiae est, negari verus filius non potest, et quia verus est filius, negari ejusdem substantiae non potest, vos autem ita dicitis verum Dei Filium similem Patri, ut substantiae velitis esse diversae, per quam solam potest Filius verus ostendi. ⁽⁹⁾ Nam duo veri homines, etsi nullus eorum sit filius alterius, unius tamen et ejusdem sunt substantiae; homo autem alterius hominis verus filius nullo modo potest, nisi ejusdem cum patre esse substantiae, etiam si non sit per omnia similis patri. ⁽¹⁰⁾ Quo circa verus Dei Filius et unius cum Patre substantiae est, quia verus Filius est, et per omnia est Patri similis, quia Dei Filius est”. ⁽¹¹⁾ Et de Trinitate lib. V, cap. 8, {41}: “Essentiam”, inquit, “usitatius substantiam vocamus”, et mox: “Plerique nostrum ex Graeco dicere consueverunt unam essentiam, tres substantias” {cf. trin., 5, 8, 43}. ⁽¹²⁾ Porro de incarnatione lib. I, cap. 2, dicit Filium in omni conditione Patri ministrasse, quia per ipsum omnia facta sunt.

16. ⁽¹⁾ Cyrillus, episcopus Alexandrinus, floruit circa initium quinti seculi. ⁽²⁾ Is in thesauro, lib. 9, {p. 67}, haec scribit: “Dices igitur ingenitum ingenito plane consubstantialia esse, ingenitum autem genito non item. ⁽³⁾ Quocirca cum Adam genitus non sit, Abel autem ex muliere genitus non erit Adamo consubstantialis, si vero genitus quidem est, ejusdem tamen est cum Adamo, etiam non genito naturae; quid obstat, quominus Filius, ex ingenito Patre genitus, ei sit consubstantialis?” ⁽⁴⁾ Idem in eodem libro, citans locum illum Act. 2, 36, dicit de Filio Dei quod Deum eum fecerit Deus. ⁽⁵⁾ Et libro 10, {pp. 76–77}: “Si idcirco Filius non est secundum essentiam similis Patri neque consubstantialis, quia Pater ex nulla causa sive principio est, Filius vero Patrem principium habet, quid obstiterit quominus dicamus Cain etiam Patri suo consubstantialem non fuisse? ⁽⁶⁾ Siquidem Adam a nemine generatus fuit, primus enim hominum fuit, Cain vero ipsum auctorem ac principium habuit, nam ex ipso genitus est.

15. 8. sit *sup. l. B* || **15. 11.** et de Trinitate – tres substantias *in mg. B* || **16. 4.** idem in eodem – fecerit Deus *in mg. B* | dicit] scribit *a. c. B*

15. 8. substantiae *BE*: substantia *HD* | Filius verus] verus Filius *H* || **15. 10.** et unius – verus Filius *om. H* || **15. 12.** quia] qui *H* || **16. 1.** quinti seculi] seculi quinti *D* || **16. 2.** ingenito] genito *a. c. E* | autem] enim *D* | genito] igenito (*sic*) *H* || **16. 3.** quocirca] quocircum *D* || **16. 4.** locum illum] locum *D* || **16. 5.** non est] non *D* | quia] qui *D* | principium] principio *H* | quominus dicamus] dicere *H*

⁽⁷⁾ At si hoc falsum est, consubstantialis enim Adamo est Cain, erit profecto consubstantialis Patri Filius, tametsi illum existendi causam habeat.” ⁽⁸⁾ Item ibidem {p. 77}: “Si enim”, inquit, “differre in aliquo facit ut diversa sit in rebus natura, et genera a mutua inter se convenientia naturalique similitudine separat, distinguant etiam Paulum a Petro, ratione essentiae, siquidem particularem quandam habent ac veluti in individuo inter se differentiam, juxta quam hic quidem est Petrus, hic vero Paulus. ⁽⁹⁾ Videmus autem saepenumero etiam ea, quae alio modo a mutua inter se similitudine multum dissident, essentiae ratione convenire. ⁽¹⁰⁾ Nam homo niger multum differt ab albo, sed haec differentia eorum substantiam non facit diversam. ⁽¹¹⁾ Si ergo etiam in nobis ipsis differentia secundum aliquid non immutat esse ipsum substantiae, ex qua constant illi, qui a nobis differunt, quid obstat quominus etiam Filius sit consubstantialis Patri, etiam si in eo inter se differant, quod Pater sit ingenitus, Filius autem genitus? ⁽¹²⁾ Una enim in ipsis est deitas, ex Patre ingenito naturaliter in Filium procedens.

17. ⁽¹⁾ Haec itaque cuius sine praeiudicio iudicanti sufficere posse arbitramur ad agnoscendum, et hos, qui post concilium Nicaenum vixerunt, patres (quorum fere omnes a nobis allegati apud suos sanctitate clari fuere) nequaquam eandem, quae nunc viget, fovisse sententiam de Trinitate et Filii cum Deo Patre consubstantialitate, quam non ejusdem numeri (prout hodie creditur) sed tantum ejusdem speciei clare professi sunt.

16. 7. Adamo est] est Adamo D | causam] causa E || 16. 8. genera] gratia E | siquidem] si quidam H | quandam om. H || 16. 9. autem] enim D | multum dissident] dissident multum H || 16. 10. differentia] differentiae H || 16. 11. substantiae] substantia H | ex qua – differunt] { ... } E | differant] differunt D || 17. 1. et hos] et his E | apud suos om. D | clari fuere] claruere H | consubstantialitate] consubstantialem H

Caput XIII

Controversiae circa doctrinam de Spiritu Sancto

1. ⁽¹⁾ Anno trecentesimo octagesimo et primo celebratum est alterum post Nicaenum oecumenicum seu generale (ut vocatur) concilium, quod Theodosius Magnus imperator Constantinopolin convocavit. ⁽²⁾ Praesentes in eo fuerunt circiter 150 episcopi. Causa hujus synodi praecipua erat Macedonius, Constantinopoleos episcopus, qui Spiritum Sanctum Deum adorandumque esse negans ad alterum extremum delapsus est, vane ac temere vim hanc altissimi creaturam esse asserens. ⁽³⁾ In hoc concilio rursus nova fidei cuditur confessio, in eamque nova, sacrae scripturae ignota, antiquis vero inaudita phrasis irrepsit, qua Spiritus Sanctus Dominus esse praedicatur et in posterum una cum Patre et Filio adorari iubetur. ⁽⁴⁾ Hujus enim concilii symbolum Spiritum Sanctum vocat “Dominum vivificantem, qui ex Patre Filioque procedit, qui cum Patre et Filio simul adoratur et glorificatur”: ubi notandum est τὸ Filioque longe demum post (ut traditur) additum esse contra Graecos id negantes, qui hodie prout et Copti seu Aegyptii Christiani haec verba in symbolo concilii Nicaeni non legunt. ⁽⁵⁾ Notum autem est hanc de Spiritu Sancti processione controversiam fere praecipuam esse inter Orientalem seu Graecam et Occidentalem seu Latinam ecclesiam: haec enim Spiritum Sanctum ex Patre et Filio procedere statuit, illa vero “ex Patre per Filium”. ⁽⁶⁾ Macedonius ejusque sectatores ob memoratam opinionem in praefato concilio anathemate percussi Pneumatomachorum titulum nacti sunt, quorum doctrina de Filio Dei fere eadem quae et Arianorum erat: negabat quidem Macedonius cum suis Filium Deo Patri esse ὁμοούσιον, id est consubstantialem, sed concedebat esse ὁμοιούσιον, id est similis substantiae. ⁽⁷⁾ Eadem quoque de hoc dogmate eorum fuit opinio, qui semi-Ariani appellabantur, qui etiam circa

1. 1. ut vocatur *in mg. B* || 1. 4. qui hodie – non legunt *in mg. B* || 1. 5. autem] enim *a. c. B* || 1. 7. quoque] etiam *a. c. B* | de hoc dogmate *in mg. B*

1. 1. quod] ut *D* | Constantinopolin *BH*: Constantinopolim *DE* || 1. 2. praecipua erat] erat praecipua *E* | delapsus est] delapsus *D* || 1. 3. fidei *om. H* | eamque] eam *E* | sacrae scripturae] scripturae sacrae *D* | Dominus *BE*: Deus *HD* || 1. 4. prout et] prout *D* | Copti] Golthi *E* | seu Aegyptii] Aegyptii *D* || 1. 5. inter] in *D* | vero *om. D* || 1. 6. percussi] percussi *D* | Pneumatomachorum] πνευματομάχων *D* | quidem *om. D* | Filium Deo] Filium Dei Deo *H* | consubstantialem – esse (*om. E*) ὁμοιούσιον id est *BHE*: *om. D*

memorata tempora exorti sunt. ⁽⁸⁾ Haec quae hic breviter attigimus, Rufinus, Theodoretus, Sozomenus, Socrates aliique ejusdem aevi historici et scriptores prolixius enarrant.

2. ⁽¹⁾ Diximus prout sacrae scripturae ita et veteribus inauditam esse hanc sententiam, qua Spiritus Sanctus Dominus adorandusque statuitur. ⁽²⁾ Trium priorum seculorum doctores Spiritui Sancto nusquam summam tribuunt divinitatem, immo nec Deum eum appellant, neque adorandum esse dicunt, prout scripta eorum perlustrantibus patebit et ex his, quae supra ex eorum monumentis allegavimus, colligi potest. ⁽³⁾ Horum quoque antiquissimi, immo et caeteri plerique, Spiritum Sanctum nec pro persona quidem habuisse videntur. ⁽⁴⁾ Nam tantum ut de vi et potentia Dei altissimi, sacrae scripturae vestigiis insistentes, ubique de Spiritu Sancto loquuntur. ⁽⁵⁾ Immo vero et ipsi concilii Nicaeni patres caeterique quarti seculi doctores ante concilium Constantinopolitanum, de quo modo egimus, cauti hac in re fuerunt nondumque Spiritum Sanctum Deum vel adorandum invocandumque esse asserere ausi sunt, cujus rei non pauca supra jam protulimus specimina, quae hic repetere ducimus non esse necesse.

3. ⁽¹⁾ Huc etiam facit, quod doxologia illa “gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto”, quamvis ei addatur “sicut erat in principio”, inaudita fuerit in ecclesiis a tempore apostolorum fere ad annum usque 400, quo demum tempore cani coepit. Vide Nicephorum, hist. eccl., lib. IX, cap. 24; Nicetam, thes. orthod. fidei, lib. V, cap. 3; Polydori Vergilii de inventoribus rerum, lib. VI, cap. 2; idem memoriae prodiderunt Volaterranus, Sigebertus, etc. ⁽²⁾ Porro veterum doxologia talis erat: “Gloria Deo Patri per Filium (vel per Christum) in Spiritu Sancto”. Vide in canon. apostol., canon 35, et alios priscos auctores. ⁽³⁾ Leovigildus, rex Hispaniae, qui sexto vixit seculo, dixisse fertur “Spiritum Sanctum

3. 3. cf. Sand, Historia, p. 338

1. 8. historici] scrip- a. c. B || 2. 4. nam] sed a. c. B || 3. 1. cap. 24] cap. 9 a. c. B | Nicetam] verba (ut vid.) t*** a. c. B | fidei sup. l. B || 3. 2. vide in canon. – priscos auctores in mg. B

1. 8. Sozomenus BE: Sodzom. D: Sandius, Sozomenus H || 2. 1. sacrae scripturae] scripturae sacrae D || 2. 2. priorum] primorum E | summam om. D | et ex his BE: et his D: ex his H | supra] supra sub H || 2. 3. plerique] praelique E | nec pro persona] ne personam D || 2. 4. potentia] de potentia H | sacrae scripturae] scripturae sacrae D || 2. 5. quarti seculi] seculi IV D | adorandum] advocandum esse D | invocandumque] et invocandum E | rei om. H | supra jam BD: jam supra E: supra H || 3. 1. fere] ferum H | usque om. D | coepit] incepit E | cap. 24] cap. 29 D | lib. VI] lib. 17 H | Sigebertus] Sigibertus H || 3. 2. vel per Christum om. H | in canon.] cano. E | canon] canone E || 3. 3. sexto vixit seculo BE: sexto fere vixit seculo H: seculo sexto vixit D

Deum esse penitus non credo, eo quod in nullis legatur codicibus Deus esse". Vide Gregorii Turonensis, lib. VI, cap. 18. ⁽⁴⁾ Hic etiam subjungere libet ea, quae Guilielmus Durantes in rationali div. officiorum, cap. 88, aliis lib. VI, cap. 15, de oratione sancta collecta scripsit: "Omnis", inquit, "oratio regulariter ad Patrem dirigitur et terminatur in nomine Filii". ⁽⁵⁾ Et mox: "Verum tamen omnis oratio dirigitur ad Patrem vel ad Filium et nulla ad Spiritum Sanctum, quia Spiritus Sanctus est donum et a dono non petitur donum, sed potius a largitore doni. Petitur ergo a Patre et Filio et ad eos sermo dirigitur tanquam ad donatores, et non a Spiritu Sancto, qui est donum et pariter ab utroque procedit".

⁽⁶⁾ Haec confirmantur ac repetuntur ab auctore libri de officio missae (qui impressus est ante annum 1498 in quarto), Tr. IV, p. 1, art. 9, ubi haec leguntur: "Omnis oratio regulariter ad Patrem dirigitur et terminatur in nomine Filii, secundum Guilielmum in rationali", etc. ⁽⁷⁾ Et mox: "Quaeris quare oratio nulla dirigitur ad Spiritum Sanctum? Dicendum secundum Guilielmum in rationali: quia Spiritus Sanctus est donum et a dono non petitur donum, sed potius a largitore doni. Petitur ergo a Patre et Filio et ad eos sermo dirigitur tanquam a donatore, et non a Spiritu Sancto, qui est donum et pariter de utroque procedit".

4. ⁽¹⁾ Hugo Cardinalis, episcopus Barcinonensis, qui circa medium XI seculi floruit (secundum alios vero circa medium XII), in explicatione missae sub finem memoriae scriptum reliquit: ⁽²⁾ "Quare etiam", inquit, "non dirigitur oratio ad Spiritum Sanctum? Quia Spiritus Sanctus non est Deus, sed est donum Dei. Igitur non est dirigenda ad donum sed ad largitorem doni". ⁽³⁾ Citantur etiam ejusdem Hugonis verba extractatu ejus in missale Cracoviense: "Omnis", inquit, "precatio debet fieri ad Deum Patrem, ad Filium raro, ad Spiritum Sanctum nunquam, quia Spiritus Sanctus est donum et donum non petitur a dono, tantum a datore doni". ⁽⁴⁾ Porro in ipso missali Cracoviense in rationali

3. 3. cf. Sand, Historia, p. 338 || 3. 4-7. Sand, Interpretationes, p. 247 || 4. 1-2. Lubieniecki, Historia, p. 213 || 4. 3-6. Sand, Interpretationes, p. 247

4. 1. Barcinonensis] Barcinonensis (in Gallia sup. l.) a. c. B | vero sup. l. B || 4. 2. inquit sup. l. B

3. 4. Durantes] Durandus D || 3. 5. ad Patrem] vel ad Patrem D || 3. 6. ac repetuntur] atque repetuntur E | in quarto om. D | Tr. B: Fr. H (ut vid.), E: F. D | art. 9] art. 19 D | et Filio] ut Filio H || 4. 1. vero BH: om. DE | XII DE: XIII H: n. l. B || 4. 2. non dirigitur oratio] oratio non dirigitur D || 4. 3. ejus om. D

div. officiorum editionis prioris anni 1510 haec leguntur: “Notandum quod omnis oratio dirigitur ad Patrem et ad Filium, nulla ad Spiritum Sanctum. Quia Spiritus Sanctus est donum et a dono non petitur donum, sed a largitore doni”.⁽⁵⁾ In posteriori vero editione anno 1529 in Februario impressa: “quaeritur cur aliquando oratio non dirigatur ad Spiritum Sanctum sicut ad Patrem et ad Filium. Respondetur, quia Spiritus Sanctus est donum sive habet rationem doni, secundum illud Salvatoris: “Paracletus autem Spiritus Sanctus, quem mittet Pater in meo nomine” {Joh. 14, 26}, etc., a dono autem non petitur donum, sed a largitore doni”.⁽⁶⁾ Suffragatur his, quae allegavimus, Tostatus, in Matth. VI, q. 88.

5. ⁽¹⁾ Huc etiam faciunt verba Erasmi Rotterodami, quae in praefatione in Hilarii opera protulit: “Audemus”, inquit, “Spiritus Sanctum appellare Deum, quod veteres non sunt ausi” {cf. Er., Hil., 350–351}. ⁽²⁾ Idem annotatione in 1 Cor. VII, 39 {in I Cor., pp. 162–164}: “Nemo priscorum”, inquit, “audebat clare pronunciare Spiritum Sanctum esse Patri Filioque ὁμοούσιον, ne tum quidem, cum quaestio de Filio tanta contentione per universum orbem ageretur; quin in epinicio quod post Arianos profligatos canere coepit ecclesia, quod tribuitur Filio lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, non idem dilucide tribuitur Spiritui Sancto”. ⁽³⁾ Nunc audemus profiteri Spiritum Sanctum ὁμοούσιον Patri et Filio, et Deum verum de Patre Deo vero, et de Filio Deo vero”.

4. 3–6. Sand, Interpretationes, p. 247 || 5. 1. Sand, Historia, p. 147 || 5. 2–3. Sand, Appendix, p. 85

4. 4. anni *sup. l. B* || 4. 5. impressa] impressa haec extant *a. c. B* || 4. 6. quae allegavimus] quae allegavimus, quae cuncta eodem recidunt *a. c. B*

4. 4. in rationali div. officiorum] { ... } *E* | editionis prioris *BH*: edit. primae *D*: editionis 1 *E* || 4. 5. vero *om. D* | 1529 *D* | dirigatur] dirigitur *E* | ad Filium *BH*: Filium *DE* || 4. 6. Matth.] Matth. Mat. *E* | q. 88] q. 48 *E* || 5. 1. Erasmi *BE*: Des. Erasmi *HD* | in (*om. E*) Hilarii opera *BDE*: in Hilarium *H* | 5. 2. 1 Cor.] Cor. *H* | 39] 30 *E* | esse Patri] esse (Deum) Patri *E* | de Deo vero] de Deo Patre *H* | dilucide tribuitur] aliunde dicit *E* || 5. 3. et de Filio Deo vero *om. H*

6. ⁽¹⁾ Digna etiam sunt commemoratione et consideratione ea quae Petavius in libris de Trinitate hac de re scripsit, lib. 1, cap. 14, § 14, {p. 85}: “Nicaena”, inquit, “Synodus de Spiritu Sancto nihil praecipuum sanxit, nec ejus divinitati cavit”. ⁽²⁾ His subjungit, § 19 {p. 88}: “Nonnulli caeteroqui catholici per idem [nempe Damasi Romani papae] tempus Spiritum Sanctum palam aperteque Deum nominari non sinebant, et qui vocare sic audent, eis tanquam catholicae fidei inimicis obstrepebant”. ⁽³⁾ Ibidem § 21, {p. 88}: “Minus”, inquit, “hoc mirabimur, si meminerimus ne ipsum quidem Constantinopolitanum concilium oecumenicum secundum, quod adversus Macedonianorum et Pneumatomachorum haeresin praecipue collectum est, Deum aperte in symbolo suo nominasse Spiritum Sanctum”. ⁽⁴⁾ Porro lib. II, cap. 7, § 2, {p. 138} haec dicit: “Ecclesia de Spiritu Sancti divinitate primis fere quatuor seculis haud satis conceptis definitisque verbis sententiam tulit”. ⁽⁵⁾ Tandem lib. III, cap. 7, § 15, {p. 267}, idem asserit etiam post concilium Constantinopolitanum tantum ad Deum Patrem et Christum ecclesiasticas preces directas fuisse, non ad Spiritum Sanctum.

6. 5. Sand, Interpretationes, p. 247

6. 3. ibidem] et § a. c. B || 6. 4. sententiam] **** a. c. B

6. 1. commemoratione] considerat- a. c. H | praecipuum] praecipuum H | cavit B: cavet HD: favit E || 6. 2. Catholici] Catholici vero a. c. H | Damasi] Damasi D | papae] PP BH: pontificis DE || 6. 3. Macedonianorum] Macedoniorum H || 6. 4. § 2] § 7 H

Caput XIV

De Nestorii doctrina ejusque sectatoribus

1. ⁽¹⁾ Anno trigesimo primo quinti seculi tertia generalis seu oecumenica Ephesi congregata est synodus, ad quam supra ducentos episcopos convenisse memoriae proditum est. ⁽²⁾ In ea Nestorius Antiochenus patria, patriarcha vero Constantinopolitanus, tamquam haereticus damnatur, absentibus tamen tunc Orientis episcopis, qui postquam cum Joanne, Antiocheno praesule, advenerunt, convocato altero concilio acta prioris resciderunt et Nestorium absolverunt, Cyrillum vero Alexandrinum (qui in Nestorium maxime invehebatur) et Memnonem Ephesinum episcopos, sedibus depositos, in ordinem redegerunt. ⁽³⁾ Tandem adversae partis episcopi implorant opem imperatoris Theodosii Junioris, cujus auctoritate synodi prioris acta comprobantur et Nestorius metropolitana Constantinopoleos sede dejicitur atque in exilium ablegatur. ⁽⁴⁾ Libri vero ejus edicto Theodosii flammis adjudicati sunt. Vide quae de his, quae hic breviter pertexuimus, fusius scripto consignarunt Socrates, lib. VII, cap. 34; Evagrius, lib. I, cap. 7; Marcellinus in chronico, Theophanes, Zonaras, Cedrenus, etc.

2. ⁽¹⁾ Palmarium crimen Nestorio objectum, ob quod condemnatus est, fuit quod religio ei esset beatam virginem Mariam vocare θεότοκον, id est, Deiparam seu Dei matrem, cum nihilominus confiteretur eam esse Χριστότοκον, id est, Christiparam seu Christi genitricem. ⁽²⁾ Quae phrasis certe melius cum sacrae scripturae analogia et sana ratione convenit quam illa. ⁽³⁾ Illa enim, quae statuit beatam virginem ipsum summum Deum peperisse, non modo auditu dura est, sed etiam sacrae scripturae prorsus ignota, prout egregie id demonstravit clarissimus Curcellaeus, institutione, lib. 1, cap. 10, § 6, {p. 20}, et lib. II, cap. 21, § 3, 4, 5, 6, {pp. 75–77}; contra Maresium diss. 1, § 125, {pp. 881–883};

1. 3. implorant] ****nt a. c. B || 2. 3. § 6 ... § 3, 4, 5, 6 ... sup. l. B

Nestorii] Nestorina H || 1. 1. generalis] generales H | oecumenica] oecumenicam H | Ephesi (Ephesii E) congregata est synodus BDE: congregata est Synodus Ephesi H || 1. 2. vero om. H | in Nestorium ... invehebatur] invehebatur (in a. c.) ... in Nestorium H | in ordinem] in ordine H || 1. 4. adjudicati] adjuncti E | quae sup. l. E | Theophanes (Theophanus D), Zonaras BDE: Zonzaras (sic), Theophanus H || 2. 1. Christi-param sive (seu D) Christi genitricem BDE: Christi matrem seu Christiparam H || 2. 2. phrasis certe] certe phrasis certe D | sana] sacra E | sacrae scripturae analogia] scripturae sacrae analogia D | sana] sacra E || 2. 3. sacrae scripturae prorsus BH: scripturae sacrae prorsus DE | clarissimus] D. H | § 6 ... § 3, 4, 5, 6 ... B: om. HDE

in quibus locis solide probat injuste ob haec Nestorium haereseos accusatum et damnatum esse. ⁽⁴⁾ Immo in ultimo eorum dubitat “ipsine an Cyrillo et Memnoni, qui damnarunt, melius haeretici nomen conveniat” {p. 881}. ⁽⁵⁾ Ibidem {pp. 881–882} huic fini adducit Johannis Maji, reformatorem pastoris, rationes, quod sancta virgo Maria non recte Dei mater vocetur.

3. ⁽¹⁾ Quod vero objicitur Nestorio, eum duas in Christo Domino personas statuisse, id inde manasse videtur, quod negando beatam virginem ipsum Deum peperisse, detrectaverit etiam dicere Deum factum esse hominem, et quod naturam humanam Christi Domini humano intellectu et voluntate praeditam, quae verus homo ab omnibus praedicabatur esse, non dubitaverit personam vocare. ⁽²⁾ Hinc adversarii ejus ex suo sensu concludebant eum duas in Christo statuere personas. ⁽³⁾ Apud eos namque Verbum Dei persona erat, quod Nestorius in homine Christo habitasse haud diffitebatur, videtur enim credidisse, eo pacto ipsum summum Deum Christo se adjunxisse atque in eo per Verbum et Spiritum suum habitasse, prout olim in sanctis hominibus Spiritus Dei sine unione aliqua personali praesens fuerat. ⁽⁴⁾ Quae sententia absurditatis non videtur posse argui, longe enim faciliori negotio cum sacra scriptura conciliari potest quam illa de hypostatica (ut vocant) duarum naturarum in Christo unione, quam utpote sacrae scripturae ignotam et rationi sanae contrariam merito Nestorius cum suis aversatus est.

4. ⁽¹⁾ Ex his jam colligi potest Nestorium idem fere cum Paulo Samosateno iisque, quos Paulus secutus est, sensisse. ⁽²⁾ Huc facit quod Cyrillus Alexandrinus contra Nestorium scribens saepius eum Hebionitam appellet; Cassianus quoque, Nestorio σύγχρονος, sententiam ejus, quam haeresin vocat, deducit ex Ebionaeorum fontibus, lib. I. de Incarn. Verbi. ⁽³⁾ Similiter Idacius in chronico Nestorium resuscitasse Hebionitarum haeresin dicit et ipsum Nestorium haeticum Hebionaeum vocat. ⁽⁴⁾ Libellus vero

4. 2. cf. Sand, Appendix, p. 19; Sand, Historia, p. 118 || 4. 3–4. Sand, Appendix, p. 19

3. 1. praedicabatur] esse a. c. B || 3. 4. cum suis sup. l. B

2. 3. injuste] injustae H || 2. 4. in ultimo] in ultimum H || 2. 5. reformatorem pastoris] pastoris reformatorem H | rationes om. H | Maria om. H || 3. 1. eum] in a. c. H || 3. 2. eum duas – personas] in Dominum Christum eum statuere duas personas H || 3. 4. sacra scriptura] scriptura sacra D | de hypostatica] hypostatica E | vocant] vocatur H | sacrae scripturae] scripturae sacrae D || 4. 2. appellet] appellat H | σύγχρονος] coaevus D || 4. 3. in chronico] eum chronico H

synodicus in synodo Romana Victoris tradit Theodotum, Ebionem et Artemonem duces fuisse Pauli Samosatani et Nestorii. ⁽⁵⁾ Memoratus Cyrillus, ut et Socrates, lib. VII, cap. 33; Evagrius, lib. I, cap. 4; Caelestinus Romanus; Damascenus de orthodoxa fide lib. III, cap. 3; Prosper in chronicis; Petrus Cluniacensis, epistolarum lib. IV, ep. 17; Platina, fasciculo temporum, etc., Nestorii dogmata traduentes tradunt eum cum Samosateno et Photino docuisse Christum non esse natum Deum, sed solum merum (melius dixisset verum) hominem, et divinitatem ei pro meritis collatam esse; item, quod se opposuerit in synodo Ephesina episcopis asserentibus Christum esse Deum. ⁽⁶⁾ Simile est quod scribit Socrates, lib. VII, cap. 32, Nestorium apud complures in suspicionem venisse, quod Pauli Samosatani et Photini opinionem in ecclesiam introducere niteretur.

5. ⁽¹⁾ Eundem Nestorium non fuisse (ut quidam volunt) homousianum patet inde, quod adversus ipsum ejusque sequaces concilii Nicaeni auctoritas in medium producta fuerit, prout non semel refert Evagrius in historia sua. ⁽²⁾ Porro Cornelius a Lapide aperte scribit Nestorianos negare Filium Dei verum esse Deum et ὁμοούσιον Patri, comm. in Matth. 28, 19. ⁽³⁾ Traditur etiam de Nestorianis eos cum Theodoro Mopsuesteno verba illa Joh. 20, 28 ad Patrem retulisse, quasi per exclamationem prolata essent a Thoma, Christi resurrectionem admirante. ⁽⁴⁾ Theodorus ipse, Mopsuestiae in Cilicia episcopus (Nestorii, teste Suida, pater) claruit quarto seculo exeunte et concinnavit libros nonnullos, quos Nestorii asseclae tanquam sententiae suae faventes in vulgus disseminarunt, potissimum vero eos supra memoratus Johannes Antiochenus defendebat.

6. ⁽¹⁾ Suidas refert Theodorum hunc docuisse Christum tantum hominem fuisse et Deum ex gratia Dei appellatum esse; idem testatur Nestorium a Paulo Samosateno ortum

4. 3-4. Sand, Appendix, p. 19 || 4. 5-6. Sand, Historia, pp. 117-118 || 5. 2-3. Sand, Historia, p. 118

4. 5. Deum] Deum, Deum a. c. B || 5. 4. supra in mg. B

4. 4. Romana] Romano H | Nestorii] Nestoriani H || 4. 5. ep. 17 BH : 7 DE (ep. 17 a. c. D) | etc. om. D | pro meritis collatam] collatam pro meritis D || 4. 6. 32] 33 a. c. D || 5. 1. homousianum] homousianam H | adversus] adversum E || 5. 3. exclamationem] exaltationem E | admirante] admirantis H || 5. 4. ipse] iste E | pater] patet E || 6. 1. idem] ibidem E

duxisse, dicit enim Nestorium fuisse filium Theodori Cilicis et Pauli Samosateni ἀπόγονον. ⁽²⁾ Nec mirum, Nestorio enim Antiochia patria fuit, ibidem autem Samosatenum episcopum egisse ac docuisse notum est. ⁽³⁾ Nestorianos pro sanctis habere Paulum Samosatenum, Nestorium, Diodorum Tarsensem et discipulum ejus Theodorum Mopsuestenum, Cyrillum vero Alexandrinum damnare referunt Boterus in relatione univers. et Hazardus in hist. eccl. Asiae, qui ibidem refert Jacobitas (quos eandem cum Nazaraeis et Ebionitis fidei professionem habere supra vidimus) appellari etiam Syrianos et Nestorianos, ob dogmatum procul dubio convenientiam. ⁽⁴⁾ Huc etiam facit quod Funccius (cujus verba supra, cap. VII {17}, allegavimus) dicat hodie totum Orientem Pauli Samosateni doctrinam sequi, quibus innuere videtur non alios quam Nestorianos, Jacobitas, sancti Thomae Christianos et his homodoxos.

7. ⁽¹⁾ Porro ad hodiernum usque diem Nestorianorum religionem ecclesiasque per tot secula ordine non interrupto durare eosque amplitudine ac multitudine sua nulli ex Christianis sectis cedere, ex historiographorum geographorumque scriptis eorumque, qui in Oriente peregrinati sunt, relationibus notissimum est. ⁽²⁾ Borchardus in descriptione terrae sanctae parte 2, cap. 2, § 6, haec memoriae prodidit: “Apud Nestorianos”, inquit, “praelatus primus, qui est loco papae, Jacelich nuncupatur, cujus jurisdictio in Oriente latius extendi dicitur quam tota Occidentalis ecclesia”. ⁽³⁾ His similia leguntur in Pauli Geslini geographia sacra et Edmundi Brerewodii tractatu de diversitate linguarum et religionum, et apud alios. ⁽⁴⁾ Credibile tamen est per tot secula in tanta multitudine haud

6. 1. Sand, Historia, p. 118 || 6. 3. Sand, Historia, pp. 118, 54 || 7. 2–3. Sand, Historia, p. 119

6. 4. huc etiam – his homodoxos in mg. B | quibus innuere videtur non alios quam] his (add.) innuit procul dubio a. c. B || 7. 1. peregrinati] ***** a. c. B || 7. 3. tractatu in mg. B | apud alios] apud alios. [Haithanus Armenus historicus et geographus in libro de Tartaris in mg.] a. c. B || 7. 4. credibile tamen est iter. a. c. B

6. 2. episcopum egisse] fuit episcopum egisse H || 6. 3. Theodorum Mopsuestenum] Diodorum Mopsuestiae H | relatione univers. BH: relat. univ. E: relationibus universalibus D | Syrianos] epicureos ut vid. D || 6. 4. etiam om. H | quibus innuere videtur non alios quam B: quibus innuit (innuere a. c.) videtur non alios quam E: quibus innuit non alios quam D: quibus non alios innuere videtur quam H || 7. 1. ac multitudine] et multitudine D

parvam mutationem in religione eorum accidisse, prout et in aliis ecclesiis temporis successu factum esse videmus.

8. ⁽¹⁾ Hac oblata occasione notandum hic est contra Romano-Catholicos vana esse eorum quae proferunt verae ecclesiae signa, nimirum diuturnitatem et amplitudinem. ⁽²⁾ Horum enim utroque non minori, immo majori quam ipsi jure gaudere et gloriari potest ecclesia Nestorianorum, ut alias nunc similibus signis insignes mittamus ecclesias. ⁽³⁾ Quod enim ad diuturnitatem et antiquitatem attinet, vidimus ipsos Nestorianorum adversarios originem doctrinae eorum deducere ab Ebionaeis, quos statim post sanctorum apostolorum tempora floruisse omnes fatentur, immo genuinos eorum discipulos fuisse supra {I} demonstravimus. ⁽⁴⁾ Porro de amplitudine ac magnitudine Nestorianaee ecclesiae ad hodierna usque tempora nonnulla ecce inuimus et adhuc suo loco dicemus.

8. 1. amplitudinem] amplitudinem visibilem a. c. B || 8. 4. et adhuc suo loco dicemus *postea add. B*

7. 4. eorum *om. E* || 8. 1. esse eorum] eorum esse *E* || 8. 2. ut alias] aut alias *E* | ecclesias] ecclesiam *E* || 8. 3. vidimus *BE*: videmus *HD* | tempora] tempore *E* | omnes – discipulos fuisse *om. E* || 8. 4. ac magnitudine *BH*: et magnitudine *DE*

Caput XV

De Eutychetis doctrina et ejus sectatoribus

1. ⁽¹⁾ Quartum generale seu oecumenicum concilium convocatum est Calchedonem contra Eutychetis dogmata anno 451 imperante Marciano, qui et ipse una cum magistratibus ac senatoribus suis et sexcentis triginta patribus seu episcopis synodo huic interfuit. ⁽²⁾ Hujus Eutychetis, archymandritae seu abbatis Constantinopolitani, opinio e diametro opposita erat sententiae Nestorii. ⁽³⁾ Cum enim videret Eutyches Nestorium ideo condemnatum esse, quod humanam Christo Domino ut vero homini tribueret personam, ipse naturam humanam Christo pene denegavit, neque enim poterat concipere quomodo Christus Dominus, qui praedicabatur esse verus homo, perfecta humana natura (ex anima et corpore constante) praeditus, persona tamen humana caruerit; ab altera autem parte videbat, Filio Dei duabus (ut vulgo statuitur) attributis naturis intellectu ac voluntate pollentibus necessario sequi duas in eo fuisse personas. ⁽⁴⁾ Hunc ergo magis quam Gordii perplexum enodare moliens nodum, violento eum dissolvere conatus est modo, non tantum persona, sed et natura humana in Christo penitus fere sublata. ⁽⁵⁾ Recte quidem unicum intellectum unicamque voluntatem ac operationem in Christo Domino asserendo unicam etiam concludebat esse naturam; verum has proprietates non humanae ejus (prout Nestorius), sed divinae tribuebat naturae seu personae, cujus velut accidens quoddam humanitatem esse absurde arbitrabatur, statuebat enim Deum Verbum, seu antesecularem Christi personam (humanitate ceu veste induta), carnem factam seu in hominem mutatam esse. ⁽⁶⁾ Nestorius vero e contrario Christum Dominum ob merita ex homine Deum evasisse docebat, sicut modo audivimus. ⁽⁷⁾ Hoc itaque pacto Eutyches ex duabus, quae vulgo credebantur, discrimine earum sublato, unam conflavit naturam.

1. 1. dogmata] haeresin *a. c. B* || 1. 2. hujus] Eut- *a. c. B* || 1. 5. humanitate – induta *in mg. B* | seu] et *a. c. B* || 1. 7. discrimine earum sublato *in mg. B*

1. 1. Calchedonem *B*: Chalcedonem *H*: Chalchedonem *D*: Calcedonem *E* | dogmata] doctrinam *E* | ac senatoribus] et senatoribus *E* || 1. 2. e diametro] et diametro *H* || 1. 3. enim *om. E* | ut vero homini tribueret personam] naturam ut vero homini tribueret *H* | denegavit] denegaverit *a. c. H* | enim *om. H* || 1. 4. enodare] enodari *H* | fere *om. E* || 1. 5. ejus *in mg. B* | tribuebat *BH*: tribueret *DE* | seu antesecularem – veste induta *BH*: humanitate ceu veste induta seu antesecularem Christi personam *DE* || 1. 6. ex homine] e homine *E*

⁽⁸⁾ Quamobrem a memorato concilio una cum Dioscoro episcopo Alexandrino, Cyrilli successore, caeterisque sibi homodoxis secunda vice anathemate percussus condemnatur. ⁽⁹⁾ Jam enim antea, anno nimirum 448, damnatus erat Eutyches cum suis in synodo Constantinopolitana a Flaviniano, ejus civitatis episcopo, verum anno sequenti 449 Ephesi alia celebrata est synodus, praeside memorato Dioscoro, Alexandrinae ecclesiae antistite, in qua Eutyches communioni restituitur ejusque sententia confirmatur, ea vero quae duas statuebat naturas condemnatur, praeterea Flavianus cum suis ex episcopatibus deponuntur. ⁽¹⁰⁾ Hanc synodum Leo, papa Romanus, condemnavit, Leoni vero Dioscorus, par pari referens, Alexandriae communionem abrogavit.

2. ⁽¹⁾ Haec omnia Theodosio juniore imperatore (qui anno 450 obiit) connivente peracta esse Romano-Catholici queruntur; verum enim vero et ipsius Calchedonensis concilii canones 29 a Leone, papa Romano (qui sanctus vocatur), minime sunt recepti. ⁽²⁾ Postea etiam anno 553 in quinta generali synodo Constantino poli habita, tria ejusdem concilii Calchedonensis capitula damnata sunt, frustra reclamante ipso Vigilio, papa Romano. ⁽³⁾ Porro anno 712 Philippicus Bardanes imperator cum Joanne, patriarcha Constantinopolitano, monotheleta, numerosissimum congregavit concilium, eo fine, ut olim perperam facta irrita redderentur, virescerent concisa jura et extincta justitia revivisceret. ⁽⁴⁾ In eo unanimi consensu sexta synodus generalis, Constantino poli celebrata, damnatur et doctrina monotheletarum (de qua mox) per totum Orientem confirmatur. ⁽⁵⁾ Immo idem Philippicus abrogavit omnia sex concilia oecumenica scripsitque ad pontificem Romanum ut decreta suae synodi approbaret et clerum suum cogeret, ut de homousio cum ecclesia Constantinopolitana consentiret. Lege Sabell., enn. 8, cap. 7; Pauli Diaconi lib. VI, cap. 2; Centur. Magdeb.; Baronium anno 711 et 712, etc.

2. 3–5. cf. Sand, Historia, p. 359

1. 8. secunda vice in *mg. B* || 2. 1. connivente in *mg. B* || 2. 5. lege] vid. a. c. B | Baronium anno 711 et 712 in *mg. B* | etc.] et a. c. B

1. 9. Flaviniano *BH*: Flaviano *DE* | ejus] ejusque *H* | 449 *om. H* | statuebat] statuit *E* | Flavianus scripsi: Flavianus *codd.* | episcopatibus] episcopatu *H* || 1. 10. abrogavit] abnegavit *H* || 2. 2. concilii Calchedonensis] Chalcedonensis concilii *D* | Vigilio] Virgilio *E* || 2. 3. anno *om. D* | monotheleta] monotoleta *E* | concisa] conscisa *D* || 2. 4. celebrata] habita *D* || 2. 5. suae] sui *H* | suum *om. H* | lib. VI cap. 2] l. 17, c. 11 *H* | Baronium anno 711 et 712, Centur. Magdeb. *BH*: Centur. Magdeb., Baronium anno 711 et 712 *DE*

3. ⁽¹⁾ Ex his tum ex iis quae supra leviter tantum attigimus, videre licet quam debili talo nitatur ecclesiae pontificiorum infallibilitas et quam fallibile sit illud effatum: “Ecclesia errare non potest”. ⁽²⁾ Cujus contrarium docent talia inter se pugnancia et unum alterum evertentia concilia, toties mutatae secumque non consentientes fidei confessiones, etc., ut taceam antipapas illos, canones ac decreta sub anathemate sancita iterumque rescissa sub simili, si quis ea resuscitaret, anathematis poena et alia hujus generis innumera.

4. ⁽¹⁾ Haec itaque quae recensuimus fuerunt quatuor illa inclyta oecumenica concilia, quae velut cardines fidei suae, quibus nititur, Romana ecclesia agnoscit. ⁽²⁾ Unde Gregorius Magnus papa sicut sancti evangelii quatuor libros, sic quatuor priora oecumenica concilia sese suscipere et venerari fatetur, puta Nicaenum, Constantinopolitanum, Ephesinum et Calchedonense, in quibus novae subinde cusae sunt fidei confessiones et symbola.

5. ⁽¹⁾ Notandum tamen est et horum conciliorum canonibus canonem veritatis et primaeve simplicitatis nondum adeo prout nunc corruptum fuisse. ⁽²⁾ Ut alia nunc mittamus (quorum quaedam supra attigimus), in modo memorato Calchedonensis synodi symbolo patres illic congregati ingenue fatentur Jesum Christum Filium Dei esse ὁμοούσιον τῷ πατρὶ κατὰ τὴν θεότητα καὶ ὁμοούσιον ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, id est, consubstantiali Patri secundum deitatem et consubstantiali nobis secundum humanitatem. ⁽³⁾ Quae verba in diversarum synodorum symbolis postea etiam repetita et confirmata sunt, ex quibus clarissime liquet nequaquam talem illis temporibus, qualis hodie obtinet, de consubstantialitate viguisse opinionem, neque memoratos patres (prout jam supra monuimus) Filium Dei ejusdem numero essentiae cum Patre esse credidisse. ⁽⁴⁾ Nam hinc etiam sequeretur eos credidisse Christum Dominum ejusdem numero nobiscum esse humanitatis, vel unum eundemque nobiscum esse hominem, quod sane nemo dixerit.

4. 1. haec] atque a. c. B || 5. 2. mittamus in mg. B || 5. 3. repetita] repetita sunt a. c. B

3. 1. tum ex] tamen E | illud om. H || 3. 2. ac decreta B: a decreta H: et decreta DE || 4. 1. quatuor illa ... oecumenica concilia] illa quatuor ... concilia oecumenica H | nititur] innititur E || 5. 3. confirmata sunt] confirmata E | credidisse] condidisse H || 5. 4. quod om. H | nemo dixerit] dixerit nemo H

6. ⁽¹⁾ Eutychianorum dogmata non ablusisse ab opinione Apollinarii, Laodiceni episcopi, qui circa annum 370 vixit verisimiliter colligit Sandius, hist. eccl. lib. III {II, p. 254}. ⁽²⁾ Nam et Apollinarius unam in Christo Domino naturam statuebat, docuit enim τὸν λόγον seu divinitatem Filii Dei loco animae seu mentis fuisse in humanitate ejus, quam tantum ceu vaginam aut vestem quandam divinae Filii Dei personae statuebat esse. ⁽³⁾ Hinc ergo videtur Eutycheti imputari eum humanam in Christo naturam inficiatum esse, quod forte cum Apollinario crediderit Filium Dei anteseulare, dum e virgine nascitur, corpus tantum anima rationali carens assumpsisse. ⁽⁴⁾ Porro Suidas scribit {s. v. Εὐτυχής} eum dixisse e caelo descendisse Domini corpus et tanquam per carnalem virginem transiisse sermonem caelitus, eo indutum ut ex muliere natus videretur, quamvis natus non esset; idem tamen ait Eutychetem alium esse Christum et alium Deum sermonem annunciasse. ⁽⁵⁾ Caeterum Apollinarius cum suis Apollinarianis Arianis fere homodoxus fuisse videtur, docebat enim in sancta Trinitate tres gradus inaequales, Spiritum Sanctum magnum, Filium majorem, Patrem maximum. Vide Gregorium Nazianzenum, ep. 1. ad Cledonium, item Theodoretum, lib V, cap. 3, etc.

7. ⁽¹⁾ Doctrinam Eutychianorum multae (ut fertur) nationes amplexae ad hodiernum usque diem retinere dicuntur, ut Copti seu Aegyptii, Nubiani, Abyssini, Armeni, quos transubstantiationis dogmati fortiter resistere et rebaptizare eos qui e Latina seu Occidentali ecclesia ipsis adjungi cupiunt, asserit Baldaeus in descr. Orientalis Indiae, cap. 20, {pp. 138}. ⁽²⁾ Et Alexander Ross in libro de religionibus mundi Anglica lingua edito, cap. 14, {p. 490}, qui etiam addit negare eos cum Graecis processionem Spiritus Sancti a Filio et rejicere purgatorium, presbyteros uxoratos habere et diebus Veneris carnes comedere. ⁽³⁾ Nonnulli etiam imperatores et non pauci episcopi Eutychianorum addicti fuerunt dogmatibus. ⁽⁴⁾ Hinc rursus colligere licet, quam multum id derogat Romanae ecclesiae catholicismo seu universalitati, qua ad nauseam usque gloriari solent.

6. 5. cf. Sand, Historia, p. 254

6. 1. ablusisse] abludisse a. c. B || 6. 2. fuisse in humanitate ejus] in humanitate ejus fuisse a. c. B || 6. 3. in Christo] Christo a. c. B || 7. 1. Copti seu Aegyptii, Nubiani, Abyssii, Armeni] Armeni, Macedones (ut vid.), Copti seu Aegyptii, Nubiani, Abyssini, etc. a. c. B || 7. 1. quos transubstantiationis – 7. 2. carnes comedere in mg. B || 7. 1. ipsis adjungi cupiunt] eos accedunt auctor a. c. B || 7. 2. Anglica lingua edito sup. l. B | presbyteros] quod etiam rejicitur *** a. c. B || 7. 1. quos transubstantiationis – 7. 2. carnes comedere in mg. B || 7. 3. Eutychianorum] eorum a. c. B | dogmatibus] opinioni a. c. B

6. 1. ablusisse] abludisse H | Laodiceni] Laodicaei H | 370 BE : 375 H : 376 D || 6. 2. seu] sive H || 6. 3. crediderit BH : credidit DE || 6. 4. scribit eum] eum scribit E || 6. 5. Arianis] Arianus H || 7. 1. transubstantiationis] transubstantianis H || 7. 2. Ross B : Ros E : Rossi D : Rosarus ut vid. H | eos] eis H || 7. 4. qua ... solent] quod ... solet D

Caput XVI

Continens seculum sextum

1. ⁽¹⁾ Circa annum quingentesimum vixit Jacobus Syrus, cognomento Zanzalus (aliis Baradaeus), qui, si non auctor, saltem fautor et propagator fuit sectae et doctrinae Jacobitarum, quae etiamnum durat, de quibus supra seculo primo {I 9–10} egimus. ⁽²⁾ Quidam et hunc Jacobum Syrum cum Jacobitis eum secutis Eutythianis homodoxos esse censent, quod si certum est, certe non talis Eutythianorum, vel saltem non omnium, qualis eis vulgo tribuitur, erit sententia. ⁽³⁾ Jacobitas enim Filium Dei ut verum tantum hominem de Spiritu Sancto conceptum et de virgine natum colere Ebionaeisque homodoxos esse notorium est, prout supra {I 10} clare vidimus. ⁽⁴⁾ Hinc forte et ipsum Eutythetum Ebionitam appellat Idacius in chronico. ⁽⁵⁾ Haec confusio, quod nonnulli ex Ebionitarum sectatoribus eorumque homodoxis sub Eutythianorum etiam nomine comprehenduntur, videtur inde orta esse, quod tam hi quam illi unicam tantum naturam in Christo Domino fuisse doceant, prout et hodie videmus passim Arianorum titulo a multis insigniri omnes hos, qui solum Patrem Jesu Christi unum illum et summum Deum esse profitentur, cum tamen in aliis longe diversam ab Arianorum foveant sententiam.

2. ⁽¹⁾ Eutythianorum etiam propago et homodoxi vulgo fuisse traduntur qui monophysitae, quod unam naturam, et monotheletae (seculo septimo exorti), quod unam voluntatem in Christo esse statuerent, <appellantur>; item agnoetae, qui docebant Christi divinitatem ignorasse quaedam futura, ut diem novissimum, etc. ⁽²⁾ Verum omnia haec nomina, una cum rebus sub iis comprehensis, tam in Ebionaeos eorumque homodoxos quam in Eutythianos quadrare possunt. ⁽³⁾ Modo memoratorum agnoetarum auctor fuit Themistius, aliis Semystius, circa initia sexti seculi, qui Christum esse merum (rectius verum) hominem docuisse traditur. Vide confessionem Nestorianorum in Samuelis Purchas itinerario.

2. 3. cf. Sand, Historia, p. 290

1. 1. quae etiamnum durat in mg. B || 1. 5. videtur inde orta esse in mg. B | aliis] multis a. c. B || 2. 2. Ebionaeos] Eutythia- a. c. B || 2. 3. esse merum ... docuisse] merum ... esse docuisse a. c. B

1. 1. cognomento] cognomine H | aliis] al. B: alias DE: alii H | etiamnum BD: etiam nunc E: etiam H | 1. 3. esse om. D | prout] plut a. c. H || 1. 5. nomine] dogmate H | doceant BD: docent HE | esse profitentur BD: profitentur esse E: esse profiteantur H || 2. 1. vulgo fuisse] hunc docuisse E || 2. 2. in Eutythianos] Eutythianos a. c. H || 2. 3. sexti seculi] seculi VI D

3. ⁽¹⁾ Comprobat ea, quae modo diximus, nimirum non omnes, qui Eutychniani appellabantur, hanc quam supra protulimus secutos esse doctrinam, exemplum celeberrimi illius imperatoris Justiniani. ⁽²⁾ Is una cum conjugē sua Theodora, priori (nempe homousianorum) religioni vale dicto, Eutychnianorum se sacris addixisse vulgo traditur, idem tamen redarguitur, quod Christum purum hominem confessus sit. ⁽³⁾ Sic enim super hac religionis mutatione ad eum Nicetius episcopus Treverensis (qui et Nestorii haeresin ipsi objicit) sic scribit: ⁽⁴⁾ “Dulcis noster Justiniane, quis te sic deceptus? Quis ut talia prosequeris suasit? Quis ut Christum purum hominem fatereris docuit? Quis ut in Judae consortium te transcriberes circumvenit? Quis, ut illum qui dixit: ‘Ego a Patre exivi et veni in hunc mundum’ {cf. Joh. 16, 28} per circumcisionem, per baptismum, per passionem ut cresceret te docuit?” ⁽⁵⁾ Hinc mox: “Ille, ille qui Judam, cum purum hominem fecit et pro homine tradidit, in ignem, quem praeparavit Deus diabolo et angelis ejus, misit”. ⁽⁶⁾ His subjungit: “Ergo literis praesentibus Deum nostrum conjuramus insuper et contestamur ut et tu revertaris et quantos perire suasisti in horrenda persecutione revertere provoces: quod si non feceris, sit iudex ille inter nos et te, sed quantum citius, cui tu honores tulisti et purum hominem fecisti, cum legisti ‘Ego et pater unum sumus’ {Joh. 10. 30}, sed talis Pater qualis et Filius, quia ita Pater ut Filius. ⁽⁷⁾ Quoniam verum est quomodo ad circumcisionem veniendo ad baptismum, ad martyrium meliora reprobantur [forte legendum est ‘meliorare probatur’], qui Deus et creator omnium esse convincitur”. Vide de his Paulum Diaconum, Evagrium fascicul. temporum, Merissaem in annal. episcop. Treverensium, in quibus verba modo prolata leguntur. ⁽⁸⁾ Imperavit Justinianus ab anno 527 usque ad annum 565, quo vitam cum morte commutavit.

3. 4–7. Sand, *Historia*, p. 325

3. 3. Treverensis] Trevirensis *a. c. ut vid. B* | qui et Nestorii – sic scribit *in mg. B* || 3. 5. hinc mox] et mox *a. c. B* || 3. 7. Treverensium] Trevirensium *p. c. B*

3. 1. comprobatur *scripsi*: comprobant *codd.* || 3. 2. priori] priore *D* | vale dicto] vale dicitur *E* || 3. 3. sic enim ... scribit *scripsi*: sic enim ... sic scribit *codd.* | Treverensis] Trevirensis *E* | et Nestorii *BE*: Nestorii *HD* | haeresin *BH*: haeresim *DE* || 3. 4. deceptus] decrepit *H* || 3. 5. ille, ille] ille *E* | cum *B*: eum *HD*: *om.* *E* | diabolo et angelis ejus] et diabolo et ejus angelis *H* || 3. 6. suasisti] persuasisti *E* | nos] me *H* | tu honores *BH*: tu honorem *E*: honorem tu *D* | et Filius] Filius *E* || 3. 7. est quomodo] quomodo *E* | martyrium] martyrem *E* | Treverensium] Trevirensium *E*

4. ⁽¹⁾ Belisarius quoque inclutus ille ejusdem Justiniani militiae dux et equitum praefectus, vir patricius et consularis, antitrinitarius fuisse perhibetur. ⁽²⁾ Scribitur enim eum fuisse involutum haeresi nefanda et blasphema, negantem trinum et unum Deum seu Trinitatem inseparabilem. Lege Idacii chronicon et Aimoini lib II, cap. 6. ⁽³⁾ Decessit Belisarius eodem quo ipse imperator anno.

5. ⁽¹⁾ Circa annum 545 fuisse in Palaestina Christianos Origenistas dictos, qui sentiebant Trinitatem non fuisse mundi opificem, testatur Cyriacus, apud Symeonem Metaphrasten. ⁽²⁾ Qualia vero fuerint alia eorum dogmata, praesertim de persona Christi Domini, non est nobis memoriae proditum.

6. ⁽¹⁾ Vidimus supra Bonosii sectatores ut et Priscillianum martyrem cum suis in Hispaniis primaevae simplicitatis veritatem tutatos esse eandemque ibidem propagasse, atque per aliquot secula serae transmisisse posteritati. ⁽²⁾ Ex his videtur fuisse et Agila, Leovigildi Hispaniae regis ad Chilpericum Galliae regem legatus, circa annum 585. ⁽³⁾ Nam et is (prout Gregorius Turonensis ipsi coetaneus refert, lib. V, cap. 44.) palam solum Patrem summum Deum professus est Christumque ante suam ex virgine nativitatem extitisse negavit; unde patet immerito quosdam velle eum Arianum fuisse. ⁽⁴⁾ Memoratus Gregorius dicto loco colloquium quod cum ipso habuit, dum memoratam legationem obit, his verbis describit: ⁽⁵⁾ "Cum eum", inquit, "via Turonos detulisset, lacessere nos de fide et impugnare ecclesiastica dogmata coepit. ⁽⁶⁾ 'Iniqua enim', inquit, 'fuit antiquorum episcoporum lata sententia, quae aequalem adseruit Filium Patri. ⁽⁷⁾ Nam qualiter poterit esse Patri aequalis in potestate, qui ait: Pater major me est {Joh. 14, 28}? ⁽⁸⁾ Non est ergo aequum ut ei similis aestimetur quo se minorem dicit, cui tristitiam mortis ingemit, cui postremo moriens spiritum quasi nulla praeditus potestate commendat. ⁽⁹⁾ Unde patet eum et aetate et potestate paterna minorem." ⁽¹⁰⁾ Ad haec ego interrogo si crederet Jesum

4. 1–2. cf. Sand, Historia, p. 326 || 6. 5–14. Sand, Historia, p. 337

4. 1. militiae in mg. B || 4. 3. decessit] *** a. c. B | eodem quo] cum eodem ut vid. a. c. B || 5. 2. Domini sup. l. B || 6. 1. Bonosii sectatores ut et in mg. B | tutatos] tutatum a. c. B || 6. 6. iniqua] fuit a. c. B || 6. 8. praeditus sup. l. B

4. 2. fuisse involutum BD: involutum H: fuisse ineptum E | unum] verum E || 4. 3. ipse imperator BE: imperator ipse D: imperator H || 5. 1. annum om. E || 5. 2. fuerint] fuerunt H || 6. 1. serae] fere H (ferae ut vid. a. c.) || 6. 2. circa annum 585 – 6. 3. Turonensis om. H || 6. 2. circa annum 585] circa annum 583 E || 6. 3. refert lib. V, cap. 44] lib. V, c. 44 negavit H | solum] Deum solum H | negavit om. E | eum om. H || 6. 7. esse Patri] Patri esse D || 6. 8. tristitiam BD: tristitiam (sic) H: om. E | potestate] potestati D || 6. 8. commendat – 6. 9. et potestate om. E

Christum Filium Dei esse, si eundemque esse Dei sapientiam, si lumen, si veritatem, si vitam, si iustitiam fateretur. ⁽¹¹⁾ Qui ait: ‘Credo haec omnia esse Filium Dei’. Item: ‘Cujus quis implet voluntatem eo et minor est; semper Filius minor est Patre quia ille facit potestatem Patris, nec Pater illius voluntatem facere comprobatur’. Item: ‘Ex assumpto homine coepit Dei Filius vocitari, nam erat quando non erat’. ⁽¹²⁾ Porro ait: ‘Spiritus Sanctus, quem aequalem Patri profertis ac Filio, utrisque minor accipitur: quia et a Filio promissus et a Patre legitur missus. ⁽¹³⁾ Nemo enim promittit nisi quod suae dominationi subsistit et nemo mittit nisi inferiorem se, sicut ipse ait in evangelio: ‘Nisi ego abiero Paracletus ille non veniet; si autem abiero, mittam illum ad vos’ {cf. Joh. 16, 7}, etc. ⁽¹⁴⁾ Deus est qui mittit, non est Deus qui mittitur’.

7. ⁽¹⁾ Homodoxus huic procul dubio fuit alter ab eodem Leovigildo ad eundem Chilpericum missus legatus, Oppila nomine, de quo idem Gregorius lib. VI, cap. 40, haec refert: ⁽²⁾ “Cum”, inquit, “Turonos advenisset, sciscitati sumus utrum nostrae religionis esset; respondit se hoc credere quod catholici credunt. ⁽³⁾ Exinde procedens nobiscum ad ecclesiam, missarum sollemnia tenuit, sed neque pacem cum nostris fecit neque de sacrificiis communicavit; nihilominus ad convivium invitatus adfuit. ⁽⁴⁾ Cumque ego sollicitus requirerem quid crederet, respondit: ‘Credo Patrem et Filium et Spiritum Sanctum unius esse virtutis’. ⁽⁵⁾ Hinc liquet eum non fuisse Arianum, nam Ariani id, vel ipso Sandio (hist. Arianorum, p. 338) teste, fortiter negabant; vide Maximini verba apud Augustinum libro primo contra ipsum, item Damasum papam, epist. 10. ⁽⁶⁾ Subjungit his Gregorius: “Cui ego respondi: ‘Si haec, ut adseris, credis, quae obstitit causa, ut de sacrificiis, quae Deo offerimus, communicare differres?’ ⁽⁷⁾ Et ille: ‘Quia’, inquit, ‘gloriam non recte respondetis; nam juxta Paulum apostolum dicimus: Gloria Deo Patri per Filium; vos autem dicitis: Gloria Patri, Filio et Spiritui Sancto, cum doctores ecclesiarum doceant Patrem per Filium nunciatum fuisse in mundo, sicut ipse Paulus ait:

6. 5–14. Sand, Historia, p. 337 || 7. 2–7. Sand, Historia, p. 338

6. 12. ac Filio] et Filio ut vid. a. c. B || 7. 5. Sandio] Sandio teste a. c. B || 7. 7. Paulus ait] 1 Tim. 1, 17 in mg. del. B

6. 11. quia] qui H | vocitari] vocitare E || 6. 12. ac Filio BH: et Filio DE | et a ... et a ...] ut a ... ut a ... D || 6. 13. subsistit scripsi cum Sandio: subsit codd. | sicut ipse] ut ipse D || 6. 14. non est Deus qui mittitur] non qui mittitur H || 7. 1. huic ... fuit] fuit ... fuit E | lib. 6, cap. 40 BE:l. VI, c. 46 H:l. 1 { ... } D || 7. 3. nostris BH: nobis DE || 7. 4. ego om. E || 7. 5. p. 338 BH: p. 336 DE | Maximini BH: Maximi DE || 7. 6. offerimus] primus D | differres] differes H || 7. 7. quia] quid a. c. D, a. c. E | Patri, Filio] Patri et Filio H

Regi autem seculorum immortalis, invisibili soli Deo, honor et gloria in secula seculorum per Jesum Christum Dominum nostrum' {cf. 1 Tim. 1, 17}”.

8. ⁽¹⁾ Ex his speciminibus et exemplis totius regni legatorum colligere licet si non totam Hispaniam, saltem magnam ejus partem ejusdem tunc temporis fuisse fidei. ⁽²⁾ Immo de ipso Leovigildo, Hispaniae rege (qui regnavit ab anno 569 ad annum 586) memoratus Gregorius lib. VI, cap. 18, tradit eum Spiritum Sanctum Deum esse credere noluisse, ideo quod in nullis codicibus legeretur Deus esse, prout supra {XIII 3} jam innuimus.

9. ⁽¹⁾ Hic etiam memorandum venit memoratum Chilpericum, Francorum seu Gallorum regem, circa annum 586 mandasse scripto Galliarum episcopis “ut Trinitate abjecta, unum tantum Deum dicerent, neque enim divisionem personarum in Deum ullo modo cadere”; vide Greg. Turon., lib. V, cap. 44; Aimonium, lib. III, cap. 41. ⁽²⁾ Sunt qui Chilpericum hunc Arianum fuisse ajunt; Theodorus Zwingerus tamen scribit eum ex Arianorum furoribus in Sabellianam incidisse haeresin, theatr. vitae humanae, vol. V, lib. IV. ⁽³⁾ Porro Sabellianorum nomine Samosateno homodoxos interdum a quibusdam insigniri supra vidimus {VII}, et credibile est Chilpericum horum doctrinam fovisse: ⁽⁴⁾ Sabelli enim dogma magis adstruit quam destruit Trinitatem, nam et ipsum Sabellium divisionem personarum in Deo statuere supra {cf. IX 3} demonstravimus.

7. 2–7. Sand, Historia, p. 338 || 8. 2. cf. Sand, Historia, p. 338 || 9. 1–2. cf. Sand, Historia, pp. 339–340

8. 1. speciminibus et in mg. B || 8. 2. immo] adde **** * a. c. B | credere] facere ut vid. a. c. B || 9. 1. circa annum 586 in mg. B || 9. 3. interdum] insigniri a. c. B

8. 2. rege] regi H | Deum esse credere] credere Deum esse E || 9. 2. Zwingerus B : Zwingerus DE : Zvingerius H

Caput XVII

Continens seculum septimum

1. ⁽¹⁾ Seculo septimo circa annum 630 floruerunt Athanasius, episcopus Antiochenus, Jacobitarum patriarcha, et Sergius, episcopus Constantinopolitanus, Syrus genere, Jacobitis parentibus ortus. ⁽²⁾ Jacobitas vero eandem cum Nazaraeis sententiam fovisse supra sub primo seculo {I 10} vidimus. ⁽³⁾ Hi potissimum inter alios dogmatis monotheletarum (tunc exorientium) propugnatores propagatoresque fuerunt; monotheletae autem dicti sunt (ut supra {XVI 2} innuimus), quod non duas, prout vulgo statuitur, sed tantum unam in unico Christo voluntatem atque actionem esse assererent. ⁽⁴⁾ Huic sententiae addicti etiam fuerunt, circa memoratum tempus, Heraclius imperator, Cyrus, Alexandrinus episcopus, immo et ipse Honorius, papa Romanus, etc. ⁽⁵⁾ Postea etiam nonnulli imperatores et non pauci episcopi ejusdem fuerunt doctrinae. Vide Theophanem, synodi Lateranensis, ut et concilii generalis sexti et septimi Acta; Leonis II papae epist. 2 ad Constantinum, item ad episcopos Hispaniae de recipienda sexta synodo; Benedicti II. papae epist. ad Ervigium; Photium, cod. 19; Niceph. lib XVIII, cap. 39, etc.

2. ⁽¹⁾ Monotheletarum etiam doctrinam Maronitae sequuntur, quorum magnus numerus et hodie in Oriente reperiri dicitur, ut in Syria Aleppi, Damasci, Tripoli et in insula Cypro, sed imprimis in monte Libano. ⁽²⁾ Patriarcha eorum Tripoli degere fertur et habere sub se octo aut novem episcopos, vindicare autem titulum patriarchae Antiocheni. ⁽³⁾ Dicitur vero Maronitae cum Graecis et Armeniis negare processionem Spiritus Sancti

1. 5. cf. Sand, Historia, pp. 346–347

1. 4. circa memoratum tempus *in mg. B* || 2. 1. Monotheletarum etiam – 2. 6. Malab., etc., cap. 20, etc. *in mg. B* || 2. 1. sequuntur] sequi dicuntur *a. c. B* | reperiri dicitur] reperitur *a. c. B* | sed *sup. l. B* || 2. 2. vindicare – Antiocheni] vide (de iis inter alios *del.*) Baldaem in Descriptione Malab. etc. cap. 20 *a. c. B* | vindicare] usurpare *a. c. B* || 2. 3. vero] autem *a. c. B* | cum Graecis et Armeniis *sup. l. B*

1. 1. episcopus Antiochenus ... episcopus Constantinopolitanus] Antiochenus epis. ... Constantinopol. epis. *E* || 1. 3. propugnatores propagatoresque] propagatores propugnatoresque *E* || 1. 4. immo et ipse Honorius, papa Romanus, etc. (*om. D*) *BHD*: et ipse imo papa Romanus, Honorius, etc. *E* || 1. 5. ut et] *sup. l. E* | Acta *om. E* | item *B*: itemque *DE*: idem *H* | Ervigium] Evigium *H* | cod. 19] cod. 29 *E* || 2. 1. Maronitae sequuntur *om. H* | et in insula] et insula *H* || 2. 2. vindicare – Antiocheni *BH*: *om. DE* | patriarchae] Patr. *B*: Patri *H* || 2. 3. cum Graecis ... negare] negare cum Graecis ... *H*

a Filio. ⁽⁴⁾ Abstinere etiam a sanguine et suffocatis, observant aequè sabbatum ac diem dominicum (prout et Abyssini faciunt), sanctam eucharistiam celebrant sub utraque specie, sed eam negant aegrotis et morituris dandam esse, qua in re Copti eis assentiuntur. ⁽⁵⁾ Presbyteri eorum et diaconi uxorati sunt, animas piorum non credunt frui felicitate ante diem iudicii (cujus sententiae etiam sunt Armeni, Jacobitae, etc.). ⁽⁶⁾ Vide de his, praeter alios, Alexandrum Ross, libri de religionibus mundi cap. 14, et Ph. Baldae descriptionem Malab., etc., cap. 20, etc.

3. ⁽¹⁾ Eodem tempore non modo Jacobitarum, prout innuimus, sed et aliorum ipsius homodoxorum, ut Ebionitarum Nestorianorumque in Oriente viguisse doctrinam testantur Baronius in annalibus anno 628, § 6, et Platina in vitis pontificum, qui sub Honorio papa scribit Graecos a catholicis dissentientes secutos errores Nestorianorum, Jacobitarum et Ebionitarum.

4. ⁽¹⁾ Circa initia etiam septimi seculi floruit in Hispania Isidorus, Hispalensis archiepiscopus (quae primatis in Hispania erat dignitas), qui inter sanctos quoque recensetur. ⁽²⁾ Hujus verba digna sunt notatu, quae leguntur in Etimologiarum VIII, 5, in decretis 24, q. 3, ubi haec scribit: ⁽³⁾ "Quidam Tritheitae vocati, quod sicut tres personas in Trinitate, ita quoque tres asserunt deos esse, contra illud quod scriptum est: 'Audi Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est' {deut. 6, 4}. ⁽⁴⁾ Sunt et aliae haereses sine auctore et sine nominibus, ex quibus aliae putant esse trinum Deum".

5. ⁽¹⁾ Post Isidorum anno 636 Theodiscus, natione Graecus, homo eruditus, eloquens et variarum linguarum gnarus, creatur archiepiscopus Hispalensis. ⁽²⁾ Videtur et is adductus fuisse sententiae eorum, qui Christum Dominum ante nativitatem suam ex virgine extitisse negabant, quales permultos in Hispania illis temporibus fuisse supra {cf. XVI 6–8} indicavimus. ⁽³⁾ Colligi id quod diximus potest ex his, quae adversarii ejus de

3. 1. cf. Sand, Historia, pp. 346–347 || 4. 2–4. cf. Sand, Appendix, p. 51

2. 4. etiam] autem a. c. B | a sanguine] a comedendo sanguine a. c. B | suffocatis] suffocatorum a. c. B | qua in re – assentiuntur postea add. B | Copti] Copt** a. c. B || 2. 5. presbyteri ... et diaconi uxorati sunt] presbyteros ... et diaconos uxoratos esse a. c. B | frui] in caelum in a. c. B || 2. 6. praeter alios] inter alios antiquiores a. c. B | Baldae] Baldaeum a. c. B || 3. 1. scribit] haec scribit a. c. B

2. 4. a sanguine BH: sanguine DE | assentiuntur] assentiunt E || 2. 5. eorum om. D | etc. om. D || 2. 6. de his, praeter alios B: de his DE: de his alios antiquiores H | mundi, cap. 14, et Ph. Baldae B: mundi, cap. 14, etc., et Baldae DE: mundi, cap. 14, Baldae H | Malab. BH: Alabiae D: Malabiae E || 3. 1. et aliorum] aliorum D | Nestorianorumque] Nestorianorum H || 4. 2. hujus] cujus E || 4. 3. Deus tuus Deus] tuus Deus H || 5. 1. 636] 686 H || 5. 2. is] hic E

ipso scribunt, ajunt enim eum docuisse Dominum nostrum Jesum Christum cum Patre et Spiritu Sancto non esse unum Deum, sed potius adoptivum, et Christum esse filium adoptivum Dei Patris omnipotentis: videatur manuscriptum Hispanicum allegatum a Laurentio Ramirezio de Prado in Luithprandi chron. anno 698 et Baronio in annalibus anno 636 et anno 794. ⁽⁴⁾ Deponitur Theodiscus ob memoratam doctrinam ex episcopatu circa annum 647. Dum vero Theodisco objicitur eum Christum Dominum adoptivum Deum dixisse, ideo procul dubio fit, quod eum non ex seipso Deum sed a Deo Patre propter merita Deum (seu summum rerum omnium Dominum) effectum esse, nec statim simulac existere coepisset hunc titulum gessisse crediderit, prout etiam nonnullos ex vetustioribus docuisse supra retulimus. ⁽⁵⁾ Quod vero dicitur eum Christum adoptivum Filium Dei vocasse, videtur ideo fieri, quod negaverit eum ex Dei Patris essentia (ut vulgo creditur) genitum esse. ⁽⁶⁾ Similiter enim et hodie his, qui dogma hoc oppugnant, objicitur quod non credant Christum Dominum verum Dei Filium esse, sed tantum adoptivum.

6. ⁽¹⁾ Eiusdem itaque cum Theodisco sententiae fuisse videntur Eugenius, Hildefonsus et Julianus, archiepiscopi Toletani (omnes sancti appellati), qui in Hispania eodem etiam seculo floruerunt. ⁽²⁾ Objicitur autem ipsis noluisse eos confiteri verum Dei Filium esse Christum, et ejusdem tenoris fuisse missalia Gothica dicta ab ipsis (ut fertur) conscripta patet ex epistola episcoporum synodi Francofurtensis ad praesules Hispaniae et aliunde.

5. 3. cf. Sand, Historia, p. 353 || 6. 1. Sand, Historia, p. 356

5. 3. Ramirezio] Ramir** a. c. B | 636] 636 §9 ut vid. a. c. B || 5. 4. simulac] non a. c. B | vetustioribus] ve** a. c. B || 5. 5. essentia] essentia ante omnia seu a. c. B || 5. 6. his qui] hi qui a. c. B | dogma hoc] id dogma a. c. B || 6. 2. et ejusdem] ejusdem vero a. c. B

5. 3. 636] 638 D || 5. 6. oppugnant] oppugnarunt H || 6. 2. Dei Filium] Dei Filium Dei a. c. H | aliunde] alibi D

Caput XVIII

Continens seculum octavum

1. ⁽¹⁾ Similis haereseos in eadem Hispania insimulati sunt seculo sequenti circa annum 80 Felix Orgelitanus seu Urgellitanus (qui in vetustis tabulis ecclesiae Orgelitanae sanctus vocatur) et Elipandus Toletanus episcopi; illi vero memoratorum praesulum auctoritate dogmata sua tutabantur. ⁽²⁾ Objicitur Felici et Elipando, quod docuerint Christum nuncupativum seu adoptivum Filium Dei nec verum sed adoptivum Deum esse minoremque Deo Patre neque prout ipse omniscium. ⁽³⁾ Ideo nimirum (prout de Theodisco modo diximus), quod negarent eum ab aeterno Filium Dei esse, sed demum post conceptionem ex Spiritu Sancto et nativitatem ex virgine nomen id adeptum esse (prout ab ipso angelo praedictum erat), et quod docerent Christum Dominum divinitatem non ex se ipso, sed dono Dei Patris habuisse, et propterea prout ipse fassus est minorem Deo Patre nec illum verum κατ'ἔξοχὴν seu altissimum Deum esse, atque dum in carne versatur quaedam ignorasse eorumque notitiam soli Patri adscripsisse, etc. ⁽⁴⁾ Hunc sensum fuisse eorum quae ipsis adscribuntur dogmatum patet inde, quod eadem cum Bonoso Photiniano, Nestorio, immo secundum quosdam cum Ario (qui etiam solum Patrem illum verum seu summum Deum esse asserebat) docuisse perhibeantur. ⁽⁵⁾ Ariani tamen non fuerunt, nam eis opponuntur in illius temporis scriptis. ⁽⁶⁾ Qualia autem Bonosi et Nestorii dogmata fuerint supra {XI; XIV} vidimus, ubi etiam indicavimus Bonosum Photinianum atque Priscillianum per longum temporis spatium in Hispania sectatores suos habuisse.

2. ⁽¹⁾ Memoratus Felix dicitur quoque imaginum cultum improbasse ac oppugnasse. ⁽²⁾ Ejus asseclae a nomine ejus nominati sunt Feliciani octavo et nono seculo, e quorum numero fuerunt Maximus, Jovinus, Ascarius, Beatus, Antiphrasio; testantur autem scriptores illius temporis Felicianos multos habuisse asseclas, tam hoc quam sequenti nono seculo, maxime in Hispania et Septimania seu Gallia Narbonensi. ⁽³⁾ Contra Felicem ac Elipandum eorumque doctrinam convocatur a Carolo Magno anno 792

1. 3. κατ'ἔξοχὴν in *mg. B* || 1. 6. Photinianum in *mg. B* | atque] nec non *a. c. B*

1. 1. sequenti *BH*: sequente *DE* || 1. 2. Patre] Patri *H* || 1. 4. perhibeantur] perhibentur *D* || 1. 5. opponuntur] apponuntur *H* | illius] ipsius *H* || 2. 1. quoque] quod *H* || 2. 2. nominati] nominitati *H*

Ratisbonensis synodus, in qua dogmata eorum tanquam haeretica damnantur, eadem-que iterum notantur in concilio Francofurti ad Moenum anno 794 celebrato. ⁽⁴⁾ In eadem synodo imaginum cultus proscribitur atque concilium Nicaenum secundum, quod oecumenicum septimum vocatur (in quo anno 787 cultus imaginum stabilitus fuit) tanquam profanum rejicitur ac repudiatur.

3. ⁽¹⁾ Imaginum cultum tunc temporis ipse Carolus Magnus imperator, Agobardus Lugdunensis et Claudius Taurinensis episcopi scripto impugnarunt. ⁽²⁾ Claudius iste discipulus fuit Felicis Orgelitani, natione itidem Hispanus, educatus in aula Caroli Magni imperatoris ipsique ab intimis consiliis. ⁽³⁾ Fertur de eo eum docuisse nil valere baptismum, nisi crux in fronte excindatur, quo scommate insufficientiam paedobaptismi perstrinxisse videtur. ⁽⁴⁾ Vide de his, quae memoravimus, Haymonem super evang. Feria 3 Pentecost.; Dungali prologum; Jonam Aurelianensem de cultu imaginum et librum I, item librum contra Claudium Taurinensem; Sigonium de regibus Ital. lib. 4; Marianam; Alcuinum adversus Elipandum; Agobardum contra Felicem, cap. 5; Annales Caroli Magni; praefationem in librum Caroli M. de imaginibus (cujus auctor Johannes Tilius, episcopus Meldensis, esse putatur); Danaeum in August. haer. 49; Centur. Magdeb., cent. 9, cap. 5, tit. de Felicianis, etc.

4. ⁽¹⁾ Libet hic data hac occasione in transcurso proferre quaedam ex clarissimo illo ecclesiae doctore Augustino de imaginum cultu sanctorumque invocatione, ut pateat non modo memorato demum tempore haec oppugnari coepisse. ⁽²⁾ Sic ergo de vera religione, cap. 55, loquitur {vera relig. 296}: "Non sit nobis religio humanorum operum cultus; meliores enim sunt ipsi artifices, qui talia fabricantur, quos tamen colere non debemus", etc. ⁽³⁾ {vera relig. 296–297} "Non sit nobis religio cultus hominum mortuorum, quia si pie vixerunt, non sic habentur, ut tales quaerant honores, sed illum a

3. 1–4. cf. Sand, Historia, pp. 366, 369–370

2. 3. Francofurti] Francofurtense a. c. B | anno 794 in mg. B || 3. 1. oppugnarunt] impugnarunt a. c. B || 3. 3. insufficientiam] futilitatem a. c. B || 3. 4. Alcuinum] A*** a. c. B || 4. 2. ipsi sup. l. B

2. 4. repudiatur] impudiatur H || 3. 1. oppugnarunt BH: impugnarunt DE || 3. 2. Felicis om. H || 3. 4. Aurelianensem] Aureliensem a. c. H | librum iter. H | in librum Caroli M.] Caroli M. in librum H | Tilius B: Filius HE: Fidius D | August.] Auoust H || 4. 1. ex] et H | memorato demum] demum memorato D || 4. 2. fabricantur] fabricant E || 4. 3. quia BH: qui DE

nobis coli volunt, quo illuminante laetantur meriti sui nos esse consortes. ⁽⁴⁾ Honorandi ergo sunt propter imitationem, non adorandi propter religionem”, etc. ⁽⁵⁾ {vera relig. 303} “Hoc etiam ipsos optimos angelos et excellentissima Dei ministeria velle credamus, ut unum cum ipsis colamus Deum”, etc. ⁽⁶⁾ {vera relig. 304} “Quare honoramus eos charitate, non servitute [δουλεία] nec eis templa construimus: nolunt enim se sic honorari a nobis. ⁽⁷⁾ Recte itaque scribitur hominem ab angelo prohibitum, ne se adoraret, sed unum Deum, sub quo ei esset et ille conservus”, etc.

5. ⁽¹⁾ Quorundam iconomachorum mentione injecta, notandum est floruisse eodem seculo Leonem III, Isauricum dictum, Orientis imperatorem, cultus imaginum strenuum oppugnatorem, qui etiam ideo Iconomachus cognominatus est. ⁽²⁾ Is imagines templis eiecit et statuas sanctorum demolitus est ac insuper edictum contra adorationem earum anno 730 tulit. ⁽³⁾ Testantur etiam historici ipsum de homousio et Trinitate male sensisse. ⁽⁴⁾ Anno 741 decedens imperium filio Constantino V, qui Copronymus (ideo quod infans baptismi aquam conspurcaverit) dictus est, reliquit. ⁽⁵⁾ Is haud segnior patre suo imaginum hostis ac eversor extitit, quorum etiam causa anno 754 Constantinopolin concilium congregavit sub Constantino, patriarcha Constantinopolitano monotheleta. ⁽⁶⁾ In hoc concilio a 338 qui illic praesentes aderant episcopis, praeside Theodosio, episcopo Ephesino (Tiberii Apsimari imperatoris filio) imagines cultusque earum damnantur earumque cultores idololatrae esse declarantur, ibidem quoque sanctorum invocatio vetatur. ⁽⁷⁾ Constantinus iste monotheleta fuit renuebatque cum Nestorio beatam virginem matrem Dei vocare, ideoque Nestorianus a nonnullis vocatur. ⁽⁸⁾ Objicitur ei praeterea ab aevi illius scriptoribus, quod Christum Deum esse negaverit, asserendo eum purum tantum fuisse hominem, dubio procul ideo, quod solum Patrem summum Deum esse crederet, et in Christo praeter humanam e Spiritu Sancto conceptam, e virgine autem natam divinam anteseclarem naturam seu personam agnoscere nollet; simili enim calumnia et hodie qui haec confitentur persaepe obruuntur. ⁽⁹⁾ Decessit Constantinus anno 775. ⁽¹⁰⁾ Uxor ejus fuit Irene Chagani, Bulgarorum regis filia, teste Onuphrio, inter

4. 7. itaque] igitur a. c. B || 5. 1. floruisse in mg. B || 5. 2. is] imagines enim a. c. B || 5. 5. quorum ... causa] contra quas ... a. c. B || 5. 7. renuebatque] re* a. c. B || 5. 8. dubio procul ideo] ideo ***** a. c. B | e Spiritu Sancto – autem natam in mg. B | autem] vero a. c. B

4. 6. a nobis] a nobis, etc. H || 4. 7. et ille] ut ille D | etc. BH: om. DE || 5. 1. floruisse] noluisse D | cultus] cultusque H || 5. 6. aderant] aderent H | Apsimari BH: Absimari DE (Absymari E) | earum DE: eorum BH | earumque DE: eorumque BH

sucessores quoque Constantini recensentur sequenti nono seculo nonnulli strenui iconoclastae doctrinaeque catholicorum (ut vulgo appellari amant) osores, ut Leo Armenius, Michael Balbus, Theophilus, etc. ⁽¹⁾ Videantur de his, quae hic inuimus, Theophanes; Paulus Diaconus, lib. 21 et 22; Cedrenus; Zonaras, lib. 3; Nicephorus; Platina; Nauclerus, gener. 25; Centur. Magdeb.; Baronius in annalibus, etc.

6. ⁽¹⁾ Eodem octavo seculo Germania magna ex parte non fuit dicto audiens ecclesiae Romanae nec omnia ejus recipiebat dogmata. ⁽²⁾ Ideo Bonifacius, episcopus Moguntinus (Germanorum apostolus dictus) circa annum 740 Germaniam in Christianismo penitus erudiisse et ab erroribus quibus laborabat expurgasse dicitur. ⁽³⁾ Paucos enim in ea episcopos catholicos reperisse fertur Bonifacius, sed plerosque haereticos et ab haereticis ordinatos. Inprimis vero in articulo de sancta Trinitate diversum eos sensisse a vulgari opinione patet ex epistola Zachariae papae ad eundem Bonifacium, in qua de Germanis his scribit eos non docere credulitatem unius Deitatis et S. Trinitatis.

7. ⁽¹⁾ Sunt qui scribant ab Arianis erroribus Germaniam a Bonifacio expurgatam fuisse. ⁽²⁾ Atqui sciendum est sub Arianorum generali nomine illis etiam seculis, prout et hodie saepenumero fit, interdum comprehensos fuisse omnes qui diversam a vulgari de Trinitatis dogmate sententiam fovebant, quamvis non in omnibus Arianis homodoxi essent, cujus rei supra et infra specimina quaedam videre licet; ita ut credibile sit, saepius illis temporibus Arianorum nomine venisse hos, qui in eo tantum cum ipsis consentiebant, quod solum Patrem altissimum Deum esse docerent.

8. ⁽¹⁾ Verum quicquid tandem hac de re statuendum sit, quali nimirum modo memorati Germani Trinitatis opinioni reclamaverint, in medio nunc ut incertum relinquimus. ⁽²⁾ Hoc tamen notari volumus, per talia et his similia exempla ecclesiae Romanae et

5. 11. cf. Sand, Historia, p. 361 || 6. 3. Sand, Historia, p. 362

5. 10. catholicorum] Romano a. c. B | appellari] se appellare a. c. B || 5. 11. Centur.] Baro- a. c. B || 6. 1. ex parte sup. l. B | nec omnia] nec non (ut vid.) omnia enim a. c. B || 6. 3. Germanis his] eis a. c. B || 7. 1. sunt qui scribant] alii vero scri- a. c. B || 7. 2. sub Arianorum generali nomine] Arianorum nomine a. c. B

6. 2. in Christianismo plenius erudiisse B : in Christianismo penitus erudiisse DE : Christianismo implevit H || 6. 3. catholicos] apostolicos H | sed] se H | eundem om. H | his] sic H || 7. 1. sunt qui - expurgatam fuisse B : sunt qui [scribunt del.] - expurgatam fuisse scribunt E : sunt qui [scribunt del.] - expurgatam fuisse D : sunt qui scribant (scribunt ut vid. a. c.) - expurgatam fuisse H || 7. 2. videre] videri H | ipsis] eis D | Deum esse] esse Deum D || 8. 1. quicquid tandem BH : quicquid DE

dogmatis de Trinitate catholicismum seu universalitatem magnam pati eclipsin. ⁽³⁾ Vide de Germanis istis Mermanni theatr. convers. gent.; Brusschium, catal. episcop. Mogunt.; Johannis Aleides, chron. Belg. lib. 3, cap. 2; fasciculum temporum, etc.

9. ⁽¹⁾ Eorundum propago videntur fuisse Germani illi, de quibus auctor fastorum Limburgensium sub anno 1389 haec scribit: ⁽²⁾ “Moguntiae secta quaedam innotuit, quae occulte duraverat per sex secula aut ultra. Fuere igitur illi homines ante annum a Christo nato 800 sub Carolo M. Occidentis imperatore, quo tempore controversia de cultu imaginum maxime viguit et in synodo Francofurtensi sub Carolo M. contra imagines disputatum est anno 794, ita ut fuerit ea antisynodus Nicaenae secundae. ⁽³⁾ Eius sectae dogmata et articuli erant: sanctos, nempe defunctos, non esse invocandos, eo quod pro nemine orent; duas esse vias homini post mortem: caelum et infernum; episcopum vel papam nullas dare posse indulgentias; eleemosynas, missas et jejunia nihil juvare animas a corpore separatas, quarum gratia illae fiant”, etc.

10. ⁽¹⁾ In eadem Germania seculo nono Trinitatis dogma oppugnavit Godscalcus, de quo infra {XIX 4}. ⁽²⁾ Anno 767 controversiam fuisse tradunt inter Francos et Aquitanos de Trinitate et de sanctorum imaginibus. ⁽³⁾ Quam ob rem Pipinus, rex Galliae, conventu in Gentiliaco villa congregato, synodum super hac quaestione celebravit, prout refert Adelmus seu Ademarum in chronico suo a Labbeo edito. ⁽⁴⁾ De eadem synodo in vita Austremonii haec scribuntur: “Rex Pipinus Deo gratam jussit aggregari synodum, in qua fuere praesules clarissimi et comites innumeri. ⁽⁵⁾ Cum his ergo jam dictus rex plurima, prout divina sublimitas concessit, de fide sanctae Trinitatis contra Deo contrarios haereticos disputavit et incorrigibiles quosque de suo regno (inprimis ex Aquitania) cum suis complicitibus exturbavit”. ⁽⁶⁾ Qualis controversia illa de Trinitate qualisve de ea sententia Aquitanorum fuerit, historici memoriae non prodiderunt. ⁽⁷⁾ Credibile est eos fuisse antecessores Albigensium, qui in Aquitania potissimum sequentibus seculis commorati sunt, sicut mox {XXIII} videbimus.

8. 3. cf. Sand, Historia, p. 362 || 9. 2–3. Wengerscius, Slavonia, p. 3 || 10. 4–5. Sand, Historia, p. 363

8. 3. Johannis Aleides – lib. 3, cap. 2 in mg. B || 9. 3. sanctos] non a. c. B | jejunia] jen* a. c. B || 10. 1. in eadem – de quo infra postea add. B | seculo] vixit seculo a. c. B || 10. 3. celebravit] habuit a. c. B || 10. 5. inprimis ex Aquitania in mg. B || 10. 6. qualisve] fuerit a. c. B

8. 3. Mermanni scripsi (cf. XIX 1, 11) : Mermanni codd. | Aleides BH : a Leyde DE || 9. 2. 800 BH : 80 D : octogesimo E || 9. 3. missas et BH : missas etc. DE | gratia] gratiae H || 10. 1. Godscalcus B : Godscalcus DE : Gotscalcus H || 10. 2. de Trinitate – imaginibus] de sanctorum imaginibus et de Trinitate E (de Trinitate – imaginibus a. c.) || 10. 3. conventu] conventum a. c. D | Gentiliaco] Getiliaco D || 10. 5. divina sublimitas] sublimitas divina H | Trinitatis] Trinitate H

Caput XIX

Continens seculum nonum

1. ⁽¹⁾ Nono seculo in Bulgaria Photinianorum doctrinam viguisse testantur historici, inter quos Martinus Bielski Senior in chronico universali scribit Bulgaros cum converterentur ad Christianismum amplexos fuisse sectam Photinianorum. ⁽²⁾ Hanc conversionem circa annum 700 aliqui accidisse statuunt, quo tempore vixit rex Bulgarorum Terbellius. ⁽³⁾ Hunc alii hoc secuti sunt ordine: Cormesius circa annum 727, Thelesis circa annum 760, huic successit Sabinus anno 762, quem in abolendis imaginibus Copronymum imitatum esse ejusque secutum haeresin scribunt Sigebertus; Blondus, decad. 2, lib. I; Nauc-lerus, gener. 26. ⁽⁴⁾ Sabino successit Paganus anno 763; post hunc regnavit Thelericus circa annum 770. ⁽⁵⁾ Hujus tempore nonnulli Bulgaros ad fidem Christianam conversos esse autumant, verum ex aliis constat eos jam ante Christianam religionem professos fuisse. ⁽⁶⁾ Thelericum excepit Tardanus circa annum 778, hunc Chrunnus circa annum 807, inde Zocus circa annum 813; post hos Bogoris, qui regnavit circa annum 850. ⁽⁷⁾ Hunc quidam primum ex Bulgariae regibus Christo nomen dedisse memorant, verum in eo est error, quod scriptores isti per Christianam religionem Romanam ecclesiam intellexerint. ⁽⁸⁾ Circa memoratum enim 860 annum Michael, Bulgarorum rex, Photiniana secta proscripta Romanae ecclesiae doctrinam amplexus esse dicitur. ⁽⁹⁾ Vide Platinam in vita Nicolai papae; Nauclerum, gener. 29 et Sabellicum, enneade IX, lib. I, qui scribunt Bulgariae regem per id tempus cum toto regno Nicolai pontificis hortatu Christi fidem completum esse, Photino haeretico suis finibus excluso, cujus fraude Bulgari in errorem delapsi fuerant. ⁽¹⁰⁾ Per Photinum forte intelligunt doctrinam ejus, vel etiam aliquem ejusdem sectae antesignanum cognominem Photino illi, episcopo Sirmiensi; per Christi fidem autem Romana fides, prout jam monuimus, indigitatur. ⁽¹¹⁾ Confirmat id quod diximus

1. 3. cf. Sand, Historia, p. 363 || 1. 9. cf. Sand, Historia, p. 372 || 1. 11. Sand, Historia, p. 372

1. 7. intellexerint] intellexisse videntur a. c. B

1. 1. nono seculo] seculo 9 H | Bielski B : Bilskij H : Bielschi DE | Christianismum] Christianum a. c. H || 1. 2. rex Bulgarorum Terbellius] Terbellius, rex Bulgarorum H || 1. 3. Thelesis BHE (Telesis E) : Telesius D | imitatum] imitatus H || 1. 6. Chrunnus BHD (Crunnus D) : Chrunnus E || 1. 7. quidam] quidem H || 1. 9. qui om. H | hortatu om. D || 1. 10. in errorem] errorem H | antesignanum] antesignanorum H

Blondus decad. 2, lib. II, et Mermannus, theatrum conversionis gentium, qui scribunt Bulgaros tum demum ad fidem ecclesiae Romanae fuisse conversos, cum diu olim aut ab ipsissimis apostolis aut eorum discipulis religionem Christianam percepisse existimandi sint. ⁽¹²⁾ Si igitur ab apostolorum eorumque discipulorum temporibus eadem quam postea Photinus professus est sententia inter Bulgaros viguerit, magis hoc adhuc proposito nostro favebit. ⁽¹³⁾ Cum vero haec mutatio in religione accideret, tumultuatos esse episcopos Bulgariae adversus Nicolaum pontificem, immo episcopos Gautherum et Theodorum ad eum scribere jussos Nicolaum tyrannum vocasse anathemate ejus contemnendo refert Vignerius in chronico sub anno 888.

2. ⁽¹⁾ Porro memoratus Bogoris videtur idem esse cum Michaele, quod nomen forte in baptismo ei impositum est, dum Romanae nomen dat ecclesiae. ⁽²⁾ Omnes enim Bulgari tunc temporis (anno nimirum 867) per legatos Nicolai, summi pontificis Romani, baptizati sunt, prout testatur Baronius in annalibus. ⁽³⁾ Non insolitum autem fuisse Samosatenianos aliosque Photinianorum homodoxos a Romano-Catholicis rebaptisari supra {VII 15; XI} vidimus. ⁽⁴⁾ Forte ab his Photinianis origine Bulgaris sequentibus seculis antitrinitarii Bulgarorum nomen adepti sunt. ⁽⁵⁾ Ab his etiam Photinianis credibile est ortos esse Bogomilos, qui in vicina Bulgariae Thracia potissimum habitaverunt, immo et Albigenses seu Valdenses, de quibus infra {XXIII} agemus, quodammodo iisdem ortum suum debere videntur.

3. ⁽¹⁾ Circa eadem enim tempora, quo memorata religionis mutatio in Bulgaria contigit, multi cathari seu gazari ex Bulgaria pulsati in Lombardiam confugisse perhibentur. ⁽²⁾ Notum autem est sequentibus seculis Albigenses in Lombardia sedes suas potissimum fixisse, eosque catharos seu gazaros etiam nominatos esse, a catharis autem omnes haeretici germanice *Ketzers* appellati esse putantur, quod hos κατ'ἔξοχὴν haereticos esse crederent. ⁽³⁾ Ricaltius, hist. Turc. lib. III, cap. 2, refert hodie adhuc quosdam inter

1. 11. Sand, Historia, p. 372 || 1. 13. cf. Sand, Historia, p. 372 || 3. 3. Sand, Appendix, p. 58

2. 3. non insolitum autem fuisse] solitum autem fuisse a. c. B || 2. 4. origine] *** a. c. B || 2. 5. quodammodo iisdem – debere videntur *postea add.* B || 3. 1. circa eadem – SS *in mg.* B | contigit] accidit a. c. B || 3. 2. nominatos] cognominatos a. c. B

1. 11. conversionis BDE (convers. B) : controv. H | tum demum] tam demum H || 1. 13. pontificem] papam H | 888 B : 884 DE : 880 H || 2. 1. Bogoris] Bogolis D || 2. 3. autem om. D | aliosque] alios D || 3. 2. fixisse] vixisse H | germanice] Germaniae a. c. H || 3. 3. Ricaltius B : Richalcus DE : Recaltius H

Bulgaros dici Paulinos, additque Christianos hos a religione Romana olim diversos fuisse; idem tradit et Boterus, relat. univers. ⁽⁴⁾ Jam vero certum est Paulinos a Paulo Samosateno, cui Photinus homodoxus fuit, cognominatos esse.

4. ⁽¹⁾ Circa annum 850 floruit in Germania Godscalcus, monachus Orbacensis, qui praeter alia, ob quae condemnatus est, docuit Deum Patrem plus esse quam Dei Filium, prout refert chronicon Isennacense; vide etiam Centuriatores Magdeburgenses.

3. 3. Sand, Appendix, p. 58 || 4. 1. cf. Sand, Historia, p. 372

3. 4. homodoxus] homodoxos *H* | cognominatos esse] cogminatos (*sic*) fuisse *H* || 4. 1. Godscalcus *BH*: Gothschalchus *DE* | Orbacensis] Orbicensis *H* | docuit] docuitque *E* | etiam *om. D*

Caput XX

De ecclesiis Christianis in Aegypto seculo decimo

1. ⁽¹⁾ Seculo decimo repertae sunt in Aegypto in flore, quamvis non sine cruce et persecutione, ecclesiae primaevae veritatis puriorisque doctrinae tenaces, hominesque in eis integri vitae et sceleris puri, quantum colligere licet ex testimonio quod ipsis praebet Johannes Smera, legatus Vlodimiri, supremi Russorum principis, in epistola, quam Alexandria ad ipsum scripsit. ⁽²⁾ Cum enim Vlodimirus de mutando ethnicismo (in quo hactenus Russorum gens haeserat) cogitaret, laudabili exemplo legatos mittit ad omnes fere nationes religionis eorum explorandi gratia. ⁽³⁾ Sollicitabatur namque a Mahometanis, Romano-Catholicis, immo et a Judaeis, ut eorum sacra amplecteretur. Mahometanorum ritus tanquam foedos rejecit; Romanorum vero ceremoniae parum ei religiosas esse videbantur; Judaeorum legem ut gravem aspernatus est; Graeca religio, quae tunc minus corrupta dicitur fuisse quam Romana, plurimum commendata a nunciis Constantinopoli redeuntibus, maxime ei placuisse fertur. ⁽⁴⁾ Potissimum vero, ut videtur, ideo, quod ei Basilius et Constantinus, imperatores Orientis, sororem suam, quam ambiebat, in matrimonium collocare nollent nisi cum hac conditione, ut paganismo vale dicto, sacra eorum susciperet. ⁽⁵⁾ Graecam igitur religionem et ipse amplexus est, et subditis suis auctor extitit, ut idem facerent. Vide de his Matthiam de Miechovia, lib. II, cap. 3; Martinum Cromerum, lib. III; Dietmarum l. VII; Budzinium in chronico, cap. 3, etc.

2. ⁽¹⁾ Ex his legatis, quorum mentionem fecimus, fuit et memoratus Johannes Smera Polovecius, medicus et rhetor Vlodimiri. ⁽²⁾ Is principi suo in literis Alexandrina circa annum 990 datis significat reperisse se illic non paucos coetus Christianorum, qui novus Israel ab omnibus illic appellabantur. ⁽³⁾ Horum ecclesias dicit non fuisse ornatas,

1. 5. cf. Sand, Appendix, p. 64

1. 3. Mahometanis in mg. B | immo et a Judaeis] et aliis a. c. B | Judaeorum legem – aspernatus est in mg. B | dicitur fuisse] erat a. c. B | Romana] Romana (** [** sup. l.] ** ***** Pontificii) a. c. B | 1. 5. Matthiam de in mg. B | Miechovia] Miechovitam a. c. B | Martinum in mg. B

in sup. l. H | 1. 1. testimonio BH: testimoniis DE | Vlodimiri BH: Vlodomiri DE | 1. 2. Russorum gens] gens Russorum H | 1. 3. namque BH: autem E: om. D | 1. 4. susciperet] reciperet H | 2. 2. illic BH: illuc DE

prout Graecorum templa, idolis et imaginibus, sed iis prorsus caruisse tantumque mensam et scamna habuisse. ⁽⁴⁾ Laudat eos insuper ex eo, quod res divinas libenter tractarent ac de eis loquerentur, aliquoties per diem et antelucanis horis ad sacra conveniendo, vocatque eos honestatis ac pacis summos cultores; contra vituperat atque abominatur Graecos ob idololatriam, fastum, hypocrisin, luxuriam, crudelitatem in conscientias humanas, propter caelibatum et ciborum delectum, etc. ⁽⁵⁾ Illorum vero fidei confessionem tali pacto proponit: “Dicunt”, inquit, “esse Deum unicum omnipotentem, Filium autem Dei unigenitum Jesum Nazarenum, ejusdem Spiritu Sancto post quaedam tempora e Davidis generatione secundum antiqua ejus promissa in casta virgine Maria conceptum et natum, cujus solium durabit usque in aeternum, quoniam est jure vocatus Filius Dei et Servator Deus fortis, Pater futuri seculi, praeterea vero ut Rex et Judex a Deo Israelis est toti mundo manifestatus”. ⁽⁶⁾ Scribit etiam Christianos istos variis modis a memoratis Graecis vexari atque persecutionem pati. Subjungit tandem in calce epistolae se ex quibusdam scriptis et hominibus illic degentibus intellexisse ultimam generationem Slavonicam eandem fidei confessionem cum magno zelo professuram laudaturamque “unicum Deum Israelis, creatorem visibilium et invisibilium rerum, qui liberavit populum suum credentem a peccatis eorum obedientia Filii, opera Spiritus ejus Sancti”. ⁽⁷⁾ Cum his vero et reliquias Judaicae gentis ut et alias nationes vere agnaturas verum Messiam Filium Dei unigenitum, ibidemque ex antiquis quibusdam monumentis praedicat Graecorum nec non idolorum, quae colebant, interitum ac ruinam. ⁽⁸⁾ Testatur autem nonnullos reges cum suis doctoribus addictos illic fuisse memoratorum Christianorum doctrinae. ⁽⁹⁾ Quae ipsi adeo placuerat, ut et ipse curaverit se per baptismum sacris eorum initiari. ⁽¹⁰⁾ Significat insuper regi suo, si non hanc sed Graecam aut Romanam religionem amplectatur, se nunquam ad eum rediturum, sed illic apud pios illos homines mansurum. ⁽¹¹⁾ Verum forte post festum nuptiale allata est haec epistola, vel potius magis Vlodimirus

2. 4. ad sacra] sacra H | luxuriam BH: luxuriam DE | etc. om. H || 2. 5. vero om. H | Dei unigenitum] unigenitum Dei H | ejusdem] ejusdemque H | ejus] eis H || 2. 6. ultimam] utinam H | qui om. H | ejus Sancti] Sancti ejus H || 2. 7. unigenitum] unigenitum, etc. D | ac ruinam] atque ruinam H || 2. 8. illic] illius a. c. ut vid. E || 2. 9. ipsi om. H | eorum initiari] imitari eorum H || 2. 10. Graecam aut Romanam] Romanam aut Graecam D | rediturum] redurum a. c. H

adamavit sororem imperatorum eorumque gratiam quam exosam veritatem.⁽¹²⁾ Reper-
ta est epistola haec in palatinatu Russiae, non procul ab oppido veteri Sambore, in mo-
nasterio Salvatoris terrae Praemisliensis, exarata in tabulis aereis literis ferreis antiqua
lingua Bulgarica, ex qua in Polonicam eam transtulit anno 1567 Andreas Kolodynski de
Witepsko, diaconus Russorum.⁽¹³⁾ Exemplar ejus extat in Budzinii chronico Polonico
manuscripto, cap. 3 et alias, latinitate vero donata inserta est appendici historiae ec-
clesiarum Slavonicarum Wegerscii, {pp. 499–503}, item Sandii historiae ecclesiasticae
appendici, {pp. 62–64}.

3.⁽¹⁾ A quo tempore et ad quae usque tempora coetus hi in Aegypto duraverint, non
possumus investigare, nihil enim hactenus de iis habemus praeter memoratam epis-
tolam, quod an temporum injuriae, an vero malevolorum adversariorumque invidia
imputandum sit, nescimus.⁽²⁾ Credibile est tam egregie constitutas ecclesias non tum
demum exortas fuisse, neque etiam subito tenues abiisse in auras, nisi forte a potenti-
oribus gravi aliqua obruti persecutione (cujus praeludia tunc jam passos esse vidimus)
per alias dispersi sint terras.⁽³⁾ Vero simile videtur esse Christianos hos, qui novus Isra-
eliticus populus nominabantur, propaginem fuisse Nazaraeorum, quos Judaea pulsos
in Syria et Aegypto potissimum habitasse supra innuimus.⁽⁴⁾ Jure autem meritoque
Nazaraei et eorum posteri novus Israel appellari poterant, ex Judaeis enim seu Israelitis
ortum eos duxisse novamque Christi legem amplexos esse in propatulo est.⁽⁵⁾ Quod
vero ad fidei confessionem attinet, videmus eam cum Nazaraeorum primaevorumque
Christianorum sententia ad amussim concordare.

2. 12. literis ferreis in mg. B || 3. 1. hactenus sup. l. B | imputandum sit] adscribendum sit a. c. B

2. 11. imperatorum] imperatoris H || 2. 12. aereis] aeneis H | 1567] 1564 H | Kolodynski (Kolodynskij H)
de Witepsko BH : Coloduiski de Witepsco D : Cholodinski de Witepsko E || 2. 13. et alias] etc. E | We-
gerscii B : Wengerscii DE : Andreae Wengerscii H | Sandii] Sandius H || 3. 1. a quo tempore – usque tem-
pora] a quo et ad quousque tempora H | hi] hic H | praeter] praeter quam E || 3. 2. dispersi sint] dispersi
sunt H || 3. 3. vero simile] verisimile H || 3. 5. sententia] sententiam sententia E

Caput XXI

Continens seculum undecimum

1. ⁽¹⁾ Circa initia seculi undecimi floruit Leothericus, archiepiscopus Senonensis, qui non bene de Christo Domino sensisse dicitur. ⁽²⁾ Notum autem est, prout olim, ita et hodiernis temporibus, iis vulgo objici, quod male de Christo Domino sentiant, qui eum summum Deum esse vel ante nativitatem ex virgine extitisse negant. ⁽³⁾ Eundem tradunt transsubstantiationem non credidisse (sicut et alii non pauci illis seculis fecerunt) et communicantibus dicere solitum fuisse: “Si dignus es, accipe”, cum Romani dicere solerent: “corpus Domini nostri Jesu Christi sit tibi salus animae et corporis”. ⁽⁴⁾ Vide de eo Helgaldum in vita Roberti regis, editum inter scriptores Francorum Pithoei et Andreae du Chesne; vide et epistolas Fulberti Carnotensis ad eundem Leothericum, qui obiit anno 1032.

2. ⁽¹⁾ Circa idem tempus, anno nimirum 1017, detecti esse perhibentur Aureliis in Gallia haeretici quidam, qui dogmati de Trinitate reclararunt, quos inter praecipui erant ex clero ejusdem civitatis et de nomine quidem inter alios Heribertus et Lisojus. ⁽²⁾ Scribitur eos illuc pervenisse ex Italia, iidemque scriptores referunt eos docuisse fabulam esse doctrinam de trina et una Deitate. ⁽³⁾ Iidem reperti sunt apud Toletum in Hispania ibidemque ignis supplicio puniti. ⁽⁴⁾ In Gallia vero a memorato tempore, Roberto regnante, continua serie per ultra quam ducentos annos propagati ad aetatem usque Ludovici Sancti viguisse traduntur. Videatur de iis Glaber lib. III, cap. 8; Petrus de Marca in historia Bearnii, fragmentum historiae Aquitanicae; item Baronius in annalibus. ⁽⁵⁾ Verisimile est hos, qui in Hispania rogo addicti sunt, fuisse ex propagine Bonosiacorum aut Priscillianistarum, quos seculo hoc undecimo adhuc superstites fuisse supra {XI 16}

1. 3–4. cf. Sand, Historia, p. 377 || 2. 1–4. cf. Sand, Historia, p. 378

2. 1. circa idem tempus] non multo post a. c. B | qui dogmati – reclararunt in mg. B || 2. 2. Italia] Gallia a. c. B | iidemque scriptores referunt eos in mg. B: atque a. c. B || 2. 4. a memorato tempore roberto regnante] a temporibus Roberti regis a. c. B | quam sup. l. B | viguisse] ibidem a. c. B || 2. 5. Bonosiacorum aut in mg. B

1. 3. credidisse] credididisse H | communicantibus] cum communicantibus H || 1. 4. de eo om. H | et epistolas B: et epistolam DE: epistolam H || 2. 1. nimirum 1017] 1017 nimirum E | dogmati] dogmata H | reclararunt] reclamaverunt H | civitatis] civitatatis H | Lisojus scripsi cum Sandio: Losojus codd. || 2. 4. memorato] memorata H | historia] historii H

indicavimus. ⁽⁶⁾ Hi vero qui in Galliis vixerunt forte fuerunt antecessores Albigensium, de quibus infra {XXIII} agemus.

3. ⁽¹⁾ Anno 1053 Michael Cerularius, patriarcha Constantinopolitanus, Romanam ecclesiam ejusque doctrinam scriptis oppugnavit. ⁽²⁾ Sigebertus et Baronius testantur dogmata ejus, cum ex aliis sectis, tum etiam ex Nazaraeorum doctrinis (quas illi errores vocant) hausta fuisse. ⁽³⁾ Sequenti anno misit Leo papa Constantinopolin Humbertum et Fridericum, cardinales, nec non Petrum, Amalphitanum episcopum, qui Michaelem, sententiae suae nuncium mittere nolentem, ibidem damnarunt. Vide Leonis papae epist. 1, 7 et 8; item Leonis Ostiensis, lib. II, cap. 89; Sigeberti chronicon; Baronii annales.

4. ⁽¹⁾ Anno 1094 vixit in Gallia clericus quidam, qui tali argumento, sat obscuro (nisi forte ab ipso aliter formatum fuerat), Trinitatis dogma oppugnasse fertur: "Si in Deo", inquit, "essent tres personae, essent tres dii, aut si una tantum res, et non essent tres res, unaquaeque per se separatim, sicut tres angeli aut tres animae, ita tamen ut voluntate omnino sint idem, ergo cum Filio et Pater et Spiritus Sanctus est incarnatus, quod absurdum". ⁽²⁾ Scripserunt contra ipsum Anselmus Cantuariensis et Ivo Carnotensis, dicentes non esse Christiano inquirendum de veritate rei, quam credit ecclesia, sed simpliciter credendum quicquid credit et confitetur ecclesia Romana. Vide Baronium in annalibus sub anno 1094. ⁽³⁾ Forte clericus iste fuit Roscelinus Gallo-Britannus, praeceptor Petri Abaelardi, Trinitatis in eadem Gallia strenui oppugnatoris.

3. 1-3. cf. Sand, Historia, p. 379 || 4. 1. Sand, Historia, p. 386

3. 2. quas illi errores vocant] vel ut illi scribunt erroribus a. c. B || 4. 3. Roscelinus] Roscellinus ut vid. a. c. B | Petri in mg. B | Abaelardi] Abailardi ut vid. a. c. B

2. 6. in Galliis] in Galliae oris H || 3. 2. cum ex BH: tum ex DE || 3. 3. epist. 1, 7] epist. 6, 7 D || 4. 1. oppugnasse] apparuisse H | inquit om. H || 4. 3. Petri Abaelardi] Abaelardi Petri a. c. DE

Caput XXII

Continens seculum duodecimum

1. ⁽¹⁾ Ipse Abaelardus seu Abailardus (quem alii Baliardum, alii Biliardum vocant) fuit Sancti Gildasii in Britannia, Galliae provincia, abbas, Parisiensis philosophus peripateticus; secundum Carionem natione Anglus, qui error ex Britanniae nomen forte ortus est. ⁽²⁾ Magistri ejus praeter memoratum Roscelinum dicuntur fuisse Anselmus Laudunensium et Guilielmus Catalaunorum episcopi. ⁽³⁾ Docuit Abaelardus gradus esse inaequales in Trinitate, solum Patrem esse summum Deum et Filium minorem Patre, Spiritum Sanctum vero minorem Filio; praeterea docuit fidem sine ratione non esse admittendam; insuper vero dogmata de satisfactione et transubstantiatione oppugnavit. ⁽⁴⁾ Bernardus, epist. 189, 190 et 192, de ipso et ejus discipulis Arnaldo et Gilberto (de quibus mox) haec inter alia scribit: “Cum de Trinitate loquebantur, Arium sapiebant, cum de gratia Pelagium, cum de persona Christi Nestorium”, ideo nimirum quod cum Ario docuerint solum Patrem esse summum Deum, cum Nestorio vero beatam virginem non Deum ipsum vel anteseculare aliquam personam, sed Christum hominem peperisse. ⁽⁵⁾ Hinc Hornbeius in apparatu ad controversias Christianas, quaeritur Abaelardum in ipsis primariis capitibus theologiae Sociniana cum Socinianis quam maxime fecisse. ⁽⁶⁾ Idem Abaelardus tam acutus disputator fuisse traditur, ut omnes viros doctos et adversarios suos doctrina ingeniique acumine antecelleret, cumque in synodo vinci non posset, silentium ei tandem ab Innocentium II papa impositum est. ⁽⁷⁾ Fertur tamen plurimos in suam sententiam pertraxisse. ⁽⁸⁾ Scripsit contra vulgatam de Trinitate opinionem, immo et alia multa quae seculo nostro repurgata in lucem prodierunt. ⁽⁹⁾ Decessit Cluniaci anno

1. 1–12. cf. Sand, *Historia*, pp. 387–388; Sand, *Appendix*, p. 70

1. 1. ipse] (***) *sup. l.* Fuit iste *a. c. B* | seu Abailardus *in mg. B* | fuit *in mg. B* | Galliae provincia *in mg. B* | abbas] al. Ruyensis *a. c. B* || 1. 3. insuper] item *a. c. B* || 1. 4. docuerint] docerent *a. c. B* | beatam virginem non Deum] negaverint beatam virginem Deum *a. c. B* | negaverint beatam *a. c. B* | peperisse] peperisse, cum Pelagio autem satisfactionis dogma oppugnaverint *a. c. B* || 1. 5. in apparatu] quem in apparatu *ut vid. a. c. B*

1. 1. Sancti Gildasii *BH*: Gildasii *DE* || 1. 2. Guilielmus] Wilhelmus *H* | Catalaunorum] Catalaionorum *H* || 1. 3. admittendam] admittendam (*sic*) *H* || 1. 4. sapiebant] sapiebat *E* | vero] vere *H* || 1. 6. ingeniique] geniique *H*

1142 (aliis 1143) die 21 Aprilis, aetatis 63; sancte eum obiisse testatur Petrus Cluniacensis. ⁽¹⁰⁾ Galli conterranei ejus encomia ipsi in epitaphio talia dederunt:

Gallorum Socrates, Plato maximus Hesperiarum
 noster Aristoteles, logicis quicunque fuerunt,
 aut par aut melior.

⁽¹¹⁾ Aliud tale eidem positum est epitaphium:

Petrus in hac petra latitat, quem mundus Homerum
 clamabat, sed jam sidera sidus habent.
 Sol erat hic Gallis, sed eum jam fata tulerunt,
 ergo caret regio Gallica sole suo.
 Ille sciens quicquid fuit ulli scibile vicit
 artifices, artes absque docente docens.
 Undecimae Maji Petrum rapuere Calendae,
 privantes logices atria rege suo
 Est satis in tumulo: Petrus hic jacet Abailardus
 Huic soli patuit scibile quicquid erit.

⁽¹²⁾ Vide de hoc Abaelardo et de his, quae hic protulimus, Thrithemium in chron. Hirsaugiensi; Othonem Frisingensem, de gestis Friderici I, 49; Petrum Cluniacensem, lib. V, epist. 320; Papirium Massonium annal., lib III; fasciculum temporum; centur. Madgebb.; Bellarminum in chron.; Hottingerum, hist. cap. 12, sect. 5; Cornelium a Lapide in Ezech. 28, 3, etc.

2. ⁽¹⁾ Discipuli hujus Abaelardi et socii in oppugnando Trinitatis et de persona Christi dogmate fuerunt memorati Arnoldus seu Arnaldus de Brixia et Gilbertus Porretanus, episcopus Pictabionensis. ⁽²⁾ De hoc scribitur eum fuisse ingenii acumine

1. 1–12. cf. Sand, Historia, pp. 387–388; Sand, Appendix, p. 70

1. 9. Cluniaci *sup. l. B* || 1. 10. conterranei ejus *in mg. B* || 1. 11. petra] petra (al. urna) *a. c. B* | tumulo] tumulo (al. titulo) *a. c. B* || 1. 12. Hottingerum – sect. 5 *iter. a. c. B* || 2. 1. hujus Abaelardi *sup. l. B* | et de persona Christi *in mg. B*

1. 9. Petrus] Petrus Petrus *H* || 1. 10. aut par aut melior *om. D* || 1. 11. sole] sola *H* | soli] sol *H* || 1. 12. hist.] in hist. *E* | (cap.) 12 *om. D* | etc. *BH*: et sequenti *E: n. l. D* || 2. 1. in oppugnando ... dogmate *BE*: in oppugnando ... dogmata *D*: in oppugnanda ... dogmate *H*

excellentem, in sacris literis plurimum exercitatum, immo in omni eruditionis genere tam graece quam latine doctum. ⁽³⁾ Dicitur autem docuisse Patrem, Filium et Spiritum Sanctum non posse dici unum Deum nec unam substantiam, item divinam naturam non esse incarnatam; traditur etiam scripsisse opus de Trinitate multosque reliquiss discipulos et sententiae ejusdem assertores. ⁽⁴⁾ Scripta autem sua (quae a quibusdam calumniabantur) fertur auctoritate sanctorum Patrum magnifice defendisse. ⁽⁵⁾ Dam-natus est anno 1147 (aliis 1148). ⁽⁶⁾ Arnaldus porro, qui Romae potissimum docuit, non tantum Trinitatis dogma oppugnasse, sed etiam de baptismo parvulorum et de sacramento altaris non recte ex mente ecclesiae catholicae sensisse fertur. ⁽⁷⁾ Tandem ut haereticus anno 1155 Romae suspendio necatur, post mortem vero crematus in Tibe-rim projicitur. ⁽⁸⁾ Sectatores ejus, quos non paucos habuit, dicti sunt Arnaldistae, qui sub finem hujus seculi in Hispania in Legione viguisse traduntur. ⁽⁹⁾ Vide de his, quae diximus, Vincentium, hist., lib. 28, cap. 86; Paulum Aemilium, lib. 4 et 5; Gotfridum in vita Bernardi, lib. 3, cap. 5; Chronicon Montis Sereni, anno 1148; Alexandrum Dona-tum de Roma, lib. IV, cap. 7; Otthonem Frisingensem de gestis Friderici I, cap. 27. 46 et 47; Gerhohum Reicherspergenssem, lib. 1. de investigatione Antichristi; Prateolum, elench. haer.; Baronium, etc.

3. ⁽¹⁾ Monuimus supra Bonosianos et Priscillianistas eorumque doctrinam per multa secula viguisse, immo et memorato duodecimo seculo nondum desiisse esse.

4. ⁽¹⁾ Eodem duodecimo seculo ineunte floruerunt Bogomili (quae vox Slavonica lingua 'Deo charos' significat), qui inprimis in Thracia et Bulgaria degentes, docebant non esse in Deo Trinitatem; scribitur autem doctrinam eorum longe lateque spar-sam fuisse et maximum eos in orbe habuisse progressum. ⁽²⁾ Antesignanus eorum et

2. 1-9. cf. Sand, Historia, p. 389; Sand, Appendix, p. 71

2. 4. fertur *sup. l. B* || 2. 6. non tantum] non modo tantum memorata *a. c. B* | oppugnasse] oppugnare *a. c. B* | de baptismo] de sancto baptismo *ut vid. a. c. B* | de sacramento] de baptismo *a. c. B* || 2. 8. sub finem hujus seculi *in mg. B* || 3. 1. Bonosianos et *sup. l. B* | per multa] p*** *a. c. B* | memorato] hoc *ut vid. a. c. B* || 4. 1. non esse] *in a. c. B*

2. 3. scripsisse opus de Trinitate] opus de Trinitate scripsisse *E* || 2. 8. hujus seculi *BH*: seculi 1600 *DE* || 2. 9. Gotfridum *B*: Gottfridum *DE*: Godofredum *H* | anno 1148] 1148 anno *H* | cap. 7] c. 6 *H* | 47] 87 *H* | Prateolum] Prateorum *E* || 3. 1. duodecimo seculo] seculo duodecimo *D* || 4. 1. qui] cui *E* | non esse in Deo] in Deo non esse *E* || 4. 2. hujus] eorum *H*

praecipuus doctrinae hujus propugnator Basilius quidem fuisse traditur, qui postquam 52 annis in diversis orbis terrarum regnis ac regionibus praedicasset non esse Trinitatem, combustus est ab Alexio Comneno imperatore. ⁽³⁾ Post haec imperante Joanne Comneno, Alexii filio, circa annum 1140 Leo Stypiota, patriarcha Constantinopolitanus, synodo convocata condemnavit scripta Constantini Chrysomali ideo quod continerent errores Bogomilorum. ⁽⁴⁾ Non multo post Manuele Comneno, Joannis filio, imperante Michael Oxyta, patriarcha Constantinopolitanus, condemnasse dicitur propter haeresin Bogomilorum Niphonem monachum atque barba abrasa incarcerasse. ⁽⁵⁾ Balsamon de sui temporis Bogomilis circa annum 1190 scribit integra castra et regiones ipsis plenas fuisse, schol. in Nomocan., tit. 10, cap. 8. ⁽⁶⁾ Credibile est Bogomilos hos fuisse ex secta Photinianorum, quos nono adhuc seculo in Bulgaria floruisse supra vidimus. ⁽⁷⁾ Huc facit quod Cedrenus scribat Bogomilos jam seculo quarto a Christo nato sub Valente imperatore et Flaviano episcopo Antiocheno exortos esse, tunc autem temporis Photinum sententiam suam promulgasse in propatulo est. ⁽⁸⁾ Vide de his Bogomilis praeter citatos Zonaram in vita Alexii; Euthymium, panopl. part. 2, tit. 23; Centur. Magd.; Baronium anno 1118; Bellarm. chronol., etc.

5. ⁽¹⁾ Anno 1190 vixit Joachimus, abbas primo Cistericensis, post Florentis, qui Lombardo et ejus doctrinae se opposuit, oppugnando in Deo personarum Trinitatem. ⁽²⁾ Ipse autem Joachimus statuebat Patrem, Filium et Spiritum Sanctum non esse unam rem vel non esse unum unitate substantiae et essentiae, sed unitate charitatis et consensus, quemadmodum dicuntur multi homines unus populus et multi fideles una ecclesia, juxta illud: "Multitudinis credentium erat cor unum et anima una" {Act. 4, 32}, etc. ⁽³⁾ Potissimum autem ad adstruendam sententiam hanc adduxisse fertur illud quod

4. 5. cf. Sand, Appendix, p. 71 || 4. 7-8. cf. Sand, Historia, p. 386

4. 4. condemnasse dicitur] condemnavit a. c. B || 4. 5. schol. in Nomocan., tit. 10, cap. 8 in mg. B || 5. 1. primo Cistericensis, post Florentis in mg. B || 5. 3. potissimum] ad hanc a. c. B | ad adstruendam sententiam hanc] ad hanc adstruendam sententiam a. c. B

4. 2. orbis terrarum] terrarum orbis H || 4. 3. 1140] 1147 H | Chrysomali BD: Chrysomati E: Chrysostomi H || 4. 4. patriarcha om. H | Bogomilorum] Bogomilum H || 4. 5. Balsamon] Balsomon E | sui] suis D || 4. 7. Valente imperatore et Flaviano episcopo] Valente imperatore et episcopo Flaviano (Valente episcopo et imperatore Flaviano a. c.) H || 5. 2. non esse unam rem vel B: non esse unam rem et DE: om. H | dicuntur BD: dicitur HE | erat cor] cor erat E

Christus de fidelibus in evangelio dicit Joh. XVII, {21}, quae verba hoc pacto proponebat: “Volo, pater, ut sint (scilicet fideles mei) unum in nobis, id est in me et te, per fidem et charitatem sicut et nos unum sumus et tandem in patria sint consummati in unum”.⁽⁴⁾ Ex quo sic arguebat: fideles Christi non sic sunt unum, ut sit aliqua una res, quae communis sit omnibus, sed quodammodo sunt unum, id est una ecclesia, propter unitatem catholicae fidei, et tandem erunt in patria unum regnum propter unionem indissolubilis charitatis.⁽⁵⁾ Huic fini etiam producebat locum 1 Joh. V, {8}, ubi tres testes in terra, spiritus, aqua et sanguis, unum dicuntur.⁽⁶⁾ Obiit Joachimus anno 1202, die 30 Martii. Videatur de ipso ejusque doctrina cap. ‘Damnamus’ de summa Trin. et fide cathol. Thomas Aquinas, opusc. 24; Scotus 1, dist. 5, qu. 1; Antoninus parte I summae tit. 6, cap. 2, sect. 5; ministri Sarmatiae et Transylvaniae (qui eum tanquam homodoxum sibi producant) de falsa et vera Dei cognitione, lib. 1, cap. 3, {p. 40}.

6. ⁽¹⁾ Ediderat Joachimus librum sententiam suam contra Lombardum (quem pro haeretico ducebat) propugnando, qui liber damnatus est in concilio Lateranensi anno 1215.⁽²⁾ Hic in transcurso notari haud oberit, in eodem demum concilio dogma transubstantiationis stabilitum esse a 412 illic congregatis episcopis, prout passim ejus aevi testantur scriptores.⁽³⁾ Per multa autem secula doctrinam hanc ecclesiae Christi ejusque doctoribus prorsus ignotam fuisse monumenta antiquitatis evolventibus patebit.⁽⁴⁾ Unius tantum Augustini, qui sanctissimus doctissimorum et doctissimus sanctissimorum audit, testimonia huc proferre libet.⁽⁵⁾ Verba ejus contra Adimantum, cap. 12, haec sunt {Aug., c. Adim. 12}: “Non enim Dominus dubitavit dicere: ‘Hoc est corpus meum’, cum signum daret corporis sui”. Et in psalmo 98 Christum loquentem introducit {Aug., in psalm. 98, 9}: ‘Non hoc corpus, quod videtis, manducaturi estis et

5. 6. cf. Sand, Historia, pp. 395–396

5. 3. Joh. XVII – proponebat in mg. B || 5. 5. huic fini etiam in mg. B || 5. 6. qui eum – producant in mg. B || 6. 1. librum] librum in quo a. c. B | sententiam] sentiam a. c. B | quem pro haeretico ducebat in mg. B | propugnando] propugnabat a. c. B || 6. 5. Christum] non a. c. B

5. 3. pacto] facto E | per fidem] fidem H || 5. 6. cap. Damnamus] Damnamus H | tit. 6 om. H | homodoxum sibi] sibi homodoxum E | Dei om. E || 6. 1. ediderat] edidit (sic) H | quem pro haeretico ducebat propugnando BH: propugnando quem pro haeretico ducebat (dicebat E) DE || 6. 2. in transcurso] inter transcurso D | dogma transubstantiationis] dogma transubstantiationis dogma H | 412] 401 a. c. E

bibituri illum sanguinem, quem fusuri sunt qui me crucifigent; sacramentum vobis aliquod commendavi, spiritualiter intellectum vivificabit vos”.⁽⁶⁾ In epistola vero 23 ad Bonifacium {Aug., epist. 98, 9}: “Si enim”, inquit, “sacramenta quandam similitudinem earum rerum, quarum sacramenta sunt, non haberent, omnino sacramenta non essent.”⁽⁷⁾ Ex hac autem similitudine plerumque etiam ipsarum rerum nomina accipiunt.⁽⁸⁾ Sicut ergo secundum quendam modum sacramentum corporis Christi corpus Christi est, sacramentum sanguinis Christi sanguis Christi est, ita sacramentum fidei fides est.”⁽⁹⁾ Porro lib. III de doctrina Christiana, cap. 16 {cf. Aug., doct. christ. 3, 16, 24}, idem ait: “Nisi manducaveritis carnem filii hominis et biberitis ejus sanguinem, non habebitis vitam in vobis” {Joh. 6, 53}: facinus vel flagitium videtur jubere; figura ergo est praecipiens passionem Domini esse communicandam et suaviter atque utiliter recondendam in memoria, quod pro nobis caro ejus crucifixa et vulnerata sit”.

⁽¹⁰⁾ Sciendum autem est Augustini tempore et memoratum locum Joh. VI, 53 de eucharistia intellectum fuisse et ex eo adductum esse Innocentium I papam, ut statueret parvulis post baptismum dandam esse eucharistiam (ejusdem opinionis fuit et ipse Augustinus), quae erronea praxis per aliquot secula in ecclesia duravit.⁽¹¹⁾ Vide hac de re Augustini contra Julianum lib. I, cap. 4, {13}, et contra Pelagianorum epistolas lib. II {cf. c. Pelag. 2, 4, 7}, inter alios vero Maldonati comment. in Joh. VI, 53.⁽¹²⁾ Hanc constitutionem et praxin concilium Tridentinum penitus sustulit, sessione 21, can. 4, his verbis: “Si quis dixerit parvulis antequam ad annos discretionis pervenerint necessariam esse eucharistiae communionem, anathema sit”.⁽¹³⁾ Maronitae tamen, quorum mentionem supra cap. 17 fecimus, hodiernis temporibus parvulis baptisatis mox sanctam eucharistiam praebent, putant enim haec duo sacramenta non esse sejungenda.⁽¹⁴⁾ Vide Ph. Baldaeum in descriptione Orientalis Indiae, cap. 20, et Alex. Ross. in libro de religionibus mundi, cap. 14, qui ibidem scribit {p. 495} apud Armenios, Coptos et

6. 6. vero] ** a. c. B || 6. 8. quendam *sup. l.* B || 6. 10. ejusdem opiniones – Augustinus *in mg.* B || 6. 11. inter alios vero] item a. c. B || 6. 12. his verbis – 6. 14. moris esse *in mg.* B || 6. 13. baptisatis] bapsitatis (*sic*) B | mox] statim ad a. c. B

6. 6. inquit *om.* H | essent] haberent H || 6. 10. est] sit H || 6. 11. Pelagianorum *scripsi*: Pelagium *codd.* || 6. 13. supra cap. 17 fecimus] fecimus supra cap. 17 H | praebent] praebuit H || 6. 14. Ph. BH: *om.* DE | in libro *om.* D

Abyssinos etiamnum idem moris esse. ⁽¹⁵⁾ Porro opinionem de transubstantiatione seculo demum nono in ecclesia exoriri coepisse colligi potest ex praeclari illius Rabani Mauri epistola ad Heribaldum, cap. 33, quam exaravit anno 853, in qua haec leguntur: ⁽¹⁶⁾ “Nam quidam nuper de ipso sacramento corporis et sanguinis Domini non rite sentientes dixerunt hoc ipsum corpus et sanguinem Domini, quod de Maria virgine natum est et in quo ipse Dominus passus est in cruce et resurrexit de sepulchro, idem esse quod sumitur de altari. ⁽¹⁷⁾ Cui errori, quantum potuimus, ad Egilum abbatem scribentes, de corpore ipso quid vere credendum sit aperuimus”, etc. ⁽¹⁸⁾ Porro de concilio Romano anno 1078 contra Berengarium, archidiaconum Andegavensem, acerrimum transubstantiationis oppugnatorem, convocato Hugo in chronico Flaviniaco haec scribit: ⁽¹⁹⁾ maximam partem in isto concilio asseruisse panem converti in corpus dominicum, quod in cruce pendit, quosdam vero figuram tantum adstruxisse.

⁽²⁰⁾ Notandum etiam est communionem sub una specie in concilio demum Constantiensi anno 1415 stabilitam esse, in antiquis vero ecclesiis inauditum fuisse, prout idem concilium testatur, in cuius sessione 13 haec leguntur: ⁽²¹⁾ “Licet in primitiva ecclesia huiusmodi sacramentum reciperetur a fidelibus sub utraque specie, tamen haec consuetudo ad evitanda aliqua pericula et scandala est rationaliter introducta, quae a conficientibus [sacrificis] sub utraque specie et a laicis tantummodo sub specie panis suscipiatur”, etc. ⁽²²⁾ Sed his obiter commemoratis ad propositum nostrum revertamur.

7. ⁽¹⁾ Circa annum millesimum et ducentessimum Angli et Scoti Parisiis palam praedicare non sunt veriti “quod tota doctrina de Trinitate in fabulis esset fundata et nihil in se contineret praeter rixarum, odiorum et seditionum materias”. ⁽²⁾ Ideo etiam mox partim ferro, partim vero proscriptionibus deleti et dissipati sunt. ⁽³⁾ Vide libellum de condemnatis Anglorum erroribus ab academia Parisiensi, qui vulgo post primum tomum

6. 15–19. Sand, Appendix, p. 65 || 7. 1–3. cf. Sand, Historia, p. 396

6. 12. his verbis – 6. 14. moris esse *in mg. B* || 6. 14. Armenios] Armenios idem morem esse *a. c. B* || 6. 15. cap. 33 *sup. l. B* || 6. 20. notandum autem – 6. 21. suscipiatur, etc. *in mg. B* || 6. 20. anno 1415 *sup. l. B*

6. 16. in quo ipse Dominus passus est] in quo ipso passus est Dominus *H* || 6. 17. Egilum *scripsi cum Sandio*: Egilium *codd.* || 6. 18. Flaviniaco *BH*: Claviniaco *D*: Laviniaco *E* || 6. 19. figuram] figurarum *H* || 6. 20. est *om. H* | sessione 13] sessione 14 *H* || 6. 21. sacrificis *B*: sacrificiis *HDE* || 6. 22. sed his obiter – revertamur *om. H* || 7. 1–3. *om. D* || 7. 1. praedicare *BE*: praedicari *H* || 7. 1–3. *om. D* || 7. 3. post primum – ministrorum Sarmatiae *BE*: post primatiae *H* | tomum *B*: tomorum *E*

Scotti in calce additur; item ministrorum Sarmatiae et Transylvaniae de Dei cognitione, lib. 1, cap. 3, {p. 41}, ubi Anglos hos tanquam sibi homodoxos in medium proferrunt.

8. ⁽¹⁾ Post hos Anglos allegatur ab iisdem ministris ceu ejusdem cum ipsius doctrinae Johannes Beliardus, theologus Parisiensis, qui vixisse videtur circa initia decimi tertii seculi, quanquam quidam eundem esse cum supra memorato Petro Abailardo arbitrentur. ⁽²⁾ Scripsit librum de Trinitate oppugnando vulgare dogma de trinuno Deo. ⁽³⁾ In hujus libri, cap. 33, memoratis ministris (lib. I de falsa et vera unius Dei cognitione, cap. 3, {p. 41}) testibus, Beliardus scribit doctrinam de tribus personis et essentia rabbinis omnibus, prophetis et apostolis fuisse prorsus incognitam, incepisse vero augeri tempore Tertulliani, cujus aetate plurimae quoque haereses abortae anno Christi 230, postea sub Athanasio in immensum crevisse, anno 345 et usque ad annum 450 sub Augustino et Hieronymo non contemnendam confirmationem adeptam; sub Petro autem Lombardo novum regnum et incrementum non minimum accepisse anno 1140. ⁽⁴⁾ Tunc temporis enim floruit Petrus iste Lombardus, episcopus Parisiensis, qui obiit anno 1164, auctor et magister scholasticorum, qui dogma de Trinitate dum clare explicare conantur, multo obscurius miris ac spinosis suis quaestionibus reddiderunt.

7. 1-3. cf. Sand, Historia, p. 396

8. 1. ministris] ** a. c. B || 8. 3. in hujus libri cap. 33] ex quo libro a. c. B | testibus Beliardus scribit] haec verba citant a. c. B | doctrinam] doctrinam inquit a. c. B | regnum] ** a. c. B

8. 1-4. om. D || 8. 1. ceu BE: seu H | Beliardus] Beliardus circa annum 120 a. c. E | decimi BH: om. E | arbitrentur BH: arbitrantur E || 8. 2. trinuno BH: triuno E || 8. 3. Christi BE: om. H || 8. 4. 1164 BH: 1160 E

Caput XXIII

De Albingensibus seu Valdensibus et aliis purioris doctrinae propugnatoribus seculo XII et XIII

1. ⁽¹⁾ Sub idem tempus, quo per memoratum Lombardum et alios scholasticos Trinitatis dogma aliaeque sacrae scripturae ignotae opiniones (ad perfectionem, ut putatur, tunc perductae) caput magis quam ante extollere coeperunt, floruerunt inlyti illi primaevae veritatis propugnatores puriorisque doctrinae sectatores, qui Valdenses vulgo appellantur.

2. ⁽¹⁾ Nomen hoc impositum est eis a Petro Valdo, cive Lugdunensi in Gallia, pio et docto, cui circa annum 1160 pastoris illius loci munus commissum est. ⁽²⁾ Is sacras literas multitudini clare proposuit atque exposuit, immo easdem propter ipsos in vernaculam ipsis Gallicam linguam vertit; insuper quoque nonnullos tractatus de religione edidit. ⁽³⁾ Cum vero in patria civitate Lugduni tuto vivere non posset, secessit in Picardiam, longum post se discipulorum agmen trahens, ibidemque totam fere regionem luce purioris doctrinae collustravit (vide Thuanum, hist. lib. V). ⁽⁴⁾ Hinc iidem appellati sunt Picardi, dicti etiam sunt Leonistae a Lugduno (quod gallice Lyon vocatur), loco nativitatis vel commorationis suae; item pauperes de Lugduno vocati sunt, quod divitias spernentes pauperem vitam eligerent. ⁽⁵⁾ Inter eos praecipuus fuit Johannes de Lugduno, Bergomensis, Petri Valdi socius. ⁽⁶⁾ Passim quoque nuncupantur Albigenses sive Albigei, ideo quod in oppido Galliae Albigo deguerint indeque doctrinam suam longe lateque sparserint. ⁽⁷⁾ Appellantur etiam a quibusdam Tholosani a civitate Tholosa, quod illic multi eorum habitaverint. ⁽⁸⁾ Porro religionem eorum non tum demum exortam esse sed a multis retro seculis viguisse, licet sub Valdensium aut alio simili nomine non fuerint noti, admodum probabile est.

2. 1–18. cf. Sand, *Historia*, pp. 396–397, 405–406

2. 7. appellantur] vocantur a. c. B

XIII B: decimo tertio E: terdecimo H: titulum om. D || 1. 1. om. D | sacrae scripturae BH: scripturae sacrae E | ante BH: antea E | coeperunt BE: coeperant H | appellantur BE (apellantur E): vocantur H || 2. 1. impositum est eis] eis impositum est H | circa] circa circa D || 2. 2. multitudini] multitudine H | insuper] insuper insuper H | quoque om. E || 2. 3. tuto] toto H || 2. 4. Lyon BH: Lion DE || 2. 6. deguerint] degerint H | sparserint BDE (sparserent D): sparsi sunt H || 2. 7. Tholosani ... Tholosa] Ptolosani ... Ptolosa E || 2. 8. tum] tunc E | alio] alii H

⁽⁹⁾ Huc facit illustre illud testimonium quod eis praebet Rainerius Sachonus, monachus ordinis praedicatorum, in libro contra ipsos scripto anno 1254, cap. 6: ⁽¹⁰⁾ “Sectae”, inquit, “haereticorum ab olim fuerunt multae, inter quas omnes sectas, quae sunt vel fuerunt, non est perniciosior ecclesiae Dei quam pauperum de Lugduno, tribus de causis. ⁽¹¹⁾ Prima, quia diuturnior: quidam dicunt quod duraverit a tempore Sylvestri, alii dicunt quod a tempore apostolorum; secunda est, quia generalior: fere enim nulla terra est, in qua haec secta non serpat; tertia, quod omnes aliae cum immanitate blasphemiarum in Deum horrorem inducant, haec Leonistarum magnam habet speciem pietatis, eo quod coram hominibus juste vivant et bene de Deo omnia credant et omnes articulos, qui in symbolo continentur, confiteantur: solam Romanam ecclesiam blasphemant et oderunt, cui multitudo facilis est ad credendum”.

⁽¹²⁾ Aquinetinus vero in chronographia scribit Albigenses nullius haeresiarchae muniri praesidio, ideo nimirum quod nemo doctrinae eorum potuerit monstrari auctor praeter ipsum Christum et apostolos ejus, ad quos illi originem suam merito referebant. ⁽¹³⁾ Doctrinae eorum praecipua capita, in quibus a Romano-Catholicis dissentiebant, fuerunt quod negarent Trinitatem esse in Deo, docendo Patrem, Filium et Spiritum Sanctum non esse unum Deum, sed tantum unum concordia et voluntate. ⁽¹⁴⁾ Christum dicebant non esse illum verum (κατ’ἔξοχὴν) seu summum Deum, asserendo Patrem majorem esse Filio et Spiritu Sancto, ideoque solum Patrem tanquam summum colebant Deum, unde Pataveni a quibusdam dicti esse putantur, quorum et superioribus seculis mentionem faciunt historici. ⁽¹⁵⁾ Praeterea iidem Albigenses negabant praesentiam realis corporis et sanguinis Christi in eucharistia. ⁽¹⁶⁾ Paedobaptismum tanquam inutilem improbabant, et docebant nullo modo jurare licitum esse. Peccatum etiam originale negabant. ⁽¹⁷⁾ Valdenses insuper, qui nobilissima pars erant Albigensium, omnem bellorum gladiique usum ceu illicitum aversati sunt. ⁽¹⁸⁾ Haec et his similia de ipsis scribunt Lucas Tudensis contra Albigenses, lib. II, cap. 9; Rainerius, adversus Valdenses, dicto loco; Paradinus, chron. Sabaud., lib. II, cap. 58; Guido de Perpiniano; Antoninus Florent., summa theol., parte 4, tit. II, c. 7; Eimericus direct. inquit.; Sanderus, de visib.

2. 1–18. cf. Sand, Historia, pp. 396–397, 405–406

2. 12. ipsum *sup. l. B*

2. 10. inquit *om. H* || 2. 13. eorum praecipua capita] praecipua capita eorum *H* | a Romano-Catholicis] Romano-Catholicis *H* || 2. 14. superioribus] superioris *H* | seculis mentionem] mentionem seculis *D* || 2. 16. jurare licitum esse] licitum esse jurare *E* | etiam originale] originis *E*

monarch.; Antoninus August., notis in primam collect. antiquit. decretalium, l. V; Centuriatores Magdeburgenses.

3. ⁽¹⁾ Praecursores Albigensium dicuntur fuisse Henriciani, ita dicti a Henrico, Petri Bruis discipulo, qui circa medium duodecimi seculi magistri vestigia secutus in provincia Tolosana docuit infantium baptismum esse inutilem et in sacramento altaris non esse ipsum corpus et sanguinem Christi. ⁽²⁾ Sententiam eorum amplexus esse dicitur Alphonsus, comes Tolosae, immo et ipsa urbs Tolosa eidem doctrinae tunc jam addicta fuit.

4. ⁽¹⁾ Sub idem quoque tempus perhibentur haeretici apostolici dicti irrisisse Romano-Catholicos quod baptisarent infantes, iidem vero asserebant, omne iuramentum illicitum esse. ⁽²⁾ Vide Baronium in annal. sub anno 1147; Catellum hist. comitum Tolosanorum; Petrum Venerabilem, etc.

5. ⁽¹⁾ Petrus de Marca in hist. Bearnii lib. VIII, cap. 14, sect. 3 scribit Albigenses male de divinitate Christi sensisse et ob id Arianos dictos. ⁽²⁾ Verum potius maxima ex parte Photinianorum eorumque similium quam Arianorum sententiam eos secutos esse patet ex fidei eorum confessione regi Galliarum oblata, quam infra {XXV 8} exhibebimus. ⁽³⁾ In qua ne mentionem quidem faciunt Filii Dei ante nativitatem suam ex virgine existentiae, quam nequaquam silentio involvissent, si opinioni Arianorum essent addicti; si vero forte inter tam multos Albigenses, fuerint quidam Ariani (prout et aliae sectae inter eos fuisse perhibentur), certe non omnes eorum dogmatibus addicti fuisse, praesertim Valdenses, qui surculus Albigensium fuisse videntur. ⁽⁴⁾ Saepius etenim apud scriptores clare ab Arianis distinguuntur vel eis opponuntur. ⁽⁵⁾ Arianorum itaque nomine ideo apud quosdam audiunt quod Trinitatem summamque Filii Dei divinitatem negaverint, prout jam vidimus, quae dogmata non minus a Photinianis eorumque homodoxis quam ab Arianis oppugnata sunt. ⁽⁶⁾ Sic etiam hodie notum est, multos

2. 1–18. cf. Sand, Historia, pp. 396–397, 405–406 || 4. 1–2. cf. Sand, Historia, pp. 388–389 || 5. 1. cf. Sand, Historia, p. 397

3. 2. urbs *sup. l. B* || 4. 2. in annal.] *** *a. c. B* || 5. 5. Filii] Filium *a. c. B* || 5. 6. nuncupari] ****ir* a. c. B*

2. 18. notis *BHD* (not. *B*) : *om. E* || 3. 1. et sanguinem] sanguisque *H* || 4. 1. Romano-Catholicos] Romano-Catholicis *E* || 4. 2. etc. *BH* : *om. DE* || 5. 1. sect. 3 *om. H* || 5. 2. Galliarum *BH* : Gallorum *DE* || 5. 3. ne] vix *E* | quidem *om. D* | involvissent] evolvisset *H* || 5. 5. Filii] Filio *E* | Photinianis] Photinis *H* || 5. 6. sic etiam] si etiam *H*

Arianorum titulo nuncupari, qui in memoratis tantum fidei articulis cum ipsis consentiunt, quamvis in doctrina de persona et praeexistentia Christi ab eis dissentiant.

6. ⁽¹⁾ Huc facit quod Albigenses, qui etiam cathari seu gazari dicti sunt, ordinem suum ex Bulgaria (qua expulsos esse gazaros supra diximus) accepisse et inde in alias oras propagati esse traduntur. ⁽²⁾ Dicuntur enim ibi, prout et in Croatia, Dalmatia aliisque Slavonicis provinciis episcopos suos habuisse, immo memorantur papam suum habuisse in finibus Bulgariae, cujus vices in partibus Tolosanis gerebat Bartholomaeus episcopus. ⁽³⁾ Hinc et ipsi Albigenses vocati sunt Bulgari; vide Roberti Altissiodorensis et Guilielmi Nangiaci chronologiam ad annum 1207; item Nicolai Aegidii historiam Francorum. ⁽⁴⁾ Jam vero Photinianorum doctrinam superioribus temporibus in Bulgaria viguisse supra {cf. XIX 1} demonstravimus. ⁽⁵⁾ In eadem Bulgaria et Slavonia memoratos catharos seu Albigenses ad sua usque tempora perdurasse testatur Aeneas Sylvius Piccolominaeus, qui floruit circa annum 1450

7. ⁽¹⁾ Notandum hic etiam est, partem Albigensium dictos esse bonomios, id est bonos homines, quos eosdem cum Bonosianis fuisse patet ex his, quae apud Sandium ipsum hist. lib. III, p. 396, sub anno 1194 leguntur, ubi haec refert: ⁽²⁾ “Guilhelmus Albigensis episcopus, Guilhelmum Petri de Berenx, affinem suum, moribundum invisit et eum interrogavit quid vellet fieri de se ipso, an in caenobio Galliacy, an Candelii, an in ecclesia Albiensi eligeret sepeliri. ⁽³⁾ Qui respondit: ‘Non oportet episcopum curam habere super his.’ ⁽⁴⁾ Cum ipse deliberasset quid esset factururus, episcopus nihilominus insistebat: quo trium istorum locorum eligeret sepeliri. ⁽⁵⁾ Ille tandem respondit se velle ad bonomios (id est bonos homines) sive Bonosios, hoc est haereticos, deportari; pontifice vero contrarium asserente, quod super hoc licentiam non haberet, ille inquit: ‘Non ad hoc laboretis, quoniam si secus non possem, ad eos reptando quadrupedaliter festinarem.’

6. 3. cf. Sand, Historia, p. 410 || 6. 5. cf. Sand, Historia, p. 404

7. 1. sub anno 1194 in mg. B

6. 2. Croatia] Cronica E | immo memorantur – habuisse om. E || 7. 1. Sandium] Salaminem a. c. H | hist. lib.] lib. hist. E || 7. 2. eum] cum D || 7. 3. super his] sepulchris E || 7. 5. bonos] ad bonos H | festinarem] festinaram ut vid. H

⁽⁶⁾ Haec ex autore antiquo illorum temporum aequali allegat Nicolaus Bertrandius libro de rebus gestis Tolosanorum. ⁽⁷⁾ Auctor autem ille antiquus est Guilielmus de Podio Laurentii chron. Albigen., cap. 3". Hucusque Sandius. ⁽⁸⁾ Quod vero ibidem in parenthesi addit, sicut et id quod p. 366 sub anno 783 scripsit, Arianos posterioribus seculis in Hispania Bonosiacos dictos, non est verum nec ullo modo probari potest; verum id certum est, Bonosiacos Photini secutos esse dogmata, prout supra {XI 10} vidimus.

8. ⁽¹⁾ Porro de multitudine Albigensium et quam longe lateque doctrina eorum sparsa fuerit, multa scribunt historici: vide Poplinerium, hist. Franc. lib. 1; Rainerium in summa contra haereticos seu in libro contra Valdenses, cap. 6; Caesarium; Lucam Tudensem; Marianam; Franciscum Pegnam; Godefridum Coloniensem; Hartmannum Schedel; Polydorum Vergilium, de inventoribus rerum lib. VII, cap. 3; Sabellicum, enn. IX, lib. VI, etc. ⁽²⁾ Ex tam multorum testimoniis sufficere in praesentia audire Caesarium, qui historiae lib. VI, cap. 2, sic de iis scribit: "In tantum", inquit, "Albiensium error invaluit, ut brevi intervallo temporis infecerit usque ad mille civitates, et si non fuisset gladiis fidelium repressus puto quod totam Europam corrupisset".

⁽³⁾ Videmus et hos, prout et alii ante et post contigit, non spirituali sed carnali gladio oppugnatos ac coercitos esse. ⁽⁴⁾ Cum enim Albigensium seu Valdensium doctrinas eorumque assertores adversarii ferre non possent, primo nonnullos sparsim variis in locis ferro, igne, vinculis et aliis atrocibus suppliciis persequebantur. ⁽⁵⁾ Postea cum eos ne sic quidem a sententiis suis abducere possent penitusve ex orbe extirpare bella adversus eos excitarunt in diversis provinciis. ⁽⁶⁾ Inter alia, quorum mentionem iniecimus, anno 1210 memorantur multi Valdenses Moguntiae et Argentorati occisi esse, et quidem una die centum. ⁽⁷⁾ Postea vero anno 1242 in castro Montis Securi dioeceseos Tolosanae ducenti viginti et quatuor ex Albigensium doctrinae sectatoribus (quorum episcopus erat

8. 1-2. cf. Sand, Historia, pp. 402-403 || 8. 6. Sand, Historia, p. 409

7. 8. non est verum] falsum est a. c. B || 8. 7. castro] arce a. c. B

7. 6. antiquo] aliquo antiquo H | allegat] allegavit D | Nicolaus Bertrandius libro de rebus gestis Tolosanorum BH : libro de rebus gestis Tolosanorum Nicolaus scilicet Bertrandius DE (de rebus gestis libro Tolosanorum Nicolaus scilicet Bertrandius a. c. D) || 8. 1. Tudensem] Tradens. H | Pegnam] Regnam H || 8. 2. praesentia] praesentiarum E | Albiensium] Albigensium H | brevi] breve H || 8. 3. ante et post contigit] antiquis obtigit (sic ut vid.) E

Bernardus Martini Cathavellensis, pastor Raimundus Agulhierus, patroni Petrus de Mirapice et Raimundus de Peyrala, toparchae memoratae arcis) ab episcopis Narbonensi et Albigensi ac seneschallo Carcassonensi comprehensi sunt. ⁽⁸⁾ Qui cum sententiam suam mutare nollent sed in ea constanter perseverarent, ignis supplicio affecti sunt; vide Martini Poloni chron.; item chron. Guilielmi de Podio Laurentii, ut et chron. eccl. S. Pauli Narbonensis. ⁽⁹⁾ Memorata autem bella contra ipsos concitata sunt a Romano-Catholicis principibus hortatu Innocentii III, summi pontificis. ⁽¹⁰⁾ Albigensium partes potissimum Raimundus VI, comes Tolosae, ejusque successores ac cognati, et Petrus, Arragonum rex, tutabantur. ⁽¹¹⁾ Duravit hoc bellum sub Philippo, Ludovico VIII et Ludovico IX, Galliae regibus, ab initiis XIII seculi ad annum usque 1229, quo per Ludovicum IX terminatum est. ⁽¹²⁾ Is enim Albigenses armis suis per varias dispersit oras, vide historiam Albigensium; Vicentium Bellovacensem, lib. XXIX et XXX, etc.

⁽¹³⁾ Digna hic sunt commemoratione verba Jacobi Augusti Thuani, quae in praefatione historiae sui temporis in hunc protulit modum {cf. pp. e[r-v]}: ⁽¹⁴⁾ “Contra Valdenses”, inquit, cum exquisita supplicia parum proficerent et remedio quod intempestive adhibitum fuerat malum exacerbaretur numerusque eorum in dies cresceret, justi tandem exercitus conscripti sunt, nec minoris molis bellum quam quod antea nostri adversus Sarracenos gesserant, contra eosdem decretum est. ⁽¹⁵⁾ Cujus is exitus fuit, ut potius caesi, fugati, bonis ac dignitatibus ubique spoliati atque huc illuc dissipati sint quam erroris convicti resipuerint. ⁽¹⁶⁾ Itaque qui armis se initio tutati fuerant, postremo armis victi in provinciam apud nos <et> Gallicae ditionis Alpeis vicinas confugerunt, latebrasque vitae ac doctrinae suae iis in locis repererunt. ⁽¹⁷⁾ Pars in Calabriam concessit in eaque diu atque adeo usque ad Pii IV pontificatum se continuit; pars in Germaniam transiit atque apud Boemos in Polonia et Livonia larem fixit; alii ad Occidentem versi in

8. 8. cf. Sand, Historia, p. 412

8. 11. sub Philippo] ab initiis a. c. B || 8. 15. dissipati sint] dissipati sunt a. c. B

8. 7. Cathavellensis B: Catravellensis H: Catavellensis DE | seneschallo] sede a. c. D || 8. 11. ab initiis] ab initio H | quo] quod H || 8. 13. verba om. E | Jacobi Augusti (Aug. H) Thuani BHD: Jacobo Augusto Thuani E | sui] seu E || 8. 14. inquit om. H || 8. 14. nec minoris – 8. 15. exitus fuit om. E || 8. 15. dissipati sint BD: dissipati sunt HE | resipuerint BE: respuerint HD || 8. 16. qui] quae H | initio] initium ut vid. E | fuerant] fuerunt D | doctrinae suae] suae doctrinae H || 8. 17. transiit] transivit E | alii] aliique H

Britannia perflugium habuerunt".⁽¹⁸⁾ Vide eundem Thuan. hist. lib. V sub anno 1550; Jacobum Usserium de ecclesiae Christianae successu et statu, cap. 8 et 10, etc.⁽¹⁹⁾ Senas etiam Hetruriae civitatem Albigenenses concessisse, ibidemque dogmatibus suis promulgatis non paucos sectatores habuisse testatur Ughellus in Italia Sacra.⁽²⁰⁾ Quamvis vero diversis immaniter vexati modis in tam varias dispersi fuerint regiones, nihilominus tamen reliquiae eorum, fidei ac doctrinae pristinae tenaces, medias inter persecuciones, ad praeteritum usque remanserunt seculum, prout mox videbimus.

9.⁽¹⁾ Nestorianos vulgari opinione de Trinitate et de Christi ante nativitatem ex virgine existentia reclamasse supra cap. 14 diximus ibidemque innuimus quam longe et late doctrina eorum propagata fuerit.⁽²⁾ Hoc etiam XIII seculo circa annum 1268 et 70 permultos Nestorianos in Oriente habitasse Marcus Paulus Venetus testatur, qui dum de Tartaricis regionibus a septemtrione extremae Asiae usque ad extremum Austrum Indiae agit, Christianos illorum locorum Nestorii sententiae addictos fuisse asserit.⁽³⁾ In provincia Cassar, quae tunc magno Chan tributaria erat, scribit Nestorianos suas habuisse ecclesias, lib. I, cap. 37 {38}.⁽⁴⁾ Idem testatur de civitate Sachion in ingressu magnae provinciae Tangutu, cap. 45, et cap. 47 de provincia Chinchinthalas.⁽⁵⁾ Item de regione Erigimul, cap. 62, sequenti etiam 63 capite dicit in provincia Egrigaia Nestorianos tunc temporis tres ecclesias habuisse.⁽⁶⁾ Porro lib. II, cap. 39, ait in provincia Caraiam habitasse nonnullos Christianos Nestorianos.⁽⁷⁾ Eodem libro cap. 61 dicit de civitate Cingianfu, quae est in provincia Mangi, in ea fuisse ecclesias Nestorianorum, quas aedificavit Marsarus Nestorianus, qui a magno Chan in civitate illa praesulatum obtinuit,

9. 1. Nestorianos vulgari – 9. 8. Nestorianam fuisse in mg. B || 9. 1. opinione de Trinitate] de Trinitate opi. a. c. B || 9. 2. circa annum 1268 et 70 sup. l. B | in Oriente] in Oriente, in Tartaricis regionibus a. c. B | Marcus ... testatur] Marcus (asserit a. c.) ... asserit a. c. B | dum] agens a. c. B | extremae ... extremum sup. l. B || 9. 5. etiam] vero a. c. B || 9. 6. lib. II] in libro II a. c. B || 9. 7. Mangi] Mangi (in qua opera multa fiunt ex auro et serico) a. c. B

8. 18. lib. V] lib. 4 D | 1550] 1150 H || 8. 19. Hetruriae] Hetruliae E || 8. 20. diversis] diversus E || 9. 1. de Trinitate et de Christi ... existentia BE: de Trinitate et Christo ... existentia D: de Christi ... existentia et de Trinitate H || 9. 2. hoc etiam – permultos om. E | in Oriente] in omni Oriente ut vid. E | regionibus] regionis E | Indiae] in die E || 9. 2. asserit. – 9. 3. In] asserit enim E || 9. 3. Cassar] Kassa D | quae] qui H | tunc] tam E | magno] magni H || 9. 4. Sachion] Sanchion H | Tangutu B: Tangut DE: Tanguith H | cap. 45] c. 14 H || 9. 5. cap. 62] cap. 42 E | dicit] dicit dicit H | temporis] tempore H || 9. 6. cap. 39] c. 34 E | Caraiam B: Charajam DE: Carajath H | nonnullos] nonnulla E || 9. 7. Cingianfu B: Cingianpha HE (Cingianfa E) : Cingiamphu D || 9. 7. Marsarus] Maximus E

anno 1288. ⁽⁸⁾ Tandem cap. 64 scribit in maxima totius Orientis urbe Quinsai ecclesiam Nestorianam fuisse.

10. ⁽¹⁾ Circa annum 1270 excommunicati sunt a Stephano, Parisiensi episcopo, in scriptis, qui sequentes articulos publice docebant: 1. Quod Deus non est trinus et unus, quoniam Trinitas non stat cum summa simplicitate, ubi enim est pluralitas realis, ibi necessario est additio et compositio; 2. Quod Deus non potest generare sibi similem, quod enim generatur ab aliquo, habet principium aliquod, a quo dependet, et quod in Deo generare non est signum perfectionis, etc. ⁽²⁾ Additur eis responderi non potuisse ad has objectiones. ⁽³⁾ Vide Centuriatores Magdeburgenses, qui dicunt hoc accidisse anno 1226. ⁽⁴⁾ Atqui Stephanus non fuit episcopus Parisiensis ante annum 1268. ⁽⁵⁾ Probabile est et hos ex Albigensibus seu Valdensibus fuisse.

11. ⁽¹⁾ Anno circiter 1290 floruit Raimundus Lullus Majoricensis, insignis philosophus, qui etiam Trinitatis unitam essentiam et personarum aequalitatem oppugnasse dicitur atque docuisse Deum Patrem fuisse ante Filium seu priorem eo, etc. ⁽²⁾ Vide Sanderum, lib. VII de visibili monarchia; Centuriatores Magdeburgenses; Genebrardum, chron. anno 1288 ex Bernardi Lutzeburgensis catal. haeret.

10. 1–4. cf. Sand, Historia, p. 414 || **11. 1–2.** cf. Sand, Historia, p. 415

9. 1. Nestorianos vulgari – **9. 8.** Nestorianam fuisse *in mg. B* || **9. 8.** in maxima] de maxima *a. c. B*

10. 1. quoniam] quia *H* | est pluralitas] pluralitas *E* | generare sibi] sibi generare *E* | perfectionis, etc.] perfectionis *H* || **10. 2.** responderi] respondere *E* || **10. 4.** 1268] 1288 *p. c. ut vid. E* || **11. 1.** circiter 1290 *BE* : 1290 circiter *D* : circa 1290 *H* | Lullus] Rullus *E* | essentiam] essentiam Patrem fuisse ante Filium seu priorem *a. c. E* | Deum Patrem] Patrem *E* | priorem eo etc. *BH* : priorem etc. *D* : priorem *E* || **11. 2.** Genebrardum *BD* : Genebrandum *E* : Genebrardi *H* | Lutzeburgensis *BH* : Lucemburgensis *DE*

Caput XXIV

Continens seculum XIV et XV

1. ⁽¹⁾ Anno undecimo supra millesimum trecentisimum damnatus est decreto Clementis V papae ordo templariorum multique eorum in Gallia combusti sunt, bona vero ac fortunae eorum a Philippo rege partim hospitalariis (ut vocantur) adjudicatae, partim vero in fiscum relatae, atque ita penitus extirpati sunt. ⁽²⁾ Ideo autem id eis evenisse dicitur, quod a catholicis sacris alieni essent et quod impiam et haereticam profiterentur religionem negando Christum esse ipsum Deum, nimirum summum; hinc (ut vulgo fieri solet) cum Turcis ac Sarracenis sensisse dicuntur. ⁽³⁾ Vide Platinam; P. Aemilium, lib. VIII; Blondum, decad. 2, lib. IX; Nauclerum gener. 19; Marianam, hist. Hispaniae XV, 10; Albertum Argentinensem; Villanum, lib. VIII, cap. 92. ⁽⁴⁾ Porro Gaufridus, chron. parte 1, cap. 31 circa finem jam seculi IX templarios recenset inter diversorum ab ecclesia Romana dogmatum sectatores.

2. ⁽¹⁾ Eodem seculo contra memoratos Valdenses in variis locis inquisitio grassata est, quae circa annum 1330 et in Bohemia Poloniaque facta est. ⁽²⁾ Sub idem etiam tempus in Italiae provincia Lombardia iidem Valdenses sedes suas potissimum fixerant. ⁽³⁾ Qua de re auctor catalogi testium veritatis, lib. XV, haec scribit: “Habeo”, inquit, “inquisitionem in Bohemia et Polonia contra Valdenses sub rege Bohemiae Johanne circa 1330 Domini annum factam, ubi inter alia disserte fit mentio collectarum, quas fratribus et praeceptoribus suis in Lombardiam soliti sunt mittere. ⁽⁴⁾ Et in alia inquisitione invenio”, pergit idem, “eos esse solitos ex Bohemia discendi theologiam causa ad suos praeceptores Valdenses in Lombardiam proficisci veluti ad scholam seu academiam quandam”. ⁽⁵⁾ Similia his refert Trithemius, chron. Hirsaugensi, etc. ⁽⁶⁾ Valdenses etiam videntur fuisse qui imperante Carolo IV circa annum 1370 in Bohemia eique vicinis

1. 3. cf. Sand, Historia, p. 416 || 2. 3-4. Wengerscius, Slavonia, p. 14 || 2. 6. cf. Sand, Historia, p. 418

1. 1. undecimo] decimo tertio a. c. B | decreto Clementis V papae in mg. B || 1. 2. autem id is evenisse dicitur in mg. B | hinc] hinc ** a. c. B || 2. 3. haec scribit] p**** a. c. B

1. 1. anno undecimo supra millesimum trecentisimum B: anno 11 supra MCCC D: anno 1311 H: anno undecimo supra millesimum E || 1. 2. esse ipsum] ipsum esse D || 1. 3. Marianam] Mariam D | Romana] Roma D || 2. 2. provincia] provinciae H || 2. 3. rege BH: regno DE | collectarum] collectorum E || 2. 4. pergit idem om. H | in Lombardiam om. H || 2. 5. etc. BH: om. DE

regionibus dogmati de Trinitate contradixerunt, quamobrem Carolus IV haeresin hanc in regno Bohemiae decreto prohibuisse scribitur, vide Constitutiones Carolinas, rubrica 1 et 3; Dresserus etiam testatur anno 1376 in Bohemia religione mutata tumultuari coeptum esse. ⁽⁷⁾ Porro Valdenses circa initia XIII seculi in Bohemiam jam commigrasse supra {XXIII 8} ex Thuano vidimus. ⁽⁸⁾ David quoque Chytraeus memoriae prodidit Valdenses in Bohemia duobus fere seculis ante Hussum doctrinae suae semina sparsisse, quae inde per Moraviam, Poloniam, Silesiam et quasdam Balthici littoris regiones multis ante Hussum annis propagata sunt, etsi non ita aperte et confertim: vide Chytraeum in orat. de statu ecclesiae. ⁽⁹⁾ Stranchus vero, reipublicae Bohemiae cap. 6, ex Hageco refert religiosos quosdam ex Galliis, Petri Valdi discipulos, Germania profligatos, in Bohemiam anno 1176 venisse et delecto ad Zatecium domicilio permultos sibi ex qualisqualis tum adhuc Graecae observantiae incolis familiares fecisse. ⁽¹⁰⁾ Ineunte etiam XVI seculo Valdenses seu Albigenes in Bohemia adhuc extitisse et negasse in divinis trium personarum essentiam traduntur. ⁽¹¹⁾ Eorundem Valdensium e Gallia pulsorum pars in finibus Austriae circa annum 1450 latitasse fertur. ⁽¹²⁾ Re autem patefacta, episcopus eorum Stephanus nomine Viennae ad rogam damnatur ignique exurit, reliqui vero hinc inde disperguntur. ⁽¹³⁾ Plerique eorum in Marchiam et inde postea in Moraviam delati esse dicuntur. Vid. Camerarii hist. de fratribus Bohemis.

3. ⁽¹⁾ Eodem decimo quinto seculo floruit Augustinus (vulgo de Roma vocatus), archiepiscopus Nazarenus, cujus dogmata haud multum abludebant a veterum Nazaraeorum sententia. ⁽²⁾ Docebat enim humanam naturam in Christo esse ipsum Christum Filium Dei, seu personam ejus; item naturam humanam Christi esse personam τοῦ λόγου, id est Verbi; eandem etiam humanam naturam Filii Dei Deum appellare non dubitavit. ⁽³⁾ Propterea libellus in quo haec continebantur damnatur in concilio Basileensi anno 1435 celebrato. ⁽⁴⁾ In quo concilio sub titulo “De condemnatione libelli fratris

2. 6. cf. Sand, Historia, p. 418 || 2. 8–9. cf. Wengerscius, Slavonia, p. 14

2. 7. ex Thuano in mg. B || 3. 1. eodem] sub ut vid. a. c. B

2. 6. dogmati] dogmate E | et 3 BH : et 2 DE | Dresserus] Dresselus E | 1376] 1676 H || 2. 7. ex Thuano vidimus BH : vidimus ex Thuano DE || 2. 8. Chytraeus BHD (Chitraeus D) : Chirtheus E | prodidit] prodit E || 2. 9. Zatecium] Zacetium H | familiares] familiaris H || 2. 13. delati] deleti H || 3. 1. Nazarenus] Romanus H || 3. 2. humanam] humano H | Christi esse] esse Christi H || 3. 3. Basileensi BE : Basileense HD

Augustini de Roma archiepiscopi Nazareni” de libello et doctrinis ejus hoc decretum legitur: ⁽⁵⁾ “Sacrosancta generalis synodus Basileensis, etc., libellum quendam editum a magistro Augustino vulgariter dicto de Roma, archiepiscopo Nazareno, cujus primus tractatus de sacramento unitatis Jesu Christi et ecclesiae sive de Christo integro intitulatur, secundus de Christo capite et ejus inclyto principatu, alius de caritate Christi circa electos et ejus infinito amore, tanquam non sanam et erroneam in fide doctrinam continentem cum suis defensoribus damnat et reprobat”, etc. ⁽⁶⁾ “Has etiam, quae sequuntur, propositiones: humana natura in Christo vere est Christus; humana natura in Christo est persona Christi; ratio suppositalis determinans humanam naturam in Christo non realiter distinguitur ab ipsa natura determinata; natura humana in Christo procul dubio est persona Verbi et Verbum in Christo natura assumpta est realiter persona assumens; natura humana assumpta a Verbo ex unione personali est veraciter Deus naturalis et proprius”, etc. Vide Acta concilii Basileensis.

4. ⁽¹⁾ Circa annum millesimum et quingentesimum Petrus Aranda, episcopus Calagurritanus et magister domus Palatii in Hispania, accusatus est haereseos, ideo quod dixerit legem Mosaicam habere unum principium (id est unum Deum), Christianam vero tria, nempe Patris, Filii et Spiritus Sancti (prout communis est opinio, ipse enim solum Patrem summum Deum esse credit), praeterea quod docuerit Christum passum non esse, si Deus est (altissimus nimirum). ⁽²⁾ Videtur enim non potuisse comprehendere quomodo ipse summus Deus pati et mori potuerit. ⁽³⁾ Propter has doctrinas deponitur a muniis suis atque perpetuo carceri mancipatur in castro Sancti Angeli. Vide Johannem Brocardum diar. Alex., 6.

4. 1–3. cf. Sand, Appendix, p. 84

3. 4. hoc decretum legitur] haec decernuntur a. c. B | hoc] tale a. c. B || 3. 5. Augustino] vulg- a. c. B | (reprobatur) etc. sup. l. B || 3. 6. natura humana assumpta] natura humana in Christo a. c. B || 4. 1. ipse enim – esse credit in mg. B

3. 5. vulgariter dicto de Roma] de Roma vulgariter dicto H | ejus inclyto] inclyto D || 3. 6. natura humana assumpta a Verbo] natura humana assumpta est realiter assumens, natura humana assumpta a Verbo H || 4. 1. millesimum et quingentesimum B : 1500 HE : 150 D | accusatus est BD : accusatur HE | opinio] opinio, praeterea quod docuerit a. c. DE | altissimus nimirum] scil. altissimus H || 4. 2. potuerit BH : potuit DE | a muniis] amicus ut vid. H || 4. 3. carceri] carcere H | vide Johannem – Alex. 6 om. H

Caput XXV

Continens seculum XVI et XVII

1. ⁽¹⁾ Circa initium decimi sexti seculi superstites fuerunt in Bosnia qui negabant Christum Dominum Patri suo esse homousion, teste Raphaelae Volaterrano. ⁽²⁾ Verisimile est eos hanc doctrinam hausisse a vicinis Bulgaris, quos Photinianorum sententiae addictos fuisse supra vidimus.

2. ⁽¹⁾ Eodem decimosexto seculo ineunte repertos esse anno 1503 in India regione Cotum vel Coulang in vicinia Cochini Christianos Nazaraeos dictos, qui gloriati sunt se a temporibus sancti Thomae illic substituisse, supra capite I inuimus. ⁽²⁾ Ibidem qualis Nazaraeorum sententia fuerat demonstravimus. ⁽³⁾ Nazaraei hi iidem esse videntur cum Christianis sancti Thomae (de quibus ibidem egimus), quorum in eadem India in regionibus Socotora, Malabar, Cormandel, Cranganor, Trevancor, Nagapatan, Maliupur et Angamale, ut et in ipsis memoratis Coulang et Cochino haud contemnendus numerus ad nostra usque tempora permanere dicitur. ⁽⁴⁾ Hi autem, prout et Nazaraei, vulgari Trinitatis dogmati reclamant.

3. ⁽¹⁾ Injecimus supra, cap. I, ex Philippo Baldaeo, accurato rerum Indicarum scriptore, mentionem de origine et progressu eorundem, quos ad hodiernum usque diem

1. 1. cf. Sand, Historia, p. 423

1. 1. initium] initia a. c. B | suo in mg. B || 2. 1. anno 1503 sup. l. B | in Indiae regione – in vicinia Cochini] in Cotum seu Coulang (*ut vid.*) prope Cochinum a. c. B | Christianos] Christianos a. c. B | temporibus] tempore a. c. B | capite] seculo a. c. B || 2. 2. ibidem] ibidemque a. c. B || 2. 3. de quibus] quorum mentionem a. c. B | quorum] qui a. c. B | Socotora sup. l. B | Malabar, Cormandel in mg. B | Trevancor in mg. B : Coulang, etc. *ut vid.* a. c. B | ut et in ipsis] immo et in ipsis a. c. B : non procul a a. c. B | ipsis memoratis] ipsos memoratos a. c. B | Coulang et sup. l. B | ad nostra] ad nostra a. c. B | usque tempora permanere dicitur] usque (etiamnum a. c. [usque a. c.]) super **** * a. c. B || 2. 4. vulgari sup. l. B || 3. 1. injecimus supra – 3. 7. Syriaco usos esse, etc. in folio postea inserto B || 3. 1. cap. I sup. l. B

1. 1. initium decimi sexti seculi] initia seculi XVI H | Volaterrano B : Volaterano H : Wolaterano D : Bolaterano E || 1. 2. verisimile BHE (verosimile *ut vid.* a. c. E) : vero simile D | Photinianorum] Photiniarum H || 2. 1. repertos esse anno 1503] anno 1503 repertos esse H || 2. 2. ibidem BH : ibidemque DE || 2. 3. Socotora] Sochotera D | Malabar] Malaba E | Cormandel BH : Chormaldlae D : Kormander E | Nagapatan BE : Nagapatam H : Napachan D | Angamale] Agamale H || 2. 4. vulgari] vulgaris D, a. c. E | dogmati reclamant BH : dogmati reclamant. Boterus relatione – tam remotis (*cf. infra*, 4. 3) a. c. D, a. c. E || 3. 1. injecimus] inspecimus E

existere et Christianos sancti Thomae vocari attestatur. ⁽²⁾ Idem auctor, cap. 20, {p. 134}, refert habuisse eos episcopos suos in Cochinchina, Coulang et Cranganor, qui missionem suam habuerunt a patriarcha Alexandrino vel Babylonico (vel, ut Alexander Ross, cap. 14, {pp. 491–492}, scribit, suberant patriarchae Nestorianorum in Musal sedem suam habenti). ⁽³⁾ Postmodum vero ait eos unionem fecisse cum Romano-Catholicis et ab iis multas superstitiones, a quibus antea immunes erant, hausisse. ⁽⁴⁾ Dicit enim archiepiscopum Indiae inductum a Lusitanis anno 1562 a suo patriarcha descivisse et papae Romani clientem factum esse, cum hac tamen conditione vel exceptione, ut antiquam suam religionem retinerent, quoniam in synodo Goae in India celebrata constitutum erat, ne ulla mutatio in antiquis ceremoniis et ritibus ecclesiae fieret. ⁽⁵⁾ Verum post obitum hujus archiepiscopi scribit successorem ejus anno 1599 in alia synodo cum suis compresbyteris Romana sacra prorsus amplexum esse; addit tamen remanere in memoratis locis nonnullos, qui Romanum pontificem ejusque sacra non agnoscunt, eosque testatur Nestorii doctrinam de Christo Domino sequi, cui etiam addictos fuisse dicit omnes antequam papam Romanum pro capite agnoscerent. ⁽⁶⁾ Immo ait eos Nestorium pro sancto habuisse, Cyrillum vero Alexandrinum damnasse. ⁽⁷⁾ Refert etiam eos sacram coenam Domini sub utraque specie, nempe panis et vini, celebrasse, nullas imagines sanctorum in ecclesiis suis habuisse (excepta tantum cruce), presbyteris eorum mortua uxore ad secunda vota descendere non integrum fuisse (quod etiam apud Graecos, Armenios et Abyssinos observatur), testamento eos in ecclesiis suis Syriaco usos esse, etc.

4. ⁽¹⁾ Boterus, relatione univers. parte 4, lib. 2, tit. “Status veterum Christianorum Indiae”, tale iisdem dat elogium: ⁽²⁾ “Florent”, inquit, “hodie in India Christiani, qui dicuntur sancti Thomae, quia ab ipso eorum majores hauserunt lumen evangelii. ⁽³⁾ Hi

4. 2–4. Sand, Appendix, p. 93

3. 1. iniecimus supra – 3. 7. Syriaco usos esse, etc. *in folio postea inserto B* || 3. 1. attestatur] idem attestatur *a. c. B* || 3. 2. cap. 20] *** *a. c. B* | vel ut Alexander – suam habenti *in mg. B* | cap. 14] refert *a. c. B* | suberant *sup. l. B* || 3. 3. superstitiones *sup. l. B* || 3. 7. presbyteris] presbyteros *a. c. B* | quod etiam – Abyssinos observatur *in mg. B* || 4. 1. relatione univers. – Christianorum Indiae *in mg. B* : relat. univers. *a. c. B* | iisdem] ipsis *a. c. B*

3. 2. Cochinchina *BH* : Cholin *D* : Crephin *E* | Coulang] Choulang *E* | Musal *BD* : Masal *H* : Musarch *E* | habenti] habente *E* || 3. 5. agnoscerent] agnosceret *D* || 3. 7. in ecclesiis suis] in ecclesias *H* | presbyteris *BH* : presbyteros *DE* | descendere] descendi *H* | usos] usus *H* || 4. 1. iisdem] eis *D*

Christiani in regionibus tam remotis a sede apostolica et in medio idololatrarum et Mahometanorum semet, ut rosa inter spinas, conservarunt intactos. ⁽⁴⁾ Verum equidem est eos infectos esse variis erroribus natis partim ex Arii, partim ex Nestorii haeresibus,” etc. ⁽⁵⁾ Cum Ario procul dubio (prout et alii hodiernis temporibus) ideo sensisse dicuntur quod solum Patrem summum esse crederent Deum; cum Nestorio vero, quod Christum ante nativitatem ex virgine extitisse negaverint. ⁽⁶⁾ Porro de ipsis Nestorianis eorumque multitudine, supra cap. 14 et 23 egimus. ⁽⁷⁾ Eisdem et hodie magno numero in Oriente reperiri hodierni historici et geographi testantur, prout jam supra innuimus. ⁽⁸⁾ Alexander Ross in libro de religionibus mundi Anglica lingua edito, cap. 14, et Baldaeus modo a nobis citatus, {p. 136}, referunt permultos eorum etiamnum habitare in magna parte Asiae Babylone, in Mesopotamia, Assyria, Parthia, Media, Cathaja et India. ⁽⁹⁾ Immo Baldaeus cum Marco Paulo Veneto, cujus testimonia supra {XXIII 9} allegavimus, dicit vix alios Christianos in Oriente ab illa parte fluvii Tigridis reperiri praeter Nestorianos. ⁽¹⁰⁾ Addit patriarchae eorum sedem esse in Mesopotamia in urbe Muzal, sita ad fluvium Tigrim, in qua, ut fertur, quindecim ecclesiae et circiter 40 millia Christianorum existunt. ⁽¹¹⁾ Modo citatus Alexander Ross scribit, {p. 491}, hanc civitatem Musal quosdam putare ipsam Babylonem esse, alios Seleuciam, alios vero partem antiquae urbis Nini- ves. ⁽¹²⁾ Idem refert Nestorianos cruces quidem habere, sed nequaquam imagines aut figuras crucifixi; confessionem esse auricularem ab iis rejici, sacram coenam Domini

4. 2–4. Sand, Appendix, p. 93; cf. Sand, Historia, p. 193

4. 3. Mahometanorum] Machometanorum a. c. B || 4. 5. procul] omni ut vid. a. c. B || 4. 6. porro de ipsis – 4. 7. supra innuimus in mg. B || 4. 8. Alexander Ross – 4. 10. Christianorum existunt postea add. B (in folio inserto de quo cf. supra, 3. 1–3. 7) || 4. 8. in magna parte Asiae sup. l. B || 4. 9. Baldaeus cum Marco – supra allegavimus in mg. B || 4. 10. circiter sup. l. B || 4. 11. modo citatus – 4. 12. sub utraque specie, etc. in mg. B || 4. 11. ipsam sup. l. B || 4. 12. cruces] sub cruces a. c. B | cruces ... habere] crucibus uti a. c. B | confessionem ... ab iis rejici] item rejicere eos a. c. B | esse sup. l. B | sacram] sacram vero a. c. B

4. 3. idololatrarum] idolatrarum H | Mahometanorum B: Mahumethanorum E: Mahumedanorum D: Mohometanorum H | intactos] intalctos H || 4. 4. partim (primum D) ex Arii, partim ex Nestorii haeresibus, etc. BDE: partim ex Arii et Nestorii haeresibus H || 4. 5. Ario] Arii H | crederent Deum] Deum crederent D || 4. 6. egimus] egimus. Vid. ibi E || 4. 8. religionibus] relig. B: rell. H: religione DE || 4. 11. citatus] citatis H | Seleuciam] Seleuciam esse H | partem antiquae] antiquae (antequam a. c.) partem H || 4. 12. Nestorianos] Christianos D | cruces quidem] quidem cruces H | esse BH: om. DE

administrare sub utraque specie, etc. ⁽¹³⁾ Haithonus, Armenus historicus et geographus, scribit non tantum in Chaldaea sed et in Syria habitasse Nestorianos, vide libri de Tartaris cap. 11 et 14.

5. ⁽¹⁾ Jacobitas quoque, qui ad hodierna usque tempora in Oriente existere dicuntur, Nazaraeorum homodoxos esse supra, cap. 1, testimoniis variorum probavimus. ⁽²⁾ Memorati Alexander Ross, {de relig., cf. p. 492}, et Baldaeus dicto loco, {p. 136}, scribunt permultos eorum hodie degere in Syria, Aleppi, in Cypro, Mesopotamia, Babylonia et Palaestina, patriarcham vero eorum habitare in Caramit, antiqua metropoli Mesopotamiae, vocari tamen Antiochenum, quia quondam Antiocheno suberant patriarchae. ⁽³⁾ Immo addit Baldaeus et Hierosolymitanum patriarcham Jacobitam esse eosque unam tantum in Christo Domino naturam profiteri asserunt. Dicunt etiam rejici ab iis purgatorium sed credere eos animas dormire usque ad diem iudicii. ⁽⁴⁾ Orationes etiam pro mortuis non admittere neque auricularem confessionem; presbyteros eorum uxoratos esse, sacram coenam Domini sub utraque celebrare eos specie, idque cum pane azymo, quo etiam pacto Armenii sacram eucharistiam administrant; Coptos (aliis Cophtos) etiam seu Aegyptios Christianos quondam Aegophtos vocatos (qui a patriarcha Alexandrino, qui nunc Cairi degit, dependent), immo et maximam Abyssinorum ejusdem religionis cum Jacobitis et unius in Christo naturae assertores esse iidem Ross, {cf. p. 492}, et Baldaeus ibidem, {p. 137}, referunt. ⁽⁵⁾ Praeterea scribunt eos sacram synaxim sub utraque specie peragere, purgatorium non agnoscere, pro mortuis nullas

4. 13. Haithonus Armenus – cap. 11 et 14 in mg. B || 5. 1. Jacobitas quoque – variorum probavimus i. l. B | quoque qui | Nazaraeorum homodoxos a. c. B | dicuntur, Nazaraeorum homodoxos esse in mg. B || 5. 2. Memorati Alexander – 5. 6. nuncupari asserit postea add. B (in folio inserto de quo cf. supra, 3. 1–3. 7) || 5. 2. Memorati Alexander – et Baldaeus] memoratus Alexander a. c. B | dicto loco scribunt] ** a. c. B | antiqua metropoli] antiquo emporio a. c. B | vocari tamen – suberant patriarchae in mg. B || 5. 3. Baldaeus i. l. B | asserunt] asserit a. c. B | dicunt] dicit a. c. B || 5. 4. orationes etiam – eucharistiam administrant in mg. B | admittere] admittunt a. c. B | eos sup. l. B | Armenii] Armenii, etc. a. c. B | al. Cophtos] ** a. c. B | quondam Aegophtos vocatos sup. l. B | qui nunc Cairi degit sup. l. B | iidem Ross et Baldaeus ... referunt] idem Baldaeus ... refert a. c. B || 5. 5. praeterea scribunt] de Abyssinis etiam scribit a. c. B | scribunt] scribunt de iis a. c. B | sacram sinaxim – peragere sup. l. B

4. 13. Haithonus BH: Haytonus D: Hajdonus E || 5. 2. Caramit BH: Cararajth D: Chararajths E | Antiocheno BD: Antiochenia ut vid. E: Antiochena H || 5. 3. asserunt BH: asserit DE | rejici ab iis BH: ab eis rejici DE | animas om. D || 5. 4. Armenii] Armenii, etc. a. c. H | (al. Cophtos) etiam seu B: Cophtos etiam sive D: etiam (sive a. c.) Cophtos seu (etiam a. c.) E: vel Cophtos etiam seu H

preces nec ulla sacrificia facere, Cophotos vero insuper Romanam ecclesiam pro haeretica ducere. ⁽⁶⁾ Porro Abyssinos, solo verbo Dei contentos, traditiones rejicere, sacram eucharistiam publice in templis stando peragere, nec licere cuiquam privatim ea uti, ne ipsi regi quidem, quem regem eorum persaepe principem Jacobitarum nuncupari asserit.

6. ⁽¹⁾ Christianos etiam sancti Johannis mysterium sanctae Trinitatis non agnoscere et in eodem Oriente hodiernis adhuc temporibus existere testis est Tavernerius in itinerario Persico Gallica lingua conscripto, quod non pridem in lucem prodiit, in quo (verbis ejus latine redditis) de origine et progressu horum Christianorum haec leguntur: ⁽²⁾ “Christiani sancti Johannis habitabant olim juxta Jordanem, in quo Johannes baptizabat et a quo nomen acceperunt. ⁽³⁾ Quando Mahometani occupabant Palestinam, licet Mahomed sua manu his Christianis dederit privilegium, quo defendebantur ab injuriis (alias enim nemo eorum superstes mansisset), post mortem tamen Mahumedis successores ejus decreverunt abolere hanc gentem et propterea destruxerunt eorum ecclesias, combusserunt eorum libros eosque ipsos extremis suppliciis affecerunt. ⁽⁴⁾ Compulsi itaque fuerunt fugere in Mesopotamiam et Chaldaeam, ubi aliquandiu subjecti fuerunt patriarchae Babylonio, a quo tamen separati sunt abhinc annos 170 vel circiter. ⁽⁵⁾ Habitatum iverunt in Persiam et Arabiam in oppida circumvicina Balsarae”, etc. ⁽⁶⁾ Et mox: “In nullo”, inquit, “oppido nec pago vivunt, in quo non sit fluvius (per immersionem enim baptismum peragunt), asseruerunt autem mihi”, pergit ille, “quidam eorum episcopi Christianos istorum locorum constare 25.000 ferme familiis. ⁽⁷⁾ Sunt inter eos mercatores sed plerique opifices, ut aurifabri, ferrarii et lignarii fabri. ⁽⁸⁾ Ipsi lingua sua se vocant

6. 2–10. Sand, Appendix, p. 94

5. 5. nullas preces nec ulla sacrificia] nulla sacrificia a. c. B | ulla sup. l. B | Cophotos vero – haeretica ducere in mg. B || 5. 6. porro Abyssinos – contentos sup. l. B | porro Abyssinos] Abyssinos vero insuper a. c. B | eucharistiam] synaxin sub specie panis ac vini a. c. B || 6. 1. testis] ** a. c. B | quod non – prodiit in mg. B || 6. 5. Arabiam] vicinia ** a. c. B || 6. 6. per immersionem – peragunt in mg. B | autem sup. l. B || 6. 7. ferrarii] item a. c. B

5. 5. ulla sup. l. H || 5. 6. verbo] verbi H || 6. 1. Persico] suo Persico H | conscripto] scripto D || 6. 3. Mahometani BH: Mahumetani DE | Mahomed B: Mahomet H: Mahumet D: Mahmet E | sua manu] manu sua H | nemo eorum] eorum nemo H | mansisset] fuit a. c. H | Mahumedis] Mahomedis H | combusseruntque BH: combusserunt DE || 6. 4. Chaldaeam] Cardaeam D | annos 170 vel circiter] circiter 170 *** E || juxta 6. 6. praebet in mg. E: NB || 6. 6. inquit om. H | asseruerunt] asserunt H | quidam] quidem H | 25000 ferme] fere 2500 H

Mendai Jachia, id est discipulos Johannis, a quo dicunt se fidem accepisse, libros et ritus”, etc. ⁽⁹⁾ His adjungit de iisdem haec: “Non cognoscunt mysterium sanctae Trinitatis et cum Mahumedanis tantum credunt Christum Spiritum et Verbum Patris aeterni. ⁽¹⁰⁾ Nolunt admittere aeternam generationem Jesu Christi quoad divinitatem. Episcopi eorum sunt uxorati, sed priore eorum uxore mortua non nisi virginem ducere possunt”, etc. ⁽¹¹⁾ Notandum vero est memoratum patriarcham, qui Babylone sedem suam habuisse dicitur, ut quidam volunt, ex Nestorianis fuisse eisque, ut et Christianis sancti Thomae, praefuisse.

7. ⁽¹⁾ Sub memorati etiam decimi sexti seculi exortum permanebant adhuc in confinibus Galliae Albigenenses seu Valdenses, nequicquam in eos freudentibus adversariorum clericis. ⁽²⁾ Anno enim 1506 incendebant regem Ludovicum XII cardinales et episcopi aliquot adversus Merindolanos et Cabrierienses, reliquias veras Albigenensium Christianorum, quippe veneficos, incestos, haereticos ac proinde tollendos esse. ⁽³⁾ Merindolani et Cabrierienses subodorati quae cardinales et episcopi in se consilia coquerent et quam atrocibus delationibus aures animumque regis implere niterentur, mittunt ad regem legatos et innocentiam suam testantur. ⁽⁴⁾ Eos legatos aditu regis cardinales prohibere conabantur, regem monentes ne illis pro se dicendi apud se potestatem faceret, dicentes jure canonico prohiberi, ne quis cum haereticis communicet. ⁽⁵⁾ Tum rex: “Etiamsi”, inquit, “mihi in Turcam aut diabolum bellum suspiciendum esset, eos tamen prius audire vellem”. ⁽⁶⁾ Hoc responso cardinalibus dato accitos legatos Ludovicus introduci jubet. ⁽⁷⁾ Illi reverenter ipsi exponunt Merindolanos et Cabrierienses evangelium, Biblia, symbolum apostolicum, Dei praecepta, sacramenta agnoscere atque amplecti, caeterum nec papae nec ipsius doctrinae credere; si secus esse rex deprehenderet, se nullum supplicium recusare. ⁽⁸⁾ Ea itane se haberent an secus rex scire

6. 2–10. Sand, Appendix, p. 94 || 7. 2–13. Sand, Historia, p. 422

6. 9. non cognoscunt] non cred- a. c. B || 6. 11. vero est] vero est, ut quidam referunt a. c. B | ut (*sup. l.*) et Christianis S. Thomae in *mg.* B | praefuisse] praefuisse. [*supra del.*] Nestorianorum autem magnum numerum in Oriente etiamnum reperiri supra [monuimus *del.*] monuimus a. c. B

6. 8. ritus] litus H || 6. 9. credunt Christum] Christum credunt H || 6. 11. eisque] ejusque H || 7. 1. confinibus BD : confinibus HE | nequicquam B : nec quicquam D : nequicquam HE | eos] eis H || 7. 2. enim om. D | incestos BH : incastos D : incestuosos E || 7. 7. Merindolanos] Merindiolanos H | esse] esse esse H

voluit. ⁽⁹⁾ Itaque ea de re Adamo Fumaeo, libellorum supplicum magistro, et M. Parvo Dominicano, qui illi a confessionibus erat, quaestionem mandat. ⁽¹⁰⁾ Illi ea in loca profecti et quaestionibus peractis reversi regi referunt illis in locis homines baptisari, articulos fidei et decalogum doceri, dominicos dies religiose coli, Dei verbum exponi, veneficia et stupra apud eos nulla esse, caeterum se in ipsorum templis neque imagines neque ornamenta missae ulla reperisse. ⁽¹¹⁾ His auditis rex in haec verba jurejurando addito erupit: “Me”, inquit, “et caetero meo populo catholico meliores illi viri sunt!”. ⁽¹²⁾ Hinc exercitum ad eos delendos paratum reduci curavit, insuper vero privilegia eorum ac immunitates confirmavit. ⁽¹³⁾ Videatur Carolus Molinaeus, lib. de monarch. Francorum, {cf. pp. 56–57}, et Petrus Vesembecius et alii recentiores, qui ex ipsis haec depromserunt, ut M. Zuerius Boxhornius, etc.

8. ⁽¹⁾ Tandem anno 1545 memoratae illae Albigenisium seu Valdensium, immo et furo-
ris inimicorum reliquiae, Merindolani nimirum et Cabrarienses in Venasciensi comitatu
sub patrocínio olim toparcharum de Cabriera degentes horrenda a Romano-Catholicis
persecutione (in qua non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus peperc-
runt) ad Merindolam et in viciniis obrutae immaniterque vexatae penitus fere extirpa-
tae sunt. ⁽²⁾ Videantur Johannis Sleidani comment. de statu religionis et reipublicae lib.
XVI; Thuani hist. lib. VI, cap. 26; item lugubris narratio de excidio Valdensium et Albi-
gensium et Petri Vesembecii oratio de Valdensibus et Albigensibus, ut et Abrahamus Bu-
cholcerus ad annum 1545, etc. ⁽³⁾ Prius tamen antequam haec desolatio eorum accideret,
anno nempe 1544 tanquam in perenne innocentiae suae testimonium obtulerunt Fran-
cisco I regi Galliae fidei suae confessionem, primaevam veritatem simplicitatemque

7. 2–13. Sand, Historia, p. 422

7. 10. peractis] perfectis a. c. B || 7. 11. in haec] nequam ut vid. a. c. B | verba jurejurando addito in mg. B || 7. 13. qui ex ipsis haec depromserunt in mg. B || 8. 1. non aetate confectis in mg. B | non mulieribus, non infantibus] nec ... nec a. c. ut vid. B

7. 9. supplicum] supplicium H | M. BH: M. M. DE || 7. 9. a confessionibus – 7. 10. Illi om. H || 7. 10. re-
versi om. H | verbum] verba H || 7. 13. videatur Carolus Molinaeus BH: vid. Carol. Molinaeus D: vid. Car-
rolum Molinaeum E | M.] M. M. D | etc. BH: om. DE || 8. 1. et furoris] furoris D | Merindolani] Merin-
diolani H | toparcharum] toparchorum H | in viciniis] viciniis D || 8. 2. Johannis om. H | Bucholcerus
B: Bucolcerus E: Buceulcer D: Buchholz. H | etc. om. D || 8. 3. nempe om. D

(ut videbimus) spirantem, quam ab antecessoribus suis ab anno 1200 per manus se accepisse testabantur, quemadmodum ex omni aetatum atque temporum memoria a majoribus intellexerant. ⁽⁴⁾ Sic autem verba ejus ex Gallico in Latinum translata sonant:

⁽⁵⁾ “Credimus unum tantum esse Deum, qui Spiritus est, rerum cunctarum conditor, Pater omnium, super et per omnia in nobis omnibus adorandus in spiritu et veritate, quem solum exspectamus, datorem vitae, alimentorum, indumentorum, prosperae item valetudinis, infirmitatis commodorum et incommodorum, hunc diligimus tanquam omnis bonitatis auctorem et ceu cordium inspectorem timemus.

⁽⁶⁾ Jesum Christum credimus esse Patris Filium et imaginem, in quo omnis plenitudo Deitatis habitat, per quem cognoscimus Patrem, qui noster et mediator et advocatus est, nec ullum aliud sub caelo nomen hominibus datum est, per quod servari nos oporteat. ⁽⁷⁾ In hujus nomine solum invocamus Patrem nec ulla preces effundimus coram Deo praeter eas, quae in scriptura sacra continentur, aut cum ejusdem sensu plane conveniunt.

⁽⁸⁾ Credimus nos habere consolatorem Spiritum Sanctum a Patre et Filio procedentem, cujus inspiratione precamur et efficacia regeneramur. ⁽⁹⁾ Is in nobis omnia bona opera efficit atque per eum in omnem deducimur veritatem.

⁽¹⁰⁾ Credimus unam sanctam ecclesiam omnium electorum Dei a constitutione ad finem mundi, congregationem, cujus caput est Dominus noster Jesus Christus. ⁽¹¹⁾ Hanc verbum Dei gubernat, Spiritus Sanctus ducit, in ea sinceri Christiani omnes versari tenentur, pro omnibus enim indesinenter orat, grata Deo, ad quem confugit, et extra quam nulla est salus.

⁽¹²⁾ Illud apud nos est constitutum, ministros ecclesiae, episcopos nempe et pastores, in moribus et doctrina irreprehensibiles esse debere, alioquin deponendos aliosque substituendos, qui eorum locum et officium impleant. ⁽¹³⁾ Nemo autem hunc honorem sibi assumat nisi a Deo vocatus, ut Aaron gregem Dei pascens non turpe affectans

8. 3. ut videbimus *in mg. B* || 8. 4. ejus] confessionis hujus *a. c. B*

8. 3. quemadmodum] uti *D* || 8. 5. item valetudinis] valetudinis *H* || 8. 6. esse Patris] Patris esse *E* | habitat] inhabitat *E* | advocatus] advotus *H* || 8. 7. nomine solum *BD*: solum nomine *HE* || 8. 8. procedentem] precedentem *D* || 8. 9. bona opera efficit *BH*: bona efficit opera *D*: bona efficit *E* || 8. 11. Christiani omnes] omnes Christiani *E* || 8. 13. ut Aaron] et ut Aaron *D*

lucrum vel ut clericis dominans sed prompto animo exemplum piis praebens in sermone, conversatione, charitate, fide et castitate.

⁽¹⁴⁾ Reges, principes et magistratus confitemur a Deo institutos esse ministros, quibus parendum sit, nam gladium gestant, ut innocentes tueantur et malos puniant.

⁽¹⁵⁾ Propterea honorem eis deferre tributaque persolvere tenemur, nullus autem ab hac obedientia sese eximere potest si modo Christianus dici velit, Jesu Christi Domini et Salvatoris nostri exemplum sequens. ⁽¹⁶⁾ Is enim tributum persolvit nec jurisdictionem dominationemve temporalem usurpavit, in statu illo humiliationis gladium verbi caelestis exerens.

⁽¹⁷⁾ Credimus aquam in baptismi sacramento esse signum visibile et externum, nobis repraesentans illud, quod virtus Dei intus in nobis operatur, nempe Spiritus renovationem et in Christo Jesu carnis nostrae mortificationem, per quem etiam Christum sanctae Dei ecclesiae membra efficimur, in qua fidei nostrae professionem et vitae emendationem demonstramus.

⁽¹⁸⁾ Sanctae mensae vel coenae Domini nostri Jesu Christi sacramentum credimus esse sacrum memoriale et gratiarum actionem ob beneficia per Christi mortem nobis collata, in coetu piorum, in fide, charitate suiique ipsius probatione celebrandam, et ita panem et poculum sumendo Christi carni et sanguini communicare, sicuti in sacris scripturis edocemur.

⁽¹⁹⁾ Conjugium esse bonum, honorabile, sanctum et a Deo institutum profiteamur, nemini prohibendum nisi Dei verbum intercedat. ⁽²⁰⁾ Pios et Deum timentes credimus Deo se probaturos, ut bonis vacent operibus, quae praeparavit, ut in eis ambulent.

⁽²¹⁾ Haec autem opera sunt: charitas, gaudium, pax, patientia, benignitas, probitas, modestia, temperantia aliaque opera in scripturis commendata.

8. 13. conversatione] conservatione H | charitate] claritate E || 8. 15. sese] se E | dici] dicere H | et Salvatoris om. H || 8. 16. dominationemve om. H || 8. 17. baptismi] baptismum a. c. E || 8. 18. in coetu] in coetum H | in fide] sub fide E | sicuti in sacris scripturis BH : sicut in scripturis sacris DE || 8. 19. institutum] institutum H | Dei verbum] verbum Dei E || 8. 21. gaudium] gaudia ut vid. D | in scripturis] in scripturis sacris E || 8. 22. in scripturis] in scripturis sacris D

(22) Contra fatemur cavendum nobis esse a pseudoprophetis, quorum scopus est populum ab adoratione religiosa uni Deo et Domino debita revocare, creaturis adhaerere et confidere, bona opera in scripturis mandata relinquere et hominum figmenta sequi.

(23) Regulam fidei nostrae vetus et novum testamentum retinemus symbolumque sequimur apostolicum. Quisquis autem dixerit nos aliam profiteri doctrinam longe eum falli et fallere demonstrabimus, si modo per iudices ordinarios nobis liceat.”

(24) Legitur confessio haec in Caroli Molinaei tractatu de monarchia Francorum, {pp. 57–60}, apud Johannem vero Sleidanum comment. lib. XVI summa ejus exhibetur.

9. (1) Haudquaquam tamen cum Valdensibus purioris doctrinae concidit professio: large tantam cladem divinum compensavit numen suscitatis in variis orbis terrarum oris, in Italia, Germania, Hungaria, Polonia, etc., talibus qui magnanimitate primaevam tutati sunt veritatem eique cum doctrina tum vitae integritate, immo et proprio sanguine luculentum praebuere testimonium. (2) Admodum ferax fuit talium tam praeteritum quam praesens seculum, adeo ut merito dicamus divina benignitate in hoc ferreo aevo aurea nobis reddita fuisse secula. (3) Hic se nobis offert eodem illo memorato decimo sexto seculo egregia illa Itolorum cohors, qui circa annum 1546 in ditione Veneta laudabili exemplo collegiis colloquiisque de rebus fidei institutis inveteratas de triuno Deo, Christi Domini incarnatione ejusdemque satisfactione et his similes opiniones in dubium revocarunt. (4) Ibidem gravi oppressi persecutione, amissis nonnullis sociorum suorum, qui a malevolis martyrio affecti sunt, per varias dispersi sunt regiones, per quas memoratas disseminarunt doctrinas. (5) Antesignanus eorum Leonardus, abbas Busalis, Damascus usque cum quibusdam profugit ibidemque sarcinatorio labore victum et amictum acquirendo vitam finit, praeferebat bonam conscientiam omnibus bonis, quibus ei in patria frui licuerat. (6) Maluerunt etenim hi omnes miseris suppliciisque flagitium redimere quam flagitio veritatisque abnegatione indemnitate emere. (7) Eorundem pars Thessalonicam, pars Helvetiam, alii alias petierunt terras. (8) Quadraginta circiter fuerunt qui sub Turcarum se contulerunt imperium, et quibus inter suos tuto vivere non licuit, illic reclinatorium invenerunt. (9) Praecipui eorum qui per Helvetiam aliasque Europae regiones dissipati sunt memorantur fuisse Laelius Socinus, Senensis patricius, Bernardinus Ochinus (summo pontifici a sacris confessionibus ordinisque Capucinatorum

8. 24. tractatu de *sup. l. B* | apud Johannem vero Sleidanum] apud Sleidanum vero *a. c. B* || 9. 1. in Italia, Germania, Hungaria, Polonia, etc. *in mg. B* | vitae integritate] moribus *a. c. B* | luculentum] illustre *a. c. B* || 9. 2. merito dicamus *in mg. B* || 9. 5. Damascus] Damas*** *a. c. B*

8. 23. falli et fallere] fallere et falli *H* || 8. 24. Sleidanum *BD*: Sledanium *H*: Sejdanium *E* || 9. 1. in Italia, Germania, Hungaria, Polonia, etc. *om. H* || 9. 3. seculo *om. H* | 1546] 1540 *E* | triuno] trinuno *H* | ejusdemque] ejusdem *H* || 9. 5. Busalis] Busalus *H* | quibusdam] suis quibusdam *H* || 9. 7. petierunt] petiverunt *D* || 9. 9. Senensis] Seliensis *E* | Bernardinus] Bernardus *H* | summo pontifici] summi pontificis *E* | confessionibus] confessionis *E*

generalis praefectus), Nicolaus Paruta, Paulus Alciatus, Darius Socinus, Franciscus Nigler, etc. ⁽¹⁰⁾ Ab his potissimum in Polonia et Hungaria eisque adjacentibus regionibus veritatis divinae sparsa sunt semina, quae postea ibidem magnum sumere incrementum, praecipue per Faustum Socinum et Georgium Blandratam, itidem Italos, quorum doctrinae per scripta eorum typis evulgata brevi temporis spatio toti Christiano innotuerunt orbi multosque, qui ipsis assensum praebuere, in diversis locis invenerunt.

10. ⁽¹⁾ Hic etiam memorandi essent Wolfgangus Fabricius Capito Argentinensis; Joannes Valdesius, nobilis Hispanus; Michael Servetus, itidem Hispanus; Ludovicus Hetzerus, Bavarus, cum discipulo suo Jacobo Clutio; Martinus Cellarius (alias Borrhaus dictus, Germanus); Johannes Campanus, Germanus etiam; Spiritus Belga, Adamus Pastoris (antea Rudolphus Martini dictus) et Caspar Swenkfeldius, Germani; Christophorus Viretus, Anglus; Alphonsus Lincurius, Tarraconensis Hispanus, etc., qui ab initio ad medium usque decimi sexti seculi cum ore tum scripto unius Dei Patris uniusque Filii ejus honorem secundum apostolicam doctrinam strenue tutati sunt. ⁽²⁾ Ex quibus professionem hanc, quamvis et alii multa ob eam passi sint, Hetzerus et Servetus morte etiam sua obsignarunt: ille anno 1529 die 4 Februarii capite plectitur, hic anno 1553, 27 Octobris, Genevae ad rogam damnatus flammis exurit. ⁽³⁾ Hos secutus est eodem seculo circa annum 1560 Lucas Sternberger, qui Olumuciae, Moraviae metropoli, docuisse fertur omnes, qui sanctae Trinitatis nomen confitentur et colunt, tres deos statuere; item, quod in scripturis sacris nomen Trinitatis nusquam expressum sit, nec nisi unus Deus sit in caelo. ⁽⁴⁾ Itaque vetuit ne cantio illa, 'O veneranda Trinitas', caneretur, atque ejus loco cantare jussit 'O veneranda Dei bonitas'. ⁽⁵⁾ Asseruit etiam Christum non esse summum Deum eundemque non propria virtute, sed virtute omnipotentis surrexisse

10. 3–5. Sand, Historia, p. 429

10. 1. Germanus etiam] Oliiviensis (*ut vid.*), Adamus Pastoris *a. c. B* || 10. 2. 27] die 27 *a. c. B* || 10. 3. secutus est] secuti sunt *a. c. B* | docuisse fertur] docuit *a. c. B* | statuere] **** *a. c. B* | item *in mg. B* || 10. 4. vetuit] vetuit ille *a. c. B* | cantare] cantari *a. c. B* || 10. 5. asseruit etiam] idem asseruit *a. c. B*

9. 10. assensum praebuere] praebuere assensum *H* | invenerunt] invenere *E* || 10. 1. Hetzerus *B*: Hertzzerus *D*: Helzerus *E*: Hertzberg *H* | Borrhaus *BH*: Borraus *DE* | Germanus etiam] itidem Germanus *H* | Pastoris] Cantoris *H* | Rudolphus] Rudolphus *H* | Swenkfeldius *B*: Svenckfeldius *D*: Svencfeldius *E*: Schwenkfeldius *H* | Viretus] Virretus *E* | uniusque] unius *H* || 10. 2. sint] sunt *E* | Hetzerus *B*: Hertzzerus *HD*: Heltzerus *E* | anno 1529 – plectitur, hic *om. E* || 10. 3. Sternberger] Strenverger *E* | Moraviae] moraliae *E* | deos] Deo *H* | nusquam] nunquam *H* | sit] est *E* || 10. 4. cantare *BH*: cantari *DE* || 10. 5. asservit] asservit *E*

a mortuis et miracula fecisse Dei praepotentis operatione et efficacia, etc. Videatur Staphylus.

11. ⁽¹⁾ His etiam accensendi sunt circa annum 1570 Hermannus de Vlekwyk, Belga, qui contra vulgarem de Trinitate opinionem disputavit cum fratre Cornelio Flagellatore et ideo ignis supplicio affectus est Brugis in Flandria anno 1569 die 10 Junii; vide antiquum martyrologium Mennonitarum et Brantii historiam Reformationis, {pp. 501–507}. ⁽²⁾ Item Johannes Sylvanus et Adamus Neusnerus, ille inspector Ladenburgensis et (ut quidam perhibent) superintendens ecclesiarum Palatinatus Rheni, hic vero pastor Heidelbergensis, quorum uterque ob diversam a vulgari sententiam de Deo et Filio ejus unigenito anno 1571 in carcerem conjicitur. ⁽³⁾ Et Neusnerus quidem ex eo mirabili modo elapsus est in Transylvaniam, cum vero nec illic tuto degere posset, Constantiopolin se contulit. ⁽⁴⁾ Porro Sylvanus anno 1572 e carcere extractus capite mulctatus est.

12. ⁽¹⁾ Hic etiam minime tacendus esset Andreas Dudicius Sbardellatus, episcopus Quinque-Ecclesiensis, delegatus quondam nomine cleri regni Hungariae ad concilium Tridentinum, postea vero imperatori a consiliis ejusdemque legatus ad regem Poloniae. ⁽²⁾ Is pontificiorum sacris vale dicto reformatis Calvinii sequacibus se adjunxit, verum cum nec inter hos perfectam reformationem in religione esse cerneret, ulterius processit strenuusque vulgaris de Trinitate opinionis oppugnator, veritatis vero propugnator extitit ad exitum usque, quem habuit anno 1589.

13. ⁽¹⁾ Praetereo hic Matthaeum Radecium, secretarium reipublicae Gedanensis, Raphaelem Ritterum, doctorem Londinensem, Theodosium Schimbergium aliosque permultos, qui cum dispendio facultatum, immo interdum et vitae propriae contra vulgo receptos de Deo et Filio ejus errores eodem seculo labente styli mucronem strinxerunt.

10. 3–5. Sand, Historia, p. 429

11. 1. ignis supplicio affectus est] igne combustus (*ut vid.*) est a. c. B || 11. 3. elapsus est in Transylvaniam] elapsus in Transylvaniam se contulit a. c. B || 11. 4. e carcere] ex a. c. B || 12. 2. veritatis] veritatisque a. c. B

10. 5. praepotentis] praepotenti D | etc. om. D | Staphylus] Spaphylus E || 11. 1. Flandria] Psolandria E | Junii] Julii E || 11. 2. Neusnerus] Sneunerus E | Ladenburgensis B : Ludenburgensis HD : Landeburgensis E | perhibent] prohibent E | Heidelbergensis (Hej- D) BHD : Hejberdensis E | vulgari] Bulgari E || 11. 4. e carcere] exarere H | mulctatus est (esset D) BDE : multatus H || 12. 1. Dudicius BH : Dudichius D : Dulichius E | ejusdemque] ejusdem E || 12. 2. is pontificiorum] pontificiorum is E | adjunxit] addixit E || 13. 1. Matthaeum] Matthiam H

14. ⁽¹⁾ Silentio hic veneror omnes, quorum in Hungariae ac Transylvaniae regnis a praeterito seculo ad haec usque tempora permultae florent ecclesiae ob unius Dei Patris unigeniti Filii ejus professionem unitariorum titulo gaudentes.

15. ⁽¹⁾ Missos etiam facio eos qui hodiernis temporibus in diversis locis eandem fidei confessionem amplectuntur, ut et hos, qui titulos tantum hominibus invisos, non dogmata ipsa refugiunt.

16. ⁽¹⁾ Praetereo insuper florentes illas ecclesias, quae in Polonia eique annexis provinciis praeterito et praesenti seculo ad invidiam usque per totum Christianum orbem illustres fuerunt, praeditae in paucitate sua non paucis sapientibus, potentibus et nobilibus viris, quos vel ipsa generosa Sarmatarum gens protulit, vel aliunde ortos ad se ceu ad asylum confugientes tanquam suos ambabus exceptit ulnis. ⁽²⁾ Ex his, eorum qui verbi divini gladio primaevam tutati sunt veritatem, catalogum exhibet Bibliotheca Anti-Trinitariorum, quae nuper in lucem prodit. ⁽³⁾ Horum vero, qui hujus veritatis professoribus patrocinium praebuere, series recensetur in Vindiciis pro unitariorum religionis libertate, eidem bibliothecae adjunctis.

17. ⁽¹⁾ Praetereo denique veterem novumque non renovando dolorem, atroces illas oppressiones ac persecutiones, quas superiori et hoc seculo in iisdem potissimum oris ejusdem veritatis passi sunt propugnatores. ⁽²⁾ Si enim haec cuncta, prout par est, enarranda essent, novus hinc emergeret labor, qui novas etiam posceret vires. ⁽³⁾ Quibus cum impares nos esse sentiamus, in praesentia proposito nostro functi tanta testium nube producta, quam ex ipsorum adversariorum (quod iterum notandum) monumentis collegimus, hic pedem figimus atque lampada hanc aliis jam tradimus.

FINIS

17. 1. veterem novumque non renovando dolorem] cf. Vergilius, Aen. 2, 3

14. 1. silentio] silentio (etiam *sup. l.*) a. c. B | professionem] conf- *ut vid. a. c. B*

14. 1. veneror] vereor *H* | ac Transylvaniae *BH*: et Transylvaniae *DE* | ob unius] ab unius *E* || 16. 1. viris] viros *E* || 16. 3. hujus veritatis *BD*: veritatis hujus *E*: hujus Trinitatis *H* || 17. 2. cuncta ... enarranda] cuncta ... cuncta enarranda *E* | hinc] hic *H* || 17. 3. cum impares nos] nos impares *H* | FINIS *BH*: FINIS. Anno Christi crucifixi 1734 20 Martii *D*: *om. E*

Appendix and Indexes

Appendix

Marginal indications of content

This appendix contains the indications of content displayed in the margins of *B* and usually preserved in the margins of *H*. They are referenced to the relevant section within each chapter. Incidences are registered as in the apparatuses accompanying the critical text. In the cases in which *D* and *E* introduce information from these indications into the main text, the relevant passage of the text is transcribed as it appears in these manuscripts, followed by the indication *in textu DE*.

Prologus

2. Symbolum Apostolicum *B* : De symbolo apostolico *ut titulum in textu H*

Caput I

1. Nazaraei seculo I *BH*
1. Iacobus [Justus *del. B*] (Frater Domini *sup. l. B*) primus Hierosolymae episcopus ab anno 33 ad 63 *BH*
1. Simeon Cleopae (Cleophae *H*) f. II (*om. H*) episcopus Hierosol. ab an. 63 ad 110 *BH*
3. Caeteri episcopi Hierosolymitani ab a. 110 ad 136 *BH*
4. Hegesippus circa annum 160 *BH*
7. Nazaraei circa annum 400 *B* : *om. H*
7. Nazaraei XVI seculo *B* : *om. H*
8. Christiani S. Thomae *B* : *om. H*
9. Jacobitae *BH*
11. Ebionaei seculo I et seq. (et II *H*) *BH*
13. Symmachus (cir. *sup. l. B*) a. 190 *BH*
13. Symmachiani *BH*
14. Minaei ad annum usque 400 *BH*

Caput II

2. Barnabas, circa annum 40 *BH*
3. Dionysius Areopagites [*** (**** sup. l.*) 60 *del. B*] circa annum 60 *BH*
4. Martialis Lemovicensis *BH*
4. Linus *BH*
5. Hermas (cir. *sup. l.*) an. 80 *B* : *om. H*
6. Clemens Romanus, circa annum 90 *BH*

7. Ignatius (cir. *sup. l. B*) a. 100 *BH*
13. Polycarpus (circa *sup. l. B*) a. 120 *BH*
16. Quadratus, Aristides, Agrippa Castor, Papias circa annum 135 *BH*
17. Primus Corinth. episcopus a. 150 *BH*

Caput III

2. Simon Magus circa annum 50 *BH*
6. Menander circa annum 70 *BH*
7. Saturninus, Basilides circa a. 120 *BH*
8. Gnostici, circa annum 120 *BH*
9. Nicolaus [circa annum 70] et Nicolaitae *B*: Nicolaus et Nicolaitae circa annum 70 *H*
10. Valentinus et Valentiniani circa annum 150 *BH*
11. Cerdon, circa 150 *BH*
12. Marcion, circa annum 150 *BH*
13. Marcus Magus, circa annum 170 *BH*
15. Cerinthus circa annum 70 *BH*
17. Carpocrates circa annum 100 *B* (*in textu DE*): Carpocrates anno 100 *H*

Caput IV

1. Artemonitae circa annum 180 *BH*
10. Artemon circa annum 180 *BH*: ... Asiae regione, circa annum 180 *in textu DE*
11. Theodotus Byzantinus circa annum 190 *BH*: ... coriarius circa annum 190 *in textu DE*
12. Theodotus alter, Asclepiodotus circa annum 200 *B*: Theodotus S. Asclepiodatus circa annum 200 *H*: ... Asclepiades circa annum 200 *in textu DE*
13. Hermophilus, Apollonius circa annum 200 *BH*: ... fuerunt circa annum 200 *in textu DE*
15. Alogi circa a. 200 *BH*

Caput V

1. Justinus Martyr circa annum 150 *in mg. BH*: ... sanctum vocatum circa annum 150 *in textu DE*
6. Miltiades circa annum 200 (260 *ut vid. a. c. B*) *BH*: Miltiades circa annum 160 *in textu DE*
7. Melito circa annum 170 *BH*: ... in Asia circa annum 170 *in textu DE*
8. Tatianus circa annum 170 *BH*
11. Athenagoras circa annum 175 *BH*: ... philosophus circa annum 170 *in textu DE*
13. Theophilus Antiochenus circa annum 180 (circa 180 annum *H*) *BH*: ... σύγχρονος circa annum 180 *in textu DE*
15. Claudius Apollinaris et Dionysius Corinthius circa annum 180 *BH*
16. Irenaeus circa annum 180 *BH*
17. Rhodon, Miltiades, Apollonius, Pantaenus circa annum 200 *BH*: ... aetate circa annum 200 *in textu DE*
18. Clemens Alexandrinus circa annum 200 *BH*
19. Tertullianus circa a. 200 *BH*: ... tempore circa annum 200 *in textu DE*

Caput VI

1. Montanus circa annum 170 *B: om. H*
2. Priscilla et Maximilla, Montani sociae *B: Priscilla seu Maximilla, sociae Montani H*
3. Apelles circa annum 170 *BH*
4. Hermogenes circa annum 170 *BH (in textu DE)*
5. Praxeas circa annum 190 *BH: ... secundi seculi (seculi II D) circa annum 190 in textu DE*

Caput VII

1. Beryllus circa annum 240 *B: om. H*
1. Berylliani *BH*
2. Paulus Samosatenus circa annum 260 *BH*
15. Pauliani seu Samosateniani usque ad (circa *a. c.*) annum 400 et 560, etc. *B: Pauliani seu Paulianistiae seu Samosateniani usque ad annum 400 H: ... a recentioribus vero usque ad annum 400 (450 E) et 560 in textu DE*
16. Lucianus Martyr circa annum 300 *B: om. H: ... tertii seculi circa annum 300 in textu DE*

Caput VIII

2. Hippolytus Martyr circa annum 220 *BH*
4. Minucius Felix circa annum 220 *BH: ... eadem aetate circa annum 200 in textu DE*
5. Julius Africanus circa annum 220 *BH: Africanus circa annum 200 ... in textu DE*
5. Ammonius circa annum 230 *BH: ... professus circa annum 230 in textu DE*
6. Origenes circa annum 230 *BH*
9. Theognostus circa annum 230 *BH: circa idem (eadem D) tempus annum (anno D) scilicet 230 ... in textu DE*
10. Gregorius Thaumaturgus seu Neocaesariensis circa annum 240 *BH: patrator fuerit, circa annum 240 (245 E) in textu DE*
11. Novatianus circa annum 250 *BH*
13. Cyprianus circa annum 250 *BH*
14. Dionysius Alexadrinus circa annum 250 (anno 250 *H) BH*
15. Episcopi concilii Antiocheni circa annum 270 *B: om. H*
17. Pierius circa annum 285 *BH*
18. Victorinus Pictabionensis circa annum 300 *BH: ... foetu circa annum 300 in textu DE*
19. Pamphilus Martyr circa annum 300 *BH: Martyre circa annum 300 in textu DE*
20. Lucianus Martyr circa annum 300 *BH: ... Antiochenus circa annum 300 in textu DE*
21. Methodius (Methodius Martyr *H) circa annum 300 BH*
22. Arnobius circa annum 300 *BH*
23. Lactantius circa annum 300 *BH*

Caput IX

1. Noetus circa annum 230 *BH*
2. Novatus circa a. 250 *BH: ... fertur circa annum 250 in textu DE*
3. Sabellius circa annum 260 *BH: fuit circa annum 260 in textu DE*
4. Sabelliani seu Patripassiani *BH*
5. Manes seu Manichaeus a quo Manichaei circa annum 275 *BH: ... seculo circa annum 275 in textu DE*
6. Conclusio seculi tertii *BH*

Caput X

1. Exordium quarti seculi *BH*
3. Homousianorum et Arianorum ortus circa annum 325 eorundemque progressus [Concilium Nicaenum] *BH*

Caput XI

1. Paulianistae seu Samosateniani circa annum 325 *BH*: circa annum 325 Paulianistas ... *in textu DE* |
2. Marcellus Ancyranus circa annum 325 *BH*
4. Marcelliani seu Ancyrogalatae *BH*
5. Eustathius circa annum 330 *BH*: ... episcopus circa annum 330 *in textu DE*
5. Eustathiani *BH*
6. Euphratas circa annum 340 *BH*
7. Photinus circa annum 350 *BH*
9. Photiniani *BH*
10. Bonosus circa annum 360 *BH*: circa annum 360 (260 *D*) Bonosus ... *in textu DE*
10. Bonosiani *B*: *om. H*
11. Cosmas circa annum 360 *BH*: ... perhibetur circa annum 360 *in textu DE*
11. Cosmiani *BH*
12. Episcopi etc. Germaniae, Belgii, Galliae, etc. circa annum 360 *BH*
13. Photiniani circa annum 380 *BH*
14. Priscillianus circa annum 380 *BH*
16. Priscillianistae *BH*
17. Nazaraei et Minaei circa annum 400 *BH*

Caput XII

1. Concilium Nicaenum anno 325 *BH*
3. Eusebius Caesariensis circa annum 325 *BH*
4. Alexander (Alexandrinus *postea add. B*) [episcopus *H*] circa annum 325 *BH*
5. Athanasius circa annum 330 *BH*
6. Symbolum quod Athanasii dicitur *B*: *om. H*
7. Hilarius Pictaviensis (*om. H*) circa annum 340 *BH*
8. C. Marius Victorinus circa annum 350 *BH*
9. Basilius Magnus circa annum 370 *BH*
10. Gregorius Nazianzenus circa annum 370 *BH*
11. Gregorius Nyssenus circa annum 380 *B*: *om. H*: circa annum 280 lib. II ... *in textu DE*
12. Epiphanius circa annum 390 *BH*
13. Johannes (*om. H*) Chrysostomus circa annum 390 *BH*: ... Epiphanio circa annum 390 *in textu DE*
14. Ambrosius circa annum 390 *BH*
15. Augustinus circa annum 400 *BH*
16. Cyrillus Alexandrinus (*om. H*) circa annum 420 (400 *a. c. ut vid. B*) *BH*

Caput XIII

1. Concilium Constantinopolitanum anno 381 *B*: *om. H*
2. Veterum de Spiritu Sancto sententia *B*: *om. H*

Caput XIV

1. Concilium Ephesinum anno 431 *B: om. H*
2. Nestorius circa annum 430 *B: om. H*
7. Nestoriani a V ad XVII (VII *H*) seculum *BH*

Caput XV

1. Concilium Calchedonense anno 451 *BH*
1. Eutyches circa annum 450 *BH*
6. Eutychiani *BH*

Caput XVI

1. Jacobus Syrus circa annum 500 *BH*
1. Jacobitae, a VI ad XVII seculum *BH*: ... durat, a seculo 6to usque ad 17mo seculum *in textu DE*
3. Justinianus (imperator *postea add. B*) circa annum 540 *BH*: ... Justiniani circa annum 540 (anno 540 circa *D*) *in textu DE*
4. Belisarius circa annum 550 *BH*: circa annum 550 inclytus ... *in textu DE*
5. Anti-Trinitarii in Palaestina (dicti Origenistae *postea add. B*) circa annum 545 *BH*
6. Agila Hispanus circa annum 585 *BH*
7. Oppila Hispanus circa annum 585 *BH*: ... Oppila nomine circa annum 585 *in textu DE*
9. Chilpericus rex Galliae circa annum 586 *BH*

Caput XVII

1. Athanasius Jacobitarum patriarcha circa annum 630 *BH*
1. Monotheletae seculo VII (usque ad XVII *postea add.*) *B: om. H*
3. Ebionitae, Jacobitae et Nestoriani circa annum 630 *BH*
4. Isidorus Hispalensis circa annum (anno *H*) 630 *BH*
5. Theodiscus archiepiscopus Hispalensis circa annum 636 *BH*
6. Eugenius, Hildefontus et (*om. H*) Julianus, in Hispania seculo VII (circa annum VII *H*) *BH*

Caput XVIII

1. Felix Orgelitanus et Elipandus Toletanus episcopi (*om. H*) circa annum 780 *BH*
2. Feliciani VIII (IIX *H*) et IX seculo *BH* (*in textu DE* [seculis *E*])
3. Iconomachi seculo VIII (IIX *H*) *BH*
5. Leo III imperator circa annum (anno *H*) 730 *BH*: circa annum 730 Leonem III ... *in textu DE*
5. Constantinus (Constantinus *VH*) Copronymus imperator circa annum 750 *BH*
6. Anti-Trinitarii in Germania circa annum 740 *BH*
10. Anti-Trinitarii in Aquitania circa annum 767 *B: om. H*

Caput XIX

1. Photiniani in Bulgaria seculo IX *B: om. H*
1. Gautherus (Gauterus *H*) et Theodorus episcopi (*om. H*) Photinianorum in Bulgaria circa annum 880 *BH*: episcopus Photinianorum Gautherum ... *in textu DE*
4. Godscalcus (Godscalcus *H*) Germanus circa annum 850 *BH*

Caput XX

2. Joannes Smera Polovecius circa annum 990 *B : om. H*

Caput XXI

1. Leothericus circa annum (anno *H*) 1010 *BH*
2. Anti-Trinitarii in Gallia et Hispania XI et sequentibus seculis *BH*
3. Michael Cerularius circa annum 1053 *BH*
4. [Clericus *del. B*] Roscelinus Gallus circa annum (anno *H*) 1094 *BH*

Caput XXII

1. Petrus Abelardus (Abailadus [*sic*] *H*) circa annum 1140 *BH*
2. Arnaldus de Brixia et Gilbertus Porretanus circa annum 1150 *BH*: ... Pictabionensis circa annum 1150 *in textu DE*
2. Arnaldistae circa annum 1200 *BH*
3. Bonosiani (Bonosiaci *H*) et Priscillianistae seculo XII *BH*
4. Bogomili [circa annum *del. H*] seculo XII *BH*
5. Joachimus abbas circa annum 1190 *BH*
6. Veterum [et neotericorum *H*] de transubstantiatione doctrina *BH*
7. Angli et Scoti in Gallia Trinitatis dogma oppugnantes circa annum 1200 *BH*
8. Johannes Beliardus circa annum 1200 *BH*

Caput XXIII

2. Petrus Valdeus circa annum 1160 *BH*
2. Albigenses seu Valdenses etc. [*a del. B*] seculo XII [*ad XVI del. B*] *BH*
3. Henriciani circa annum 1150 *BH*
4. Apostolici circa annum 1150 *BH*
5. Albigensium et Valdensium doctrina *B : om. H*
7. Bonosiani sub finem XII seculi *B : om. H*
8. Albigensium numerus *B : om. H*
8. Albigensium et Valdensium persecutiones seculo XIII *B : om. H*
10. Anti-Trinitarii in Gallia circa annum 1270 *BH*
11. Raimundus Lullus circa annum 1290 *BH*

Caput XXIV

1. Ordo Templariorum circa annum 1310 (1311 *H*) *BH*
2. Inquisitio contra Valdenses seculo XIV *B : om. H*
2. Persecutio Valdensium seculo (seculum [circa annum *a. c.*] *H*) XV *BH*
3. Augustinus de Roma archiepiscopus Nazarenus circa annum 1435 *BH*: ... Nazarenus circa annum 1435 *in textu DE*
4. Petrus Aranda circa annum 1500 *BH*

Caput XXV

1. Anti-(Ante *H*)-Homousiani in Bosnia circa annum 1500 *BH*
2. Christiani Nazaraei [et S. Thomae *del.*] circa annum 1500 *B : om. H*
2. Christiani S. Thomae ad seculum usque XVII *BH*
5. Jacobitae ad seculum usque XVII *BH*
6. Christiani S. Johannis ad seculum usque XVII (XVIII *H*) *BH*

7. Albigenses seu Valdenses seculo XVI *B: om. H*
8. Valdensium persecutio anno 1545 *BH*
8. Valdensium seu Albigensium fidei confessio *B: om. H*
9. Veritatis professores et propugnatores seculo XVI et XVII *B: om. H*

Index of authors and works referenced in the critical text

This index lists the works referenced in the critical text, ordered alphabetically by author. It includes only works from which direct quotations or close paraphrases are offered, either explicitly or in an unstated way, in as much as the identification of the latter has been possible.

When abbreviations are used, these are generally those used by the *Thesaurus Linguae Latinae* (*ThLL*). The reader is referred to the *ThLL* and to the *Clavis Patrum Graecorum* for further information on present-day critical editions of the relevant ancient sources. The reference numbers provided between curly brackets in the text have been made according to these standard critical editions.

For some Latin works, and generally for Greek works, early modern editions are also referenced which contain Latin versions that are either identical or similar to the ones quoted by Wiszowaty. In the critical text, the page numbers of these editions are added after the standard reference numbers, as for instance in the following reference to Origenes' *Contra Celsum*: {Cels. 8, 13; p. 393}. The eventual inclusion of *cf.* means that Wiszowaty's quotation shows relevant differences with the referenced text.

Finally, each entry lists the chapter and section numbers of *Medulla* where the referenced work is quoted. Numbers between brackets mean that the reference is not explicit.

Ambrosius, *de fide ad Gratianum Augustum*

XII 14

(Ps.) Ambrosius, *de Trinitate*

XII 14

Athanasius, *de synodis*

Early modern edition

Athanasii Magni, Alexandrini archiepiscopi, scriptoris gravissimi et constantissimi fidei defensoris, opera quae extant omnia. Nunc demum praeter ceteras editiones indefesso labore solertique studio et industria doctissimorum virorum post primam Graecolatinae Germanicam editionem correctam et auctam, deinde variis annotationibus et innumeris scripturae sacrae locis margini adscriptis locupletata. Adiecta postremo varia eiusdem opuscula, aut nunquam antehac typis excusa, aut seorsim edita. Coloniae Agrippinae: sumptibus Antonii Hierat, 1617.

VII 10

- Athanasius, *epistola ad episcopos Africae = epistula ad Afros*
II 5
- Athanasius, *orationes contra Arianos*
VII 5
- Athanasius, *sermo contra omnes haereses*
Early modern edition
Athanasii Magni, Alexandrini archiepiscopi, scriptoris gravissimi et constantissimi fidei defensoris, opera quae extant omnia. Nunc demum praeter ceteras editiones indefesso labore solertique studio et industria doctissimorum virorum post primam Graecolatina Germanicam editionem correctam et auctam, deinde variis annotationibus et innumeris scripturae sacrae locis margini adscriptis locupletata. Adiuncta postremo varia eiusdem opuscula, aut nunquam antehac typis excusa, aut seorsim edita.
Coloniae Agrippinae: sumptibus Antonii Hierat, 1617.
VII 6
- (Ps) Athanasius, *dialogus I de Trinitate*
XII 5
- Athenagoras, *leg. = legatio pro Christianis*
V 11
- Augustinus, c. Adim. = *contra Adimantum Manichaei discipulum*
XXII 6
- Augustinus, c. Arian. = *contra sermonem Arianorum*
XII 15
- Augustinus, c. Faust. = *contra Faustum Manichaeum*
I 7; IX 5
- Augustinus, c. Julian. = *contra Julianum*
XXII 6
- Augustinus, c. Maximin. = *contra Maximinum Arianorum episcopum*
X 4; XII 15
- Augustinus, c. Pelag. = *contra duas epistulas Pelagianorum*
XXII 6
- Augustinus, coll. c. Maximin. = Augustinus, *collatio cum Maximino Arianorum episcopo*
XII 15
- Augustinus, doct. christ. = Augustinus, *de doctrina christiana*
XXII 6
- Augustinus, epist. = Augustinus, *epistularum corpus*
X 4; XXII 6
- Augustinus, haer. = Augustinus, *de haeresibus*
I 6; III 5
- Augustinus, in psalm. = *in psalmos enarrationes*
XXII 6
- Augustinus, mor. Manich. = *de moribus Manichaeorum*
IX 5
- Augustinus, trin. = *de Trinitate*
XII 15
- Augustinus, vera relig. = *de vera religione*
XVIII 4

- Baldaeus, Philippus, *Naauwkeurige Beschryvinge van Malabar en Choromandel, der zelve aangrenzende ryken, en het machtige eyland Ceylon*. Amsterdam: Janssonius van Waasberge en van Someren, 1672.
I 8; XV 7; XVII 2; XXII 6; XXV 3–5.
- Basilii Caesariensis, *adversus Eunomium libri V*
XII 9
- Basilii, *de spiritu sancto*
XII 9
- Basilii, epist. = *epistulae*
IX 3; XI 5; XII 9
- Brandt, Geeraert, *Historie der Reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden. Naerder oversien, merkelyk vermeerderd, en vervolgt tot het jaer 1600*. De tweede druk. Amsterdam: Hendrik en Dirk Boom, 1677.
XXV 11.
- Calovius, Abraham, *Dissertationes theologicae Rostochienses*. Rostochii: e bibliopol. Joh. Hallerfordi, 1637.
II 13.
- Chrysostomus, *de incomprehensibili Dei natura IV*
XII 13
- (Ps.) Chrysostomus, *opus imperfectum in Matthaeum*
XII 13
- Clemens Alexandrinus, *paedagogus*
Early modern edition
Clementis Alexandrini opera graece et latine quae extant, post accuratam D. V. Danielis Heinsii recensionem et breves additas in fine emendationes, facta est non poenitenda imo necessaria praelectio ab eo qui operis editioni praefuit, adiecit doctissimas annotationes ex variorum auctorum decerptas. Accedunt diversae lectiones et emendationes, partim ex veterum scriptis, partim ex huius aetatis doctorum iudicio a Friderico Sylburgio collectae. Lutetiae Parisiorum: typis regiis, 1629.
V 18
- Clemens Alexandrinus, *protrepticus*
Early modern edition
Clementis Alexandrini opera ... Lutetiae Parisiorum: typis regiis, 1629.
V 18
- Clem. Alexandrinus, *strom.* = *stromateis*
Early modern edition
Clementis Alexandrini opera ... Lutetiae Parisiorum: typis regiis, 1629.
V 18
- (Ps.) Clemens Romanus, *const.* = *constitutiones*
I 3; II 7
- Curcellaeus, Stephanus, c. Mares. = *Quaternio dissertationum theologiarum adversus Samuelem Maresium*. In: *Stephani Curcellaei opera theologica, quorum pars praecipua institutio religionis Christianae*. Amsterdam: apud Danielem Elsevirium 1675, pp. 801–942.
XII 2; (XII 5, 7–13); XIV 2
- Curcellaeus, Stephanus, *inst.* = *Religionis Christianae institutio*. In: *Stephani Curcellaei opera theologica, quorum pars praecipua institutio religionis Christianae*. Amsterdam: apud Danielem Elsevirium, 1675, pp. 1–650.
(V 5); XII 2; (XII 5, 11, 14); XIV 2

- Cyrillus Alexandrinus, *thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate*
 Early modern edition
S. P. N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi operum tomus quintus in duas partes tributus, cura et studio Joannis Auberti ... Lutetiae: regiis typis, 1638 (pars I).
 XII 16
- De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus ministris ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania. Alba Juliae, 1568.*
 XXII 5, 7
- Dionysius Alexandrinus, *epistula ad Paulum Samosatenum*
 VII 5
- Dorotheus, *synopsis*
 Early modern edition
Sulpitii Severi Aquitani Historiae Sacrae a mundi exordio ad sua usque tempora deductae libri duo, item Dorothei episcopi Tyri, qui sub Constantino Magno vixit, de vita ac morte Prophetarum et Apostolorum Synopsis. Coloniae Agrippinae: apud Joannem Gymnicum, 1573.
 I 9
- Epiphanius Constantiensis, *panarion seu aduersus LXXX haereses*
 Early modern edition
D. Epiphanii episcopi Constantiae Cypri, contra octoaginta haereses opus, panarium, sive arcula, aut capsula medica appellatum, continens libros tres et tomos sive sectiones ex toto septem ... omnia per Ianum Cornarium medicum physicum nunc primum Latine conscripta. Basileae, 1543.
 I 1, 3, 6–7, 12; III 5, 7–8, 10, 12–13, 15; IV 11, 15, 17; VI 1; VII 6–7; VIII 6, 20–21; IX 5; XII 12
- Erasmus, Desiderius, *Censura in Origenis libros*. In: *Origenis Adamantii, eximii scripturarum interpretis, opera, quae quidem extant omnia, per Des. Erasmum Roterodamum partim versa, partim vigilanter recognita, cum praefatione de vita, phrasi, docendi ratione et operibus illius, adiectis epistola Beati Rhenani nuncupatoria, quae pleraque de vita obituque ipsius Erasmi cognitu digna continet, et indice copiosissimo. Basileae: ex officina Frobeniana, 1536.*
 VIII 8.
- Erasmus, Desiderius, *Tertius tomus epistolarum divi Eusebii Hieronymi Stridonensis, complectens ἐλεγκτικά καὶ ἀπολογητικά, nimirum ea quae pertinent ad refellendas diversas haereses et maledicorum calumnias, una cum argumentis et scholiis Des. Erasmi Roterodami. Basileae, 1516.*
 prol. 3
- Erasmus, Desiderius, Hil. = *Divi Hilarii Pictavorum episcopi lucubrationes per Erasmum Roterodamum non mediocribus sudoribus emendata*. In: C. S. M. Rademaker, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, recognita et adnotatione critica instructa, ordinis octavi tomus primus*. Leiden et al.: Brill, 2019, pp. 419–454.
 XIII 5
- Erasmus, Desiderius, *In epistolam ad Corinthios priorem annotationes*. In: M. L. van Poll-van de Liondonk, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa, ordinis sexti tomus octavus*. Leiden et al.: Brill, 2003, pp. 39–325.
 XIII 5
- Erasmus, Desiderius, *In evangelium Ioannis annotationes*. In: P. F. Hovingh, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata, ordinis sexti tomus sextus*. Amsterdam: Elsevier, 2003, pp. 29–176.
 II 6
- Eusebius Caesariensis, *de ecclesiastica theologia*
 XII 3

- Eusebius Caesariensis, *demonstratio evangelica*
 XII 3
- Eusebius Caesariensis, hist. = *historia ecclesiastica*
 Early modern editions
 Christ. = *Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci: Eusebii cognomento Pamphili, Caesariae Palaestinae episcopi, lib. X* ... Ioanne Cristophorsono Anglo Cicestrensi quondam episcopo interprete. Coloniae Agrippinae: apud haeredes Arnoldi Brickmanni, 1570
 Musc. = *Ecclesiasticae historiae auctores. Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae lib. X Voulfgango Musculo interprete* ... Basileae: Froben, 1549.
 I 1–2, 12; II 8, 13–15, 17; III 5; IV 1–4, 12–13; V 6, 8; VII 15; XII 3
- Eusebius Caesariensis, *praeparatio evangelica*
 XII 3
- Funccius, Johannes, *Chronologia, hoc est omnium temporum et annorum ab initio mundi usque ad hunc praesentem a nato Christo annum MDLII computatio* ... Regiomonte Prussiae: in officina Lufftiniana, 1552.
 VII 17; XIV 6.
- Greg. Ilib, fid. = Gregorius Iliberritanus, *de fide* (tribuebatur Ambrosio)
 XII 14
- Gregorius Nyssenus, *ad Simplicium de fide*
 XII 11
- Gregorius Nyssenus, *contra Eunomium libri V*
 XII 11
- Grotius, Hugo, *Hugonis Grotii annotationes in libros evangeliorum, cum tribus tractatibus et appendice eo spectantibus*. Amsterdami: apud Joh. et Cornelium Blaeu, 1641.
 VII 13
- Haithonus Armenus: see Marcus Paulus
- Herm., mand.; sim. = *Hermae Pastor: mandata; similitudines*
 Early modern edition
 SS. *Patrum qui temporibus apostolicis floruerunt, Barnabae, Hermae, Clementis, Ignatii, Polycarpi, opera edita et inedita, vera et suppositicia, una cum Clementis, Ignatii, Polycarpi Actis atque Martyrii. Iohannes Baptista Cotelerius Societatis Sorbonicae Theologus, ex MSS codicibus correxit, ac eruit; versionibus, notis et indicibus illustravit*. Lutetiae Parisiorum: typis P. Le Petit, 1672, vol. I, pp. 43–82
 II 5–6
- Hieronimus, adv. Pelag. = *dialogus adversus Pelagianos*
 I 7
- Hieronimus, adv. Rufin. = *adversus Rufinum libri tres*
 VIII 8; VIII 19; XII 3
- Hieronimus, c. Lucif. = *altercatio Luciferiani et orthodoxi*
 X 4
- Hieronimus, *epistulae*
 I 6, 14; VIII 8, 24
- Hieronimus, vir. ill. = *de viris illustribus*
 I 7; II 8, 13; V 7–8; XI 7, 15.
- Hippolytus Martyr, *contra Noetum*
 VIII 2

- Hilarius Pictaviensis, ad Const. = *ad Constantium imperatorem*
X 2; XII 7
- Hilarius Pictaviensis, syn. = *de synodis*
XI 12; XII 7
- Hilarius Pictaviensis, trin. = *de Trinitate*
XII 7
- Huet, Pierre-Daniel, Origen. = *Petri Danielis Huetii Origeniana*, in: *Origenis in Sacras Scripturas commentaria quaecumque Graece reperi potuerunt. Petrus Danielis Huetius Graeca ex antiquis codicibus manu scriptis primus maxima ex parte in lucem edidit; quae jam extabant, varias eorum editiones inter se contulit; Latinas interpretationes partim a se, partim ab aliis elaboratae Graecis adjunxit; universa notis et observationibus illustravit. Pars prior, cui idem praefixit Origeniana, tripartitum opus, quo Origenis narratur vita, doctrina excutitur, scripta recensentur.* Rothomagi: sumptibus Joannis Berthelini, 1668.
V 12; VIII 10, 14, 17, 20, 21, 24.
- Huet, Pierre-Daniel, not. Orig. = *Petri Danielis Huetii ad Origenis commentaria observationes et notae.* In: *Origenis in Sacras Scripturas commentaria quaecumque Graece reperi potuerunt ...* Rothomagi: sumptibus Joannis Berthelini, 1668.
I 12.
- Ignatius Antiochenus, Eph. = *ad Ephesios*
II 12
- Ignatius Antiochenus, Rom. = *ad Romanos*
II 12
- Irenaeus, haer. = *adversus haereses*
II 13; III 13; V 16
- Justinus Martyr, dial. = *dialogus cum Tryphone*
V 3–5
- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus, inst. = *divinae institutiones*
VIII 23
- Lubieniecki, Stanislaw, *Historia Reformationis Polonicae, in qua tum Reformatorum, tum Anti-Trinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis provinciis narrantur. Authore Stanislaeo Lubieniecio, equite Polono.* Freistadii [Amsterdam]: apud Johannem Aconium, 1685.
(I 2); (IV 5); (XIII 4)
- Lucanus
(X 2)
- Magdeburgenses Centuriatores = *Ecclesiastica historia, integram ecclesiae Christi ideam ... complectens ... per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica ...* Basileae: per Ioannem Op-orinum, 1569.
V 14
- Marcus Paulus = *Marci Pauli Veneti, historici fidelissimi juxta ac praestantissimi, de regionibus orientalibus libri III. Cum codice manuscripto bibliothecae electoralis Brandenburgicae collati, exque eo adjectis notis plurimum tum suppleti tum illustrati. Accedit, propter cognationem materiae, Haithoni Armeni historia Orientalis, quae de Tartaris inscribitur; itemque Andreae Mulleri, Greiffenhagii, de Chataja ...* Coloniae Brandenburgicae: ex officina Georgii Schulzii, 1671.
XXIII 9; XXV 4
- Marius Victorinus, adv. Arium = *adversus Arium*
VII 6; XII 8

- Molinaeus = Charles du Moulin, *De monarchia Francorum, Caroli Molinaei I. V. D. Franciae et Germaniae jurisconsulti, etc. tractatus. Nunc primum ex Gallico in Latinum sermonem conversus*. [Geneva]: apud Isaiam Le Preux, 1610.
XXV 7–8.
- Nicephorus Callistus, *historia ecclesiastica*
IV 10, 13; XI 7
- Novatianus, trin. = *de Trinitate*
VIII 11–12.
- Origenes, *contra Celsum*
Early modern edition
Origenis contra Celsum libri VIII et Gregorii Neocaesar. Thaumaturgi panegyricus in Origenem. A Davide Hoeschelio ... Graece et Latine nunc primum editi. (Sigismundo Gelenio interprete). Augustanae Vindelicorum: ad insigne pinus, 1605.
I 11–12; VI 3; VIII 6–7.
- Petavius, de Trinitate = Denis Pétau, *Dionysii Petavii Aurelianensis e Societate Jesu theologorum dogmatum tomus secundus, in quo de sanctissima Trinitate agitur*. Lutetiae Parisiorum: sumptibus Sebastiani Cramoisy, 1644.
II 3, 6, 12; V 4, 12, 14; VIII 10, 14, 20–21, 24; IX 6; X 5; (XII 9); XIII 6.
- Philostorgius, *historia ecclesiastica*
I 8
- Possevino, Antonio, notae = *Antonii Possevini Societatis Jesus notae divini Verbi et apostolicae ecclesiae fides ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis ... adversus responsum cuiusdam Davidis Chytraei*. Posnaniae: typis Ioannis Wolrabii, 1586.
VII 9
- Rufinus, Tyrannius, apol. adv. Hier. = *Apologia adversus Hieronymum*
VIII 8
- Ross, Alexander, *ΠΑΝΣΕΒΕΙΑ or A view of all religions in the world ... The second edition, enlarged and perfected*. London: printed by T. C. for John Saywell, 1655.
XV 7, XVII 2, XXII 6, XXV 4–5.
- Sand, Christoph, Appendix = *Christophori Christoph. Sandii appendix addendorum, confirmandorum et emendandorum ad Nucleum historiae ecclesiasticae, in qua sub finem adduntur tres epistolae ... Coloniae [Amsterdam]: apud Joannem Nicolai, 1678*.
(XIII 5); (XIV 4); (XVII 4); (XIX 3); XX (1), 2; (XXII 1–2, 4, 6); (XXIV 4); (XXV 4–6)
- Sand, Christoph, Historia = *Christoph. Christophori Sandii nucleus historiae ecclesiasticae, exhibitus in historia Arianorum, tribus libris comprehensa, quibus praefixus est tractatus de veteribus scriptoribus ecclesiasticis. Secunda editio ab authore locupletata et emendata*. Coloniae [Amsterdam]: apud Joannem Nicolai, 1676.
I 5, (7–8), 9–10, (11); II (5, 9), 13; III (5), 8, (10); IV 12, 16; (V 7, 14); (VI 1–3); VII 4–13, 15; VIII 3, (6, 8, 10, 17, 20); (IX 3, 5); (X 1, 4); (XI 2, 4–8, 10–11, 14); (XII 1, 3, 6, 9, 13); (XIII 3, 5); (XIV 4–7); XV (2), 6; XVI (2–4, 6), 7, (8–9); (XVII 1, 3, 5–6); (XVIII 3, 5, 8, 10); (XIX 1, 4); (XXI 1–4); (XXII 1–2, 4–5, 7); XXIII (2, 4–6), 7, (8, 10–11); (XXIV 1–2); (XXV 1, 4–5, 7, 10)
- Sand, Christoph, Interpretationes = *Christoph. Christophori Sandii interpretationes paradoxae quatuor evangeliorum, quibus affixa est dissertatio de Verbo, una cum appendice*. Cosmopoli [Amsterdam]: apud Libertum Pacificum, 1670.
(II 12), (V 3), (VIII 8–9, 21–23), (XII 3, 13); (XIII 3–4, 6)
- Schoppe, Kaspar, Relatio = *Alphonsi de Vargas Toletani, Relatio ad reges et principes Christianos de stratagematis et sophismatis politicis Societatis Jesu ad monarchiam orbis terrarum sibi conficiendam*,

- in qua Jesuitarum erga reges ac populos optime de ipsis meritis infidelitas, ergaque ipsum pontificem perfidia, contumacia et in fidei rebus novandi libido illustribus documentis comprobatur*, [s.l.], 1636. prol. 3
- Scultetus, med. = Abraham Scultetus, *Medullae theologiae Patrum syntagma, in quo theologia priscorum primitivae ecclesiae doctorum, qui ante et post concilium Nicaenum floruerunt, methodo analytica et synthetica expressa, atque a Roberti Bellarmini, Caesaris Baronii, Gregorii de Valentia, aliorumque Pontificiorum corruptelis ita vindicantur, ut liquido appareat, penes solas Reformatas ecclesias esse doctrinae et veritatis evangelicae antiquitatem. Authore D. Abrahamo Sculteto*. Francofurti: sumptibus haeredum Jonae Rhodii, 1634.
V 16
- Seneca, *dialogus septimus de vita beata*
(prol. 1); I 2
- Sozomenus, *historia ecclesiastica*
XI 7
- Suidas
VII 6; XV 6
- Sulpitius Severus, *chronica*
I 3; XI 14
- Tatianus, orat. = *oratio ad Graecos*
V 8
- Tertullianus, *adversus Hermogenem*
V 19
- Tertullianus, *adversus Marcionem*
V 19
- Tertullianus, *adversus Praxean*
V 19
- Tertullianus, *apologeticum*
V 19
- Tertullianus, *de praescriptione haereticorum*
prol. 2
- Tertullianus, *de virginibus velandis*
prol. 2
- (Ps.) Tertullianus, haer. = *adversus omnes haereses*
III 5, 7, 11, 16; VI 1, 3
- Theodoretus Cyrensis, eran = *Eranistes*
Early modern edition
Theodreti episcopi Cyri dialogi tres lectu dignissimi, et ad dijudicandas horum temporum controversias utilissimi, interprete Victorino Strigelio. Lipsiae, 1568.
II 10; III 14; IV 2; IX 5
- Theodoretus Cyrensis, haer. = *fabulae haereticorum*
I 13; IV 1, 10
- Theodoretus Cyrensis, *historia ecclesiastica*
Early modern edition
Eusebii Pamphili, Ruffini, Socratis, Theodoriti, Sozomeni, Theodori, Evagrii et Dorothei Ecclesiastica Historia, sex prope seculorum res gestas complectens: latine olim a doctissimis viris partim scripta, partim e Graeco a clarissimis viris Vuolfango Musculo, Ioachimo Camerario et Iohanne Christophero Britanno, eleganter conversa: et nunc ex fide Graecorum codicum, sic ut novum opus videri

- possit, per Ioan. Iacobum Grynaeum locis obscuris innumeris illustrata, dubiis explicata, mutilis restituta.* Basileae, 1587.
VII 16; X 4; XI 7; XII 4
- Theophilus Antiochenus, *ad Autolicum*
V 13
- Thuanus = Jacques Auguste de Thou, *Jacobi Aug. Thuani historiarum sui temporis partis primae tomus I.* Parisiis: apud Ambrosium et Hieronymum Drovart, 1604.
XXIII 8
- Vedelius, Nicolaus, *De prudentia veteris ecclesiae libri tres, ex antiquitate ecclesiastica secundum scripturas sacras, auctore Nicolao Vedelio S. S. Theol. Doctore et Professore apud Daventrienses.* Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1633.
(XII 13)
- Vergilius, *Aeneis*
(X 2)
- Vossius, Gerardus, de genere = *Gerardi Ioannis Vossii dissertatio gemina; una de Jesu Christi [sic] genealogia; altera de annis, quibus natus, baptizatus, mortuus.* Amsterdami: apud Joannem Blaeu, 1643.
I 9
- Wengerscius, Slavonia = *Andreae Wengerscii libri quatuor Slavoniae Reformatae, continentes historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, inprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lithuanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, etc., ab Apostolorum tempore usque ad nostra tempora. Quibus additur appendix variorum monumentorum ad res ecclesiasticas Slavoniae pertinentium ...* Amstelodami: apud Janssonio-Waesbergios, 1679.
(XVIII 9); XX 2; (XXIV 2).
- Wiszwataty, Benedykt, *Catechesis = Catechesis ecclesiarum Polonicarum, unum Deum Patrem, illiusque Filium unigenitum Jesum Christum, una cum Spiritu Sancto, ex S. Scriptura confitentium. Primum anno M DC IX in lucem emissa, et post earundem ecclesiarum jussu correctam ac dimidia amplius parte aucta, atque per viros in his coetibus inclytos, Johannem Crellium Francum, hinc Jonam Schlichtingium a Bukowiec, ut et Martinum Ruarum, ac tandem Andream Wissowatium, cognita atque emendata, notisque cum horum, tum et aliorum illustrata. Nunquam ante hac hoc modo edita.* Stauropoli [Amsterdam]: per Eulogetum Philalethem, 1680.
(prol. 2)
- Zwicker, Daniel, *Irenicom. con. = Irenicomastix perpetuo convictus et constrictus, seu nova confirmatio infallibilitatis Irenici Irenicorum per ostensam futilitatem criminosa Comeniana refutationis ...* Amsterodami, 1661.
(IV 10); XI 16
- Zwicker, Daniel, *Irenicom. iter. = Irenicomastix iterato victus et constrictus, imo obmutescens, seu novum et memorabile exemplum infelicissimae pugnae Dn. Joh. Amos-Comenii contra Irenici Irenicorum autorem ...* Amsterodami, 1667.
II 6; (X 1)
- Zwicker, Daniel, *Irenicum = Irenicum irenicorum, seu reconciliatoris Christianorum hodiernorum norma triplex, sana omnium ratio, scriptura sacra et traditiones ...* [Amsterdam], 1658.
(I 1-2, 5-7, 11, 14); (II 3, 7, 12-13); (V 4, 7-8, 11-14); (VIII 2, 15); (IX 6); (X 2)

Index of biblical references in the critical text

Each reference is followed by the chapter and section numbers of the critical text.

- 1 Cor. 1, 22: I 2
1 Cor. 3, 8: XII 14
1 Cor. 6, 17: XII 14
1 Cor. 7, 39: XIII 5
1 Cor. 10, 9: III 12
1 Cor. 8, 6: II 12
1 Cor. 15, 28: II 12
1 Joh. 5, 8: XXII 5
1 Tim. 1, 17: XVI 7
1 Tim. 6, 20: III 8
2 Tim 1, 5: VI 4
1 Tit. 2, 5: II 12
2 Reg. 17: III 2
Act. 2, 33: V 19
Act. 2, 36: XII 16
Act. 4, 32: VIII 6; XII 14–15; XXII 5
Act. 4, 36: II 2
Act. 8, 9–25: III 2
Act. 15, 1: III 15
Act. 15, 13–21: I 1
Act. 17, 34: II 3
Act. 24, 5–14: I 1
Apoc. 1, 17: II 6
Apoc. 2, 6: III 9
Col. 1, 15–18: II 6
Col. 1, 16: II 12
Deut. 6, 4: V 16, 18; XVII 4
Exod. 33, 20: V 19
Gal. 1, 1: III 12
Gal. 1, 19: I 1
Gal. 2, 9: I 1
Gal. 3, 28: VII 7
Gen. 19, 24: V 16; VIII 15; XII 7
Gen. 22, 11: VIII 15
Hebr. 1, 3: II 7
Hebr. 2, 9: V 19
Hebr. 12, 2: II 6
Is. 9, 6: VIII 15
Is. 48, 16: XII 3
Joh. 1, 1: V 13–14
Joh. 1, 18: XII 13
Joh. 5, 19: XII 7
Joh. 6, 53: XXII 6
Joh. 8, 25: II 6
Joh. 10, 30: V 19; VIII 6, 11; XII 4; XVI 3
Joh. 14, 26: XIII 4
Joh. 14, 28: V 16, 19; VIII 6; XVI 6
Joh. 16, 7: XVI 6
Joh. 16, 12: VI 1
Joh. 16, 15: V 19
Joh. 16, 28: XVI 3
Joh. 17, 21: XXII 5
Joh. 17, 22: VIII 6; XII 14
Joh. 20, 17: II 12
Joh. 20, 28: XIV 5
Luc. 1, 36: V 19
Luc. 2, 52: III 16
Luc. 10, 22: XII 13
Marc. 13, 32: V 16; XII 13
Matth. 3, 17: XII 13
Matth. 11, 27: V 19; XII 13
Matth. 24, 36: XII 13
Matth. 28, 19: XIV 5
Phil. 2, 9: VIII 11

Phil. 4, 3: II 7

Psalm. 45, 6–7: V 19

Psalm. 110, 1: XII 3, 7, 13

Prov. 8, 22: V 11; XII 3

Rom. 16, 14: II 5

Index of names

Each name is followed by the page number (in case it appears in the Introduction) and/or by chapter and section numbers of the critical text.

- Aaron: XXV 8
Abel: XII 11
Abelard, Peter: 33; XXI 4; XXII 1, 8
Abraham: II 7; V 3, 16, 19; XII 5
Adam: V 13, 19; IX 5; XII 7, 11, 16
Adelmus: XVIII 10
Aegidius, Nicolaus: XXIII 6
Aemilius, Paul: XXII 2; XXIV 1
Agobardus of Lyon: XVIII 3
Agila: XVI 6
Agrippa Castor: II 16
Agustín, Antonio: XXIII 2
Aimon de Fleury: XVI 4, 9
Albert of Strasbourg: XXIV 1
Alciato, Paolo: 34; XXV 9
Alcuin: XVIII 3
Aleides, Joannes: XVIII 8
Alexander of Alexandria: 31; VII 16; VIII 20;
IX 5; X 3, 5; XII 4
Alexander of Byzantium: VII 16; VIII 20;
XII 4
Alfonso, Pedro: I 10
Alphonse de Toulouse: XXIII 3
Alsted, Johann Heinrich: IV 5; VII 9
Altissiodorensis, Robertus (Robert
d'Auxerre): XXIII 6
Ambrose of Milan: 31; VII 6; XII 14–15
Ammonius of Alexandria: 29; VIII 5
Anicetus of Rome: IV 4
Anselm of Canterbury: XXI 4
Antiphrasius: XVIII 2
Antoninus of Florence: XXII 5; XXIII 2
Apelles: 28; VI 3
Apollinaris of Laodicea: 28, 31; XV 6
Apollonides: IV 13
Apollonius: IV 13
Aranda, Pedro: 34; XXIV 4
Arcadius: XII 13
Arcissewius, Samuelis: 16
Aristides (apologist): II 16
Aristoteles: XXII 1
Arius: 30; prol. 3; IV 5; V 14; VII 12–13, 16;
VIII 9–10, 20; IX 5; X 3, 5; XI 2; XII 2;
XVIII 1; XXII 1; XXV 4
Arnobius: 29; VIII 22–23
Arnold of Brescia: XXII 1–2
Artemon (also Artemas): 20–21, 23, 28;
III 14; IV 1, 10; VII 16–17; XIV 4
Ascarius: XVIII 2
Asclepiodotus (also Asclepiades): 28; IV 12
Asterius: XI 2
Athanasius of Alexandria: 31; II 5; III 10; VII
2, 5–6, 8, 10; VIII 14, 16; X 3–4; XI 3; XII 1,
5–7; XXII 8
Athanasius of Antioch: XII 1
Athenagoras: 28; V 10–13; VIII 3; IX 6; X 5
Augustine of Hippo: 26, 31–32; I 6–7; III 2,
5; V 12; VI 1; VII 2, 8; IX 5; X 4; XII 15; XVI
7; XVIII 4; XXII 6, 8
Augustine of Rome: 34; XXIV 3
Aurelian: VII 3; IX 6
Balázs, Mihály: 35
Baldaeus, Philippus: 24, 34, 37; I 8–9; XV 7;
XVII 2; XXII 6; XXV 3–5

- Balsamon, Theodoros: XXII 4
 Barnabas: 27; II 2
 Baronio, Cesare: I 7; XV 2; XVII 3, 5; XVIII 5; XIX 2; XXI 2-4; XXII 2, 4; XXIII 4
 Bartholomew (Albigensian bishop): XXIII 6
 Bartholomew (apostle): I 8; V 17
 Basil of Caesarea: 31; VIII 10; IX 3; XII 8-11
 Basil II: XX 1
 Basilius (Bogomile): XXII 4
 Basilides: 27; II 16; III 5, 7-8, 14
 Beatus (Felix's follower): XVIII 2
 Bede the Venerable: X 4
 Beliardus, Johannes: XXII 8
 Belisarius: 32; XVI 4
 Bellarmino, Roberto: II 3; V 4; VII 9; VIII 18; XXII 1, 4
 Bencze, Paulus: 17
 Benedictus II: XVII 1
 Benjamin (bishop): I 3
 Berengarius of Tours: XXII 6
 Bernard of Clairveaux: 33; XXII 1
 Bernard of Luxemburg: XXIII 11
 Bernardus Martini Cathavallensis: XXIII 8
 Bertrandus, Nicolaus: XXIII 7
 Beryllus of Bostra: 21, 29; VII 1
 Best, Paul: 20
 Biandrata (Blandrata), Giorgio: 29, 34; VII 9; XXV 9
 Bielski, Martinus: XIX 1
 Biondo, Flavio: XIX 1; XXIV 1
 Bíro, Samuel: 16
 Blondel, David: I 7
 Bock, Friedrich Samuel: 17, 39
 Bogoris: XIX 1-2
 Bolanus (bishop): VIII 15
 Boniface of Mainz: XVIII 6-7
 Bonosus (or Bonosius): 32-33; XI 10; XVI 6; XVIII 1
 Borchardus: see Burchard, Johannes
 Borrihaus (Cellarius), Martin: 34; XXV 10
 Botero, Giovanni: 34; I 8; VII 17; XIV 6; XIX 3; XXV 4
 Brandt, Johannes: 10; XXV 11
 Brerewodius, Edward: XIV 7
 Brocardus: see Burchard, Johannes
 Brochmand, Caspar Erasmus: V 14
 Brusch, Kaspar: XVIII 8
 Bucali, Leonardo: 34; XXV 9
 Buchholzer, Abraham: XXV 8
 Budzinus, Stanislaus (Stanisław Budzyński): XX 1-2
 Bugenhagen, Johannes: VI 1
 Burchard, Johannes: XXIV 4
 Burchardus of Mount Sion: XIV 7
 Caelestinus Romanus: XIV 4
 Caesarius of Heisterbach: XXIII 8
 Cain: XII 16
 Calov, Abraham: II 13
 Calvin, John: VII 14; XII 1; XXV 12
 Camerarius, Joachim: XII 6; XXIV 2
 Campanus, Johannes: XXV 10
 Candidus (Valentinian): VIII 8
 Capito, Wolfgang: 34; XXV 10
 Carion, Johannes: XXII 1
 Carranza, Bartolomé de: XI 14
 Carpocrates: 27; III 17
 Cassianus: XIV 4
 Catellus: XXIII 4
 Cedrenus: XIV 1; XVIII 5; XXII 4
 Celsus: I 11; VI 3; VIII 6
 Cerdon: 27; III 11, 14
 Cerinthus: 26-27; I 11; III 15-17
 Charlemagne: 32; XVIII 2-3, 9
 Charles IV: XXIV 2
 Chilperic: 32; XVI 6-7, 9
 Christopherson, John: 26
 Chrunnus: XIX 1
 Chytraeus, David: XXIV 2
 Claudius Apollinaris: 28; V 15
 Claudius of Turin: 32; XVIII 3
 Clement of Alexandria: 28; II 5; V 18; VIII 2; IX 6
 Clement of Rome: 27; II 7; III 2; IV 3; IX 6
 Clement V: XXIV 1
 Cleophas: I 1
 Clutius, Jacobus: XXV 10
 Comenius, Jan Amos: 24
 Commodus: V 11
 Comnenus, Alexius: XXII 4
 Comnenus, Joannes: XXII 4
 Comnenus, Manuel: XXII 4
 Constantine Chrysolalus: XXII 4

- Constantine of Constantinople: 30; XVIII 5
 Constantine the Great: VIII 23; X 1–2; X
 2–4; XI 3
 Constantine V: 32; XVIII 5; XIX 1
 Constantine VII: XX 1
 Constantius II: I 8; X 2, 4; XI 8
 Cormesius: XIX 1
 Cosmas: XI 10–11
 de Courcelles, Étienne: 11, 24, 26, 31; I 5;
 XII 2; XIV 2
 Crell, Christoph: 14, 16
 Crell, Johann: 11, 26
 Crell, Samuel: 14, 23
 Crispus: VIII 23
 Cromerus, Martinus: XX 1
 Cyprian of Carthage: 29; VIII 11, 13
 Cyril of Alexandria: 31; III 2; XII 16; XIV
 1–2, 4, 6; XV 1; XXV 3
 Cyrus of Alexandria: XVII 1
 Daillé, Jean: I 2
 van Dale, Anton 12, 19
 Damasus of Rome: XI 7; XIII 6
 Daneau (Danaeus), Lambert: XVIII 3
 David (king): II 10
 Dávid, Ferenc: 29; VII 9
 Decius: IX 6
 Dietmarus: XX 1
 Diocletian: IX 6
 Diodorus of Tharsus: XIV 6
 Dionysius of Alexandria: 29; VII 5; VIII
 14–15; IX 6; X 5
 Dionysius Areopagite: 27; II 3, 16
 Dionysius of Corinth: 28; V 15
 Dioscorus of Alexandria: XV 1
 Domitian: IX 6
 Domokos, Simén: 40
 Donati, Alessandro: XXII 2
 Dorotheus: I 9
 Dresser, Matthäus: XXIV 2
 Duchesne, André: XXI 1
 Dudith, Andreas: 34; XXV 12
 Dungal: XVIII 3
 Duns Scotus: XXII 5
 Durantes, Guilielmus: XIII 3
 Ebion (also Hebion): 26; I 11; VII 7, 16; XI
 7; XIV 4
 Egesippus: see Hegesippus
 Eimericus, Nicolaus: XXIII 2
 Eleutherius of Rome: IV 4
 Elipandus of Toledo: 32; XVIII 1–2
 Empolius, Joannes: I 7
 Enyedi, György: 28; IV 16
 Ephrem (also Ephraim): I 3
 Epiphanius of Salamis: I 1, 3, 5–7, 12; III 5–8,
 10, 12–13, 15, 17; IV 11, 15, 17; VI 1–2; VII 2,
 6–9; VIII 6, 21; IX 5; XII 12–13
 Erasmus, Desiderius: 25, 31; prol. 3; II 6;
 VIII 8; XIII 5
 Étienne Tempier: XXIII 9
 Eudoxia: XII 13
 Eugenius of Toledo: 32; XVII 6
 Euphrates of Cologne: XI 6
 Eusebius of Caesarea: I 1, 3–4, 6, 12; II 7–8,
 13–14, 17; III 2, 5–6, 16; IV 1–4, 7, 12; V 8, 17;
 VI 2; VII 1–3, 15; VIII 20; XI 4; XII 3
 Eusebius of Nicomedia: X 4; XI 5
 Eustathius of Antioch: XI 5
 Euthymius: XXII 4
 Eutyches of Constantinople: 31; XV 1, 6;
 XVI 1
 Eutychius of Alexandria: X 2
 Euzoius (Arius' associate): XI 2
 Euzoius of Antioch: X 4
 Evagrius: XIV 1, 4–5; XVI 3
 Evodius: II 8
 Felix of Urgel: 32; XVIII 1–3
 Flaccius Illyricus, Matthias: 18
 Flavian of Antioch: XXII 4
 Flavianianus of Constantinople: XV 1
 Foszto, István Uzoni: 15, 23
 Francis I: 34; XXV 8
 Franck, Sebastian: 18
 Frederick William of Brandenburg-Prussia:
 16
 Fridericus (cardinal): XXI 3
 Fulbert of Chartres: XXI 1
 Fumé, Adam: XXV 7
 Funck (Funccius), Johann: IV 5; VII 17;
 XIV 6
 Gautherus (bishop): XIX 1
 Générard, Gilbert: XXIII 11
 Gerhard, Johann: V 14
 Gerhoch de Reichersberg: XXII 2
 Geslin, Paul: XIV 7

- Gilbert of Poitiers: 33; XXII 1–2
 Glaber, Rodulfus: XXI 2
 Gotfridus: XXII 2; XXIII 8; XXIV 1
 Gottschalk of Orbais: 32; XVIII 10; XIX 4
 Gratian: XI 13, 15
 Gregory the Great: XI 10; XV 4
 Gregory of Nazianzus: 31; IX 3; X 4; XII 10; XV 6
 Gregory of Nyssa: 31; VIII 9; X 4; XII 11
 Gregory Thaumaturgus: 29; VIII 10; IX 6
 Gregory of Tours: XI 16; XIII 3; XVI 6–9
 Gribaldi, Matteo: 34; see Lyncurius, Alphonsus
 Grotius, Hugo: 26; I 5; II 7; VII 13
 Guilhelmus (Albigensian bishop): XXIII 7
 Guilhelmus Petri de Berenx: XXIII 7
 Guillaume de Nangiac: XXIII 6
 Guillelmus de Podio Laurentii: XXIII 7–8
 Guy de Perpignan: XXIII 2
 Hadrian: I 3; II 16
 Haetzer, Ludwig: XXV 10
 Haithonus of Armenia: 24; XXV 4
 Hallosius, Petrus (Pierre Halloix): V 7
 Haymon: XVIII 3
 Hazardus, Cornelius: I 10; VII 17; XIV 6
 Hebion: see Ebion
 Hegesippus: I 1–2, 4; II 16–17; IV 4; X 2
 Helgaldus: XXI 1
 Heraclius: I 10; XVII 1
 Heribertus: XXI 2
 Hermas: 11, 23, 27; II 5–6
 Hermogenes: 28; V 19; VI 4
 Hermophilus: IV 13
 Herod the Great: II 10
 Hetzerus: see Haetzer
 Hilary of Poitiers: 24, 31; VII 10; VIII 16; IX 5; X 2; XI 7, 12; XII 7
 Hippolytus of Rome: 29; VIII 2–3
 Homer: XXII 1
 Horace: 37
 Honorius of Rome: XVII 1, 3
 Hoornbeek, Johannes: XXII 1
 Hornius, Georgius: I 9
 Hottinger, Johann Heinrich: XXII 1
 Howell, William: 19
 Huet, Pierre-Daniel: 26; I 5, 12; II 7; V 12, 14; VIII 10, 14, 17, 20–21, 24
 Hugh of Flavigny: XXII 6
 Hugo Cardinalis: XIII 4
 Humbertus (cardinal): XXI 3
 Hunnius, Nikolaus: 20
 Hydatius: XI 15; XIV 4; XVI 1, 4
 Hymenaeus (bishop): VIII 15
 Idacius: see Hydatius
 Ignatius of Antioch: 27; II 8–13; III 2; VII 8; XI 5
 Ildefonsus of Toledo: 32; XVII 6
 Innocentius I: VII 15; XI 1; XXII 6
 Innocentius II: XXII 1
 Innocentius III: XXIII 8
 Instantius: XI 15
 Irenaeus of Lyon: I 6, II 5, 7, 13; III 2, 13, 16; IV 3; V 16; VIII 2; IX 6
 Irene of Bulgaria: XVIII 5
 Isaac: V 3, 16; XII 5
 Isidore of Seville: XVII 4–5
 Israel: V 16, 18–19
 Ithacius: XI 15
 Ivo of Chartres: XXI 4
 Jacob (apostle): I 9–10
 Jacob (Jesus' brother): I 1, 3, 9
 Jacob (patriarch): V 3, 16
 Jacobus Syrus (Zanzalus): 32; I 9; XVI 1
 Jankovich, Miklós: 35
 Jeremiah: III 5
 Jerome: 26; prol. 3; I 7, 14; II 5, 7–8, 13; III 2, 12; V 8; VI 2; VII 1; VIII 8, 19–20, 23–24; IX 5; X 4; XI 5, 7, 14–15; XII 3, 13; XXII 8
 Jesus (Christ): *passim*
 Jesus (Josua): I 2
 Joachim of Fiore: 33; XXII 5–6
 John (bishop): I 3
 John (evangelist): II 8, 13, 16; III 16; IV 15–16; V 13; VII 13–14; VIII 18; XXV 6
 John of Antioch: XIV 1, 5
 John the Baptist: II 10; XXV 6
 John I of Bohemia: XXIV 2
 John of Constantinople: XV 2
 John Chrysostom: 31; VII 8; XII 13
 John of Damascus: XIV 4
 John of Jerusalem: XII 13
 John of Lyon: XXIII 2
 John (Tilius) of Meaux: XVIII 3
 Jonas of Orléans: XVIII 3

- Josaeus, Andreas: 19
 Joseph (bishop): I 3
 Joseph (Mary's husband): 26–27; I 11; III 15; V 5, 19
 Josephus, Flavius: I 1
 Jovinus (Felix's follower): XVIII 2
 Judas (bishop): I 3
 Julian of Toledo: XVII 6
 Julius Africanus: 29; VIII 5
 Juppiter: VIII 22
 Justin Martyr: 28, 37; II 3; III 2; IV 3, 5–7; V 2, 4–7, 14; IX 6
 Justinian the Great: 32; XVI 3
 Justus (bishop): I 3
 Keserű, Gizella: 35
 Kirchmaier, Georg Caspar: 19
 Kolodynski, Andreas: XX 2
 Kovács, István Nagyajtai: 40
 Labbé (Labbaeus), Philippe: XVIII 10
 Lactantius: 29; VIII 23–24; IX 6
 a Lapide, Cornelius: XIV 5; XXII 1
 Latrocinianus (also Matrocinianus): XI 15
 Le Clerc, Jean: 10, 12, 16
 Leo I: IX 5; XI 14; XV 1–2
 Leo II: XVII 1
 Leo III: XVIII 5
 Leo IX: XXI 3
 Leo Armenius: XVIII 5
 Leo of Ostia: XXI 3
 Leo Stypiota: XXII 4
 Leotheric of Sens: 33; XXI 1
 Leovigild: XIII 3; XVI 6–8
 Levi (bishop): I 3
 Liberius of Rome: X 4
 van Limborch, Philip: 10, 12–18, 21–22, 24, 36, 48
 Linus of Rome: 27; II 4
 Lisojus (Losojus): XXI 2
 Llull, Ramon: XXIII 11
 Lombard, Peter: 33; XXII 8; XXIII 1
 Louis VIII: XXIII 8
 Louis IX: XXI 2; XXIII 8
 Louis XII: XXV 7
 Lubieniecki, Stanislaw: 9, 15, 18, 26
 Lucas de Tuy: XXII 2; XXIII 8
 Lucian of Antioch: 29; VII 16; VIII 17, 20; IX 6
 Luther, Martin: 21
 Lyncurius, Alphonsus (Matteo Gribaldi): XXV 10
 Macedo, Francisco: 19
 Macedonius: XII 13; XIII 1
 Magnus (bishop): XI 15
 Mahomed: XXV 6
 Maius, Johannes: XIV 2
 Maldonado, Juan de: XXII 6
 Manes (Mani): III 14; IX 5
 Mantovano, Giovanni Battista: XII 10
 de Marca, Pierre: XXI 2; XXIII 5
 Marcellinus Comes: XIV 1
 Marcellus of Ancyra: 30; III 14; VII 4–6; XI 2–7
 Marcian: XV 1
 Marcion: 27–28; III 12, 14; VI 3
 Marco Polo: 24, 33, 37; XXIII 9; XXV 4
 Marcus Aurelius Antoninus: V 11; IX 6
 Mariana, Juan de: XI 16; XVIII 3; XXIII 8; XXIV 1
 Marieta, Juan de: XI 16
 Mark (apostle): V 17
 Mark (bishop): I 3
 Mark the Magician: 27; III 13
 Marius Victorinus: 31; VII 6; VIII 20; IX 3; XII 8
 Marsarus: XXIII 9
 Martial of Limoges: 27; II 4
 Martin de Tours: XI 15
 Martini, Rudolphus: see Pastor, Adam
 Martinus Polonus: I 10; XXIII 8
 Mary (Jesus' mother) 26–27, 31; prol. 2–3; I 11, 14; II 10; III 5, 15; V 19; VII 5–7; XI 7; XIV 2
 Masson, Jean-Papire: XXII 1
 Matthew: I 3, 9, 13; V 17
 Matthias (bishop): I 3
 Matthias de Miechovia: XX 1
 Maximilla: VI 2
 Maximinus: IX 6; XVI 7
 Maximus of Antioch: VI 4
 Maximus (bishop): VIII 15
 Maximus (Felix's follower): XVIII 2
 Maximus (martyr): XII 5
 Maximus (usurper): XI 15
 Melito of Sardis: 28; IV 3; V 7

- Memnon of Ephesus: XIV 1–2
 Menander: 27; III 6, 8, 14
 Mermannus, Arnoldus: XVIII 8; XIX 1
 Mersaeus, Petrus: XI 6; XVI 3
 Methodius: 29; VIII 21; IX 6
 Michael Balbus: XVIII 5
 Michael of Bulgaria: XIX 1–2
 Michael Cerularius: 33; XXI 3
 Michael Oxyta: XXII 4
 Miltiades: 28; IV 3; V 6, 17
 Minutius Felix: 29; VIII 4
 Molinaeus, Carolus (Charles Dumoulin):
 XXV 7–8
 Montanus: 28, 30; V 6, 17; VI 1–3, 5; IX 1
 Mornay, Philippe Duplessis: V 14
 Morsztyn: 17
 Moses: II 7; V 3, 19; VIII 11; XII 7
 Mulsow, Martin: 13
 Musculus, Wolfgang: 26
 Nardacius: XI 15
 Naclerus, Johannes: XVIII 5; XIX 1; XXIV 1
 Neander, Michael: I 2
 Nero: IX 6
 Nestorius: 29, 31; prol. 3; I 8; XIV 1–6; XV 1;
 XVI 3; XVIII 1, 5; XXII 1; XXIII 9; XXV 3–4
 Neuser (Neusnerus), Adam: 34; XXV 11
 Nicephorus Callistus: I 2, 8–9; II 14; IV 3,
 10, 13; VI 1; VII 1; XI 7–8, 11; XIII 3; XVII 1;
 XVIII 5
 Nicetas: XIII 3
 Nicetius of Trier: XVI 3
 Nicholas (pope): XIX 1–2
 Nicolai, Heinrich: XII 6
 Nicolaus (Gnostic): III 9
 Niger, Franciscus: 34; XXV 9
 Nipho (monk): XXII 4
 Noah: V 19
 Noetus: 30; VIII 3; IX 1–3
 Novatian: 24, 29, 37, 43; VIII 11, 13; IX 6
 Novatus: 30; IX 2
 Occhino, Bernardino: 34; XXV 9
 Oecumenius: XII 14
 Onuphrius: XVIII 5
 Oppila: XVI 7
 Origin of Alexandria: 26, 29; I 9, 11–12; II 5,
 9; III 2, 5; IV 1; VI 3; VIII 6, 8, 10, 14, 19; IX
 6; X 5; XII 13
 Otto of Freising: XXII 1–2
 Paganus: XIX 1
 Palladius of Galatia: XII 13
 Pamphilus of Alexandria: 29; VIII 17, 19;
 XII 3
 Pantaenus: 28; I 8; V 17–18
 Paphnutius: XII 1
 Papias: II 16; V 15–16
 Paradin, Guillaume: XXIII 2
 Pareus, Daniel: 19
 Paruta, Niccolò: 34; XXV 9
 Pastor, Adam: 29; VII 14; XXV 10
 Patreolus, Gabriel: I 10
 Paul (apostle): I 1; II 3, 6, 12; III 8; VI 4
 Paul of Samosata: 20–21, 29–30; III 14; IV
 1, 12, 15; V 14, 19; VII 2–11, 13–17; VIII 1, 3,
 14–15, 20; XI 1–2, 4–5, 7; XI 11, 14; XII 5, 12;
 XIV 4, 6; XVI 9; XIX 3
 Paulinus of Antioch: XI 5
 Paulus Diaconus: XV 2; XVI 3; XVIII 5
 Pegna: see Peña
 Pelagius: XXII 1
 Pelargus, Ambrosius: XII 6
 Peña, Francisco: XXIII 8
 Pepin the Short: XVIII 10
 Pétau, Denis (also Petavius, Dionysius): 19,
 24, 28, 30–31; II 3, 6–7; II 12; IV 5; V 4, 12,
 14, 19; VI 1; VIII 10, 14–15, 20–21, 24; IX 6;
 X 5; XIII 6
 Peter of Amalfi: XXI 3
 Peter (apostle): II 8, 10; IV 3; V 19; XI 5
 Peter II of Aragon: XXIII 8
 Peter of Bruys: XXIII 3
 Peter (the Venerable) of Cluny: XIV 4;
 XXII 1; XXIII 4
 Petrus de Mirapice: XXIII 8
 Philip (bishop): I 3
 Philip II of France: XXIII 8
 Philip IV of France: XXIV 1
 Philastrius: I 5; III 2; VI 1; VII 2
 Philippicus Bardanes: XV 2
 Philostorgius: I 8; XI 8
 Photinus of Sirmium: 20–21, 30; III 14; VII
 4, 6–7; XI 7–11, 14; XII 1, 7; XIV 4;
 XIX 1, 3
 Photius of Constantinople: II 7, 13; III 5;
 VIII 9, 21; XVII 1

- Piccolomini, Enea Silvio (Pius II): XII 1; XXIII 6
- Pierius of Alexandria: VIII 17
- Pithou (Pithoeus), Pierre: XXI 1
- Pius IV: XXIII 8
- Platina, Bartholomaeus: I 14; XIV 4; XVII 3; XVIII 5; XIX 1; XXIV 1
- Plato: XXII 1
- Polycarp of Smyrna: 27; II 8, 13, 15; V 16
- Polydorus Vergilius: XIII 3; XXIII 8
- Pontanus, Isaac: 10
- Pontius Pilate: prol. 2; I 14; II 10; V 19
- Poplinerius, Lancelot: XXIII 8
- Possevino, Antonio: VII 9
- Prateolus (Gabriel du Préau): XXII 2
- Praxeas: 28; VI 5
- Primus of Corinth: II 17
- Prisca (also Priscilla): VI 2
- Priscillian of Ávila: 29–30, 32–33; VII 4, 8; XI 14–16; XVI 6; XVIII 1
- Proclus (bishop): VIII 15
- Prosper of Aquitaine: XI 16; XIV 4
- Przypkowska de Przypkowice, Katarzyna: 15
- Przypkowski, Samuel: 12–15, 21–22, 26
- Publius of Athens: II 16
- Purchas, Samuel: XVI 2
- Quadratus: II 16
- Rabanus Maurus: XXII 6
- Radecki, Matthaeus: 34; XXV 13
- Raimundus Agulhierus: XXIII 8
- Raimundus de Peyrala: XXIII 8
- Ramírez de Prado, Lorenzo: XVII 5
- Raymond VI: XXIII 8
- Rhodo: V 17
- Ricaltius (Rigaltius), Nicolaus (Nicholas Rigault): XIX 3
- Ritter, Raphael: 34; XXV 13
- Rivet, André: VIII 18
- Robert I: XXI 2
- Roscelin: 33; XXI 4; XXII 1
- Ross, Alexander: 24, 34; XV 7; XVII 2; XXII 6; XXV 3–5
- Ruar, Martin: 11
- Rudgers, David: 13
- Rufinus of Aquileia: 26; VIII 8; XII 1, 13; XIII 1
- Rufus (bishop): XI 15
- Rupniowska, Aleksandra: 10
- Sabellicus, Marcus Antonius: XV 2; XIX 1; XXIII 8
- Sabellius: 30, 38; VII 7, 14; VIII 3; IX 3–4; XI 4; XVI 9
- Sabinus: XIX 1
- Saccho, Rainerius: XXIII 2, 8
- Saligniaco, Bartholomaeus de: I 10
- Salvianus: XI 15
- Sand, Christoph: 9–10, 13–14, 19–21, 24–31, 33–34; I 5, 9; II 13; III 8; IV 12, 16; VII 4, 7–8, 13–16; VIII 18; X 4; XVI 7; XX 2; XXXIII 7
- Sanders, Nicholas: XXIII 2, 11
- Saturninus: 27; III 7–8
- Schedel, Hartmann: XXIII 8
- Schimberg, Theodosius (Matthias Vehe): XXV 13
- Schlichting, Christopher: 16
- Schoppe, Caspar: 25; see Vargas, Alfonso de
- Schwenckfeld, Caspar: 34; XXV 10
- Scultetus, Abraham: V 14, 16; XII 6
- Selden, John: X 2
- Selene (Simon Magus' partner): III 5
- Seneca (also Sennecas, bishop): I 3
- Septimius Severus: IX 6
- Serapion of Antioch: IV 12
- Sergius of Constantinople: XVII 1
- Serveto, Miguel: 29, 34; VII 14; XXV 10
- Seth: XII 7
- Sigebertus: XIII 3; XIX 1; XXI 3
- Sigonius, Carolus: XVIII 3
- Simeon (son of Cleophas): I 1–3
- Simon Magus: 21–22, 27, 37; III 2, 4–5, 8, 11, 14–15; V 3; IX 5
- Simon Metaphrastes: II 12; XVI 5
- Simons, Menno: 38; VII 14
- Sixtus of Siena: II 9
- Sleidanus, Johannes: XXV 8
- Smera, Ivan: 32; XX 1–2
- Socrates: XXII 1
- Socrates of Constantinople: V 17; XI 2, 8, 13; XII 1, 13; XIII 1; XIV 1, 4
- Soter of Rome: IV 4
- Sozzini, Dario: 34; XXV 9
- Sozzini, Fausto: 9, 12–13, 20–21, 34; VII 12; XXV 9

- Sozzini, Lelio: 34; XXV 9
 Sozomen: VIII 20; XI 2, 7–8, 13; XII 13; XIII 1
 Spiridion: XII 1
 Spiritus Belga: XXV 10
 Staphylus: XXV 10
 Stegmann, Joachim: 15
 Stephanus (Valdensian): XXIV 2
 Sternberger, Lucas: 34; XXV 10
 Suidas: VII 6; IX 5; XIV 5–6; XV 6
 Sulpicius Severus: I 3; XI 8, 14, 16
 Sylvan, Johann: 34; XXV 11
 Sylvester: XXIII 2
 Symmachus: I 13
 Szczucki, Lech: 9
 Szlichtyng, Jonasz (also Schlichting, Jonas):
 11, 16
 Tardanus: XIX 1
 Tatian: 28; IV 3; V 8–11, 13–14, 17, 19; VIII 3;
 IX 6; X 5
 Tavernier, Jean-Baptiste: 34; XXV 6
 Terbellius: XIX 1
 Tertullian: 11, 24–26, 28, 37; prol. 2; I 6; III
 2, 5, 7, 11, 16; V 7, 19; VI 1, 3–5; VIII 11; IX 6;
 XXII 8
 Thelericus: XIX 1
 Theosis: XIX 1
 Themistius (or Semistius): XVI 2
 Theodiscus: 32; XVII 5–6; XVIII 1
 Theodora: XVI 3
 Theodore of Mopsuestia: XIV 5–6
 Theodoret of Cyrus: I 5; II 5, 10–11; III 2, 14;
 IV 1–2, 10; VI 1–2; VII 2, 16, 20; IX 5; X 4;
 XI 5, 7; XII 1, 4; XIII 1; XV 6
 Theodorus (bishop): XIX 1
 Theodosius of Ephesus: XVIII 5
 Theodosius the Great: XIII 1
 Theodosius II: XIV 2; XV 2
 Theodotus: III 14; IV 9, 11–13, 15; V 6;
 XIV 4
 Theognostus: 29; VIII 9
 Theophanes: XIV 1; XVII 1; XVIII 5
 Theophilus of Alexandria: XII 13
 Theophilus of Antioch: 28; V 10, 13–14, 19;
 VI 4; IX 6; X 5
 Theophilus (bishop): VIII 15
 Theophilus (iconoclast): XVIII 5
 Theotecnus: VIII 15
 Thomas (apostle): I 8; V 17; XIV 5–6; XXV
 2–3, 6
 Thomas Aquinas: XXII 5
 Thomasius, Michael: VIII 24
 de Thou, Jacques Auguste: 33; XXIII 2;
 XXIII 8; XXIV 2; XXV 8
 Tiberius: III 2
 Tiberius III Apsimar: XVIII 5
 Tobias (bishop): I 3
 Tostatus (Alonso Fernández de Madrigal):
 XIII 4
 Tözsér, János Kénosi: 15, 23
 Trajan: II 7; IX 6
 Trithemius, Johannes: XXII 1; XXIV 2
 von Uffenbach, Zacharias Conrad: 23, 38–39
 Ughelli, Ferdinando: XXIII 8
 Usser, Jacob: XXIII 8
 Valdés, Juan de: 34; XXV 10
 Valdo (Waldo), Peter: XXIII 2; XXIV 2
 Valens: XXII 4
 Valentinus: III 10, 12–14; V 6
 Valerian: IX 6
 Vargas, Alfonso de: prol. 3
 Vega, Emmanuel de: 20
 Vehe, Matthias: see Schimberg, Theodosius
 Vesenbecius, Petrus: XXV 7–8
 Victor of Rome: IV 3–4, 11; XIV 4
 Victorinus of Poitiers: VIII 17–18
 Viganì, John Francis: 19
 Vigilius of Rome: XV 2
 Vignier (Vignerius), Nicolas: XIX 1
 Vincent of Beauvais: XXII 2; XXIII 8
 Vincent of Lérins: X 4; XI 8
 Viretus, Christophorus: XXV 10
 Vitriacus a Merula, Jacobus: I 10
 Vives, Luis: X 1
 Vladimir I: 32; XX 1–2
 Vlekwyk, Herman: 34; XXV 11
 Volanus, Andreas: 20
 Volaterranus, Raphael (Raffaele Maffei):
 XIII 3; XXV 1
 de Volder, Burchard: 12
 Voragine, Jacobus de: I 10
 Vossius, Gerardus: I 5, 9; XII 6
 Wastelius, Petrus: XII 13
 Węgierski, Andrzej (also Wengerscius,
 Andreas): 9, 18, 33; XX 2

- Wigand, Johann: 20
 Wilbur, Earl Morse: 14
 Wiszowaty, Andreas (Benedykt's son): 16–
 17, 23, 35, 48
 Wiszowaty, Andrzej (Benedykt's father):
 9–11, 13–14, 17, 21, 39, 48
 Wiszowaty, Benedykt: *passim*
 Wolf, Johann Christoph: 38–39
 Zachaeus (bishop): I 3
 Zacharias (pope): XVIII 6
 Zagórski, Christopher: 17–18, 22
 Zephyrinus: IV 3
 Zocus: XIX 1
 Zonaras: XIV 1; XVIII 5; XXII 4
 Zosimus: XI 13
 Zuerius van Boxhorn, Marcus: XXV 7
 Zwicker, Daniel: 13–14, 19–21, 24, 26–27,
 29–30; II 6; XI 16
 Zwinger, Theodor: XVI 9
 Zwingli, Ulrich: 21

An elusive figure of late Socinianism, Benedykt Wiszowaty (ca. 1660–after 1704) was the great grandson of Fausto Sozzini. He was educated in Amsterdam, where he was responsible for several publications that ensured the Western European reception of Socinianism after its proscription from Poland, including Christoph Sand's (1644–1680) *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* (1684). With his *Medulla historiae ecclesiasticae* (ca. 1685), Wiszowaty accomplished “probably the last serious work to come from the Polish Socinians, one which winds up their contribution for good and is in a sense their parting shot” (Lech Szczucki). Rooted in sixteenth-century Protestant apologetic traditions and much indebted to contemporary scholarship from different confessions, the *Medulla* aims to identify traces of Socinian Christology in every period of Christian history. Pablo Toribio publishes this Latin treatise for the first time, providing a critical edition based on all known manuscripts (held today in Budapest, Cluj-Napoca and Hamburg). The edition is introduced by a philological discussion of the text and an account of Wiszowaty's life and intellectual profile.

www.steiner-verlag.de

Franz Steiner Verlag

ISBN 978-3-515-13722-5

9 783515 137225